

Л. У. Гаўрылавец М. М. Мязга

НАВЕЙШАЯ ГІСТОРЫЯ КРАІН АЗІІ І АФРЫКІ

Л. У. Гаўрылавец М. М. Мязга

НАВЕЙШАЯ ГІСТОРЫЯ КРАІН АЗІІ І АФРЫКІ

*Даручана Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь у якасці вучэбнага
дапаможніка для студэнтаў устаноў
вышэйшай адукацыі
па спецыяльнасцях «Гісторыя»,
«Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны»*

УДК 94(5+6)"19/20"(075.8)

ББК 63.3я73

Г24

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі Новага і Навейшага часу Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта *У. С. Кошалеў*; кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры агульнай гісторыі і метадыкі выкладання гісторыі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка *І. І. Кавяка*; кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка *Д. В. Дзятко*

Гаўрылавец, Л. У.

Г24 Навейшая гісторыя краін Азіі і Афрыкі : вучэб. дапам. / Л. У. Гаўрылавец, М. М. Мязга. — Мінск : Народная асвета, 2017. — 335 с.

ISBN 978-985-03-2831-1.

У дапаможніку раскрыты агульныя рысы і асаблівасці развіцця краін Азіі і Афрыкі, ахарактарызаваны нацыянальна-вызваленчы рух, яго ідэйныя плыні, сацыяльная база. Вызначаны асноўныя этапы распаду каланіяльнай сістэмы пасля Другой сусветнай вайны, паказаны адметныя рысы гэтага працэсу ў розных рэгіёнах, а таксама спецыфіка ўзаемадзеяння капіталістычных і сацыялістычных адносін з традыцыйным грамадствам краін Усходу, разгледжана праблема выбару шляхоў развіцця краінамі Усходу пасля Другой сусветнай вайны. Раскрыты змест мадэрнізацый афра-азіяцкіх краін у Навейшы час.

Адрасуецца студэнтам-гісторыкам. Насычаны фактамі тэкст дапаможа ўсім жадаючым разабрацца ў складаных палітычных пытаннях.

УДК 94(5+6)"19/20"(075.8)

ББК 63.3я73

ISBN 978-985-03-2831-1 .

© Гаўрылавец Л. У., Мязга М. М., 2017

© Афармленне. УП «Народная асвета», 2017

УСТУП

Змест вучэбнага дапаможніка ахоплівае перыяд Навейшай гісторыі краін Азіі і Афрыкі. Значнасць падзей, якія адбываліся ў рэгіёне ў азначаны перыяд, рост ролі краін Азіі і Афрыкі ў палітычным і асабліва эканамічным жыцці свету робяць вывучэнне гісторыі Усходу ў Навейшы час асабліва актуальным. Храналагічна гэты вялікі этап гісторыі афразіяцкіх краін можна падзяліць на два перыяды: першы перыяд — 1918—1945 гг., другі — ад заканчэння Другой сусветнай вайны да нашых дзён. Першы перыяд характарызуецца далейшым развіццём нацыянальнага капіталізму і складаннем нацыянальнай буржуазіі, уздымам нацыянальна-вызваленчага руху. Менавіта ў гэтыя гады пачаўся працэс набывання шматлікімі краінамі Усходу фармальнага (а ў некаторых краінах фактычнага) нацыянальнага суверэнітэту. Другі перыяд Навейшай гісторыі насычаны важнымі падзеямі і складанымі палітычнымі працэсамі ў гісторыі краін рэгіёна. Рухнулі каланіяльныя імперыі вядучых індустрыяльных дзяржаў. Маладыя незалежныя краіны Азіі і Афрыкі сутыкнуліся з праблемай выбару шляху развіцця. У рэальным гістарычным працэсе рэалізаваліся розныя варыянты гэтага выбару: капіталізм, марксісцка-ленінская мадэль сацыялізму, нацыянальны сацыялізм. У той жа час у развіцці краін рэгіёна, незалежна ад выбранага шляху развіцця, меліся агульныя рысы. Яны звязаны з панаваннем у гэтых краінах на момант заваявання незалежнасці адносін, якія характэрны для традыцыйнага грамадства. Таму праблема мадэрнізацыі стала галоўнай для грамадскага развіцця афразіяцкіх краін пасля заваявання незалежнасці.

Матэрыял вучэбнага дапаможніка дазваляе разгледзець гісторыю краін Азіі і Афрыкі, пачынаючы з канца Першай сусветнай вайны і да нашых дзён. Аўтары дадзенага выдання звяртаюць увагу на асноўныя палітычныя і сацыяльна-эканамічныя працэсы ў афразіяцкіх краінах, на спецыфіку ўзаемадзеяння капіталістычных адносін з традыцыйным грамадствам краін Усходу і выяўленне асноўных рыс гэтага ўзаемадзеяння, на ўплыў рэлігійных фактараў, на сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё ў краінах рэгіёна. Дапаможнік складаецца з двух раздзелаў, кожны з якіх утрым-

лівае тэарэтычную частку, дзе вызначаны як агульныя праблемы развіцця рэгіёна ў цэлым у першы і другі перыяды Навейшай гісторыі, так і гістарычныя працэсы, што адбываліся ў асобных найбольш значных па палітычным уплыве і эканамічным патэнцыяле краінах Усходу. Пры завяршэнні вывучэння кожнай тэмы студэнты маюць магчымасць праверыць свае веды з дапамогай кантрольных пытанняў і заданняў, што размешчаны пасля кожнага параграфа.

Вучэбны дапаможнік адпавядае адукацыйным стандартам устаноў вышэйшай адукацыі па спецыяльнасцях «Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны» (№ 87 ад 30.08.2013) і «Гісторыя» (№ 88 ад 30.08.2013). Структура дапаможніка змяшчае тэмы, прадстаўленыя ў раздзелах вучэбнай праграмы па Новай і Навейшай гісторыі краін Азіі і Афрыкі (рэгістрацыйны № ТД-А.573/тып. ад 27.04.2015) і вучэбнай праграмы ўстановы вышэйшай адукацыі па вучэбнай дысцыпліне «Гісторыя краін Азіі і Афрыкі» (рэгістрацыйны № УД-3-2014-364-/раб.), якія непасрэдна закранаюць Навейшую гісторыю краін рэгіёна. У канцы вучэбнага дапаможніка змешчаны храналагічная табліца і спіс рэкамендуемай літаратуры. Вучэбны дапаможнік прызначаны для студэнтаў-гісторыкаў як дзённай, так і завочнай формы навучання.

Кніга падрыхтавана на аснове матэрыялаў, якія адлюстроўваюць палажэнні сучаснай гістарычнай навукі па праблематыцы дзяржаўна-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця краін Усходу. Дадзеныя матэрыялы прадстаўлены ў спісе рэкамендуемай літаратуры. Праца з дапаможнікам будзе садзейнічаць фарміраванню ў студэнтаў цэласнага ўяўлення пра асноўныя тэндэнцыі і падзеі ў развіцці краін Азіі і Афрыкі ў Навейшы час.

Раздзел I

НАВЕЙШАЯ ГІСТОРЫЯ КРАІН АЗІІ І АФРЫКІ (1918—1945 гг.)

§ 1. Агульныя тэндэнцыі развіцця краін Азіі і Афрыкі ў 1918—1945 гг.

Вынікі Першай сусветнай вайны для краін Азіі і Афрыкі. Да пачатку XX ст. завяршыўся працэс фарміравання сусветнай каланіяльнай сістэмы. У выніку абсалютная большасць краін Азіі і Афрыкі ператварыліся ў калоніі і паўкалоніі вядучых капіталістычных краін Захаду і Японіі. Калоніі былі пазбаўлены ўсялякага суверэнітэту, нават фармальнага. Паўкалоніі (Кітай, Іран, Асманская імперыя) у тым або іншым выглядзе захавалі свае традыцыйныя сістэмы кіравання. Але пры гэтым паўкалоніі трапілі ў палітычную і эканамічную залежнасць ад вядучых імперыялістычных дзяржаў праз сістэму нераўнапраўных эканамічных і палітычных дагавораў, атрыманне кабальных пазык, падпарадкаванне эканомікі замежнаму капіталу.

Першая сусветная вайна, не змяніўшая каланіяльны і паўкаланіяльны статус абсалютнай большасці краін Усходу, дала штуршок для развіцця нацыянальна-вызваленчага руху ў краінах Азіі і Афрыкі. Галоўным чынам гэта адносіцца да тэрыторый, якія падвергліся нападам замежных войск. Магутныя нацыянальныя паўстанні адбыліся ў Іране, дзе падчас вайны знаходзіліся расійскія і англійскія войскі. Таксама рэвалюцыйныя выступленні характэрны для былых уладанняў Асманскай імперыі — Ірак, Сірыя, Палесціна, якія падвергліся акупацыі войск Антанты.

Важным фактарам, які спрыяў росту нацыянальнай самасвядомасці ў краінах Усходу, з'яўлялася мабілізацыя жыхароў калоній ва ўзброеныя сілы краін-удзельнікаў вайны. Толькі Францыя мабілізавала ў сваё войска 545 тыс. салдат-туземцаў. На выкананне розных работ таксама былі накіраваны сотні тысяч жыхароў калоній. Гэтыя людзі знаёміліся

з умовамі жыцця ў еўрапейскіх краінах, успрымалі там радыкальныя ідэі і прыносілі іх да сябе на радзіму, што прывяло і да найважнейшых змен у светапоглядзе, а таксама і ў сацыяльным статусе людзей Усходу. У іх пачала фарміравацца нацыянальная (дзе-нідзе і грамадзянская) самасвядомасць, яны далучаліся да агульнай, у тым ліку і палітычнай культуры больш развітых краін, да больш дасканалых форм прафсаюзнай, партыйнай і іншай арганізаванай барацьбы. На фарміраванне пратэстных настрояў уплывала і ўзмацненне эксплуатацыі калоній у гады вайны.

На завяршальным этапе Першай сусветнай вайны краіны Антанты вялі яе пад лозунгам права нацый на самавызначэнне. Таму, разграміўшы Германію і яе саюзнікаў, краіны Антанты не рашыліся проста далучыць іх калоніі да сваіх уладанняў. У якасці інструмента для перадзелу каланіяльных уладанняў была выкарыстана сістэма мандатаў Лігі Нацый. Вялікабрытанія з Францыяй падзялілі германскія калоніі ў Афрыцы (Танганьіка, Паўднёва-Заходняя Афрыка, Того, Камерун) і атрымалі мандаты на кіраванне імі. Германскія ўладанні Бурундзі згодна мандата Лігі Нацый дасталіся Бельгіі. На падставе мандатаў таксама былі падзелены ўладанні Асманскай імперыі. Вялікабрытанія атрымала пад сваё кіраванне Ірак, Палесціну і Трансіарданію, Францыя — Сірыю і Ліван.

Краіна, якая атрымала мандат Лігі Нацый, павінна была праводзіць палітыку па падрыхтоўцы кіруемай тэрыторыі да атрымання незалежнасці. Уладальнік мандата абавязаны быў перыядычна трымаць справаздачу перад Лігай Нацый аб тым, як ажыццяўляецца кіраванне падмандатнай тэрыторыяй. Але паколькі ў Лізе Нацый кіруючую ролю адыгрывалі менавіта тыя краіны, што атрымалі мандаты, кантроль гэтай арганізацыі ў дадзенай справе быў на самай справе фармальным.

На Далёкім Усходзе ў выніку Першай сусветнай вайны значна ўзмацніла свае пазіцыі Японія. Яна захапіла Каралінскія і Марыянскія астравы, якія раней належалі Германіі і мелі важнае стратэгічнае значэнне, акупіравала германскую ваенна-марскую базу Цындао і Шаньдунскі паўвостраў на тэрыторыі Кітая. Акрамя таго, падчас вайны Японія навязала Кітаю «21 умову», тым самым паставіўшы яго ў поў-

ную эканамічную і палітычную залежнасць. Вялікабрытанія захапіла паўночную частку Новай Гвінеі і Саламонавы астравы, якія належалі Германіі. ЗША не імкнуліся да захопу новых калоній, але выступілі з дактрынай «адчыненых дзвярэй» у адносінах да калоній і паўкалоній. Гэта было патрабаваннем свабоднага доступу на рынкі гэтых краін. На Вашынгтонскай канферэнцыі ў «дагаворы дзевяці дзяржаў» ЗША дамагліся рэалізацыі гэтага прынцыпу ў адносінах да Кітая.

Першая сусветная вайна аказала значны ўплыў на сацыяльна-эканамічнае развіццё краін Усходу. Краінам-удзельніцам вайны патрабавалася вялікая колькасць сыравіны для ваеннай прамысловасці. Гэта вымушала іх стымуляваць у калоніях і паўкалоніях развіццё тых галін сельскай гаспадаркі, якія давалі неабходную сыравіну, а таксама горназдабываючай прамысловасці. Падчас вайны значна скараціўся экспарт у краіны Усходу спажывецкіх тавараў, таму што прамысловасць імперыялістычных дзяржаў была арыентавана на забеспячэнне ў першую чаргу запатрабаванняў фронту. Памяншэнне прытоку замежных тавараў стварыла больш спрыяльныя ўмовы для развіцця ў краінах Усходу апрацоўчай прамысловасці, якая вырабляла тавары шырокага спажывання. Такім чынам, Першая сусветная вайна садзейнічала паскарэнню развіцця некаторых галін прамысловасці і сельскай гаспадаркі шэрага каланіяльных і залежных краін. У першую чаргу — Кітая, Індыі, Егіпта, Індакітая, Інданезіі, Ірана. Колькасць прамысловых прадпрыемстваў у Індыі за гады вайны вырасла з 2874 да 3965, у Кітаі — з 698 да 1759.

Змены ў эканоміцы выклікалі зрухі і ў сацыяльнай структуры грамадства. Паскорыўся працэс фарміравання нацыянальнай буржуазіі і рабочага класа. Да Першай сусветнай вайны магчыма было гаварыць пра існаванне нацыянальнай буржуазіі толькі ў некалькіх краінах Усходу: Індыі, Кітаі, Егіпце, Асманскай імперыі. Зараз як значны сацыяльны пласт нацыянальная буржуазія была прадстаўлена ў шматлікіх краінах Азіі і Паўночнай Афрыкі. Пры гэтым побач з сельскай і гандлёвай фракцыямі нацыянальнай буржуазіі ўзмацняецца прамысловая фракцыя. Што датычыцца рабочага класа, то ў Кітаі да пачатку 1920-х гг. налічвалася 2 млн ра-

бочых, у Індыі — 1,3 млн, у Інданезіі — 0,5 млн. Значна выраслі шэрагі інтэлігенцыі, у тым ліку тэхнічнай. Тым самым за кошт нацыянальных прадпрымальнікаў, інтэлігенцыі, прамысловых рабочых фарміравалася сацыяльнае асяроддзе, якое было гатова да ўспрымання новай палітычнай культуры і ідэалаў грамадзянскасці.

Характэрныя рысы сацыяльна-эканамічнага развіцця краін Усходу ў 1918—1939 гг. Эксплуатацыя калоній метраполіямі вялася па некалькіх напрамках. Калоніі служылі рынкам для збыту тавараў, якія вырабляліся ў метраполіях. Пасля Першай сусветнай вайны ўсё большую ролю набываў вываз капіталу ў калоніі. Ён ажыццяўляўся ў выглядзе капітальных пазык і ўкладанняў заходніх прадпрымальнікаў у стварэнне прадпрыемстваў на тэрыторыі калоній. Прамысловыя прадпрыемствы ствараліся замежным капіталам галоўным чынам у здабываючай прамысловасці. Гэта было звязана з тым, што метраполія, з аднаго боку, была зацікаўлена ў пастаўках сыравіны з калоніі. З другога боку, метраполія імкнулася захаваць для сябе манапольны рынак калоніі для збыту прамысловых тавараў. Калоніі і паўкалоніі па-ранейшаму заставаліся крыніцамі сыравіны для метраполіі. Яна дыктавала сваім калоніям формы і метады вядзення сельскай гаспадаркі, нярэдка робячы яе монакультурнай. Для экспарту, як правіла, вырошчваліся тэхнічныя культуры. Пры гэтым продаж сыравіны на знешнія рынкі кантралявалі кампаніі метраполіі, а мытная палітыка была падпарадкавана інтарэсам каланізатараў.

У паўкаланіяльных краінах пранікненне замежнага капіталу часта ажыццяўлялася ў форме канцэсій. У іх рамках ця і іншая манаполія атрымлівала права на эксплуатацыю пэўных радовішчаў карысных выкапняў і дзейнічала практычна бескантрольна, як, напрыклад, Англа-іранская нафтая кампанія ў Іране. Са стварэннем каланіяльных імперый краіны Еўропы і ЗША прыносілі на Усход каштоўнасці Заходняй цывілізацыі. Іх засваенне краінамі Усходу штурхала тых на шлях мадэрнізацыі, гэта значыць фарміравання індустрыяльнага грамадства заходняга ўзору. Першай на такі шлях у выніку рэвалюцыі Мэйдзі ў 1868 г. стала Японія. У міжваенны перыяд гэты працэс актывізаваўся ў большасці краін Усходу.

У сельскай гаспадарцы каланіяльных і залежных краін Усходу развіваліся дзве асноўныя тэндэнцыі: 1) перавод традыцыйных гаспадарак сялян-абшчыннікаў на вырошчванне экспартных культур, а таксама ўключэнне ў вытворчасць на экспарт гаспадарак памешчыкаў; 2) насаджэнне плантацыйных гаспадарак. Менавіта плантацыйная гаспадарка мадэрнізавалася больш высокімі тэмпамі і ператваралася ў капіталістычную гаспадарку. Гэта садзейнічала развіццю капіталістычнага ўкладу ў калоніях. У міжваенны перыяд фарміраванне плантацыйнай гаспадаркі актыўна ішло ў Інданезіі, Індыі, Бірме, Егіпце, на Філіпінах. Зачастую гэта адбывалася за кошт асваення і ўключэння ў сельскагаспадарчы абарот новых зямель. Вакол плантацыі з'яўлялася інфраструктура: чыгункі, аўтамабільныя дарогі, прадпрыемствы па першаснай апрацоўцы сельгаспрадукцыі. Пры стварэнні плантацыйных гаспадарак узніклі праблемы з забеспячэннем іх працоўнай сілай, таму што рынак працы ў краінах Усходу ў той час яшчэ толькі фарміраваўся. Як правіла, на плантацыях працавалі рабочыя, якія заключалі кантракт з уладальнікамі плантацыі праз пасрэднікаў і былі абсалютна бяспраўнымі.

У міжваенны перыяд у калоніях і паўкалоніях атрымлівае далейшае развіццё вытворчасць экспартных культур, у тым ліку тых, што раней не вырабляліся: кава ў Інданезіі, каўчук у краінах Паўднёва-Усходняй Азіі. Развіццё экспартнага, перш за ўсё плантацыйнага сектара ў сельскай гаспадарцы калоній і паўкалоній мела для іх як станоўчыя, так і адмоўныя наступствы. Станоўчым з'яўлялася тое, што плантацыйныя гаспадаркі паступова інтэграваліся ў мясцовую эканоміку, выраблялі асноўную масу экспартнай сельскагаспадарчай прадукцыі. Яны стымулявалі ўзнікненне і паступовае развіццё прадпрыемстваў па апрацоўцы сельскагаспадарчай сыравіны. Адмоўным з'яўлялася тое, што значныя зямельныя ўгоддзі выключаліся з традыцыйнага сектара сельскай гаспадаркі. Гэта вяло да паўперызацыі значнай колькасці сялян-абшчыннікаў.

У традыцыйных сялянскіх гаспадарках вытворчасць таварных культур спалучалася з вытворчасцю харчовых культур для ўласнага спажывання. За кошт продажу таварных культур селянін атрымліваў патрэбныя яму грашовыя срод-

кі. Як правіла, гэта былі культуры, якія карысталіся попытам на знешніх рынках. Нягледзячы на вытворчасць сялянскімі гаспадаркамі экспартнай прадукцыі, на Усходзе не склаўся шлях развіцця капіталізму ў аграрным сектары за кошт мадэрнізацыі сялянскіх гаспадарак. Гэта было звязана з тым, што сялянскія гаспадаркі падвяргаліся жорсткай эксплуатацыі з боку каланізатараў, памешчыкаў і ліхвяроў, дэспатычных дзяржаўных структур. У выніку з сялянскіх гаспадарак забіраліся сродкі, неабходныя для іх капіталістычнай мадэрнізацыі. Селянін ператвараўся не ў сельскага фермера, які самастойна вядзе сваю гаспадарку, выходзіць на рынак і атрымлівае прыбытак, а ў кабальнага арэндатара, даўжніка, які вымушаны задарма аддаваць сваю прадукцыю на пагашэнне арэнднай платы ці доўгу. У выніку ў вёсцы фарміравалася вялізная маса паўперыжаванага насельніцтва. У той жа час вылучыўся вузкі пласт заможнага сялянства, якое спалучала сельскагаспадарчую вытворчасць з ліхвярскай дзейнасцю.

У сельскай гаспадарцы краін Усходу пераважала памешчыцкае землеўладанне. У розных краінах памешчыкам належала ад 60 да 90 % ворных зямель. Памешчыцкія гаспадаркі прыстасоўваліся да запатрабаванняў таварнай вытворчасці ў калоніях і паўкалоніях. Вынікам стала развіццё памешчыцкага капіталізму ў сельскай гаспадарцы на Усходзе. Памешчык вёў сваю гаспадарку, здаючы сялянам зямлю ў арэнду на кабальных умовах. Зачастую ён прадстаўляў сялянам сельгасінвентар і цяглавую жывёлу. Селянін пры такой арэндзе быў пазбаўлены эканамічнай самастойнасці і аддаваў памешчыку асноўную масу вырабленай прадукцыі. Яму часам заставалася толькі ад 1/5 да 1/10 ураджаю. Такім чынам, фарміраванне памешчыцкага капіталізму ў сельскай гаспадарцы было звязана з захоўваннем на працяглы перыяд традыцыйнай арэнды. Памешчыцкія гаспадаркі ўключаліся ў таварныя капіталістычныя адносіны, але сінтэз традыцыйных і капіталістычных адносін адбываўся вельмі павольна. Прадпрыемствы памешчыкаў яшчэ не былі капіталістычнымі, бо захоўвалася традыцыйная арэнда на падставе здольшчыны, але для іх ужо былі характэрны элементы буржуазнага прадпрыемальніцтва, перш за ўсё атрыманне прыбытку праз рэалізацыю прадукцыі на рынку. У 20—30-я гг. XX ст.

памешчыцкія гаспадаркі, у якіх частка зямельнай рэнты ўкладвалася ў вытворчасць, гэта значыць ператваралася ў капітал, выкарыстоўвалася наёмная працоўная сіла, укараняліся машыны, з'явіліся ў многіх краінах Усходу. У гады Другой сусветнай вайны рост памешчыцкага капіталізму паскорыўся.

Змянялася і сацыяльная структура усходніх грамадстваў. Вярхі сацыяльнай піраміды складалі памешчыкі, якія вялі сваю гаспадарку традыцыйнымі метадамі на падставе кабальнай арэнды сялянамі іх зямлі. Яны мелі моцныя пазіцыі ў эканоміцы і палітычнай сферы. У той жа час фарміраваўся пласт памешчыкаў, якія ўсё больш уцягваліся ў рыначныя адносіны і пераўтвараліся ў сельскую буржуазію. Але іх пазіцыі і ў эканоміцы, і ў палітыцы яшчэ былі слабымі. Сяляне складалі ад 70 да 90 % насельніцтва краін Усходу. Захоўвалася сялянская абшчына. Сялянства перажывала паступовую дыферэнцыяцыю. Частка яго, што вырабляла экспартныя тавары, паступова ўцягвалася ў рыначныя адносіны. З яе вылучаліся заможныя вярхі, якія пачыналі эксплуатаваць сваіх аднавяскоўцаў. Але асноўная маса сялянства заставалася малазямельнай, знаходзілася ў кабальнай залежнасці ад памешчыкаў, у якіх арандавала зямлю. Да 70 % сялян Усходу належалі да сельскай беднаты. Такім чынам, сельская буржуазія фарміравалася як з сялянскіх вярхоў, так і з памешчыкаў, якія абуржуазіліся.

Развіццё прамысловасці стымулявала фарміраванне рабочага класа і нацыянальнай буржуазіі. Найбольш значнымі гэтыя сацыяльныя пласты былі ў Кітаі, Індыі, Інданэзіі, Егіпце. У каланіяльных і залежных краінах побач з нацыянальнай буржуазіяй захоўвалася кампрадорская буржуазія. У эканоміцы яна выконвала пасрэдніцкія функцыі паміж нацыянальным рынкам і каланіяльным капіталам, была цесна звязана з буржуазіяй метраполіі, у выніку чаго заставалася пасіўнай у нацыянальна-вызваленчай барацьбе. Таксама паскорыўся ў міжваенны перыяд працэс фарміравання нацыянальнай інтэлігенцыі. Многія яе прадстаўнікі атрымалі еўрапейскую адукацыю, далучыліся да заходніх цывілізацыйных каштоўнасцей. Сацыяльная структура яшчэ вельмі слаба падверглася мадэрнізацыі. У ёй па-ранейшаму важную ролю адыгрывалі этнічныя, рэлігійныя, кланавыя фактары,

а эканамічныя адыходзілі на другі план. У міжваенны перыяд працэсам мадэрнізацыі, гэта значыць уключэннем у сістэму развіцця капіталістычных адносін, было ахоплены толькі 10—20 % насельніцтва краін Усходу. Сур'ёзнай перашкодай на шляху мадэрнізацыі было існаванне ўстойлівых дакапіталістычных і нават дафеадальных традыцый, звычайў, асаблівасцей менталітэту.

Камінтэрн і нацыянальна-вызваленчы рух. Пасля завяршэння Першай сусветнай вайны важнымі фактарамі, якія паўплывалі на палітычнае жыццё Усходу, сталі Кастрычніцкая рэвалюцыя ў Расіі, стварэнне Камінтэрна і развіццё міжнароднага камуністычнага руху. Бальшавікі лічылі, што ўсталяванне савецкай улады ў Расіі — толькі першы крок на шляху ажыццяўлення сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі. Яна павінна была ахапіць і краіны Усходу. Інструментам для здзяйснення сацыялістычнай рэвалюцыі на Усходзе павінны былі стаць камуністычныя партыі. Яны ствараюцца ў пачатку 1920-х гг. у Кітаі, Індыі, Турцыі, Інданезіі і шэрага іншых краін Усходу. У якасці ідэалогіі гэтыя партыі прынялі марксізм-ленінізм. Гэта вучэнне накіроўвала камуністычныя партыі на барацьбу за ажыццяўленне сацыялістычнай рэвалюцыі, галоўнай сілай якой павінен быў стаць рабочы клас.

На Усходзе такая рэвалюцыя павінна была прынесці адначасова нацыянальнае вызваленне ад каланіяльнай і паўкаланіяльнай залежнасці і сацыяльнае вызваленне працоўных ад эксплуатацыйнага свайх краін. У выніку рэвалюцыі павінны быць ліквідаваны эксплуатацыйныя класы, прыватная ўласнасць, усталявана дыктатура пралетарыяту і пабудавана новае грамадства на падставе грамадскай уласнасці на сродкі вытворчасці. У Кітаі гэтая ідэалогія зведала істотныя змены, і ў пачатку 1940-х гг. тут у якасці афіцыйнай ідэалогіі КПК зацвердзіўся так званы кітаізаваны марксізм, ці мааізм, распрацаваны Маа Цзэдунам. Ён прадстаўляў сабою спробу спалучэння шэрага палажэнняў марксізму-ленінізму з кітайскім нацыяналізмам, спробу ўлічыць рэальны вопыт і спецыфіку рэвалюцыйнай барацьбы ў Кітаі.

Прадугледжвалася, што сацыялістычная рэвалюцыя на Усходзе будзе падштурхоўвацца з тэрыторыі Савецкай Расіі («Зварот да ўсіх рабочых мусульман Расіі і Усходу» ад

3 снежня 1917 г.). 4—12 лістапада 1918 г. у Маскве прайшоў I Усерасійскі з'езд камуністычных арганізацый народаў Усходу, які абвясціў пра стварэнне Цэнтральнага бюро гэтых арганізацый. Пасля з'езда Цэнтральнае бюро разгарнула фарміраванне вайсковых аддзелаў з ліку турак, якія знаходзіліся на тэрыторыі Расіі, разлічваючы з іх дапамогай выклікаць рэвалюцыю ў Турцыі. Для кіраўніцтва фарміраваннем вайсковых аддзелаў з прадстаўнікоў народаў Усходу была створана Цэнтральная мусульманская ваенная калегія на чале з М. Султан-Галіевым.

У сакавіку 1919 г. быў створаны Камінтэрн, які разглядаўся бальшавікамі як штаб сусветнай рэвалюцыі. Першапачаткова ажыццяўленне сусветнай рэвалюцыі кіраўніцтва Камінтэрна звязвала з перамогай пралетарыяту ў развітых капіталістычных краінах. Аднак ужо на II Усерасійскім з'ездзе камуністычных арганізацый народаў Усходу, які праходзіў у канцы лістапада — пачатку снежня 1919 г., У. І. Ленін абвясціў, што сацыялістычная рэвалюцыя будзе «галоўным чынам... барацьбой усіх прыгнечаных імперыялізмам калоній і краін... супраць міжнароднага імперыялізму». II кангрэс Камінтэрна (19 ліпеня — 7 жніўня 1920 г.) падтрымаў актывізацыю намаганняў па ажыццяўленні камуністычнай рэвалюцыі на Усходзе. Былі прыняты «Тэзісы па нацыянальным і каланіяльным пытанні», у якіх перад камуністычнымі партыямі краін Усходу ставілася задача кантраляваць нацыянальны рух і забяспечыць пераход гэтых краін на некапіталістычны шлях развіцця.

Галоўным інструментам ажыццяўлення рэвалюцыі на Усходзе лічылася Чырвоная армія. У маі 1920 г. яе часці ўварваліся на каспійскае ўзбярэжжа Ірана, каб падтрымаць рэвалюцыйны рух у паўночнай частцы гэтай краіны. Да моманту захопу Чырвонай арміяй Бухары і абвясчэння 14 верасня 1920 г. Бухарскай Народнай Савецкай Рэспублікі Палітбюро ЦК РКП(б) і СНК РСФСР быў ухвалены план паходу ў Індыю. Для гэтага прадугледжвалася стварэнне на тэрыторыі Афганістана «індыйскай рэвалюцыйнай арміі». План паходу ў Індыю быў падрабязна апісаны ў пастанове ВККІ ад 17 сакавіка 1921 г.

У 1921 г. стала відавочна, што хуткі штурм капіталізму, у тым ліку на Усходзе, не атрымаўся. Неабходна больш руп-

лівая падрыхтоўка рэвалюцый. У такой сітуацыі У. І. Ленін вылучыў канцэпцыю нацыянальнай антыкаланіяльнай рэвалюцыі для краін Усходу. Інструментам яе ажыццяўлення прызначаліся антыімперыялістычныя франты. Яны павінны былі аб'яднаць нацыянальную буржуазію, рабочы клас, інтэлігенцыю, сялянства і весці барацьбу за нацыянальнае вызваленне краін Усходу. Камуністычныя партыі таксама абавязаны былі ўвайсці ў антыімперыялістычныя франты і разам з іншымі палітычнымі сіламі здзейсніць антыімперыялістычную нацыянальна-вызваленчую рэвалюцыю. Але пры гэтым Камінтэрн ставіў перад камуністамі задачу максімальна радыкалізаваць нацыянальныя рэвалюцыі і пры спрыяльных умовах павесці краіны Усходу па некапіталістычным шляху развіцця. Гэта значыць, што нацыянальныя рэвалюцыі разглядаліся Камінтэрнам як падрыхтоўчы этап да сацыялістычнай рэвалюцыі, якая заставалася канчатковай мэтай. Супрацоўніцтва з нацыянальнай буржуазіяй з'яўлялася часовым тактычным ходам.

Такая тактыка найбольш поўна была рэалізавана ў Кітаі, дзе ў 1924 г. КПК і Гаміньдан стварылі адзіны антыімперыялістычны фронт, што стала важным фактарам, які забяспечыў поспех нацыянальнай рэвалюцыі 1925—1928 гг. Адзіны антыімперыялістычны фронт у сярэдзіне 1920-х гг. быў створаны таксама ў Інданезіі. Аднак пры гэтым камуністы ў адпаведнасці з лініяй Камінтэрна імкнуліся заняць кіруючыя пазіцыі ў адзіным антыімперыялістычным фронце. Гэта прывяло да яго расколу ў 1927 г. у Кітаі і Інданезіі.

Пад уплывам кітайскіх падзей Камінтэрн на VI Кангрэсе ў 1928 г. адмовіўся ад тактыкі адзінага антыімперыялістычнага фронту. Перад кампартыямі Усходу была пастаўлена задача разгарнуць непасрэдную барацьбу за сацыялістычную рэвалюцыю. Праявай такой тактыкі на практыцы стала арганізацыя камуністамі паўстання ў Інданезіі, барацьба КПК супраць Гаміньдана пад лозунгам саветаў. У Індыі камуністы паспрабавалі выклікаць сацыялістычную рэвалюцыю, перайшоўшы да тактыкі тэрору. Гэтыя выступленні завяршыліся для кампартый цяжкімі паражэннямі. Гаворачы пра спробы Камінтэрна з дапамогай кампартый ажыццявіць рэвалюцыю на Усходзе, неабходна ўлічваць, што ні адна з гэтых партый, за выключэннем КПК, у міжваенныя гады не

стала масавай. У іх налічвалася ад некалькіх дзясяткаў да некалькіх тысяч чалавек.

Летам 1935 г. адбыўся VII Кангрэс Камінтэрна. Ён вызначыў у якасці галоўнай задачы камуністычных партый барацьбу супраць фашызму. Асноўная роля ў гэтай барацьбе павінна была належыць народным франтам, якія ўключалі б шырокі спектр антыфашысцкіх сіл. На Усходзе створаныя ў новых умовах народныя антыімперыялістычныя франты павінны быць накіраваны ў першую чаргу супраць фашысцкіх дзяржаў. Стварэнне такога фронту было асабліва важным для Кітая, які з 1931 г. падвяргаўся японскай агрэсіі. У 1937 г. Гаміньдан і КПК здолелі дамовіцца аб спыненні грамадзянскай вайны і сумеснай барацьбе з агрэсіяй Японіі.

Сур'ёзныя змены ў палітыцы камуністычных партый выклікала падпісанне савецка-германскага дагавора аб ненападзе 1939 г. Савецкае кіраўніцтва паставіла перад Камінтэрнам задачу ўхваліць новы накірунак знешняй палітыкі СССР. Галоўнымі вінаватымі ў распальванні вайны аб'яўляліся заходнія дэмакратыі. Таму кампартыі калоній, якія належалі Англіі, Францыі, не павінны былі падтрымліваць ваенныя намаганні іх урадаў, камуністам ставілася задача перашкаджаць мабілізацыі рэсурсаў калоній на вядзенне вайны. Новая тактыка сустрэла сур'ёзную апазіцыю ў многіх кампартыях Усходу, выклікала выхад з іх камуністаў, уключаючы кіраўнікоў, напрыклад, у Алжыры.

Напад Германіі на СССР прывёў да чарговага перагляду тактыкі Камінтэрна. Галоўная задача кампартый цяпер заключалася ў аказанні разнастайнай дапамогі СССР у вайне з Германіяй. Для гэтага трэба было падтрымліваць ваенныя намаганні краін антыгітлераўскай кааліцыі. Для арганізацыі адпору агрэсарам ствараліся і ўмацоўваліся адзіныя антыімперыялістычныя франты, накіраваныя супраць краін фашысцкага блока. Такі фронт працягваў дзейнічаць у Кітаі, быў створаны ў Інданезіі. У акупіраваных фашысцкімі дзяржавамі краінах галоўнай задачай камуністаў з'яўлялася арганізацыя руху супраціўлення разам з усімі патрыятычнымі сіламі. Для кампартый некаторых краін Усходу, напрыклад Індыі, складана было перайсці да новай тактыкі, таму што каланіяльны прыгнёт яны цяпелі з боку краін антыгітлераўскай кааліцыі.

Агульныя тэндэнцыі палітычнага развіцця краін Азіі і Афрыкі ў 1918—1939 гг. Акрамя камуністычнага ў рэвалюцыйным і нацыянальна-вызваленчым руху краін Усходу ў міжваенны перыяд можна вылучыць яшчэ некалькі напрамкаў. Захаваліся сацыяльна-палітычныя сілы, якія выступалі супраць каланізатараў пад лозунгам абароны традыцыйных структур у краінах Усходу. Разам з абуджэннем народаў каланіяльных краін да грамадскага жыцця актывізаваліся і традыцыйныя структуры. Яны ва ўмовах трансфармацыі грамадскіх інстытутаў краін Усходу, якая паскорылася пад уплывам Першай сусветнай вайны, ўсё вастрэй адчувалі сваё крытычнае становішча і мабілізоўвалі сілы для самазахавання. Супраціўленне традыцыяналісцкіх сіл імперыялізму было менш прыметным у калоніях, дзе ішоў перапынны працэс пераўтварэнняў, а адміністрацыйная ўлада была ў руках каланізатараў. У калоніях, якія былі пазбаўлены ўсялякай палітычнай улады, традыцыйныя структуры аказвалі пераважна пасіўнае супраціўленне, імкнуліся падтрымліваць тыя адносіны, што былі характэрнымі для традыцыйнага грамадства. У паўкаланіяльных краінах, дзе палітычная ўлада знаходзілася ў руках мясцовых кіраўнікоў і дзе ўмяшанне каланіяльнага капіталу разглядалася як уварванне чужых сіл, якія стваралі пагрозу звыкламу існаванню, традыцыяналісцкія сілы вялі актыўную барацьбу з заходнім уплывам. Традыцыяналісты залежных краін выступалі і супраць мясцовых урадаў, калі тыя спрабавалі праводзіць палітыку, накіраваную на мадэрнізацыю краіны. Найбольш моцнымі пазіцыі традыцыяналістаў былі ў ісламскіх краінах. Тут адзначаліся спробы згуртаваць нацыянальны рух пад лозунгамі барацьбы з нявернымі і вяртання да грамадскіх парадкаў на аснове шарыяту. Прыкладамі нацыянальна-вызваленчай барацьбы пад кіраўніцтвам традыцыяналісцкіх сіл з'яўляецца паўстанне ў Сірыі ў 1925—1927 гг., вызваленчая вайна рэспублікі Рыф у Марока ў першай палове 1920-х гг. Але пазіцыі традыцыяналістаў як сілы нацыянальнага руху слабелі.

Пасля Першай сусветнай вайны можна гаварыць пра пачатак новага этапу ў нацыянальна-вызваленчым руху на Усходзе, дзе галоўную ролю адыгрывалі сацыяльна-палітычныя сілы, якія дамагаліся вызвалення каланіяльных і паў-

каланіяльных краін ад залежнасці з боку імперыялістычных дзяржаў, пераадолення адсталасці праз правядзенне мадэрнізацыі, паскарэнне капіталістычнага развіцця. Гэтая плынь нацыянальна-вызваленчага руху абাপіралася на сацыяльныя пласты, якія фарміраваліся дзякуючы развіццю капіталістычных адносін і прамысловасці: нацыянальных прадпрымальнікаў, рабочы клас, новую інтэлігенцыю.

Пры гэтым стваралася сітуацыя, калі нацыянальны рух ці рэформы, якія ў залежных краінах праводзіліся зверху, абуджалі народ да актыўнага палітычнага жыцця. Але гэты абуджаны народ не разумеў і не прымаў рэформ, што, напрыклад, прывяло ў Кітаі да масавага антырыначнага, антыкапіталістычнага сялянскага руху, які ўзначаліла КПК. Сялянскія масы пераўтварэнняў па буржуазна-дэмакратычным стандарце не жадалі, і гэта было агульнай нормай для краін Усходу. У краінах, якія ў міжваенны перыяд ужо не з'яўляліся калоніямі і ўрады якіх імкнуліся праводзіць рэформы з мэтай мадэрнізацыі, гэты працэс сутыкнуўся з вялікімі цяжкасцямі. Рэформы і рэвалюцыйныя пераўтварэнні праводзіліся ў асноўным зверху, часам ажыццяўляліся сіламі рэвалюцыйнай арміі, але пры гэтым далёка не заўсёды сустракалі разуменне і прызнанне з боку нізоў.

Сялянскія паўстанні былі характэрны для міжваеннага перыяду. Але па сваіх мэтах яны з'яўляліся не столькі сялянскімі, колькі больш шырокімі этнаканфесійнымі і палітычнымі, у якіх улічваліся сялянскія інтарэсы, кіраўніцтва ж гэтымі рухамі ажыццяўлялі іншыя сацыяльна-палітычныя сілы. Напрыклад, сяляне адыгрывалі важную ролю ў нацыянальным паўстанні ў Сірыі ў 1925—1927 гг., але кіраўніцтва ім ажыццяўлялі феодалы. Сяляне былі масавай сілай у Кемаліскай рэвалюцыі, але самастойнай ролі ў ёй не адыгрывалі, а выступалі часткай шырокага агульнанацыянальнага блока.

Нельга праводзіць рэзкае размежаванне паміж нацыянальнымі рухамі міжваеннага Усходу, якія абাপіраліся на традыцыяналісцкія сілы, і пластамі, якія выступалі за дасягненне самастойнасці шляхам мадэрнізацыі. Нягледзячы на рост буржуазіі ў міжваенны перыяд у краінах Усходу, яна, як і рабочы клас, была трывала ўключана ў традыцыйную сацыяльную структуру, у патрыярхальныя адносіны і

рэдка выступала як самастойная палітычная сіла. Нацыянальныя рухі, якія аб'ектыўна адкрылі шлях для капіталістычнага развіцця, як правіла ўзначальвалі выхадцы не з буржуазных пластоў, а з традыцыйных сацыяльных вярхоў: прадстаўнікі феадальных і сялянска-патрыярхальных пластоў, звязаных з традыцыйным грамадствам інтэлігенцыі, афіцэры, духавенства. Гэта тэндэнцыя выразна прасочваецца на прыкладзе Турцыі, Ірана, Афганістана.

У міжваенныя гады атрымалі далейшае развіццё старыя і фарміраваліся новыя ідэалагічныя кірункі ў нацыянальна-вызваленчым руху. Прычым практычна ўсе яны прадугледжвалі неабходнасць дасягнення незалежнасці і пераадолення адсталасці Усходу на падставе паскоранай мадэрнізацыі. Вышэй размова ўжо ішла аб тым, што камуністычныя партыі разлічвалі дамагацца гэтага на базе марксісцка-ленінскай ідэалогіі. Ідэі марксізму, сацыялізму аказалі ўплыў на шэраг ідэалагічных дактрын, якія не з'яўляліся цалкам марксісцкімі. Гэта мархаэнізм у Інданезіі, распрацаваны Ахмедам Сукарно. Дадзеная ідэалогія прадугледжвала стварэнне калектывісцкага грамадства (пабудова інданезійскага сацыялізму), але без гвалту і класавай барацьбы. Таксама ўплыў марксізму прысутнічае ў сун'ятсенізме.

Для ідэалогіі нацыянальных рухаў міжваеннага часу характэрны тэзіс пра рашаючую ролю дзяржавы ў мадэрнізацыі краіны. Гэта выразна гучыць у сун'ятсенізме ў адносінах да Кітая, у мархаэнізме ў адносінах да Інданезіі, кемалізме ў адносінах да Турцыі. У меншай ступені гэты тэзіс характэрны для гандзізму ў Індыі. Дзяржава павінна была забяспечыць пераадоленне сацыяльна-эканамічнай адсталасці. У ідэалагічных плынях Усходу таго часу, у найбольшай ступені ў сун'ятсенізме, утрымоўвалася па сутнасці ідэя «вялікага скачка» ў развіцці краін рэгіёна, у выніку якога яны павінны былі дагнаць Захад. Асноўны пастулат ідэалогій нацыянальна-вызваленчага руху — дасягненне нацыянальнага адзінства з мэтай вызвалення сваіх краін ад каланіяльнай залежнасці. Таму ў ідэалагічных вучэннях адхіляецца тэзіс пра дзяленне ўсходніх грамадстваў на класы, адмаўляецца наяўнасць паміж імі класавай барацьбы.

Ідэалогіі нацыянальна-вызваленчага руху ў той час накіроўвалі іх удзельнікаў на мадэрнізацыю краіны. Але пры

гэтым усяляк падкрэслівалася важнасць захавання нацыянальных традыцый. У іх аснове ляжаў нацыяналізм. Ні адна з уплывовых ідэалогій нацыянальна-вызваленчага руху міжваеннага часу не прадугледжвала перанясенне ў свае краіны заходняй мадэлі развіцця. Перш за ўсё гэта тычыцца палітычнай сферы. Пэўнае выключэнне — гандзізм, які быў гатовы ўзяць за аснову англійскую парламенцкую шматпартыйную сістэму.

Мархаэнізм, суньятсенізм, кемалізм прапаноўвалі далёкія ад заходняй ліберальнай дэмакратыі мадэлі грамадска-палітычнага развіцця. Адрозненне ад заходняга развіцця заключалася ў тым, што асаблівы акцэнт у ідэалогіях нацыянальна-вызваленчага руху рабіўся не на задавальненне матэрыяльных запатрабаванняў чалавека, а на яго гарманічнае духоўнае развіццё. У ідэалогіях нацыянальна-вызваленчага руху назіраліся істотныя адрозненні адносна метадаў барацьбы. Суньятсенізм, кемалізм рабілі стаўку на гвалтоўную рэвалюцыйную барацьбу. Гандзізм, мархаэнізм аддавалі прырытэт ненасільным метадам барацьбы.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Вызначыце, ці адбыліся якія-небудзь важныя змены ў еўрапейскім каланіялізме ў пачатку XX ст. 2. Растлумачце змест тэрмінаў: *калонія, метраполія, экспансія, каланіяльная імперыя, імперыялізм*. 3. Як вы лічыце, ці адбылася ўніфікацыя грамадска-палітычнага развіцця краін Захаду і Усходу ў першай палове XX ст.? 4. Вызначыце і назавіце галоўныя асаблівасці каланіяльнай сістэмы першай паловы XX ст. 5. Пералічыце і ахарактарызуйце асноўныя сацыяльныя групы ўсходняга грамадства. Якія змены адбываліся ў сацыяльнай структуры ўсходніх грамадстваў у першай палове XX ст.? 6. Вызначыце становішчы і адмоўныя рысы развіцця плантацыйнага сектара ў сельскай гаспадарцы калоній. 7. Растлумачце, чаму экспарт сыравіны прыводзіў да таго, што эканоміка краін Усходу становілася слабай, залежнай ад заходніх дзяржаў. 8. Назавіце і ахарактарызуйце асноўныя ідэалогіі нацыянальна-вызваленчага руху ў краінах Усходу.

§ 2. Нацыянальная рэвалюцыя 1925—1928 гг. у Кітаі

Уздым нацыянальнага руху пасля завяршэння Першай сусветнай вайны. Сінхайская рэвалюцыя ў 1911 г. звергла дынастыю Цын. Але паколькі на той момант якія-небудзь

дэмакратычныя традыцыі ўвогуле не былі ўласцівы кітайскай цывілізацыі, усталяваць дэмакратычную рэспубліканскую форму кіравання не атрымалася, як і стварыць моцны цэнтральны ўрад. У правінцыях уладу захапілі ваенныя губернатары (мясцовыя мілітарысты — дучжуні). Кітай фактычна распаўся на асобныя правінцыі. Дучжуні вялі паміж сабой бяскончую барацьбу за ўладу, рабавалі насельніцтва, спрабуючы ўзбагаціцца за час знаходжання ва ўладзе. За гады вайны сфарміраваліся два асноўныя палітычныя цэнтры Кітая: Гуанчжоў на Поўдні і Пекін на Поўначы. Барацьба за ўладу ў гэтых гарадах ішла паміж шматлікімі ваеннымі клікамі.

Калі ў 1919 г. Парыжская мірная канферэнцыя пачала сваю работу, Кітай прадставіў на яе разгляд свае патрабаванні. Яны датычыліся галоўным чынам спынення акупацыі кітайскай тэрыторыі японскімі войскамі (вызваленне правінцыі Шаньдун), ліквідацыі «21 умовы», прызнанне поўнага суверэнітэту Кітая, яго тэрытарыяльнай цэласнасці. Гэта азначала б адмову ад шматлікіх нераўнапраўных дагавароў, якія былі навязаны Кітаю яшчэ ў XIX ст. Але 30 красавіка 1919 г. Кітаю было афіцыйна адмоўлена ў задавальненні яго патрабаванняў. Весткі з Парыжа выклікалі крайняе абурэнне, і з 4 мая 1919 г. у Пекіне на працягу двух тыдняў праходзілі студэнцкія дэманстрацыі. Іх удзельнікі патрабавалі, каб кітайская дэлегацыя пакінула Парыжскую канферэнцыю і адмовілася ад падпісання мірнага дагавору, акрамя таго, пакараць чыноўнікаў, якія маюць дачыненне да падпісання «21 умовы». Неўзабаве байкот японскіх тавараў ахапіў усю краіну. У Пекіне ўрад Дуань Цыжуя вымушаны быў адклікаць кітайскую дэлегацыю з Парыжа. Ён адмовіўся ад падпісання мірнага дагавору і зняў з пасада чыноўнікаў, адказных за прыняцце «21 умовы».

Цэнтр руху паступова перамясціўся ў Шанхай, дзе 4 чэрвеня 1919 г. пачалася ўсеагульная забастоўка, якую падтрымалі гандляры і прадстаўнікі дзелавых колаў. Выступленне кітайскіх студэнтаў набыло агульнанацыянальны характар і ахапіла шырокія слаі насельніцтва: буржуазію, інтэлігенцыю, рабочы клас. Да яго пачалі прымыкаць асобныя мілітарысты. Гэта выступленне прадэманстравала, што ў Кітаі фарміруецца агульнанацыянальнае ўсведамленне не-

абходнасці барацьбы супраць паўкаланіяльнага статусу краіны. Рух «4 мая» паслужыў штуршком да актывізацыі сялян: паўсюдна ствараліся саюзы арандатараў, рознага роду сялянскія арганізацыі, адраджаліся старажытныя тайныя суполкі («Чорныя пікі», «Жоўтыя пікі», «Саюз беспартотнікаў», «Суполка падцягнутых жыватоў»). Зноў створаныя атрады сялянскай самаабароны бралі на сябе функцыі абароны насельніцтва ад мілітарыстаў.

У 1920 г. узнікаюць першыя ў Кітаі марксісцкія гурткі. Яны з'явіліся ў Пекіне (група ва ўніверсітэце вакол прафесара Лі Дачжао), Шанхаі (вакол Чэнь Дусю). У горадзе Чанша марксісцкі кружок арганізаваў Маа Цзэдун, былі групы марксістаў ва Ухані і Гуанчжоў. Тым часам ва ўніверсітэце Сарбоны ўзнікла група марксістаў, у якую ўваходзіў Чжоу Эньлай. 1 ліпеня 1921 г. у Шанхаі адбыўся I з'езд Камуністычнай партыі Кітая (КПК), які і абвясціў яе стварэнне (колькасць усяго 53 чалавекі). Партыя адмовілася ад супрацоўніцтва з Гаміньданам і Сунь Ятсэнам. Быў узят курс на ўсталяванне ў Кітаі дыктатуры пралетарыяту. Сакратаром ЦК КПК быў абраны Чэнь Дусю.

У Вашынгтоне з лістапада 1921 г. па люты 1922 г. праходзіла міжнародная канферэнцыя з удзелам Кітая. На ёй быў падпісаны дагавор дзевяці дзяржаў адносна Кітая, згодна з якім удзельнікі абавязаліся паважаць суверэнітэт Кітая, прызнавалі яго тэрытарыяльную цэласнасць, Японія адмовілася ад «21 умовы» і вяртала Кітаю Шаньдун. Пытанні пра адмену экстрэтарыяльнасці чужаземцаў і мытнай аўтаноміі планавалася абмеркаваць пазней. Прыняцце дагавора дзевяці дзяржаў азначала ўмацаванне міжнародных пазіцый Кітая.

Дзейнасць Сунь Ятсэна ў 1918—1925 гг. 10 кастрычніка 1919 г. Сунь Ятсэн адрадзіў у Шанхаі партыю Гаміньдан (Кітайская нацыянальная партыя), паставіўшы мэтай пераўтварыць яе ў масавую партыю, якая павінна была ўзначаліць нацыянальную рэвалюцыю. Адначасова Сунь Ятсэн пачаў змагацца за палітычную ўладу на Поўдні. Партыя дзейнічала на падставе трох прынцыпаў суньятсенізму: нацыяналізм, народаўладдзе, народны дабрабыт. Іх фармулёўкі былі туманнымі, маглі тлумачыцца па-рознаму і мелі мэтай згуртаваць вакол Сунь Ятсэна розныя слаі кітайскага насель-

ніцтва. У кастрычніку 1920 г. Сунь Ятсэнь быў запрошаны генераламі гуандунскай клікі ў якасці кіраўніка ўраду ў Гуанчжоў. У красавіку 1921 г. там сабраўся абраны яшчэ ў 1913 г. і разогнаны Юань Шыкаем парламент Кітая, які і абвясціў Сунь Ятсэна надзвычайным прэзідэнтам краіны. Але рэальнай улады ў прэзідэнта не было, войскі падпарадкоўваліся генералам. У чэрвені 1922 г. Сунь Ятсэнь быў выгнаны з Гуанчжоў, але вярнуўся туды ў лютым 1923 г., будучы запрошаным генераламі іншай клікі — гуанскай.

З гэтага часу Сунь Ятсэнь імкнецца ўсталяваць кантакты з савецкім урадам, каб атрымаць дапамогу ад СССР для ўмацавання сваіх пазіцый, перш за ўсё — у стварэнні рэвалюцыйнай арміі. Гэта дазволіла б ажыццявіць паход на Поўнач з мэтай аб'яднання Кітая. Ужо ў сакавіку 1923 г. з СССР у Кітай прыбыла група ваенных і палітычных саветнікаў на чале з Міхаілам Барадзіным. Па іх рэкамендацыі Сунь Ятсэнь усталёўвае кантакты з камуністамі. Са свайго боку КПК таксама ўсвядоміла неабходнасць супрацоўніцтва з нацыянальнай буржуазіяй. Важнае значэнне для гэтага меў разгром забастоўкі і прафсаюзаў на Пекін-Ханькоўскай чыгунцы ў лютым 1923 г. Гэты падзеі прадэманстравалі слабасць і ізаляванасць рабочага руху ў Кітаі, што рабіла немагчымым дабіцца хуткага поспеху ў барацьбе за дыктатуру пралетарыяту. Вялікую ролю ў змяненні тактыкі КПК адыграў Камінтэрн. У маі 1923 г. яго выканкам прыняў дырэктыву III з'езда КПК, згодна з якой накіроўваў кітайскіх камуністаў на супрацоўніцтва з Гаміньданам з мэтай ажыццяўлення нацыянальна-дэмакратычнай рэвалюцыі. Але пры гэтым ставілася пытанне пра накіроўваючую ролю партыі рабочага класа ў адзіным антыімперыялістычным фронце. На III з'ездзе КПК у чэрвені 1923 г. вырашана было ўвайсці ў Гаміньдан, але камуністы захавалі ўласную арганізацыйную структуру, а таксама «палітычную самастойнасць». Чэнь Дусю быў ізноў абраны сакратаром ЦК.

У студзені 1924 г. адбыўся аб'яднальны з'езд Гаміньдана, які прыняў новую Праграму і Статут. Даваліся новыя трактоўкі «трох народных прынцыпаў» Сунь Ятсэна: «нацыяналізм» — ліквідацыя засілля чужаземцаў і разгром мілітарысцкіх клік, якія з'яўляюцца інструментам палітыкі імперыялістаў; «народаўладдзе» — адхіленне ад улады мілі-

тарыстаў, пераход да канстытуцыйнага кіравання на падставе сістэмы «пяці ўлад»: заканадаўчай, выканаўчай, судовай, экзаменацыйнай і кантрольнай, пры гэтым абвешчалася непрыдатнай для Кітая сістэма заходняга парламентарызму; «народны дабрабыт» — сацыяльная абарона людзей дзяржавы, абмежаванне капіталу, ураўноўванне правоў на зямлю. У Статуце ўтрымваліся тры палітычныя ўстаноўкі Сунь Ятсэна: саюз з Савецкай Расіяй, саюз з КПК і падтрымка рабочых і сялян. Статут вызначаў у якасці арганізацыйнага прынцыпу пабудовы Гаміньдана «дэмакратычны цэнтралізм» па аналогіі з правячай бальшавіцкай партыяй Савецкай Расіі. У праграме раскрывалася стратэгія паэтапнага дзяржаўнага будаўніцтва ў Кітаі: 1) ваеннае аб'яднанне; 2) партыйная (палітычная) апека; 3) дэмакратычнае кіраванне. У склад ЦВК Гаміньдана з 41 члена было абрана 9 камуністаў (у іх ліку і Маа Цзэдун). Але ў кампартыі захавалася магутная левая групоўка, якая імкнулася дабіцца перарастання нацыянальнай рэвалюцыі ў пралетарскую. У студзені 1925 г. на IV з'ездзе КПК левыя (Чэнь Дусю, Маа Цзэдун) правялі рэзалюцыю, у якой гаварылася пра гегемонію рабочага класа ў нацыянальнай рэвалюцыі.

Адначасова пад кіраўніцтвам савецкіх ваенных саветнікаў праводзілася рэарганізацыя арміі Гаміньдана, быў уведзены інстытут паліткамісараў. У маі 1924 г. на востраве Вампу (Хуанпу) на поўдні Кітая была створана афіцэрская школа. Заняткі праводзілі савецкія саветнікі, хоць узначальвалася гэта ўстанова Чан Кайшы. Усяго ў школе прайшлі падрыхтоўку 4,5 тыс. курсантаў. Выпускнікі школы склалі касцяк новай арміі Гаміньдана. У канцы 1924 — пачатку 1925 г. яе войскі правялі серыю наступальных аперацый на Поўдні краіны супраць розных груповак мілітарыстаў, што дазволіла ўраду Сунь Ятсэна поўнасю ўзяць пад кантроль правінцыю Гуаньдун.

На поўначы Кітая з канца 1921 г. успыхнуў канфлікт кіраўніка пекінскага ўрада У Пэй-фу з лідарам Маньчжурскай клікі Чжан Цзолінем. У кастрычніку 1924 г. адзін з генералаў чжылійскай клікі Фэн Юйсян, скарыстаўшыся адсутнасцю У Пэй-фу, які ваяваў з Чжан Цзолінем, захапіў уладу ў Пекіне. Ён уступіў у кантакты з Сунь Ятсэнам, Гаміньданам, КПК і нават папрасіў дапамогі ў СССР. Свае войскі ён пе-

райменаваў у Нацыянальную армію. Фэн Юйсян заявіў пра падтрымку Сунь Ятсэна, пра намер пакончыць з барацьбой клік, запрасіў ва ўрад Сунь Ятсэна, каб той сфарміраваў каліцыйны ўрад Кітая. Таксама намячалася правесці нараду ўсіх лідараў з мэтай стварэння Нацыянальнага сходу.

З'явілася рэальная магчымасць палітычнага аб'яднання Кітая мірным шляхам. У лістападзе 1924 г. Сунь Ятсэн прыбыў у Пекін з намерам сфарміраваць адзіны ўрад. Але ў сакавіку 1925 г. ён памёр. Іншага такога аўтарытэтнага дзеяча, які б змог сфарміраваць урад нацыянальнага адзінства, у Кітаі не было, і магчымасць мірнага аб'яднання краіны не была рэалізавана.

Пачатак рэвалюцыі. Рух «30 мая» 1925 г. Пасля смерці Сунь Ятсэна ў Гаміньдане ўспыхнула барацьба за ўладу. Кіраўніком урада на Поўдні стаў Ван Цзынвэй, але яго аўтарытэт аспрэчваўся ваенным дзеячам Чан Кайшы, які прэтэндаваў на вядучую ролю ў Гаміньдане. У краіне раслі антыімперыялістычныя настроі, пазіцыі ўрада Гаміньдана ўмацоўваліся на Поўдні. 30 мая 1925 г. паліцыя англійскага сетльмента ў Шанхаі адкрыла агонь па студэнцкай дэманстрацыі. Гэта прывяло да ўсеагульнай забастоўкі ў горадзе. 19 чэрвеня 1925 г. стачка ахапіла англійскую калонію на тэрыторыі Кітая — Ганконг. У Кітаі пачаўся байкот англійскіх тавараў, які паралізаваў увесь гандаль Ганконга на 16 месяцаў. Падчас забастоўкі камуністы стварылі Аб'яднаны камітэт рабочых, гандляроў і студэнтаў, які ўзначаліў рух «30 мая». Праграма аб'яднанага камітэта (17 патрабаванняў) прадугледжвала барацьбу з засіллем замежных імперыялістаў і ўвядзенне рабочага заканадаўства. Выступленні ў Шанхаі падтрымаў не толькі ўрад Гаміньдана на Поўдні, але і пекінскі ўрад Дуань Цыжуя, і нават асобныя мілітарысты. Гэты рух стаў пачаткам нацыянальнай рэвалюцыі. Стачка працягвалася да канца чэрвеня 1925 г., пакуль прадстаўнікі дзяржаў не паабяцалі разгледзець патрабаванні Кітая на спецыяльнай міжнароднай канферэнцыі.

Тым часам на Поўначы войскі генерала Фэн Юйсяна ў лістападзе 1925 г. увайшлі ў Пекін, усталявалі поўны кантроль над правінцыяй Шэньсі і пачалі прасоўвацца на поўдзень, на злучэнне з асноўнымі часцямі арміі Гаміньдана. Аднак у студзені — сакавіку 1926 г. армія Фэн Юйсяна бы-

ла разгромлена войсками паўночных мілітарыстаў, а сам ён вымушаны быў ад'ехаць у СССР.

Падтрымка руху «30 мая» ўмацавала палітычныя пазіцыі ўрада Гаміньдана на чале з Ван Цзынвэем. 1 ліпеня 1925 г. гэты ўрад абвясціў сябе нацыянальным урадам Кітая і заявіў пра намер сілай звергнуць паўночных мілітарыстаў і аб'яднаць пад сваёй уладай усю краіну. Галоўным інструментам вырашэння гэтай задачы становілася Нацыянальна-рэвалюцыйная армія Кітая.

Выступленне Чан Кайшы супраць Камуністычнай партыі Кітая. Паўночны паход Нацыянальна-рэвалюцыйнай арміі. У студзені 1926 г. у Гуанчжоў прайшоў II кангрэс Гаміньдана. На ім пераважалі левыя гаміньданаўцы на чале з Ван Цзынвэем. Кангрэс пацвердзіў права камуністаў на індывідуальнае членства ў Гаміньдане, прыняў рэзалюцыю па рабочым і сялянскіх пытаннях, падкрэсліў значэнне супрацоўніцтва з Савецкім Саюзам. У кіруючыя органы Гаміньдана кангрэс абраў левых дзеячаў, уключаючы камуністаў, якія склалі там большасць.

У адказ на ўмацаванне ў Гаміньдане пазіцый левых і камуністаў 20 сакавіка Чан Кайшы абвясціў у Гуанчжоў ваеннае становішча, увёў у горад часці свайго корпуса, арыштаваў некалькі дзясяткаў камуністаў. Неўзабаве ваеннае становішча было адменена, а арыштаваныя вызвалены. Падзеі 20 сакавіка прывялі да істотных перастановак у кіруючых структурах Гаміньдана. Ван Цзынвэй па прычыне хваробы пакінуў Кітай, старшынёй урада стаў Тань Янькай, а рэальная ўлада ўсё болей сканцэнтравалася ў руках Чан Кайшы, які абапіраўся як на ваенную сілу, так і на падтрымку ўнутры Гаміньдана. У маі 1926 г. пленум ЦВК Гаміньдана прыняў рашэнні пра абмежаванне дзейнасці камуністаў у Гаміньдане, забараніўшы ім займаць кіруючыя пасады, і пра кантроль за рабоча-сялянскім рухам. Другім важным палітычным вынікам пленума з'яўлялася ўмацаванне ўлады Чан Кайшы. Ён стаў старшынёй ЦВК Гаміньдана, загадчыкам арганізацыйнага аддзела ваенных кадраў, старшынёй ваеннага савета і галоўнакамандуючым Нацыянальна-рэвалюцыйнай арміяй. Разам з тым Чан Кайшы ў той момант адкрыта не выступіў супраць канцэпцыі адзінага фронту з КПК і супраць рабочага руху, захаваў саюзніцкія адносіны з СССР.

Увесь гэты час пад кіраўніцтвам савецкіх ваенных саветнікаў працягвалася ўмацаванне баяздольнасці Нацыянальна-рэвалюцыйнай арміі Гаміньдана. 1 ліпеня 1926 г. быў выдзены Маніфест Нацыянальнага ўрада пра пачатак Паўночнага паходу. Па меры прасоўвання войск Гаміньдана паўночныя мілітарысты практычна не аказвалі супраціўлення, аб'яўлялі пра сваю падтрымку Гаміньдана і далучаліся разам са сваімі атрадамі да ўдзельнікаў паходу. Усё новыя тэрыторыі — правінцыі Хунань, Хубэй, Фуцзянь, Цзянсі пераходзілі пад кантроль Гаміньдана. Яго армія хутка расла колькасна. Яна падзялілася на дзве калоны. Першая рушыла на г. Ухань; у кастрычніку 1926 г. ён быў узяты і туды перанесена сталіца з г. Гуанчжоў. Другая калона на чале з Чан Кайшы прасоўвалася ва ўсходнім напрамку. Да канца 1926 г. пад кантролем Нацыянальнага ўрада апынуліся сем правінцый, а ў шэрагу іншых НРА вяла наступальныя баі. Гэта садзейнічала новай актывізацыі на поўначы краіны «нацыянальнай арміі» Фэн Юйсяна, якая павяла наступленне на сустрэч часцям НРА.

У сакавіку 1927 г. арміяй Чан Кайшы былі ўзяты галоўныя гарады Цэнтральнага Кітая — Нанкін і Шанхай. Такім чынам, большая частка краіны апынулася пад кантролем Гаміньдана. Да часу завяршэння першага этапу Паўночнага паходу адносіцца і найвялікшы ўздым масавага рабоча-сялянскага руху, яркай праявай якога былі паспяховае шанхайскае паўстанне і барацьба сялянскіх саюзаў Хунані за ўладу ў некаторых паветах. На вызваленых ад мілітарыстаў тэрыторыях выходзілі на паверхню супярэчнасці паміж рабочымі і кітайскімі капіталістамі. У гэтых канфліктах Гаміньдан у цэлым быў на баку прадпрымальнікаў. Стваралася сістэма прымусовага дзяржаўнага арбітражу, якая вырашала канфлікты паміж рабочымі і прадпрымальнікамі, як правіла, на карысць капіталістаў. Гэта штурхала рабочых на актыўную барацьбу. Сяляне былі не задаволены тым, што новыя ўлады захавалі вельмі высокія падаткі.

Уздым рабоча-сялянскага руху выклікаў негатыўнае стаўленне з боку правай часткі Гаміньдана і асноўнай масы афіцэраў НРА. У гэтых структурах за час Паўночнага паходу адбыліся істотныя змены. У склад НРА былі ўключаны велізарныя масы войск разбітых мілітарыстаў, часта без уся-

лякага перафарміравання, са сваімі ранейшымі афіцэрамі і генераламі. Яны былі носьбітамі кансерватыўных ідэй, з асцярогай ставіліся да рабочага і сялянскага руху, да саюза з камуністамі. Роля афіцэраў, якія стаялі ля вытокаў НРА, што стваралася пад уплывам Сунь Ятсэна, а таксама камуністаў, савецкіх спецыялістаў, якія часта з'яўляліся носьбітамі левых рэвалюцыйных ідэй, памяншалася. Менавіта армія з'яўлялася той структурай, якая стварала сістэму ўлады на вызваленых тэрыторыях, была галоўнай апорай новай нацыянальнай дзяржаўнасці, якая ўсталёўвалася Гаміньданам. Таму ўмацоўвалася яе палітычная роля, яе ўплыў на палітыку Гаміньдана.

Разрыў Чан Кайшы з Камуністычнай партыяй Кітая. Раскол Гаміньдана. Унутры партыі яшчэ заставалася дастаткова моцнае левае крыло. У канцы 1926 — пачатку 1927 гг. гэтаму крылу Гаміньдана ўдалося правесці рашэнне аб новым прызначэнні Ван Цзынвэя кіраўніком Нацыянальнага ўрада і перавесці ўрад у г. Ухань, абвешчаны сталіцай Кітая. У сакавіку 1927 г. ва ўрад Ван Цзынвэя ўвайшлі два камуністы. У Гаміньдане наспяваў раскол. Склалася два палітычных цэнтра. Ва Ухані дзейнічаў Нацыянальны ўрад, які кантраляваўся левымі гаміньданаўцамі. У Наньчане знаходзілася стаўка Чан Кайшы, які стаў лідарам правых гаміньданаўцаў.

Рост рабочага і сялянскага руху па меры развіцця Паўночнага паходу, рост уплыву КПК, колькасць якой дасягнула 25 тыс. чалавек, падштурхоўваў камуністаў да змянення сваёй палітыкі ў рамках рэвалюцыі. На гэта КПК накіроўваў і Камінтэрн. У лістападзе — снежні 1926 г. выканкам Камінтэрна прыняў новыя ўстаноўкі па кітайскім пытанні. У іх указвалася, што пралетарыят стаў кіруючай сілай рэвалюцыі і для яе далейшага развіцця яму неабходна ўмацоўваць саюз не з нацыянальнай буржуазіяй, а з сялянствам. Гэта азначала фактычны развал адзінага антыімперыялістычнага фронту. Вынікам рэвалюцыі павінна стаць рэвалюцыйная дыктатура пралетарыяту, сялянства і іншых эксплуатаемых класаў. Камуністам рэкамендавалася ўваходзіць у гаміньданаўскі ўрад для ўмацавання свайго палітычнага кіраўніцтва рэвалюцыйным працэсам. Устаноўкі Камінтэрна адпавядалі настроям у КПК. У ёй усё мацней гучалі заклікі пра ўсталяванне кі-

ручай ролі пралетарыяту ў рэвалюцыі. У з'езд КПК, які адкрыўся 27 красавіка 1927 г. ва Ухані, заявіў пра гегемонію пралетарыяту ў рэвалюцыі. Ставілася задача ажыццяўлення аграрнай рэвалюцыі і барацьбы з нацыянальнай буржуазіяй, абвешчана канфіскацыя зямлі буйных землеўладальнікаў і нацыяналізацыя буйных прадпрыемстваў.

Узмацненне класавых патрабаванняў рабочых і сялян, актывізацыя палітычнай дзейнасці камуністаў, пашырэнне супрацоўніцтва камуністаў з левымі гаміньданаўцамі, прамы націск імперыялістычных дзяржаў прывялі да выступлення правых гаміньданаўцаў, перш за ўсё гаміньданаўскага генералітэту (ці «новых мілітарыстаў», як іх называлі камуністы) супраць камуністаў, рабочага і сялянскага руху. 12 красавіка 1927 г. у Шанхаі адбыўся канфлікт паміж войскамі Чан Кайшы і ўзброенымі атрадамі рабочых дружын, якія падпарадкоўваліся Кампартыі. У выніку лідары камуністаў пакінулі горад, а рабочыя дружны былі раззброены. Пачаліся масавыя арышты камуністаў.

18 красавіка 1927 г. Чан Кайшы абвясціў у Нанкіне свой Нацыянальны ўрад. Пачаўся яго адкрыты канфлікт з урадам Ван Цзынвэя ва Ухані. Сіл у апошняга было відавочна недастаткова для барацьбы з Чан Кайшы, усе надзеі ўскладаліся на войскі генерала Фэн Юйсяна. Але ў чэрвені 1927 г. Фэн Юйсян і яшчэ некалькі паўночных генералаў заявілі пра сваё прызнанне ўрада Чан Кайшы. Ван Цзынвэй запатрабаваў, каб камуністы, якія разлічваюць займаць кіраўнічыя пасады ў Гаміньдане, адмежаваліся ад КПК. Са свайго боку Камінтэрн 10 ліпеня абавязаў камуністаў пакінуць урад Ван Цзынвэя, але заставацца ў радах Гаміньдана, што і было зроблена. Ван Цзынвэй пайшоў на разрыў з КПК галоўным чынам пад націскам тых генералаў НРА, якія засталіся яму вернымі пасля падзей 12—17 красавіка ў Шанхаі. Яны патрабавалі разрыву з КПК і прымірэння з Чан Кайшы. Пра канчатковы разрыў з камуністамі Ван Цзынвэй аб'явіў 5 жніўня ў сувязі з камуністычным паўстаннем у Наньчане. У верасні ўханьскія лідары Гаміньдана пераехалі ў Нанкін, але гэта не азначала спынення барацьбы групавак унутры гэтай партыі.

Чан Кайшы і Ван Цзынвэй заявілі пра гатоўнасць захаваць супрацоўніцтва з СССР. Але ў СССР дзеянні Чан Кай-

шы былі кваліфікаваны як контррэвалюцыйны пераварот. 1 чэрвеня 1927 г. кіраўнік савецкіх саветнікаў М. Барадзін атрымаў тэлеграму ад І. Сталіна з патрабаваннем пакінуць Кітай, што і было неадкладна выканана.

У ліпені адбылася адстаўка Чэнь Дусю з пасады сакратара КПК. Новыя лідары КПК — Пастаянны камітэт Часовага палітбюро ЦК КПК у складзе Цюй Цюбо (кіраўнік), Чжан Гатао, Чжоу Энляя, Чжан Тайлэя і Лі Лісяня — паспрабавалі перайсці ў контрнаступленне супраць Гаміньдана і разгарнуць барацьбу за ўладу. 1 жніўня 1927 г. часці арміі, адданыя камуністам, паднялі паўстанне ў г. Нанчан. Гэты дзень лічыцца днём нараджэння Народна-вызваленчай арміі Кітая. Аднак паўстанне не сустрэла падтрымкі сялян, на што разлічвалі яго арганізатары, і пацярпела паражэнне.

7 жніўня ў Ханькоў адбылася надзвычайная нарада ЦК КПК, на якой была пастаўлена задача барацьбы не толькі з замежнымі імперыялістамі і мілітарыстамі, але і з нацыянальнай буржуазіяй. Кітайская рэвалюцыя зараз разглядалася як рэвалюцыя, якая ў хуткім часе перарасце ў сацыялістычную. Цюй Цюбо быў абраны генеральным сакратаром ЦК КПК. Пачаць барацьбу за ўладу прадугледжвалася з арганізацыі ў шэрагу правінцый сялянскіх паўстанняў, якія будуць падтрыманы выступленнямі ў гарадах. Барацьбу прадугледжвалася весці пад лозунгам усталявання ўлады саветаў. Было вырашана перайсці да палітыкі нацыяналізацыі ўсіх прыватнаўласніцкіх зямель і перадачы іх сялянам у карыстанне на ўраўняльных пачатках. Пры гэтым размова ішла ўжо і пра ліквідацыю кулацтва як класа.

У верасні — кастрычніку 1927 г. у правінцыях Хунань і Гуандун пад кіраўніцтвам камуністаў успыхваюць «паўстанні восеньскага ўраджаю». Паўстанцы абвясцілі савецкую ўладу, знішчалі памешчыкаў і дзялілі іх зямлю паміж сялянамі, але змаглі пратрымацца толькі да вясны. Камуністамі рабіліся спробы падняць паўстанні і ў гарадах. Найболей значная з іх — у Гуанчжоў. У снежні 1927 г. воінскія часці пад камандаваннем камуністаў захапілі ўладу ў горадзе і абвясцілі «Кантонскую камуну». Але яна была хутка разгромлена.

У лютым 1928 г. IV пленум ЦВК Гаміньдана прызнаў узначалены Чан Кайшы ўрад Нацыянальным урадам Кітая.

Афіцыйнай сталіцай Кітая стаў Нанкін. У красавіку 1928 г. ва ўзаемадзеянні з Фэн Юйсянам Чан Кайшы аднавіў Паўночны паход. У чэрвені 1928 г. быў заняты Пекін. Ваенныя дзеянні зараз вяліся галоўным чынам супраць арміі маньчжурскага дыктатара Чжан Цзоліня. Апошні неўзабаве загінуў падчас выбуху чыгуначнага вагона. Яго сын і спадкае-мец генерал Чжан Сюэлян у снежні прызнаў Нацыянальны ўрад у Нанкіне. У выніку паспяховай вайны супраць паўднёвых генералаў і Ван Цзынвэя ўжо да канца 1928 г. фармальна ўся краіна прызнала Нацыянальны ўрад Чан Кайшы. ЦВК Гаміньдана прыняў спецыяльную пастанову пра завяршэнне ваеннага этапу рэвалюцыі. Вясной 1929 г. уладу Нанкіна прызнаў Далай-лама Тыбета.

Вынікі нацыянальнай рэвалюцыі. У ходзе рэвалюцыі была ліквідавана ўлада мілітарысцкіх клік на месцах і адбылося аб'яднанне Кітая. Рэвалюцыя спрыяла ўмацаванню яго нацыянальнага суверэнітэту. Пераход улады ў рукі Гаміньдана і стварэнне новай сістэмы дзяржаўнага кіравання давалі магчымасці для правядзення рэформ з мэтай мадэрнізацыі краіны. Сярод невырашаных рэвалюцыяй пытанняў найбольш вострым было аграрнае пытанне.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Ахакарызуйце палітычную сітуацыю, якая склалася ў Кітаі пасля Сінхайскай рэвалюцыі. 2. Якімі былі вынікі Парыжскай мірнай канферэнцыі па кітайскім пытанні? 3. Вывядзіце, ці змяніліся міжнародныя пазіцыі Кітая пасля правядзення Вашынгтонскай канферэнцыі. Якім чынам? 4. Расцімае, як вы разумееце сэнс «трох народных прынцыпаў» Сунь Ятсэна. 5. Ахакарызуйце дзейнасць партыі Гаміньдан. 6. Назавіце прычыны і наступствы руху «30 мая» 1925 г. 7. Апішыце ход падзей першага этапу Паўночнага паходу. Якімі былі яго вынікі? 8. Да якіх наступстваў прывёў раскол у Гаміньдане? 9. Дайце характарыстыку новай тактыкі КПК пасля перавароту Чан Кайшы. 10. Якімі былі вынікі нацыянальнай рэвалюцыі ў Кітаі?

§ 3. Кітай у перыяд «Нанкінскага дзесяцігоддзя» і Вайны супраціўлення Японіі

Палітыка Гаміньдана ў 1928—1937 гг. Дзяржаўнае ўпарадкаванне гаміньданаўскага Кітая. Пасля заканчэння рэвалюцыі Гаміньдан аб'явіў пра пачатак новага этапу дзяр-

жаўнага будаўніцтва ў Кітаі. У краіне была ўсталявана палітычная апека на 6 гадоў, пачынаючы са студзеня 1929 г. Да таго часу практычна ўсе вядучыя дзяржавы прызналі ўрад Чан Кайшы, і ў яго атрымалася дабіцца ўмацавання суверэнітэту Кітая.

Рэжым палітычнай апекі ў Кітаі прадстаўляў сабой дыктатуру Чан Кайшы (фармальна ён займаў каля 70 пасад у вышэйшай дзяржаўнай і партыйнай іерархіі) і Гаміньдана. Кангрэс гэтай партыі і яе ЦВК аб'яўляліся вышэйшымі органамі ўлады, якой падпарадкоўваўся Нацыянальны ўрад. У аснову новай дзяржаўнай структуры была пакладзена распрацаваная Сунь Ятсэнам сістэма «пяці ўлад» (пяці юаней) — заканадаўчай, выканаўчай, судовай, экзаменацыйнай і кантрольнай. У маі 1931 г. прымаецца «Часовая канстытуцыя Кітайскай рэспублікі на перыяд палітычнай апекі».

Чан Кайшы спрабаваў узмацніць ролю дзяржавы ў эканоміцы. Ён нацыяналізаваў буйныя банкі. У 1931 г. быў створаны Нацыянальны эканамічны савет і прыняты «6-гадовы план». Галоўныя задачы плана зводзіліся да стварэння інфраструктуры і наладжвання вытворчасці экспартнай прадукцыі (каляровыя і рэдкія металы, шоўк, тунгавае масла, соя). Амаль палова бюджэту штогод ішла на стымуляванне дзяржаўнага сектара эканомікі. Адным з найбольш значных эканамічных мерапрыемстваў было стварэнне дзяржаўнай банкаўскай сістэмы на чале з заснаваным у 1928 г. Цэнтральным банкам Кітая. Ён быў створаны выключна на ўрадавыя сродкі, без удзелу прыватнага нацыянальнага ці замежнага капіталу.

Нацыянальнае прадпрымальніцтва канцэнтравалася, у асноўным, у сферы гандлю і дробнай вытворчасці. 60 % усёй кітайскай прамысловасці было размешчана ў Шанхаі. Мясцовыя прадпрымальнікі ахвотна ўносілі ўклады ў дзяржаўна-прыватныя прадпрыемствы, карыстаючыся заступніцтвам чыноўнікаў на радзіме Чан Кайшы. Такое зрошчванне інтарэсаў вяло да ўмацавання традыцыйнай сістэмы кіравання ў Кітаі. Эканамічная палітыка Чан Кайшы была эфектыўнай. Вытворчасць 15 асноўных галін вырасла ў 1936 г. у параўнанні з 1926 г. на 86 %, гэта значыць сярэднегадавы прырост прамысловай прадукцыі раўняўся 6,4 %. Прычым

гэты рост адбыўся ў асноўным за кошт дзейнасці нацыянальнага капіталу.

У 1930 г. быў прыняты аграрны закон, які абмяжоваў памеры арэнднай платы, упарадкаваў адносіны ў гэтай сферы і быў закліканы абараніць селяніна ад самавольства ўлад і памешчыкаў. З бюджэту адпускатся велізарныя сродкі на развіццё сельскагаспадарчай інфраструктуры, будаўніцтва плацін, але, як неўзабаве высвятлілася, вялікая частка грошай раскрасалася дзяржаўнай бюракратыяй. У адрозненне ад горада, у вёсцы Гаміньдан не змог праводзіць эфектыўную сацыяльна-эканамічную палітыку і не набыў магутнай сацыяльнай апоры.

Адным з кірункаў палітыкі Гаміньдана было заахвочванне перасялення ў маланаселеныя раёны — правінцыі Сінцзян, Шэньсі, Ганьсу, Маньчжурыю. У 1928 г. быў прыняты спецыяльны «6-гадовы план каланізацыі Паўночнага Захаду і Паўночнага Усходу», які прадугледжваў ільготы для кітайскіх сялян-перасяленцаў. Міграцыйная палітыка хутка мяняла сітуацыю ў раёнах, якія падлягалі каланізацыі, хоць і выклікала напружаныя адносіны прыезджых з мясцовымі жыхарамі. У той жа Маньчжурыі ў 1930-я гг. насельніцтва складала каля 30 млн чалавек, з іх 95 % былі кітайцамі.

Урад практыкаваў традыцыйную для Кітая апеку над людзьмі. У 1929 г. былі створаны афіцыйныя дзяржаўныя прафсаюзы. Фактычна ўся іх дзейнасць кантралявалася ўладамі аж да зацвярджэння парадку прафсаюзных сходаў і выбараў актывістаў. У 1930 г. прыняты закон «Пра ўрэгуляванне канфліктаў паміж працай і капіталам». У адпаведнасці з гэтым законам усталёўваўся мінімум заробтнай платы, абмяжоўвалася працягласць рабочага часу, рабочыя атрымалі права на забастоўкі, заключэнне калектыўных дагавораў, удзел у кіраўніцтве прадпрыемствамі і атрыманне долі прыбытку. Былі прыняты і законы, якія гарантавалі права ўласнасці, што павінна было заахоціць развіццё прыватнага прадпрыемальніцтва, а таксама законы, якія зафіксавалі патрабаванні, за якія рабочыя змагаліся на папярэднім этапе. І хоць гэта заканадаўства ахоплівала толькі меншасць рабочага класа, яно для паўкаланіяльнай краіны было прагрэсіўным.

Яшчэ ў 1928 г. у Кітаі было забаронена ўжыванне наркотыкаў, уведзены строгія пакаранні (аж да смяротнага пакарання) для парушальнікаў забароны. Стаўшы хрысціянінам у 1931 г., Чан Кайшы выдае ўказы пра абмежаванне забаў, пра забарону працы начных рэстаранаў. 3 лютага 1934 г. у краіне пачынаецца «рух за новае жыццё», накіроўваць які заклікана створаная ў сакавіку арганізацыя «сініх кашуль». Асноўная ідэя новага руху — вяртанне да прынцыпаў канфуцыянства, яго маральных каштоўнасцей. Вялікае значэнне надавалася прапагандзе канфуцыянскага паняцця сяо (павага да старэйшых), умацаванню працоўнай этыкі, развіццю патрыятызму і гатоўнасці абараняць радзіму. У пошуках прыкладу для Кітая Чан Кайшы часта звяртаўся да вопыту Германіі, Японіі, СССР, да фашызму і марксізму. У прыватнасці, у немцаў ён заклікаў запазычыць дысцыпліну, парад, энергію, арганізатарскія здольнасці, у фашыстаў і камуністаў — дыктатарскія метады кіраўніцтва, палітыку дзяржаўнага забеспячэння насельніцтва.

Умацаваліся міжнародныя пазіцыі Кітая. У 1928—1930 гг. Нацыянальны ўрад быў прызнаны буйнейшымі імперыялістычнымі дзяржавамі (першая — ЗША). Пачатак ліквідацыі сістэмы нераўнапраўных дагавораў быў пакладзены заявай Нанкінскага ўрада пра аднаўленне мытнай аўтаноміі і аб'яўленнем 7 снежня 1928 г. новых тарыфных ставак, якія ўступалі ў сілу з 1 лютага 1929 г. Першымі гэта рашэнне прызналі ЗША, якія падпісалі ў ліпені 1928 г. з Нанкінскім урадам адпаведнае пагадненне. Услед за ЗША аналагічныя пагадненні падпісалі яшчэ 12 дзяржаў. Нанкінскаму ўраду шляхам перамоў удалося дабіцца вяртання Кітаю 20 канцэсій з 33. Развіваўся працэс перагляду нераўнапраўных палажэнняў, якія былі ў пагадненнях Кітая з шэрагам дзяржаў, у прыватнасці палажэнняў аб консульскай юрысдыкцыі і экстерытарыяльнасці. 12 снежня 1932 г. былі адноўлены дыпламатычныя і консульскія адносіны паміж Савецкім Саюзам і Кітайскай Рэспублікай, перарваныя ў сувязі з канфліктамі 1929 г.

Унутрыпартыйная барацьба. Гаміньдан і гаміньданаўскі рэжым у «нанкінскае дзесяцігоддзе» выяўлялі інтарэсы капіталістычнага развіцця Кітая, і іх палітыка была накіравана на абарону прыватнага ўласніка ад замахаў беднаты (што

і знайшло свой выраз, у прыватнасці, у вайне з савецкім рухам). Аднак паступова ўплыў кітайскай буржуазіі на рэжым падае, гаміньданаўскі рэжым набывае ўсё ўзрастаючую аўтаномію ад парадзіўшых яго сацыяльных сіл і ўсё больш аддае прыярытэт у сваёй палітыцы інтарэсам правячай бюракратыі. Адбываецца сацыяльнае адасабленне правячай гаміньданаўскай эліты ў выніку зрошчвання вярхоў партыйнага, ваеннага і адміністрацыйна-гаспадарчага апаратаў. Гэта эліта мела свае ўласныя групавыя сацыяльныя інтарэсы, якія не заўсёды супадалі з інтарэсамі буржуазіі. У канцы «нанкінскага дзесяцігоддзя» сацыяльную прыроду гаміньданаўскага рэжыму можна ўжо хутчэй вызначыць як ваенна-бюракратычную.

Палітыка мадэрнізацыі Кітая, якую праводзіў Гаміньдан, ускладнялася барацьбой, што працягвалася ўнутры партыі, ваеннымі сутыкненнямі з рознымі мілітарысцкімі групамі і грамадзянскай вайной з камуністамі. У Гаміньдане на чале з Ван Цзынвэем узнік рух рэарганізацыяністаў, якія былі незадаволены адыходам Чан Кайшы ад прынцыпаў суньятсенізму. У 1929 г. на III Кангрэсе Гаміньдана яны пацярпелі паражэнне, пасля чаго аб'ядналіся з мяцежнымі генераламі ў барацьбе супраць Чан Кайшы. У 1929—1931 гг. НРА прыходзілася весці пастаянную барацьбу з групамі мілітарыстаў. Напад Японіі на Маньчжурію ўзмацніў у Гаміньдане і сярод мілітарыстаў тэндэнцыю да аб'яднання. У лістападзе 1931 г. адбыўся аб'яднальны IV кангрэс Гаміньдана. Аб'яднанне адбывалася на нацыяналістычнай і антыкамуністычнай аснове. Вынікам палітычнага кампрамісу з'явілася стварэнне ў студзені 1932 г. новага Нацыянальнага ўрада, які ўзначаліў Ван Цзынвэй. За Чан Кайшы засталася пасада галоўнакамандуючага НРА. Але барацьба паміж групамі Ван Цзынвэя і Чан Кайшы працягвалася. Для Ван Цзынвэя і яго прыхільнікаў былі характэрны праяпонскія настроі. На V кангрэсе Гаміньдана ў лістападзе 1935 г. Чан Кайшы пад лозунгамі нацыянальнага адзінства і супраціўлення японскай агрэсіі ўдалося істотна ўмацаваць сваё становішча. Неўзабаве пасля кангрэса Ван Цзынвэй быў вымушаны сысці з пасады старшыні ўрада і пакінуць Кітай. Кіраўніком Нацыянальнага ўрада ізноў стаў Чан Кайшы. Да гэтага ж часу адносіцца і падпарадкаванне Нацыянальнаму

ўраду правінцый Гуансі, Гуйчжоў, Цзянсі, Сычуань. Такім чынам, да сярэдзіны 1930-х гг. Гаміньдану ўдалося аб'яднаць пад уладай Нацыянальнага ўрада амаль усе правінцыі Кітая і крыху згуртаваць свае сілы.

Грамадзянская вайна 1928—1937 гг. паміж Камуністычнай партыяй Кітая і Гаміньданам. Пасля няўдалых спроб перайсці ў контрнаступленне супраць Гаміньдана справакаваў СССР на ўмяшанне ў міжусобіцу ў 1927 г. КПК апынулася ў складанай сітуацыі, але пры падтрымцы Масквы працягвала барацьбу з Чан Кайшы. У чэрвені 1928 г. у Маскве працаваў VI з'езд КПК. Ён паставіў тры стратэгічныя мэты: 1) ліквідацыя дыктатуры Гаміньдана; 2) усталяванне ў Кітаі ўлады Саветаў; 3) ліквідацыя «памешчыцкага землеўладання». Былі вызначаны і тактычныя задачы: 1) пашырэнне і ўмацаванне «вызваленых раёнаў»; 2) фарміраванне ў гэтых раёнах кітайскай Чырвонай арміі. Генеральным сакратаром быў абраны Сян Чжунфа.

У пачатку 1928 г. былі ўтвораны першыя «вызваленныя раёны», самы буйны з іх на стыку правінцый Цзянсі і Фуцзянь атрымаў назву Цэнтральны савецкі раён. Пачалі стварацца і часці кітайскай Чырвонай арміі. Ядро яе складалі часці Нацыянальна-рэвалюцыйнай арміі, якія перайшлі на бок камуністаў. Яны папаўняліся за кошт сялян. Сувязь «вызваленых раёнаў» з ЦК КПК, які працаваў у Шанхаі у глыбокім падполлі, а тым больш з Масквой, дзе знаходзіўся Камінтэрн, была выпадковай. Таму ўлада ў савецкіх раёнах сканцэнтравалася ў руках ваенных кіраўнікоў, якія адначасова з'яўляліся і адміністратарамі, і партыйнымі работнікамі. У кіраўніцтве савецкіх раёнаў прывыклі больш арыентавацца на ваенныя дзеянні ў сельскіх раёнах, чым на палітычную барацьбу ў гарадах. Пасля перанясення цэнтра рэвалюцыйных намаганняў у вёску КПК пераканалася, што сялянства ў асноўнай сваёй масе застаецца пасіўным да рэвалюцыйнай барацьбы пад лозунгам саветаў.

Перанясенне цэнтра цяжару ўсёй партыйнай і рэвалюцыйнай працы на перыферыю, у вёску, паступова прывяло да істотных змен і сацыяльна-палітычнага аблічча КПК. З ператварэннем грамадзянскай вайны ў асноўную (а часам і адзіную) форму барацьбы КПК, а рэвалюцыйнай арміі — у яе асноўную арганізацыю, са стратай пазіцый у гарадах,

рабочым класе, КПК арганізацыйна ўсё больш пачынае супадаць са структурай Чырвонай арміі, вызначацца яе сацыяльным складам, яе ідэалагічным абліччам. З партыі «гаградской», пераважна рабочай, КПК ператвараецца ў партыю перыферычную, «вясковую», з перавагай паўперска-люмпенскіх элементаў, згуртаваных ваеннай арганізацыяй. Ва ўнутрыпартыйным жыцці адбываецца ўзмацненне тэндэнцый нацыяналізму, палітычнага і ваеннага авантурызму, развіцця ўнутрыпартыйных груповак, аўтакратычных метадаў кіраўніцтва. Тэарыстычныя метады пераносіліся ва ўнутрыпартыйную барацьбу. Так, у 1930 г. у савецкім раёне паўднёвай часткі Цзянсі Маа Цзэдун знішчыў тых партыйных і ваенных дзеячаў, якія не пажадалі падпарадкавацца яго ўладзе. Тое ж самае зрабіў у савецкім раёне на стыку правінцый Хубэй — Хэнань — Аньхуэй у 1931 г. Чжан Гатао.

У канцы 1929 г. да кіраўніцтва КПК фактычна прыходзіць група Лі Лісяня. Яна расцэньвала становішча ў Кітаі як рэвалюцыйную сітуацыю і накіравала КПК на неадкладны захоп улады шляхам штурму буйных гарадоў Чырвонай арміяй у спалучэнні з рабочымі паўстаннямі ў іх. Пры гэтым паўстанне ў Маньчжурый павінна было прывесці СССР да развязвання вайны супраць Японіі. Гэта выклікае міжнародную вайну і выбух сусветнай рэвалюцыі. Спроба летам 1930 г. ажыццявіць гэты план скончылася поўным пралам.

Камуністычная партыя вяла вайну з Гаміньданам пад лозунгам усталявання ў Кітаі ўлады Саветаў. У Цэнтральным савецкім раёне ў 1931 г. у г. Жуцзыне адбыўся з'езд Саветаў, які абвясціў стварэнне Кітайскай Савецкай Рэспублікі. Была прынята канстытуцыя і створаны вышэйшыя органы ўлады: Цэнтральны Выканаўчы Камітэт (ЦВК), Савет Народных Камісараў (СНК) і Рэўваенсавет. СНК узначаліў Маа Цзэдун. З канца 1931 г. у «савецкай зоне» было створана Бюро ЦК КПК на чале з Чжоу Эньлаем, туды ж былі накіраваны члены Палітбюро ЦК КПК Чжан Гатао, Сян Ін. Прадугледжвалася правядзенне аграрнай рэформы, у рамках якой канфіскавалася зямля памешчыкаў і кулакоў і на ўраўняльных прынцыпах размяркоўвалася паміж сялянамі.

Карныя паходы Чан Кайшы. Чан Кайшы са студзеня 1931 г. пачаў ажыццяўляць карныя паходы ў адносінах да

савецкіх раёнаў. Найболей сур'ёзнай аказалася экспедыцыя ў ліпені 1931 г. (трэці карны паход), калі супраць Цэнтральнага савецкага раёна была выстаўлена цэлая армія ў 300 тыс. чалавек, узначаленая асабіста Чан Кайшы. Але паход прыйшлося спыніць, таму што пачалося ўварванне японцаў у Маньчжурію.

18 верасня 1931 г. пачалася агрэсія Японіі ў Маньчжурію, і ўжо на наступны дзень усе буйныя гарады апынуліся пад іх кантролем. Урад Кітая звярнуўся са скаргай на Японію ў Лігу Нацый, але гэта арганізацыя нерашуча рэагавала на японскую агрэсію. Тым часам у студзені 1932 г. Японія, імкнучыся аказаць націск на Чан Кайшы, высадзіла дэсант у Шанхаі, аднак сустрэла тут актыўнае супраціўленне. Узяць Шанхай японцам не ўдалося. 5 мая 1932 г. было падпісана пагадненне пра спыненне ваенных дзеянняў на гэтым кірунку і эвакуацыю японскіх войск з Цэнтральнага Кітая.

1 сакавіка 1932 г. японцы абвясцілі пра стварэнне дзяржавы Маньчжоў-Го на тэрыторыі акупіраванай Маньчжурый. На чале гэтай марыянэтакнай дзяржавы быў пастаўлены нашчадак кітайскіх імператараў з дынастыі Цын — Генры Пу І (у сакавіку 1934 г. ён быў абвешчаны імператарам Маньчжоў-Го). Да пачатку 1933 г. на тэрыторыі Маньчжурый японцам удалося канчаткова зламаць супраціўленне кітайскіх войск, якія вымушаны былі адступіць у раён Пекіна. У сакавіку 1933 г. японцы прадпрымаюць наступленне на Пекін і Цяньцзынь. Іх войскі таксама ўварваліся ва Унутраную Манголію, дзе традыцыйна былі моцнымі сепаратысцкія настроі. Толькі 31 мая 1933 г. было заключана пагадненне пра ўзаемны адвод войск на мяжу Маньчжурый.

У кіраўніцтве Гаміньдана ўзніклі рознагалосці па пытанні адносінаў да японскай агрэсіі. Чан Кайшы быў настроены антыяпонскі, але лічыў неабходным перш за ўсё захапіць раёны, якія кантралююць камуністы. Праяпонскую фракцыю ў Гаміньдане ўзначаліў Ван Цзынвэй. Сам ён быў выключаны з Гаміньдана яшчэ ў сакавіку 1930 г., але ў партыі заставалася нямала яго прыхільнікаў, якія выступалі за супрацоўніцтва з Японіяй і былі гатовы заключыць мір нават цаной уступкі Маньчжурый.

Чан Кайшы ў кастрычніку 1933 г. пачаў планамернае наступленне на Цэнтральны савецкі раён (пяты карны паход),

да лета 1934 г. ён быў поўнасьцю блакіраваны. У кастрычніку 1934 г. часці Чырвонай арміі пачалі прарываў блакады. Тым самым яны паклалі пачатак «Вялікаму паходу». Вываўшыся з акружэння, сілы камуністаў спачатку рушылі на поўдзень, але сустрэлі там моцнае супраціўленне войск Гаміньдана. У студзені 1935 г. адбылася пашыраная нарада ЦК КПК у г. Цзуны (правінцыя Гуйчжоў). На ёй адбыліся вялікія кадравыя перастаноўкі ў кіраўніцтве КПК, у выніку чаго становішча Маа Цзэдуна ўзмацнілася. Ён зрабіў вельмі важны крок у справе падпарадкавання сабе КПК. Тут жа было вырашана прабівацца на Поўнач. Восенню 1935 г. войскі Чырвонай арміі замацаваліся ў аддаленым раёне на паўночным захадзе Кітая на стыку правінцый Шэньсі — Ганьсу — Нінся з цэнтрам у г. Яньань. Падчас «Вялікага паходу» былі страчаны асноўныя савецкія раёны, разгромлены галоўныя фарміраванні Чырвонай арміі, знішчана асноўная маса партыйных кадраў. Гэта азначала паражэнне савецкага руху ў Кітаі.

Стварэнне адзінага антыяпонскага фронту і барацьба з японскай агрэсіяй у 1937—1941 гг. У жніўні 1935 г. на VII Кангрэсе Камінтэрна было прынята рашэнне аб стварэнні народных франтоў для барацьбы з фашызмам і агрэсіяй. Гэта азначала адмову ад сектанцкай тактыкі камуністычных партый, з гэтага часу яны арыентаваліся на супрацоўніцтва з іншымі антыфашысцкімі сіламі. У жніўні 1936 г. КПК апублікавала «Адкрыты ліст Гаміньдану», у якім афіцыйна прапаноўвалася весці сумесную барацьбу з Японіяй. Але фактычна кіраўніцтва камуністаў дабівалася адхілення Чан Кайшы ад улады і імкнулася працягваць ранейшую гульню на супярэчнасцях, якія існавалі паміж генераламі Гаміньдана. Кіраўніцтва КПК уступіла ў кантакт з некаторымі дзеячамі Гаміньдана, заключыла з імі пагадненне аб перамір'і. У Гаміньдане актывізаваліся сілы, выступаўшыя за спыненне грамадзянскай вайны і арганізацыю сумесных дзеянняў з камуністамі супраць Японіі.

У снежні 1936 г. Чан Кайшы прыбыў у стаўку войск Гаміньдана ў г. Сіань, каб разабрацца асабіста, чаму не вядуцца ваенныя аперацыі супраць КПК. Але па прыездзе ў Сіань Чан Кайшы быў арыштаваны камандуючым войскамі ў гэтым раёне генералам Чжан Сюэлянам. Гэта падзея ўвай-

шла ў гісторыю як «сіаньскі інцыдэнт». Пасля гэтага ў стаўку прыбылі кіраўнікі КПК на чале з Маа Цзэдунам. Ён адразу прапанаваў расстраляць Чан Кайшы. Пасадзіўшы супрацьстаялыя бакі за стол перамоў, Чжан Сюэлян дамогся ад іх абяцання падпісаць пагадненне пра спыненне грамадзянскай вайны. Вярнуўшыся да сябе ў сталіцу, Чан Кайшы вынес гэта рашэнне на абмеркаванне пленума ЦК Гаміньдана ў лютым 1937 г. Пленум яго адобрыў, і ў красавіку 1937 г. было афіцыйна падпісана пагадненне з КПК пра спыненне грамадзянскай вайны. 16 ліпеня 1937 г. была апублікавана заява Чан Кайшы пра ўсталяванне супрацоўніцтва Гаміньдана і КПК. Тым самым была рэалізавана ідэя нацыянальнага прымірэння з мэтай стварэння адзінага нацыянальнага фронту барацьбы супраць японскай агрэсіі.

Умовы пагаднення былі наступнымі: 1) ваенныя дзеянні паміж КПК і Гаміньданам спыняліся; 2) ствараўся «Асобны адміністрацыйны раён» з цэнтрам у г. Яньань пад кантролем КПК; 3) узброеныя сілы камуністаў увайшлі ў склад урадавых войск у саставе дзвюх армій: 8-й арміі пад камандаваннем Чжу Дэ (колькасць 40 тыс., дыслацыравалася на поўначы) і Новай 4-й арміі пад камандаваннем Е Ціна (колькасць 10 тыс., дыслацыравалася ў басейне р. Янцзы). Вымушаны кампраміс быў знойдзены толькі пад пагрозай поўнага знішчэння КПК, з аднаго боку, і пад пагрозай разгрому гаміньданаўскай дзяржаўнасці Японіяй — з другога. 1 ліпеня 1938 г. быў сфарміраваны Нацыянальна-палітычны савет (НПС) — дарадчы орган пры гаміньданаўскім урадзе. Большасць месцаў у ім займалі гаміньданаўцы, але ў яго склад былі запрошаны таксама і негаміньданаўскія палітычныя сілы. КПК было накіравана ў НПС сем чалавек.

7 ліпеня 1937 г., пасля інцыдэнту поруч моста Марка Пола каля Пекіна Японія пачынае поўнамаштабную вайну супраць Кітая. КПК і Гаміньдан абмяняліся заявамі пра рашучасць весці сумесную барацьбу з агрэсіяй. Патэнцыяльна Кітай валодаў магутнымі ваеннымі рэсурсамі і сухапутнай арміяй агульнай колькасцю 2 млн чалавек, але з-за слабага аснашчэння сучаснай зброяй яе баяздольнасць была вельмі нізкай. Кепская падрыхтоўка ўсіх звёнаў ваенных кадраў, адсутнасць навучаных рэзерваў і сістэмы ўліку прызыўнікоў

не дазвалялі ў кароткі час павялічыць колькасць ваеннаслужачых арміі, нягледзячы на вялізнае насельніцтва Кітая.

Рэальную падтрымку аказаў СССР, падпісаўшы з Кітаем 21 жніўня 1937 г. дагавор аб ненападзенні. У кастрычніку ў Кітай пачала паступаць першая савецкая дапамога. За першыя чатыры гады вайны ў Кітай былі пастаўлены 904 самалёты, 1140 артылерыйскіх гармат, 82 танкі, 9720 кулямётаў, 50 тыс. вінтовак. У краіну накіраваліся вялікія групы ваенных спецыялістаў і саветнікаў, якія непасрэдна ўдзельнічалі ў баявых дзеяннях кітайскай арміі. У 1939 г. там знаходзілася 3,5 тыс. савецкіх ваенных.

Японскае наступленне спачатку развівалася імкліва: да канца ліпеня 1937 г. палі Пекін і Цяньцзынь. 13 жніўня японцы высадзіліся ў Шанхаі, адкрыўшы фронт у Цэнтральным Кітаі і пачаўшы прасоўванне ўверх па цячэнні р. Янцзы. У лістападзе 1937 г. паў Шанхай, у снежні была штурмам узятая сталіца Нанкін (тут японцы ўчынілі масавыя зверствы, знішчыўшы ад 40 да 300 тыс. чалавек мірнага насельніцтва). Урад пераехаў спачатку ва Ухань, потым у Чунцін. Там і знаходзілася на працягу ўсёй вайны стаўка Чан Кайшы.

Японцы не разлічвалі на працяглую вайну, спадзяючыся завяршыць усю кампанію за тры месяцы. Але нават пасля падзення Нанкіна Чан Кайшы працягваў супраціўленне. У маі 1938 г. японскія войскі, наступаўшыя з поўначы, злучыліся ў Сюйчжоў з войскамі, наступаўшымі з басейна р. Янцзы. Кітайскія арміі патрапілі ў акружэнне, страціўшы практычна ўсю артылерыю і бранятанкавыя часці. Пасля гэтых цяжкіх паражэнняў з ліпеня 1938 г. пачаліся баі за Ухань. Тут ужо стала адчувацца савецкая дапамога: многія саветнікі непасрэдна ўдзельнічалі ў баях, лётчыкі збівалі японскія самалёты, па планах савецкіх штабістаў кітайскія войскі паспяхова пераходзілі ў контратакі. Баі зацягнуліся да кастрычніка 1938 г. Страты японцаў узраслі і на іншых напрамках, хоць да кастрычніка 1938 г. ім удалося ўзяць галоўны порт паўднёвага Кітая — Гуанчжоў. У лістападзе 1938 г. японцы пачалі наступленне на г. Чанша, але ў снежні кітайцы перайшлі ў контрнаступленне і адкінулі японскія часці. У тыле японскіх войск пачаўся партызанскі рух, ствараліся «вызваленныя раёны». Да лета 1939 г. наступлен-

не японцаў было прыпынена. Японцы, спыніўшы актыўныя аперацыі ў Кітаі, заняліся ўмацаваннем сваіх пазіцый у акупіраваных раёнах. 30 сакавіка 1940 г. у Нанкіне яны стварылі марыянэтанны ўрад на чале з Ван Цзынвэем. Яму даручылі стварыць 800-тысячную армію для барацьбы з партызанамі і аховы камунікацый у тыле японскіх войск.

Калі 1 верасня 1939 г. у Еўропе пачалася Другая сусветная вайна, з Кітая ў ЗША была паслана дэлегацыя для вядзення перамоў пра аказанне амерыканцамі Кітаю дапамогі. Да 1941 г. ЗША аказалі дапамогу Кітаю на суму 120 млн долараў. У студзені 1941 г. у Кітай прыбылі першыя амерыканскія самалёты і лётчыкі. А 6 мая 1941 г. Кангрэс ЗША распаўсюдзіў на Кітай дзеянне закона аб ленд-лізе. Пасля падпісання ў красавіку 1941 г. савецка-японскага дагавора аб нейтралітэце СССР спыніў ваенную дапамогу ўрада Кітая і прызнаў захоп Маньчжуры Японіяй.

Падпісаўшы пагадненне аб адзінстве дзеянняў, КПК і Гаміньдан захавалі падазронае стаўленне адзін да аднаго, кожны з бакоў разлічваў на аслабленне другога падчас вайны з Японіяй. Маа Цзэдун даваў узброеным сілам указанне пазбягаць буйных сутыкненняў з японцамі, раззбройваць разрозненыя часці арміі Гаміньдана, што адступалі. Актыўных аперацый у гэты перыяд камуністы практычна не вялі. Адзінае выключэнне — гэтак званая «бітва ста палкоў». У жніўні 1940 г. камуністычныя атрады нанеслі серыю ўдараў па камунікацыях японцаў. Але да лістапада 1940 г. японскія войскі, якія правялі контрнаступленне, аднавілі становішча і ўзмацнілі карныя аперацыі супраць «вызваленых раёнаў».

Кіраўніцтвам кампартыі давалася ўстаноўка: «Біць памешчыкаў пад выглядам здраднікаў», праводзіць перацзел зямлі ў раёнах, якія апынуліся пад кантролем камуністаў. У інтэрв'ю, дадзеным амерыканскаму журналісту Эдгару Сноў у кастрычніку 1939 г., Маа Цзэдун гаварыў аб адміністрацыйнай самастойнасці камуністаў і пагражаў «знішчыць гаміньданаўскую дыктатуру». Чан Кайшы даў указанне спыніць забеспячэнне 8-й і 4-й армій і адхіліў прапанову камуністаў пра ўваходжанне ў Гаміньдан, паставіўшы ўмовай іх выхад з кампартыі. Справа дайшла да адкрытых ваенных сутыкненняў і блакады ў канцы 1939 г. «Асобнага адміністрацыйнага раёна». У студзені 1941 г. адбыўся інцыдэнт з 4-й арміяй.

Па версіі камуністаў, гаміньданаўцы нанеслі нечаканы удар, раззброілі армію, а афіцэрскі склад на чале з камандуючым Е Цінам узялі ў палон. Па другой версіі, камандаванне 4-й арміі само справакавала гаміньданаўскія часці, калі адмовілася выканаць загад Чан Кайшы аб перадыслакацыі на другі бераг р. Янцзы. У Кітаі ўзнікла пагроза аднаўлення грамадзянскай вайны.

Кітай у гады вайны на Ціхім акіяне. Пасля спынення савецкай ваеннай дапамогі, у адпаведнасці з японска-савецкім дагаворам аб нейтралітэце (ад 13 красавіка 1941 г.), Японія ўзмацніла дыпламатычны і палітычны націск на ўрад Чан Кайшы. Яму было прапанавана спыніць вайну і нават заключыць саюз з Японіяй і Маньчжоў-Го на аснове так званых «трох прынцыпаў Хірата». Прадугледжвалася, у прыватнасці, прызнанне аўтаноміі «Паўночных абласцей» і разрыв двухбаковых адносін Кітая з іншымі краінамі. Чан Кайшы адхіліў гэтыя прапановы, правёў у Гаміньдане чыстку, выгнаўшы з партыі прыхільнікаў японска-фільскай фракцыі, і запрасіў у Чунцін амерыканскіх саветнікаў.

ЗША ўбачылі ў Кітаі патэнцыяльна вельмі важнага саюзніка і паспяхаліся аказаць яму ўсялякую дапамогу, актывізаваўшы яе пасля нападу японцаў на Пёрл-Харбар. У Кітаі быў перакінуты 14-й авіяцыйны корпус, які прыкрываў армію Чан Кайшы, амерыканскі генерал Джозеф Сцілуэл быў прызначаны начальнікам генеральнага штаба ўзброеных сіл Кітая; пачалося поўнае пераўзбраенне і перанавучанне кітайскіх войск з дапамогай амерыканскіх ваенных саветнікаў. Тым не менш намаганні ЗША, распачатыя з мэтай павышэння баяздольнасці кітайскай арміі, не прынеслі чаканых вынікаў. Гэтаму перашкаджалі карупцыя, намесніцтва гаміньданаўскіх генералаў. Яны часта адмаўляліся выконваць загады свайго вярхоўнага галоўнакамандуючага Чан Кайшы і рэалізоўваць распрацаваныя ў штабе Сцілуэла планы.

Ва ўмовах распачатай у снежні 1941 г. вайны на Ціхім акіяне і ў Паўднёва-Усходняй Азіі Японія толькі эпізадычна праводзіла ваенныя аперацыі ў Кітаі. Вясной 1942 г. японцы пачалі наступленне ў правінцы Фуцзянь і ў раёне г. Нанчан. У правінцы Фуцзянь ім спадарожнічаў поспех — удалося паставіць пад свой кантроль усё ўзбярэжжа. А ў раёне Нанчана яны пацярпелі паражэнне: кітайскія войскі прая-

лі паспяховае контрнаступленне і ў ліпені 1942 г. адкінулі японцаў. Летам 1943 г. японцы зрабілі няўдалую спробу правесці наступленне на р. Янцзы. У аперацыях супраць партызанскіх баз Японія імкнулася выкарыстаць войскі ўрада Ван Цзынвэя. Таму яна стала заігрываць з нацыянальнымі прадпрымальнікамі, адмовілася ад рэквізіцый харчавання, перадала ўраду Ван Цзынвэя ўсе замежныя канцэсіі (нават японскія), ліквідавала сетльменты.

У «вызваленых раёнах», якія знаходзіліся пад кантролем камуністаў, нават пасля чэрвеня 1941 г. разлікі будаваліся на ўступленні СССР у вайну з Японіяй. Узброеным сілам давалася ўстаноўка: «Выйграць час, збіраць сілы». Маа Цзэдун зазначаў: 10 % намаганняў — на барацьбу з японскімі захопнікамі, 20 % — на абарону ад Гаміньдана, 70 % — на захаванне свайго патэнцыялу. Такая ўстаноўка вяла да поўнага прыярытэту партызанскай тактыкі, да адмовы ад буйнамаштабных аперацый супраць японскіх войск. Галоўныя намаганні КПК сканцэнтравала на стварэнні «вызваленых раёнаў» у тыле японскіх войск. «Вызваленныя раёны» ўтвараліся не ў выніку буйных баёў з японцамі, а таму, што камуністы выкарыстоўвалі пэўны вакуум улады на многіх тэрыторыях у тыле японскай арміі і займалі іх. У такіх раёнах стваралася адміністрацыя, цэнтральным элементам якой былі структуры КПК. Дзейнасць іншых антыяпонскіх сіл, у тым ліку і Гаміньдана, у «вызваленых раёнах» дапускалася толькі ў тым выпадку, калі яны не дэманстравалі апазіцыйнасць палітыкі, якую праводзіла ў іх КПК. У 1940 г. насельніцтва «вызваленых раёнаў» складала 100 млн чалавек, а колькасць падкантрольных камуністам узброеных сіл дасягнула 500 тыс. Колькасць членаў кампартыі ўзрасла з 40 тыс. да 800 тыс.

Японцы і войскі Ван Цзынвэя ў 1941—1942 гг. правялі шэраг паспяховых аперацый супраць «вызваленых раёнаў», у выніку чаго іх тэрыторыя і насельніцтва значна скараціліся. Колькасць узброеных сіл кампартыі зменшылася на 150 тыс. чалавек. У выніку наступлення японцаў у 1943 г. тэрыторыя «Асобнага адміністрацыйнага раёна» скарацілася ў 2 разы. Да таго ж войскі Гаміньдана ўсталявалі яго блакаду.

Камуністычная партыя Кітая ў гады антыяпонскай вайны. У пачатку нацыянальна-вызваленчай вайны з Японіяй у

КПК абазначылася барацьба дзвюх плыняў. Адна з іх атрымала назву «маскоўская група». Яе ўзначальваў Ван Мін, які працяглы час працаваў у Камінтэрне. Яго прыхільнікі зыходзілі з таго, што рэвалюцыйны рух у Кітаі павінен развівацца ў адпаведнасці з агульнапрызнанымі марксісцкімі ўстаноўкамі. Галоўную ролю ў ім абавязаны адыгрываць рабочы клас, а КПК па сваёй сацыяльнай прыродзе павінна з'яўляцца партыяй рабочага класа. Перамога сацыялістычнай рэвалюцыі галоўным чынам забяспечваецца выступленнем гарадскога пралетарыату ў саюзе з сялянствам. У краіне будзе ўсталявана дыктатура пралетарыату і пачнецца будаўніцтва сацыялізму на аснове вопыту СССР. Ва ўмовах вайны галоўная задача КПК бачылася Ван Мінам ва ўмацаванні антыяпонскага фронту з Гаміньданам і арганізацыі супраціўлення японскай агрэсіі.

Другая плынь у КПК — нацыяналістычная. Яе прыхільнікаў узначальваў Маа Цзэдун. Ім была вылучана канцэпцыя «кітаізаванага марксізму». Маа Цзэдун лічыў, што ў Кітаі існуюць спецыфічныя ўмовы для развіцця рэвалюцыйнага руху. Таму палажэнні марксізму неабходна прыстасаваць да спецыфікі Кітая (кітаізаваць). Маа Цзэдун даказаў, што галоўнай сілай сацыялістычнай рэвалюцыі ў Кітаі з'яўляецца сялянства, а галоўным інструментам яе ажыццяўлення — Чырвоная армія, створаная КПК. З рэвалюцыйных баз, якія меліся ў сельскай мясцовасці, рэвалюцыя з дапамогай Чырвонай арміі будзе распаўсюджвацца на гарады. Паколькі рэвалюцыя ў Кітаі ажыццяўляецца ў форме рэвалюцыйнай вайны, то і дзейнасць партыі канцэнтруецца галоўным чынам на ваенных пытаннях, унутрыпартыйнае жыццё будзецца па армейскіх законах. У партыі прапагандаваўся культ ваеннай сілы (вінтоўка нараджае ўладу). Пасля перамогі рэвалюцыі ў Кітаі ўсталёўваецца палітычны рэжым, які Маа Цзэдун назваў «новая дэмакратыя». Фармальна гэта шматпартыйная сістэма, у якой галоўную ролю адыгрывае КПК як выразнік нацыянальных інтарэсаў кітайскага народа. Галоўная задача «новай дэмакратыі» — забяспечыць вялікасць Кітая, а галоўная сацыяльная апора — сялянства.

Маа Цзэдун даказаў, што цэнтр рэвалюцыйнай барацьбы перамясціўся з СССР у Кітай, і савецкае кіраўніцтва павінна

аказваць усялякую падтрымку кітайскай рэвалюцыі, не спыняючыся перад уступленнем у вайну з імперыялістычнымі дзяржавамі. Ён скептычна ставіўся да ўказанняў Камінтэрна адносна развіцця рэвалюцыйнага руху, лічачы, што ў іх не ўлічана спецыфіка Кітая. У той жа час, маючы патрэбу ў падтрымцы СССР, Маа Цзэдун не ішоў на адкрыты канфлікт з Камінтэрнам. Ва ўмовах вайны з Японіяй ён лічыў галоўнай задачай КПК не барацьбу з агрэсарам, а назапашванне сіл для таго, каб пасля завяршэння вайны ўступіць у рашаючую барацьбу з Гаміньданам за ўладу ў Кітаі.

У кастрычніку — лістападзе 1938 г. быў праведзены VI пашыраны пленум ЦК КПК. Пленум, з аднаго боку, прыняў рашэнні, накіраваныя на рэалізацыю лініі на ўмацаванне і пашырэнне адзінага фронту, на ўмацаванне ўзброенага супраціўлення японскай агрэсіі, абмяркаваў меры развіцця супрацоўніцтва з Гаміньданам. З другога боку, пленум умацаваў кіруючае становішча Маа Цзэдуна. На пленуме выступіў член палітбюро Ван Цзясян, які толькі што вярнуўся з Масквы, і давеў да ведама членаў ЦК КПК меркаванне І. Сталіна і Г. Дзімітрава аб тым, што яны разглядаюць Маа Цзэдуна як правадыра КПК. На гэтым жа пленуме было абвешчана пра неабходнасць надаць марксізму нацыянальную форму, «кітаізаваць марксізм». І хоць пасля пленума барацьба ў кіраўніцтве партыі яшчэ працягвалася, становішча Маа Цзэдуна як лідара партыі стала трывалым. Да лета 1939 г. ён фактычна займае пасаду генеральнага сакратара партыі, на якой у яго атрымоўваецца правесці вялізную работу па змяненні ўсяго кіраўніцтва КПК. Менавіта ў гэты час складваецца група найбольш блізкіх палітычных паплечнікаў Маа Цзэдуна. Яму ўдалося згуртаваць вакол сябе не толькі адданных яму і не меўшых уласнага палітычнага твару партыйцаў, але і многіх буйных кіраўнікоў партыі, якія ў мінулым не заўсёды выступалі разам з ім (Лю Шаацзы, Чжоу Эньлай, Пэн Чжэнь, Дэн Сяапін).

Перамозе Маа Цзэдуна ва ўнутрыпартыйнай барацьбе садзейнічала карэннае змяненне сацыяльнага складу КПК падчас нацыянальна-вызваленчай вайны. 90 % яе складалі сяляне, 75 % партыйцаў былі непісьменнымі. У партыю ўступіла значная колькасць прадстаўнікоў прывілеяваных класаў. Многія ўступаючыя ў КПК былі далёкімі ад ідэ-

алаў камунізму, не мелі ўяўленняў аб палажэннях марксізму. У такой партыі ва ўмовах вайны з Японіяй ідэі кітайскага нацыяналізму былі больш папулярны, чым ідэі марксізму. Партыі, асноўная маса членаў якой былі непісьменнымі, лёгка было навязаць новую ідэалогію, якая абавязалася не столькі на марксізм, колькі на кітайскі нацыяналізм.

Восенню 1941 г. у камуністычных раёнах разгарнулася так званая кампанія «чжэнфэн» (выпраўленне стылю работы партыі). Маа Цзэдун фабрыкуе абвінавачванне шэрага ранейшых кіруючых дзеячаў КПК у «суб'ектывізме», у няздольнасці творча злучаць марксізм з кітайскай рэчаіснасцю. Праводзілася кампанія ў форме пакаянняў, самакрытыкі кіраўнікоў КПК. Многія дзеячы партыі менавіта ў гэты час падвергліся «прапрацоўцы», былі зняты са сваіх пасадаў. Галоўным у «чжэнфэне» з'яўляецца выкараненне ўсякага іншадумства і палітычнае знішчэнне ўсіх сапернікаў Маа Цзэдуна. Вынікам кампаніі стала далейшае ўмацаванне пазіцый Маа Цзэдуна і яго прыхільнікаў у КПК.

Умацаваўшы сваё становішча ў партыі, мааісты прынялі рашэнне аб скліканні яе з'езда. VII з'езд КПК праходзіў у г. Яньані з 23 красавіка па 11 чэрвеня 1945 г. У дакладзе Маа Цзэдуна была агучана праграма барацьбы з гаміньда-наўскай уладай. З'езд прызнаў у якасці партыйнай ідэалогіі «кітаізаваны марксізм» і ў новым уставе было запісана: «КПК ва ўсёй сваёй рабоце кіруецца ідэямі Маа Цзэдуна...»

Заканчэнне вайны. У сакавіку 1944 г. японскія войскі пачынаюць наступленне ў правінцыі Хэнань, у маі — ў правінцыі Хунань, у снежні — ў Гуансі і Гуйчжоў. У выніку гэтых нечаканых дзеянняў армія Гаміньдана была поўнасьцю дэмаралізавана: яна страціла звыш за 1 млн салдат і пакінула велізарную тэрыторыю з насельніцтвам каля 60 млн чалавек. Пад кантроль японцаў перайшлі такія буйныя гарады, як Чанша і Гуйлінь, сур'ёзная пагроза ўзнікла для самога Чунціна. Каб пераканаць Чан Кайшы працягваць вайну, Кітаю была абяцана велізарная ваенная і эканамічная дапамога ЗША. ЗША лічылі, што Кітай павінен захаваць суверэнітэт над усімі сваімі тэрыторыямі, уключаючы Маньчжурію, а таксама вярнуць аднятыя Японіяй яшчэ ў канцы XIX ст. Тайвань і Пескадорскія астравы. Кітаю прадвызначалі ме-

сца пастаяннага члена Савета Бяспекі ААН. У жніўні 1944 г. у Чунцін прыбыў асабісты прадстаўнік прэзідэнта Ф. Рузвельта генерал П. Хэрлі. Ён спрабаваў аднавіць кааліцыю Гаміньдана і КПК, прымірыць абедзве партыі. Восенню 1944 г. П. Хэрлі асабіста прыбыў у Яньань і ўступіў у перамовы з Маа Цзэдунам. Аднак складзены Хэрлі і кіраўніцтвам КПК праект пагаднення быў адхілены Гаміньданам у выніку значных палітычных саступак камуністам.

У пачатку 1945 г. японцы ізноў аднавілі спробу дамовіцца з Чан Кайшы, яны былі нават гатовы вывесці з Кітая свае войскі пры ўмове эвакуацыі войск Англіі і ЗША. У сакавіку 1945 г. Чан Кайшы даў канчатковы адказ: вайна можа завяршыцца толькі пры ўмове поўнага вываду японскіх войск, ліквідацыі марыянэцкага рэжыму Ван Цзынвэя і згоды Японіі на кампенсацыю Кітаю страт. Атрымаўшы веці аб гатоўнасці Японіі капітуляваць, 12 жніўня 1945 г. Чан Кайшы выдае загад пра пераход у наступленне і поўнае ачышчэнне Кітая ад японцаў. На працягу жніўня — верасня 1945 г. з дапамогай амерыканскіх транспартных самалётаў войскі Чан Кайшы ўсталявалі кантроль над 3/4 тэрыторыі краіны, дзе жыло 70 % насельніцтва. Такім чынам пад кантролем Чан Кайшы апынуліся амаль усе буйныя гарады, практычна поўнасю Цэнтральны і Паўднёвы Кітай, частка Шансі, поўнач Шаньдуня і часткова Маньчжурія. За кароткі тэрмін амерыканцы перадалі кітайскай арміі трафейную зброю, дастатковую для поўнага ўкамплектавання 39 дывізій.

На момант заканчэння вайны кітайская Чырвоная армія кантралявала наступныя тэрыторыі ў Паўночным Кітаі: Унутраную Манголію, большую частку Маньчжуріі, частку Шаньдуня, «Асобы адміністрацыйны раён» (Шэньсі — Ганьсу), а таксама некаторыя тэрыторыі ў правінцыях Аньхой і Цзянсі — ўсяго каля 2 млн км² з насельніцтвам каля 120 млн чалавек. Колькасць Чырвонай арміі дасягнула 900 тыс. чалавек. Уся трафейная зброя, захопленая Чырвонай арміяй СССР у ходзе Маньчжурскай аперацыі, была перададзена кітайскім 4-й і 8-й арміям, гэта значыць камуністам, у тым ліку: вінтовак — 250 тыс., кулямётаў — 2300, артылерыйскіх гармат — 5,5 тыс., танкаў — каля 900, самалётаў — 840, а таксама некалькі тысяч аўтамашын.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Ахакарызуйце дзяржаўны лад гаміньданаўскага Кітая. Што сабой прадстаўляў рэжым палітычнай апекі ў краіне? 2. Растлумачце, якім чынам Чан Кайшы спрабаваў умацніць ролю дзяржавы ў эканоміцы. Ці ўдалося яму гэтага дасягнуць? 3. Якімі былі вынікі міграцыйнай палітыкі Гаміньдана ў канцы 1920-х гг.? 4. Назавіце і ахакарызуйце асноўныя ідэі «руху за новае жыццё». 5. Вызначыце прычыны ўзнікнення руху рэарганізацыяністаў. Якімі былі вынікі іх дзейнасці? 6. Вызначыце і назавіце фактары, якія садзейнічалі пачатку грамадзянскай вайны 1928—1937 гг. у Кітаі. 7. Дайце характарыстыку створаным КПК савецкім раёнам і стаўленню да іх урада Чан Кайшы. 8. Пацвердзіце ці аспрэчце тэзіс, што паміж членамі Гаміньдана не было рознагалоссяў па пытанні японскай агрэсіі ў пачатку 1930-х гг. 9. Назавіце характэрныя рысы адзінага антыяпонскага нацыянальнага фронту. Параўнайце іх з рысамі адзінага фронту 1924—1927 гг. 10. Вызначыце, якую ролю адзіны антыяпонскі фронт адыграў у нацыянальна-вызваленчай вайне. 11. Апішыце ход падзей антыяпонскай вайны. 12. Якімі былі кітайска-савецкія і кітайска-амерыканскія адносіны ў канцы 1930-х — пачатку 1940-х гг.? 13. Якія плыні ўзніклі ў асяроддзі КПК да пачатку 1940-х гг.? Дайце характарыстыку асноўных праграмных палажэнняў кожнай плыні.

§ 4. Стварэнне і крах японскай таталітарнай мадэлі грамадскага развіцця

Дэмакратызацыя палітычнага жыцця Японіі ў першае дзесяцігоддзе пасля Першай сусветнай вайны. У выніку Першай сусветнай вайны Японія значна ўмацавала свае пазіцыі на Далёкім Усходзе і Ціхім акіяне. Яна захапіла германскае ўладанне ў Кітаі — ваенна-марскую базу Цыньдао і ўсталявала кантроль над усім Шаньдунскім паўвостравам. Навязавішы Кітаю «21 умову», Японія падпарадкавала гэту краіну свайму эканамічнаму і палітычнаму ўплыву. Пад японскі кантроль перайшлі германскія ўладанні на Ціхім акіяне: Марыянскія, Маршалавы і Каралінскія астравы. Таксама Японія з 1918 г. акупіравала расійскі Далёкі Усход. Аднак на Вашынгтонскай канферэнцыі ў лістападзе 1921 — лютым 1922 г. міжнародныя пазіцыі Японіі былі істотна аслаблены. Яна вымушана была адмовіцца ад саюзнага дагавора з Англіяй 1902 г., замест якога на канферэнцыі быў падпісаны дагавор чатырох дзяржаў (ЗША, Англія, Францыя, Японія), па якому яны гарантавалі свае ўладанні на Ціхім акіяне. Японія пагадзілася перадаць Кітаю Шаньдунскі паўвостраў. Да-

гавор дзевяці дзяржаў, падпісаны падчас працы Вашынгтонскай канферэнцыі, устанаўліваў роўныя магчымасці для імперыялістычных краін у плане пранікнення на кітайскі рынак. Тым самым Японія страчвала перавагі, набытыя ў Кітаі згодна «21 умове». Неспрыяльным для Японіі быў і дагавор пяці дзяржаў. Згодна яму на пяць лінейных караблёў, пабудаваных ЗША або Англіяй, Японія магла будаваць толькі тры. У 1922 г. японскія войскі вымушаны былі пакінуць расійскі Далёкі Усход, а ў 1925 г. — Паўночны Сахалін.

Падчас Першай сусветнай вайны значны рывок наперад у сваім развіцці здзейсніла японская прамысловасць. Японцы выкарысталі рэзкае памяншэнне экспарту з Еўропы і ЗША ў краіны Азіі і Ціхага акіяна і нарошчвалі выпуск сваёй прадукцыі за кошт павелічэння экспарту на гэтыя рынкі. Ваюючыя краіны размяшчалі ў Японіі вытворчыя заказы, фрахтавалі яе флот для перавозак. У цэлым прамысловая вытворчасць краіны вырасла на 80 %. Экспарт вырас у 3,5 раза. У эканоміцы ўзрасла роля буйных манаполістычных кампаній сямейнага тыпу — дзайбацу.

Дзяржаўна-палітычная сістэма Японіі на завяршальным этапе вайны прадстаўляла сабою паўабсалютную манархію. Паўнамоцтвы парламента былі абмежаваны. Кабінет міністраў прызначаўся і быў падкантрольным імператару. Да таго ж верхняя палата пэраў не выбіралася, а прызначалася імператарам. Склалася традыцыя, згодна з якой кабінет міністраў узначальвалі высокапастаўленыя ваенныя. У краіне існавала шматпартыйная сістэма. Але ўплыў партый на палітычнае жыццё Японіі быў нязначным. Усе важныя рашэнні прымаліся пасля іх ухвалення тайным саветам, які складваўся з членаў правячай дынастыі і былых прэм'ер-міністраў.

Пасля заканчэння Першай сусветнай вайны Японія, як і капіталістычны свет у цэлым, перажыла ўздым дэмакратычнага і рабочага руху. Яго найбольш значнай праявай сталі «рысавыя бунты» 1918 г. У сувязі з дрэнным ураджаем 1917 г. у краіне значна ўзраслі цэны на рыс, што і прывяло да масавых выступленняў бедных пластоў насельніцтва. У бунтах прынялі ўдзел каля 10 млн чалавек, у тым ліку вялікая колькасць рабочых. «Рысавыя бунты» былі поўнаасцю стыхійнымі выступленнямі, на чале іх не было якой-небудзь

партыі ці арганізацыі. Урад жорстка задушэў выступленні, арыштаваўшы каля 8 тыс. чалавек.

Эканамічны крызіс 1920—1921 гг. садзейнічаў далейшаму росту рабочага руху і павышэнню ступені яго арганізаванасці. У 1920 г. была створана Аб'яднаная прафсаюзная ліга. У 1922 г. Катаяма і Тукуда заснавалі Камуністычную партыю Японіі (КПЯ). Нягледзячы на сваю нешматлікасць, КПЯ паставіла мэтай устанаўленне дыктатуры пралетарыяту ў Японіі. Для гэтага яна спрабавала выкарыстаць пэўнае замяшанне, выкліканае страшным землетрасеннем у Токіа 1 верасня 1923 г. Аднак спроба камуністаў арганізаваць рэвалюцыйныя выступленні была лёгка задушана ўладамі. У сакавіку 1924 г. КПЯ прыпыніла сваю дзейнасць.

Урад Хара і дэмакратычныя рэформы. Важным следствам узбагачэння японскай буржуазіі ў выніку Першай сусветнай вайны стала тэндэнцыя да ўмацавання яе палітычных пазіцый, яе імкненне дасягнуць палітычнага ўплыву, раўназначнага яе эканамічнай магутнасці. Паступова ў Японіі фарміруецца буржуазна-ліберальная апазіцыя. Яна была незадаволеная засіллем ваенных ва ўладзе, іх абсалютным уплывам на імператара, абмежаванасцю правоў парламента. «Рысавыя бунты» аслабілі пазіцыі ўрада на чале з генералам Тэраўці. 21 верасня 1918 г. ён падаў у адстаўку. Яму на змену прыйшоў першы ў Японіі «партыйны» ўрад. Яго ўзначаліў лідар партыі Сэйюкай (Канстытуцыйнае таварыства палітычных сяброў) Хара Такасі. Аднак з фарміраваннем «партыйнага» кабінета захавалася сістэма, пры якой прадстаўнікі буйных канцэрнаў былі непасрэдна прадстаўлены ва ўрадзе. З вядучымі канцэрнамі былі цесна звязаны сам прэм'ер-міністр і шматлікія міністры. Урад Хара заставаўся кабінетам урадавай бюракратыі.

Тым не менш ён пайшоў на правядзенне некаторых дэмакратычных рэформ. Былі паслаблены жорсткія абмежаванні свабоды слова і друку, дазволены вусныя і друкаваныя дыскусіі аб дэмакратыі і сходы, дзе абмяркоўваліся праблемы грамадскага развіцця і нават вылучаліся патрабаванні заканадаўча зацвердзіць палітычныя і эканамічныя правы рабочых. Хара пайшоў насустрач патрабаванням руху за пашырэнне выбарчага права. Ён у 1919 г. прапанаваў закон аб трохкратным (з 10 да 3 іен) зніжэнні маёмаснага цэнзу для

ўдзелу ў выбарах, які засноўваўся на памеры прамых падаткаў. Гэта быў крок наперад, хоць у выніку колькасць электарату вырасла відавочна недастаткова — з 1,5 да 2,8 млн чалавек (у Японіі ў той час налічвалася 56 млн жыхароў). Фактычна рэформа не надала выбарчых правоў нават частцы дробнай буржуазіі, а ніжэйшыя пласты горада і вёскі заставаліся палітычна бяспраўнымі.

Пад уплывам Карэйскага паўстання 1919 г. урад Хара змяніў сістэму кіравання гэтай калоніяй. Ваенны рэжым быў заменены грамадзянскім, а ў дарадчы орган, створаны пры японскім генерал-губернатары, былі дапушчаны прадстаўнікі сацыяльных вярхоў Карэі. 4 лістапада 1921 г. Хара быў забіты ўльтранацыяналістам. На некалькі гадоў перыяд рэформ быў перапынены.

1920-я гг. сталі для Японіі часам дастаткова хуткага, хоць і нераўнамернага эканамічнага развіцця. Пасля земле-трасення 1923 г. Прамысловы і Іпатэчны банкі пачалі выдаваць спецыяльныя пазыкі пад вельмі нізкія працэнты для аднаўлення прадпрыемстваў. Адначасова істотна ўзраслі і прамыя дзяржаўныя расходы на аднаўленне эканомікі, дапамогу мясцовым органам улады. У краіне ізноў пачаўся эканамічны бум, які працягваўся аж да «вялікай дэпрэсіі» 1929—1933 гг. Праўда, ён ахапіў не ўсе галіны японскай эканомікі, стаўшы даволі складаным перыядам для сельскай гаспадаркі, якая пакутавала ад нестабільнасці цэн. У пачатку 1920-х гг. пачалося рэзкае падзенне цэн на рыс. Для падтрымкі сялянства ўрад прыняў спецыяльны закон, які даваў міністру сельскай гаспадаркі права рэгуляваць попыт і прапанову шляхам стварэння запасаў рысу, калі цэны на яго былі занадта нізкімі, і продажу гэтых запасаў, калі цэны аказваліся занадта высокімі. У выніку гэтых намаганняў да 1925 г. цэны на рыс узраслі і амаль дасягнулі ўзроўню 1920 г. Але потым ізноў пачалося іх зніжэнне, і ў пачатку 1930-х гг. яны складалі ўсяго толькі 44 % ад узроўню 1925 г. У шаўкаводстве цэны на коканы ў 1925—1929 гг. знізіліся больш чым на 30 %. Па прычыне падзення цэн у канцы 1920-х гг. 2/3 чыстага прыбытку сялянскіх гаспадарак ішло на выплату падаткаў, арэнднай платы і іншыя плацяжы.

«Партыйныя кабінеты». У чэрвені 1924 г. на парламенцкіх выбарах перамагла кааліцыя «партый-абаронцаў кан-

стытуцыі» (Сэйюкай, Кэнсэйкай і Какусін курабу (Клуб перамен)), пасля чаго быў створаны кааліцыйны кабінет на чале са старшынёй Кэнсэйкай (Канстытуцыйная партыя) Като Такаакі, зяцем кіраўніка канцэрна Міцубісі. Міністрам замежных спраў у кабінете стаў другі яго зяць — Сідэхара Кідзюра. Гэта было пацвярджэннем палітычнай ролі буйных дзайбацу. У 1925 г. урад К. Такаакі правёў Закон аб усеагульным выбарчым праве. Але ён не даваў выбарчых правоў жанчынам, абмяжоўваў узрост тых, хто мог выбіраць і быць выбраным рубязом у 25 і 30 гадоў адпаведна. Устанаўліваўся цэнз аселасці ў адзін год, што істотна абмяжоўвала правы рабочых, якія былі вымушаны ў пошуках працы часта мяняць месца жыхарства, а таксама сялян, якія з гэтай жа мэтай пераязджалі ў гарады. Былі пазбаўлены права ўдзелу ў выбарах тыя, хто атрымліваў прыватную ці грамадскую дапамогу. Быў устаноўлены высокі грашовы заклад (2 тыс. іен) за кожнага кандыдата, якога вылучалі. Разам з тым пры ўсіх абмежаваннях новы выбарчы закон рэзка павялічыў колькасць выбаршчыкаў — з 3,2 да 12,5 млн чалавек.

Урад Като паралельна правёў Закон аб падтрыманні грамадзянскага спакою, які прадугледжваў пакаранне да дзесяці гадоў катаржных работ за любыя антыманархічныя і антыдзяржаўныя ідэі ці дзеянні, а таксама ўдзел у арганізацыі ці падбухторванні да ўдзелу ў акцыях, накіраваных супраць інстытута прыватнай уласнасці.

Вясной 1927 г. у Японіі выбухнуў фінансавы крызіс. Пачаліся шматлікія банкруцтвы. Адною з самых гучных спраў было банкруцтва буйной фірмы Судзукі, якая атрымала, як высвятлілася, незаконны крэдыт яшчэ ў 1923 г. У выніку 17 красавіка 1927 г. урад партыі Кэнсэйкай падаў у адстаўку. Яго змяніў кабінет, на чале якога стаў генерал Танака Гііці. Ён незадоўга да гэтага пайшоў у адстаўку з абавязковай ваеннай службы і стаў старшынёй партыі Сэйюкай. Яна была схільнай да правядзення больш кансерватыўнай унутранай палітыкі і больш агрэсіўнай знешняй.

Прыход да ўлады кабінета Танака азначаў канец эры рэформ у гісторыі Японіі пасля Першай сусветнай вайны. У выніку іх узмацнілася ўцягванне ў палітыку адукаванага гарадскога насельніцтва, у пэўнай меры аформіўся рабочы

рух, сталі актуальнымі ідэі арганізацыі грамадства на дэмакратычных пачатках. Аднак засілле манаполій у японскай эканоміцы ў спалучэнні са слабасцю сярэдняга класа і традыцыйна значнай роляй дзяржавы ў сацыяльна-эканамічнай сферы садзейнічалі захаванню алігархічнай сістэмы палітычнай улады і эканомікі. Вынікам гэтага была непазлядоўнасць ва ўкараненні дэмакратычных норм у японскую палітычную практыку. З аднаго боку, выявілася тэндэнцыя да пашырэння ўдзелу насельніцтва ў палітычным працэсе, з другога — усе кардынальныя пытанні дзяржаўнай палітыкі рашаліся ў выніку закуліснай барацьбы паміж уплывовымі групамі ўнутры японскіх правячых колаў. Ліберальныя палітычныя тэндэнцыі 1920-х гг. не былі ўкаранены ў структуру японскага грамадства. Таму гэтыя тэндэнцыі хутка разбурыліся пад уздзеяннем знешніх абставін. Сусветны эканамічны крызіс выклікаў калапс фрытрэдарства, у якім была зацікаўлена Японія. У выніку ў Японіі перамагла лінія на стварэнне самадастатковай сферы каланіяльнай эканомікі, умацаванне імперскай ідэалогіі і, як следства, назіралася страта цікавасці японскіх правячых колаў да ліберальных ідэй і дэмакратычных інстытутаў.

Японія ў канцы 1920-х — першай палове 1930-х гг. Сусветны эканамічны крызіс 1929—1933 гг. Прыйшоўшы да ўлады, «негатыўнай» палітыцы папярэдняга кабінета, якая прадугледжвала тактыку шырокага, але мірнага эканамічнага пранікнення ў Кітай, урад Танака супрацьпаставіў сваю «пазітыўную» палітыку, у аснове якой была апора на сілу. Дзеля ўмацавання пазіцый імперыі Танака лічыў неабходным пашыраць «жыццёвы абшар» Японіі за кошт тэрыторый на Азіяцкім мацерыку. Таму перыяд яго знаходжання ва ўладзе адзначыўся ажыўленнем інтэрвенцыянісцкай палітыкі Японіі ў Кітаі, у 1928 г. была накіравана ваенная экспедыцыя на Шаньдунскі паўвостраў.

20 лютага 1928 г. у Японіі адбыліся ўсеагульныя выбары па выбарчым законе 1925 г. Яны праходзілі ў становішчы засілля карупцыі, паліцэйскага ціску і прамых рэпрэсій. Паліцыя разганяла перадвыбарныя мітынгі левых партый, шырока была распаўсюджана практыка «папераджальных» арыштаў, калі прадстаўнікоў левых сіл на працягу доўгага

часу трымалі ў паліцэйскіх участках без прад'яўлення абвінавачвання. Львіную долю месцаў у парламенце атрымалі дзве буйныя палітычныя партыі Сэйюкай і Мінсэйто (Партыя народнага кіраўніцтва). Апошняя была створана ў 1927 г. на аснове Кэнсэйкай. Левыя атрымалі 7 месцаў і стварылі фракцыю Камітэт сумесных дзеянняў. У 1929—1931 гг. ва ўладзе знаходзілася партыя Мінсэйто, а ў 1931—1932 гг. — ізноў Сэйюкай.

У цэлым у сярэдзіне 1920-х гг. у Японіі актывізавалі сваю дзейнасць левыя палітычныя сілы. Яны былі прадстаўлены трыма легальнымі партыямі: Працоўна-сялянскай партыяй, Сацыял-дэмакратычнай партыяй і Японскай працоўна-сялянскай партыяй. У снежні 1926 г. аднавіла дзейнасць Камуністычная партыя Японіі. Актывізацыя левых прымусіла кабінет Танака прыняць жорсткія меры. 15 сакавіка 1928 г. былі праведзены масавыя арышты ў буйных гарадах (Токія, Осака, Кіёта), а потым і па ўсёй краіне. Гэтыя паліцэйскія рэпрэсіі афіцыйна былі накіраваны супраць Камуністычнай партыі, але ў сапраўднасці сярод некалькіх тысяч арыштаваных разам з членамі КПЯ (1600 чалавек) было нямала спачуваючых, прафсаюзных актывістаў і інш.

Сусветны эканамічны крызіс 1929—1933 гг. нанёс сур'ёзны ўдар па эканоміцы Японіі. Сярод фактараў, якія ўзмацнялі цяжар крызісу ў краіне, можна вызначыць, па-першае, выключна высокую долю ЗША у агульным аб'ёме японскага экспарту і імпарту (адпаведна 41,8 % і 30,9 % у 1928 г.), якія з-за цяжкага крызісу ў ЗША рэзка зменшыліся; па-другое, цяжкія наступствы фінансавога крызісу 1926—1927 гг., ад якога Японія яшчэ поўнасю не аправілася; па-трэцяе, перапляценне крызісу ў прамысловасці з хранічным аграрным крызісам.

У 1931 г. індэкс аптových цэн склаў 70 %, а вартасны аб'ём экспарту — толькі палову ад узроўню 1929 г. Паколькі на знешні рынак працавала большая частка японскай вытворчасці, гэта скарачэнне прывяло да рэзкага павелічэння запасаў прадукцыі і, адпаведна, да падзення вытворчасці. Пачаліся масавыя банкрутствы дробных і нават сярэдніх прадпрыемстваў. Беспрацоўе дасягнула 3 млн чалавек. У найболей цяжкім становішчы апынулася сельская гаспадарка, якая адыгрывала ў эканоміцы Японіі больш важную ролю,

чым у краінах Захаду. Зніжэнне цэн на шоўк-сырэц і рэзкае падзенне цэн на рыс (перш за ўсё з-за высокага ўраджаю 1930 г. і пашырэння імпарту з Карэі) прывяло да таго, што чыстыя прыбыткі сялянскіх гаспадарак за 1929—1931 гг. скараціліся больш чым напалову. Асабліваць крызісу ў Японіі заключалася ў тым, што прамысловасць пацярпела ад яго менш, чым сельская гаспадарка. Шмат у чым гэта адбылося дзякуючы развіццю новых для Японіі машынабудаўнічай і хімічнай галін. У выніку разрыў, які існаваў паміж цэнамі на прамысловыя тавары і сельскагаспадарчую прадукцыю, узрос, што яшчэ болей пагоршыла становішча вёскі.

Выхад з крызісу прадпрымальнікі шукалі перш за ўсё ў «рацыяналізацыі вытворчасці», якая суправаджалася скарачэннем рабочых месцаў, павышэннем інтэнсіўнасці працы і зніжэннем зарплат. Ва ўмовах крызісу адбываецца ўзмацненне канцэнтрацыі вытворчасці і капіталу, што садзейнічала разарэнню дробных прадпрыемстваў. У сваю чаргу гэтыя фактары спрыялі росту беспрацоўя. Занятасць у 1931 г. зменшылася на 25 % у параўнанні з 1926 г.

Для выхаду з крызісу ўрад Японіі пачаў праводзіць палітыку «кантраляванай інфляцыі». У верасні 1931 г. урад ізноў увёў эмбарга на вываз золата, адмовіўшыся падтрымліваць валютны курс іены. Выкарыстоўваючы абясцэньванне іены ў выніку інфляцыі, Японія змагла шырока ўжываць палітыку дэмпінгу на знешнім рынку і дзякуючы ёй нарасціць экспарт. Адначасова ўрад павялічыў грашовую эмісію, што дазволіла забяспечыць ваенныя асігнаванні і вывесці прамысловасць з крызісу за кошт нарошчвання ваеннай вытворчасці. Таксама праводзілася палітыка актыўнай дзяржаўнай падтрымкі манаполій. На гэта быў накіраваны прыняты ў 1931 г. закон аб кантролі над галоўнымі галінамі вытворчасці. У 1936 г. закон быў падоўжаны на новы пяцігадовы тэрмін. Курс «кантраляванай інфляцыі» з некаторымі змяненнямі стаў фінансавай палітыкай японскіх урадаў практычна аж да пачатку Ціхаакіянскай вайны. Таксама гэта палітыка атрымала назву ваенна-інфляцыйная кан'юнктура. Яна дазволіла японскай прамысловасці ўжо ў 1932 г. пераадолець крызіс.

Рэзкае пагаршэнне становішча рабочых у гады крызісу прывяло да пашырэння руху сацыяльнага пратэсту. 1930—1931 гг. сталі рэкорднымі па колькасці рабочых і арэндных канфліктаў. Буйнымі грамадскімі падзеямі тых часоў былі двухмесячная забастоўка прадзільшчыц, падчас якой на 36 фабрыках у 18 прэфектурах баставала каля 40 тыс. работніц, забастоўка 13 тыс. токійскіх трамвайшчыкаў у 1930 г., працяглая забастоўка на металаапрацоўчым заводзе ў Осака. Каб падавіць сацыяльную незадаволенасць, улады ўзмацнілі паліцэйскія рэпрэсіі. Летам 1931 г. быў пачаты паказальны судовы працэс супраць кампартыі. У верасні таго ж года, імкнучыся ліквідаваць антываенныя настроі ў краіне і абезгаловіць антываенны рух, урад арыштаваў некалькі тысяч палітычных актывістаў. Усяго за 1929—1933 гг. было арыштавана 50 тыс. чалавек.

Фашысцкі рух у Японіі. У гады крызісу ў Японіі ўзнік фашысцкі рух. Паколькі галоўную ролю ў ім адыгрывалі ваенныя, яго можна назваць ваенна-фашысцкім. Аснову фашысцкага руху ўтвараў саюз «маладых афіцэраў» і «новых канцэрнаў». Яго масавую базу складалі дробная буржуазія і сялянства. Крызіс прывёў да масавага разарэння дробнай і сярэдняй буржуазіі, якая не вытрымала канкурэнцыі з буйнымі канцэрнамі. Аграрны крызіс, які нарастаў на працягу шэрага гадоў, падрываў становішча дробных і сярэдніх памешчыкаў і заможных сялян, якія цярпелі страты ад падзення цэн на сельскагаспадарчую прадукцыю. У гэтых пластоў расло незадавальненне дзейнасцю «старых» канцэрнаў — Міцзці, Міцубісі, Ясуда, Сумітома. Падвяргалася крытыцы палітыка ўрадаў, якія фарміраваліся з прадстаўнікоў буйных парламенцкіх партый Мінсэйто і Сэйюкай, звязаных з гэтымі канцэрнамі. Патрабаванні перагляду палітычнага курсу раздаваліся таксама з боку «новых» канцэрнаў, якія ўзніклі галоўным чынам у перыяд Першай сусветнай вайны ў тых галінах прамысловасці, што працавалі на ваенныя патрэбы (каляровая металургія, самалётабудаванне). «Новыя» канцэрны былі цесна звязаны з ваеннымі кругамі, зацікаўлены ў захаванні ваеннай кан'юнктуры ў прамысловасці, якая павінна была фінансавацца за кошт ваеннага бюджэту. Пры гэтым іх удзел у знешнегандлёвай дзейнасці быў нязначным,

у сувязі з чым іх мала займаў магчымы ўрон сусветным эканамічным сувязям ад узброеных канфліктаў.

У аснове праграмы японскага фашызму былі ідэі «ніпанізму» (япанізму). Згодна з імі ў Японіі прадугледжвалася стварыць таталітарную дзяржаву, усе грамадзяне якой будуць уяўляць адзіную сям'ю, што згуртавалася вакол бацькі-імператара. Японскія фашысты ўвесь час падкрэслівалі сваё пакланенне перад імператарам, і гэта манархічнасць — адна з важнейшых асаблівасцей японскага фашызму. Адзіная згуртаваная нацыя павінна будзе распачаць барацьбу за панаванне ў Азіі. У ідэалогіі японскага фашызму вялікае месца займалі антыкапіталістычныя палажэнні, якія азначалі па сутнасці барацьбу з уплывам «старых канцэрнаў» і фінансавай алігархіяй, а таксама звязаных з імі буржуазна-памешчыцкіх колаў.

Адначасова абазначыўся зрух і ў пазіцыі «старых» канцэрнаў, якія былі шырока ўцягнуты ў знешнегандлёвую дзейнасць і рабілі капіталаўкладанні ў асноўным у неваенныя галіны гаспадаркі, а таксама ў пазіцыі звязаных з імі палітычных кругоў. Крызіс, які ахапіў эканоміку развітых краін, прывёў да рэзкага абвастрэння гандлёвых супярэчнасцей Японіі з Вялікабрытаніяй і ЗША. У пачатку 1930-х гг. яны выліліся ў сапраўдную гандлёвую вайну, у якой заходнія дзяржавы выкарысталі комплекс пратэкцыянісцкіх мер у адносінах да японскіх тавараў. Гэта пагоршыла становішча ў японскіх экспартных галінах і так сур'ёзна пацярпеўшых з-за абвалу цэн на сусветных рынках. Адказаць пратэкцыянісцкімі мерамі Японія не магла, паколькі яна была вымушана імпартаваць каласальныя аб'ёмы сыравіны для сваёй прамысловасці. Таму найлепшым выхадам з'яўлялася стварэнне замкнутай гаспадарчай сістэмы. Гэта прадугледжвала ўсталяванне японскага палітычнага кантролю ў сыравінных раёнах, а таксама ў раёнах збыту японскай прадукцыі. Уласна, у гэтым і была сутнасць канцэпцыі «усходнеазіяцкай сферы сумеснага росквіту», якая стала асновай японскай знешняй і знешнеэканамічнай палітыкі аж да завяршэння Другой сусветнай вайны. Таму фінансавая алігархія стала пераўтварацца ў рухаючую сілу японскай экспансіі і змыкацца з ваеннымі па сваіх інтарэсах і мэтах у знешняй

і ўнутранай палітыцы Японіі. Акрамя таго, японскія правячыя колы лічылі, што развязанне захопніцкай вайны на Азіяцкім кантыненте прывядзе да згасання сацыяльных канфліктаў унутры краіны.

Да пачатку 1930-х гг. японскія правячыя колы складаліся з трох галоўных палітычных сіл. Адною з іх былі парламенцкія партыі. Менавіта яны адлюстроўвалі інтарэсы буйных японскіх канцэрнаў. Парламенцкія партыі, як правіла, выступалі супраць палітычных экстрэмістаў. Другой вядучай сілай была дзяржаўная бюракратыя, звязаная з прыдворнымі коламі. Гэта групоўка, як лічылася, адлюстроўвала волю імператара і таму часта выступала ў ролі арбітра ў спрэчках паміж прэтэндэнтамі на ўладу. Найбольш ярка гэта праявілася ў дзейнасці «дзяржаўных старэйшын» (гэнро), якія дапускалі да правядзення дзяржаўнай палітыкі тую ці іншую з палітычных сіл. Трэцяй сілай на палітычнай арэне былі ваенныя, якія традыцыйна займалі ў японскай палітыцы прывілеяванае становішча. Ваенны і марскі міністры мелі права даклада імператару, абыходзячы прэм'ер-міністра. Згодна з канстытуцыяй 1889 г. пытанні вайны і міра вырашаліся асабіста імператарам, і армія магла весці вайну, не маючы патрэбы ў санкцыі парламента і ўрада.

Ваенная рэформа, пачатая ў 1922 г., прывяла да масавага прытоку ў афіцэрскі корпус выхадцаў з небагатых пластоў горада і вёскі — дробных землеўладальнікаў, гандляроў і інш. Іх сталі называць «маладымі афіцэрамі». Будучы сацыяльна прадстаўнікамі груп насельніцтва, якія жорстка пакутавалі ў перыяд крызісаў, і адначасова з'яўляючыся носьбітамі элітарнай ваеннай свядомасці, «маладыя афіцэры» аказаліся надзвычай успрымальнымі да ўльтраправай палітычнай дэмагогіі. З ліку «маладых афіцэраў» японскі генералітэт імкнуўся фарміраваць баявыя групы, здольныя аказваць націск на іх палітычных сапернікаў. Кіраўнікі гэтых груп заяўлялі, што толькі армія, якая святая захоўвае маральныя прынцыпы самурайскай доблесці (бусідо), здольна змяніць ва ўладзе «разлажыўшыся і падкупленыя капіталістамі» палітычныя партыі і вывесці краіну з крызіснага стану. Гэтая антыкапіталістычная рыторыка мела поспех у «маладых афіцэраў». Яны лічылі вінаватымі ва

ўсіх бедах парламенцкія партыі і манаполіі, якія «паразітуюць на народзе». Радыкальна настроеныя ваенныя актыўна абвінавчвалі «партыйныя» ўрады ў «недахопе патрыятызму», спасылаючыся на Дагавор аб абмежаванні марскіх узбраенняў, падпісаны на Лонданскай канферэнцыі ў 1930 г. Ён устанаўліваў для японскага лінейнага флоту больш высокую квоту ў параўнанні з Вашынгтонскім дагаворам пяці дзяржаў, але ваенныя ўсё адно былі ім не задаволены.

У пачатку 1930-х гг. генералы Аракі Садао і Мадзакі Дзіндзабура стварылі Групу імператарскага шляху (Кадоха). Яна прапаведавала «дзяржаўны сацыялізм» і мела намер прыйсці да ўлады шляхам ваеннага перавароту, прыпыніць дзеянне канстытуцыі і ўстанавіць ваенную дыктатуру. Генералы Нагата, Тодзэ стварылі Групу кантролю (Тосэйха). Іх стратэгіяй было паступовае ўсталяванне кантролю над існуючымі дзяржаўнымі інстытутамі пры захоўванні строгай лаяльнасці дзяржаве. Стварэнне гэтых груп у арміі азначала ўзнікненне ў ёй «ваенна-фашысцкага руху». Гэты працэс прыйшоўся на час эканамічнага крызісу.

Захоп Маньчжурый. Ваенна-фашысцкія пугчы. Падрых японскімі агентамі ў ноч на 18 верасня Паўднёва-Кітайскай чыгункі зблізку Мукдэна стаў падставай да таго, каб паўаўтаномная Квантунская армія генерала Хондзэ перайшла карэйскую мяжу і ўварвалася ў Паўднёвую Маньчжурью. 18 верасня 1931 г. пачалася японская агрэсія ў Маньчжурый. Гэтыя дзеянні японскіх ваенных атрымалі падтрымку значнай часткі грамадства і вядучых палітычных партый. Напрыклад, Сэйюкай заявіла, што армія «паступіла правільна» і ў інцыдэнце вінавата «слабая» палітыка ўрада, якая прывяла да агрэсіўных дзеянняў кітайскіх войск супраць Японіі. У заяве партыі Мінсэйто гаварылася, што Японія праявіла выключнае цяпленне ў адносінах да Кітая, які на працягу апошніх гадоў праводзіў антыяпонскую палітыку, і што японцам прыйшлося «абараняцца» ад кітайскіх войск, якія на іх напалі. 1 сакавіка 1932 г. было абвешчана пра стварэнне дзяржавы Маньчжоў-Го. У чэрвені на пасяджэнні ніжняй палаты японскага парламента аднагалосна была прынята рэзалюцыя аб прызнанні Маньчжоў-Го, прапанаваная сумесна партыямі Мінсэйто і Сэйюкай.

23 студзеня 1932 г. па прычыне «абароны японскіх рэзідэнтаў» у Шанхаі быў высаджаны кантынгент японскай марской пяхоты. У адрозненні ад Маньчжурый ў Шанхаі японцы сустрэлі добра арганізаванае супраціўленне. Да таго ж Вялікабрытанія і ЗША, якія мелі інтарэсы ў гэтым раёне, заявілі рэзкі пратэст супраць дзеянняў японцаў і накіравалі ў Шанхай свае ваенныя караблі. У выніку 3 сакавіка 1932 г. японскае камандаванне ў Шанхаі апублікавала заяву аб спыненні аперацый, пасля чаго японскія войскі былі выведзены з горада. 24 лютага 1933 г. сесія Лігі Нацый вынесла рэзалюцыю аб японска-кітайскім канфлікце, у якой пры прызнанні «асобых правоў і інтарэсаў» Японіі ў Маньчжурый захоп гэтай тэрыторыі аб'яўляўся парушэннем дагавора дэвяці дзяржаў. Дадзенае рашэнне прывяло да таго, што Японія выйшла з Лігі Нацый.

Правал японскай інтэрвенцыі ў Шанхаі і канфлікт з Лігай Нацый прывялі да актывізацыі ў Японіі ваенна-фашысцкіх сіл. 15 мая 1932 г. групай экстрэмістаў была здзейснена сур'ёзная спроба путчу. У ім удзельнічалі афіцэры арміі і флота, блізкія да генерала Аракі і Групы імператарскага шляху. Путчысты напалі на рэзідэнцыю прэм'ер-міністра Інукаі (ён быў смяротна паранены), на Міністэрства ўнутраных спраў, штаб-кватэру партыі Сэйюкай, Банк Японіі. Пасля здзяйснення акцый удзельнікі путчу з'явіліся з пакаеннем. Падчас працэсу над тэрарыстамі ў Токіа ў суд ішоў патак петыцый ад сялянскіх абшчын і саюзаў, у якіх выражалася спачуванне падсудным як «сапраўдным патрыётам і вернападданым імператара».

25 мая 1932 г. адмірал Сайта Макота стварыў «кабінет нацыянальнага адзінства», куды ўвайшлі блізкія да двара вышэйшыя саноўнікі, прадстаўнікі парламенцкіх партый, бюракратыі і ваенных. З фарміраваннем гэтага ўрада завяршыўся другі перыяд «партыйных кабінетаў» (1924—1932 гг.). Адказны за спробу перавароту генерал Аракі захаваў пасаду ваеннага міністра. У 1934 г. новы ўрад ізноў сфарміраваў адмірал у адстаўцы Акада Кэйсукэ. Гэты ўрад актывізаваў падрыхтоўку да вайны. У 1934 г. ён заявіў пра выхад з вашынгтонскіх пагадненняў аб абмежаванні флатаў. У расходнай частцы бюджэту на 1935 г. 46,6 % сродкаў накіроўвалася на патрэбы арміі і флота.

26 лютага 1936 г. ваенна-фашысцкія сілы ў Токіа прадпрынялі новую спробу мяцяжу. Каля 1400 салдат напалі на шэраг урадавых рэзідэнцый. Былі забіты былы прэм'ер-міністр і захавальнік імператарскай пячаткі Сайта Макота, міністр фінансаў Такахасі Корэкіё, генерал-інспектар ваеннага навучання Ватанабэ Дзётара, цяжка паранены галоўны камергер двара Судзукі Ісітара. Прэм'ер-міністр Акада, папярэджаны пра напад, здолеў схавацца і пазбег смерці. Да канца дня пад кантролем мяцежнікаў аказаліся цэнтральныя кварталы Токіа, уключаючы рэзідэнцыю прэм'ер-міністра і будынак парламента, паліцэйскую ўправу. 27 лютага імператар Хірахіта ў рэзкай форме заявіў камандуючаму імператарскай гвардыяй генералу Хондзэ Сігэру, што, калі не будучы пачаты актыўныя дзеянні супраць путчыстаў, ён прыме камандаванне імператарскай гвардыяй на сябе. Паколькі аб'ектамі замаху былі адміралы Сайта, Судзукі і Акада, для падаўлення мяцяжу стаўка была зроблена на флот. 29 лютага пасля звароту ваеннага міністра да мяцежнікаў па радыё салдаты і ўнтэр-афіцэры сталі паступова вяртацца ў казармы, а мяцежныя афіцэры — прыходзіць у рэзідэнцыю ваеннага міністра, дзе іх раззбройвалі і арыштоўвалі. Перад судом ваеннага трыбунала паўсталі 17 афіцэраў, а таксама двое грамадзянскіх актывістаў. Усе былі прыгавораны да смерці і павешаны ў Токіа. Сямёра членаў вышэйшага ваеннага савета, блізкія да ваенна-фашысцкага руху, вымушаны былі пайсці ў адстаўку, у іх ліку Аракі. Разгром лютаўскага путчу 1936 г. фактычна стаў канцом праварадыкальнага руху фашысцкага тыпу ў Японіі. Кансерватыўная палітычная сістэма адхіліла радыкальную ініцыятыву знізу, якая зыходзіла галоўным чынам ад «маладых афіцэраў». Важную ролю ў гэтым адыграў імператар, які не зрабіў ніякіх крокаў насустрач ультраправым, хоць апошнія ўвесь час апеллявалі да яго.

Стварэнне японскай таталітарнай мадэлі ў канцы 1930-х — пачатку 1940-х гг. Разграміўшы ўльтраправы ваенна-фашысцкі рух, традыцыйныя кансерватыўныя сілы ўспрынялі шматлікія яго ідэі. Адразу пасля падаўлення лютаўскага путчу 1936 г. урад Акада падаў у адстаўку. Новы ўрад узначаліў Хірата Кокі. Толькі чатыры міністэрскіх пар-

тфелі аддалі палітычным партыям, а астатнія дзесяць былі размеркаваны згодна з пажаданнямі ваенных. Праграма новага кабінета ўключала ў сябе нарошчванне ўзбраенняў, умацаванне «нацыянальнай абароны» ў Маньчжурый, правядзенне карэнных пераўтварэнняў унутры краіны ў галіне палітыкі, эканомікі і адміністрацыйнага кіравання з мэтай кансалідацыі нацыі. Выступаючы перад парламентарыямі, ваенны міністр генерал Тэраўці расказаў пра планы стварэння «татальнай дзяржавы» як перадумовы для «татальнай мабілізацыі японскага народа». Пад гэтым мелася на ўвазе поўнае выключэнне палітычных партый і парламента са сферы прыняцця дзяржаўных рашэнняў. Па патрабаванні ваенных быў таксама адноўлены існаваўшы да 1913 г. парадак назначэння на пасады ваеннага і ваенна-марскога міністраў толькі генералаў і адміралаў абавязковай службы. Для знешнепалітычнага забеспячэння захопніцкіх планаў кабінет Хірата 25 лістапада 1936 г. заключыў з Германіяй «Антыкамінтэрнаўскі пакт». Краіны абавязаліся інфармаваць адна адну аб дзейнасці Камуністычнага Інтэрнацыянала і весці супраць яго барацьбу, прымаць неабходныя меры супраць тых, хто прама ці ўскосна дзейнічае на карысць Камінтэрна. Такім чынам, быў вызначаны курс на ўсталяванне ў Японіі таталітарнага рэжыму, але на чале не з ваенна-фашысцкім рухам, а з традыцыйнымі кансерватыўнымі сіламі, якія гуртаваліся вакол Групы кантролю.

«Надпартыйны» кабінет генерала Хаясі Сэндзюра, які прыйшоў да ўлады 2 лютага 1937 г., пацвердзіў гэты курс. 31 сакавіка 1937 г. Хаясі заявіў, што ўрад не задаволены пазіцыяй палітычных партый і таму распускае парламент і прыступае да стварэння «адзінай палітычнай партыі». Па словах прэм'ера, новай палітычнай сістэмай, да якой прыйдзе Японія ў выніку «аднаўлення», будзе «парламентарызм, ачышчаны ад заходняга ўплыву і які больш адпавядае японскаму духу». Выбары ў парламент адбыліся 30 красавіка 1937 г. Сапернікі ўрада заваявалі на іх 85 % месцаў. 31 мая 1937 г. кабінет Хаясі сышоў у адстаўку. Новы ўрад узначаліў прынц Канозэ Фумімара. Ён заявіў, што асновай яго кіраўніцтва будзе «згуртаванне ўсіх палітычных сіл краіны», і абяцаў правядзенне сацыяльных і палітычных рэформ, захаванне міру і змякчэнне міжнароднай ізаляцыі Японіі шля-

хам наладжвання дружалюбных адносін з Кітаем і збліжэння з Вялікабрытаніяй.

Напад Японіі на Кітай. Савецка-японскія і япона-амерыканскія адносіны. 7 ліпеня 1937 г. пачалася япона-кітайская вайна. Дакладныя абставіны яе ўзнікнення не цалкам вядомы дагэтуль. Відаць японцы не планавалі тады пачынаць вялікую вайну. Але нечакана ўпартае супраціўленне прымусіла японскае камандаванне ўзмацніць ваенную групоўку і пашырыць баявыя дзеянні. Да канца верасня 1937 г. у Кітаі ваявала японская армія колькасцю ў 350 тыс. чалавек.

Пасля заключэння ў жніўні 1937 г. савецка-кітайскага дагавора аб ненападзенні напружанасць у савецка-японскіх адносінах прыметна ўзрасла. Камандзір японскай 19-й дывізіі 28 ліпеня 1938 г. самавольна пачаў баявыя дзеянні каля возера Хасан. У пачатку жніўня японскія войскі былі разбіты. Новае абвастрэнне япона-савецкіх адносін адбылося, калі ў маі 1939 г. японскія войскі пачалі напад на мангольскія заставы, размешчаныя прыкладна ў 20 км на ўсход ад р. Халхін-Гол. Урад СССР па пагадненні аб узаемадапамозе ад 12 сакавіка 1936 г. аказаў мангольскай арміі неадкладную ваенную падтрымку. 20 жніўня савецкія і мангольскія войскі пачалі наступленне па ўсёй лініі фронту. Да канца лета япона-маньчжурскія войскі былі акружаны і разгромлены. Японскія страты ў выніку гэтых баёў склалі каля 55 тыс. забітымі, параненымі і ўзятымі ў палон. Па пагадненні, падпісаным 15 верасня 1939 г. у Маскве народным камісарам замежных спраў СССР В. М. Молатавым і паслом Японіі ў СССР Тога Сігэноры, з 16 верасня войскі абодвух бакоў павінны былі спыніць ваенныя дзеянні.

3 лістапада 1938 г. урад Каноэ апублікаваў афіцыйную заяву, падпісаную імператарам, аб тым, што на дадзеным этапе задачай Японіі з'яўляецца ўсталяванне «новага парадку ва Усходняй Азіі», гэта значыць японскай эканамічнай і палітычнай гегемоніі ва ўсім Кітаі. Японія патрабавала згоды на гэта іншых дзяржаў. Абвяшчэннем «новага парадку» Японія супрацьпастаўляла сябе ўсім астатнім краінам, якія мелі інтарэсы ў Кітаі. Амерыканскі дзяржаўны дэпартамент у ноч ад 31 снежня 1938 г. заявіў, што амерыканскі ўрад адхіляе «новы парадак ва Усходняй Азіі» і настойвае на за-

хаванні ўсіх правоў ЗША і амерыканскіх грамадзян у Кітаі. Аднак японскія палітыкі спадзяваліся, што ніякіх эканамічных санкцый у адносінах да Японіі прадпрынята не будзе.

Пасля пачатку вайны ў Кітаі ў Японіі была праведзена мабілізацыя, эканоміку краіны сталі пераводзіць на ваенныя рэйкі. Былі прыняты законы аб кантролі над ваеннай гаспадаркай, гандлёвым суднаходствам, вытворчасцю і размеркаваннем штучных угнаенняў, фінансамі. Гэтыя законы рэзка ўзмацнілі сістэму дзяржаўнага рэгулявання. Хуткі рост цэн вымусіў ўрад выдаць у кастрычніку 1939 г. указ, па якому цэны на ўсе тавары, а таксама арэндная плата, плата за фрахт і зароботная плата фіксаваліся на ўзроўні, што існаваў на дзень публікацыі ўказа, і маглі быць павышаны толькі з дазволу дзяржаўных органаў. Гэта выклікала вялікі рост спекуляцыі і ўзнікненне «чорнага рынку», што падштурхнула ўрад у 1940 г. да пераводу насельніцтва на картачнае забеспячэнне. Цяжкасці ў эканоміцы і несучасныя вынікі ваенных дзеянняў у Кітаі прывялі да таго, што 3 студзеня 1939 г. ўрад Канэ пайшоў у адстаўку.

Пасля гэтага на працягу паўтара гадоў у Японіі змяніліся тры кабінеты міністраў. У іх ніяк не атрымоўвалася вырашыць эканамічныя праблемы і вывесці краіну са знешнеспалітычнай ізаляцыі. У канцы 1939 — пачатку 1940 г. японскі ўрад звярнуўся да Злучаных Штатаў з прапановай аб «аднаўленні дружалюбных адносін». У адказ на гэта пасол ЗША Гру перадаў японскаму ўраду пасланне прэзідэнта Ф. Рузвельта, у якім Вашынгтон патрабаваў ад Японіі прабачэнняў, а таксама кампенсацыі ўрон, выкліканага шматлікімі замахамі на амерыканскія правы ў Кітаі. Акрамя таго, амерыканскі ўрад патрабаваў гарантый, што ў Кітаі надалей будуць выконвацца міжнародныя дагаворы і прынцып «адчыненых дзвярэй і роўных магчымасцей». Пры невыкананні гэтых умоў ЗША пагражалі эканамічнымі санкцыямі. Прыняцце амерыканскіх патрабаванняў азначала для Японіі адмову ад усіх заваяваных пазіцый у Кітаі.

Перамовы з ЗША выклікалі незадавальненне японскіх ваенных. Пад іх націскам 22 ліпеня 1940 г. быў сфарміраваны новы кабінет, які ізноў узначаліў Канэ. Пасаду ваеннага міністра заняў у ім лідар групы кантролю Тодзэ Хідэкі. На пасяджэнні ўрада 26 ліпеня была прынята «Асноўная

праграма нацыянальнай палітыкі», у якой у галіне знешняй палітыкі ставіліся задачы завяршыць «кітайскі інцыдэнт» і потым пабудаваць «вялікую ўсходнеазіяцкую сферу сумеснага росквіту». Вызначалася задача ўмацаваць сувязі з Германіяй і Італіяй аж да заключэння ваеннага пагаднення.

Стварэнне «новай палітычнай структуры». З дзейнасцю другога кабінета Каноз звязаны пачатак пабудовы ў Японіі «новай палітычнай структуры», якая ўяўляла па сутнасці таталітарны рэжым. 23 ліпеня 1940 г. Каноз выступіў па радыё і заявіў, што палітычныя партыі любых накірункаў «ужо несумяшчальныя з новай дзяржаўнай структурай». Да жніўня ўсе яны «самараспусціліся», а для рэалізацыі «новай палітычнай структуры» 27 верасня 1940 г. быў створаны Рух дапамогі трона, ядром і кіруючым органам якога стала Асацыяцыя дапамогі трона (Тайсэй ёкусан кай). Узначаліў АДТ прэзідэнт, якім становіўся прэм'ер-міністр краіны. У прэфектурах, уездах, гарадах і пасёлках існавалі мясцовыя аддзелы АДТ, увесь адміністрацыйны апарат якіх прызначаўся прэзідэнтам. Такім чынам, АДТ зрошчвалася з дзяржаўным апаратам. Ёй падпарадкоўваліся розныя масавыя арганізацыі (Асацыяцыя вялікай Японіі, Служэнне айчыне праз вытворчасць, Маладзёжная партыя вялікай Японіі).

7 снежня 1940 г. былі створаны кантрольныя асацыяцыі па розных відах вытворчасці, якія ад імя дзяржавы ажыццяўлялі функцыі нагляду, забеспячэння, рэгулявання і іншыя. Іх старшынямі былі прызначаны прадстаўнікі буйных канцэрнаў, што азначала ўвядзенне татальнага дзяржаўнага рэгулявання эканомікі ў рамках падрыхтоўкі да «вялікай вайны». Гэта сістэма атрымала назву «новая эканамічная структура». «Новая палітычная» і «новая эканамічная» структуры, ці як іх яшчэ называлі «новая нацыянальная структура», сталі асновай усяго жыцця Японіі ваеннага часу. Такая сістэма прадстаўляла сабой японскі варыянт таталітарнага рэжыму. У сучаснай гістарыяграфіі яго не характарызуюць як фашысцкі. Хутчэй у 1930-я гг. у Японіі пад уплывам змяненняў у знешнепалітычнай і знешнеэканамічнай сітуацыі адбылася рэстаўрацыя сістэмы ваенна-бюракратычнага кіравання, якая знаходзілася ў цэлым у рам-

ках майдзійскай традыцыі канца XIX — пачатку XX ст., калі ваенныя і прыдворная бюракратыя аказвалі вызначальны ўплыў на дзяржаўнае кіраванне. У 1920-я — першай палове 1930-х гг. ад яе адбыўся пэўны адыход. Але сітуацыя канца 1930-х — пачатку 1940-х гг. прывяла да яе адраджэння. Да ранейшай мадэлі дабавіліся элементы дзяржаўна-эканамічнага рэгулявання, характэрныя для любой ваюючай краіны. На выбар мадэлі развіцця Японіі паўплываў таталітарны вопыт еўрапейскіх краін, які шмат у чым адпавядаў японскай традыцыі. Пры гэтым правячая эліта захавала сваю пераемнасць, правячы рэжым абапіраўся на традыцыяналісцкае ядро, у адрозненні ад еўрапейскіх фашысцкіх дзяржаў, дзе да ўлады прыйшла новая палітычная эліта.

27 верасня 1940 г. у Берліне быў падпісаны «Траісты пакт» паміж Германіяй, Італіяй і Японіяй, па якім бакі прызнавалі «кіруючае становішча» Японіі ў Азіі. Прадугледжвалася аказанне ўзаемнай дапамогі, «калі адзін з трох бакоў, што дамаўляюцца, падвергнецца нападзенню» з боку якой-небудзь дзяржавы, якая не ўдзельнічае ў гэты час у ваенных дзеяннях. Асобны артыкул быў прысвечаны Савецкаму Саюзу, які выводзіўся за рамкі дадзенага пакта. Такім чынам, падпісаўшы «Траісты пакт», Японія канчаткова супрацьпаставіла сябе Вялікабрытаніі і Злучаным Штатам. Рэзка негатыўную рэакцыю ЗША выклікала акупацыя Японіяй восенню 1940 г. паўночнай і цэнтральнай частак французскага Індакітая.

Паражэнне японскай арміі ў пагранічных сутыкненнях ля возера Хасан і р. Халхін-Гол, а таксама падпісанне пакта аб ненападзенні паміж Германіяй і СССР і распачатая вайна ў Еўропе выклікалі змены ў палітыцы Японіі ў адносінах да Савецкага Саюза, мэтай якой зараз стала нармалізацыя японска-савецкіх адносін. 13 красавіка 1941 г. у Маскве быў падпісаны савецка-японскі пакт аб нейтралітэце. Па ім бакі абавязаліся «падтрымліваць мірныя адносіны», а ў выпадку, калі адзін з бакоў акажацца аб'ектам ваенных дзеянняў з боку трэціх краін, другі бок абавязваўся захоўваць нейтралітэт. Па сакрэтным пратаколе СССР прызнаваў Маньчжоў-Го, гэта значыць фактычна акупацыю Японіяй Маньчжурый.

Каноз спадзяваўся знайсці кампраміс з ЗША. З гэтай мэтай 8 сакавіка 1941 г. пачаліся перамовы спецыяльнага пасланніка японскага ўрада Намура з дзяржаўным сакратаром ЗША К. Хэлам. Адразу высветлілася, што пазіцыі бакоў моцна разыходзяцца. 2 ліпеня 1941 г. адбылася імператарская нарада, на якой размова ішла пра выбар стратэгічнага накірунку далейшай японскай экспансіі. У выніку была прынята «Праграма нацыянальнай палітыкі імперыі ў сувязі са зменай становішча», у якой адхілялася ўстаноўка на неадкладны напад на СССР і прымалася рашэнне «ў выпадку неабходнасці не спыняцца перад вайной з Англіяй і Амерыкай». Выбар «паўднёвага» кірунку агрэсіі быў прадыктаваны ў першую чаргу вялікай зацікаўленасцю Японіі ў паліўна-сыравінных рэсурсах Паўднёва-Усходняй Азіі. Напад на Савецкі Саюз павінен быў адбыцца ў той момант, калі ён будзе разгромлены Германіяй.

29 ліпеня 1941 г. пачалася акупацыя японцамі Паўднёвага Індакітая. Вялікабрытанія і ЗША заявілі пра замарожванне японскіх капіталаў. Адначасова Вялікабрытанія дэнансавала англа-японскі гандлёвы дагавор 1911 г., японца-індзейскі гандлёвы дагавор 1934 г. і японца-бірманскі гандлёвы дагавор 1937 г. 1 жніўня Злучаныя Штаты ўвялі забарону на экспарт у Японію усіх тавараў, перш за ўсё нафты, за выключэннем бавоўны і харчавання. Японія апынулася ў вельмі цяжкім становішчы. Камандаванне флотам заявіла, што калі не атрымаецца забяспечыць Японію нафтай, то праз два гады ваенна-марскі флот будзе паралізаваны.

На просьбу Каноз аб сустрэчы Рузвельт адказаў згодай, але дзяржаўны сакратар Хэл ад імя прэзідэнта прапанаваў японскаму ўраду яшчэ да сустрэчы кіраўнікоў дзвюх дзяржаў «прыняць праграму дасягнення паразумення». У адваротным выпадку, адзначыў Хэл, гэта сустрэча «пагражае скончыцца правалам». 12 кастрычніка 1941 г. у рэзідэнцыі Каноз адбылася нарада міністраў ваеннага, ваенна-марскога і замежных спраў з кіраўніком кабінета. Каноз спрабаваў пераканаць іх у магчымасці працягу перамоў з ЗША, але ваенны міністр Тодзэ ад імя арміі выказаў патрабаванне спыніць перамовы. 16 кастрычніка Каноз афіцыйна заявіў пра адстаўку свайго кабінета. 17 кастрычніка 1941 г. імператар

даручыў фарміраванне новага кабінета генералу Тодзэ Хідэкі, які захаваў пасаду ваеннага міністра.

5 лістапада 1941 г. на імператарскай нарадзе было прынята рашэнне пачаць супраць ЗША, Вялікабрытаніі і Галандыі вайну, якая стала практычна непазбежнай. Пры гэтым перамовы з ЗША працягваліся. У адказ на японскі праект пагаднення, прыняты на ўказанай імператарскай нарадзе, Хэл 26 лістапада уручыў японскаму паслу Намура ноту, змест якой зводзіўся да таго, што амерыканскі бок патрабаваў ад Японіі вярнуцца да становішча, існаваўшага да пачатку «маньчжурскага інцыдэнта». У той жа дзень 26 лістапада 1941 г. японскі флот выйшаў у акіян, каб атакаваць Пёрл-Харбар. У нядзелю 7 снежня, праз гадзіну пасля японскай атакі, пасол Намура ўручыў К. Хэлу мемарандум японскага ўрада, у якім Злучаным Штатам аб'яўлялася вайна. Вялікабрытаніі і Галандыі ноты пра аб'яўленне вайны наогул не былі ўручаны.

Японія ў вайне на Ціхім акіяне. Раніцай 7 снежня (патакійскім часе 8 снежня) японская марская авіяцыя атакавала Пёрл-Харбар. Гэта стала пачаткам вайны на Ціхім акіяне. У Пёрл-Харбары тады знаходзіліся 8 лінкораў, 8 крэйсераў і 29 эсмінцаў. У выніку японскіх удараў былі знішчаны ці выведзены са строю ўсе лінейныя караблі, 6 лёгкіх крэйсераў, эсмінец і 272 самалёты. Праўда, усе тры авіяноскы, якія базіраваліся ў Пёрл-Харбары, былі выведзены на вучэнні і таму не пацярпелі. Страты амерыканцаў у людзях склалі 3400 чалавек, у тым ліку 2402 забітымі. Японцы страцілі 29 самалётаў. Вайну Японіі аб'явілі ЗША, Вялікабрытанія, Канада, Галандыя, Аўстралія, Новая Зеландыя, Паўднёва-Афрыканскі Саюз, шэраг дзяржаў Лацінскай Амерыкі і Кітай, які, нягледзячы на тое, што баявыя дзеянні японскай арміі на кітайскай тэрыторыі працягваліся ўжо больш за чатыры гады, фармальна не знаходзіўся ў стане вайны з Японіяй.

Адначасова з атакай на Пёрл-Харбар японскія ўзброеныя сілы пачалі Філіпінскую аперацыю. Японская авіяцыя раптоўнымі ўдарамі знішчыла на зямлі палову амерыканскіх бамбардзіроўшчыкаў, больш за трэць знішчальнікаў і захапіла панаванне ў паветры. Японцы 10 снежня высадзілі на востраве Лусон свае перадавыя часці. 2 студзеня 1942 г.

японцы занялі сталіцу Філіпін Манілу, а 7 мая паў апошні аплот супраціўлення амерыканцаў на Філіпінах — востраў-крэпасць Карэхідор. У палон трапіла 12 тыс. амерыканскіх салдат і афіцэраў.

Разам з дзеяннямі супраць Філіпін японцы правялі Малайскую аперацыю супраць брытанскіх войск з мэтай захопу Брытанскай Малаі, багатай стратэгічнай сыравінай. Для гэтага японскае камандаванне вылучыла 70-тысячную армію на чале з генералам Ямасіта Тамаюкі, 9 крэйсераў, 16 эсмінцаў, 16 падводных лодак і каля 600 самалётаў. Ім супрацьстаялі сілы пад камандаваннем генерала А. Персіваля (каля 100 тыс. чалавек). У выніку налётаў на брытанскія аэрадромы на працягу першых двух дзён баёў японцы знішчылі трэць брытанскай авіяцыі. Яны хутка прасоўваліся на поўдзень адначасова ўздоўж усходняга і заходняга ўзбярэжжаў паўвострава Малака. 31 студзеня 1942 г. брытанскія і малайскія войскі адышлі ў Сінгапур. 8 лютага японцы высадзіліся на востраў Сінгапур, а 15 лютага брытанскі гарнізон капітуляваў. У выніку ў японскі палон трапіла каля 100 тыс. англічан.

У сярэдзіне лютага 1942 г. японцы захапілі нафтапромыслы на востраве Суматра (Нідэрландская Індыя), потым высадзіліся на Балі і перабазіравалі туды сваю авіяцыю. Каб выключыць магчымасць дастаўкі саюзнікамі падмацаванняў, авіяноснае злучэнне адмірала Нагума 19 лютага здзейсніла налёт на порт Дарвін (Аўстралія), знішчыла ўсе караблі, якія там знаходзіліся, і разбурыла партовыя збудаванні. Японцам удалося блакіраваць у Яванскім моры аб'яднаную эскадру саюзнікаў (5 крэйсераў і 10 эсмінцаў), якая была амаль поўнасю знішчана падчас марской бітвы 27—28 лютага. Да 15 сакавіка японцы авалодалі ўсёй Нідэрландскай Індыяй.

У сярэдзіне студзеня 1942 г. японская армія перайшла бірманскую мяжу і 8 сакавіка авалодала Рангунам. Потым японскае камандаванне павяло наступленне ў кірунку да кітайскай мяжы. 29 красавіка японцы перарэзалі бірмана-кітайскую дарогу, па якой ішло забеспячэнне арміі Чан Кайшы, і ўступілі на тэрыторыю Кітая. На заходнім участку бірманскага фронту англа-індзейскія войскі таксама не змаглі спыніць праціўніка і, кінуўшы тэхніку, адступілі праз го-

ры ў Індыю. З 35 тыс. салдат брытанскай групоўкі туды дабраўся толькі каля 12 тыс. Адначасова з наступленнем у Бірме 26 сакавіка 1942 г. авіяноснае злучэнне адмірала Нагума выйшла ў Індыйскі акіян і разбурыла брытанскія базы ў Каломба і Трынкамалі. Брытанскі Усходні флот, які базіраваўся на Цэйлоне, быў вымушаны адысці да ўзбярэжжа Афрыкі, і тэрыторыя Індыі засталася без прыкрыцця з мора.

За першыя паўгода вайны да вясны 1942 г. японскія ўзброеныя сілы выканалі ўсе задачы, вызначаныя на пачатковы перыяд вайны, захапіўшы тэрыторыю ў 3,8 млн км² з насельніцтвам амаль у 150 млн чалавек. Пры гэтым страты Японіі былі нязначнымі. У выніку наступальных дзеянняў японцаў саюзнікі былі адкінуты да меж Індыі і Аўстраліі, а Японія атрымала ў сваё распараджэнне найбагацейшыя сыравінныя рэсурсы, якія дазволілі ёй значна ўмацаваць сваю эканамічную базу.

З вясны 1942 г. японцы ўзмоцнена вялі падрыхтоўку да ўварвання ў Аўстралію. Аднак у выніку марскай бітвы ў Каралавым моры 6—8 мая амерыканскаму флоту ўдалося сарваць японскую дэсантную аперацыю. У чэрвені 1942 г. японскі флот панёс цяжкія страты ў бітве за атол Мідуэй, падчас якой былі патоплены чатыры цяжкіх авіяноскы Японіі з 137 самалётамі на іх. І хоць японцы падчас гэтай аперацыі захапілі некаторыя астравы Алеуцкай грады, іх страты аказаліся неаднаўляльнымі. У выніку суадносіны сіл флотаў на Ціхім акіяне істотна змяніліся на карысць ЗША. У японцаў засталіся толькі 1 цяжкі і 4 лёгкія авіяноскы, у той час як амерыканцы мелі 3 цяжкія. Пры гэтым у Японіі будаваліся 6 авіяносцаў, а ў ЗША — 13 цяжкіх і 15 эскортных авіяносцаў. Магчымасці Японіі праводзіць стратэгічныя наступальныя аперацыі рэзка зменшыліся.

Японскае камандаванне імкнулася ўтрымаць пад сваім кантролем Новую Гвінею і Саламонавы астравы, якія разглядаліся ім як лінія стратэгічнай абароны. Тут са жніўня 1942 па люты 1943 г. ішла бітва за востраў Гуадалканал. Падчас яе адбылося некалькі буйных марскіх баёў. Бітва завяршылася паражэннем Японіі і стала адной з пераломных у вайне на Ціхім акіяне. У 1943 г. ініцыятыва на ціхаакіянскім тэат-

ры ваенных дзеянняў перайшла ў рукі саюзнікаў. У маі і ліпені 1943 г. японцы пакінулі захопленыя годам раней астравы Ату і Кыска Алеуцкага архіпелага. На гэтым актыўныя дзеянні ў паўночнай частцы Ціхага акіяна спыніліся. Летам і восенню 1943 г. ЗША правялі серыю дэсантных аперацый па авалоданні Саламонавымі астравамі. У канцы лістапада 1943 г. амерыканцы, сабраўшы ваенную групоўку ў складзе 13 лінкораў, 19 авіяносаў, 17 крэйсераў, 42 эсмінцаў, 22-тысячны дэсант і каля 1100 самалётаў, авалодалі астравамі Гілберта (атоламі Макін і Тарава), якія абаранялі каля 5,5 тыс. японцаў.

Палітыка Японіі ў акупіраваных краінах. Унутрыпалітычная сітуацыя ў краіне. Паспехам Японіі ў першыя гады вайны садзейнічала шмат у чым яе дактрына стварэння «сферы сумеснага росквіту вялікай Усходняй Азіі», свабоднай ад «англа-амерыканскага рабства». Прапаганда гэтай дактрыны мела поспех у самых розных краінах, акупіраваных Японіяй (Бірме, Нідэрландскай Індыі, Індакітай, на Філіпінах), а таксама ў Тайландзе і, у найменшай ступені, у Індыі. У арсенале японскай палітыкі былі абяцанні «незалежнасці» калоніям, фарміраванне «нацыянальна-вызваленчых» армій, стварэнне «нацыянальных» урадаў. Напрыклад, 21 снежня 1941 г. Японія падпісала з Тайландам дагавор аб саюзе, які абвешчаў узаемную павягу суверэнітэту і незалежнасці бакоў, што дамаўляліся, аказанне адзін аднаму ваеннай, эканамічнай і палітычнай дапамогі ў выпадку канфлікту з трэцяй дзяржавай, адмову абодвух бакоў ад сепаратнага заключэння перамір'я ці міру. 25 студзеня 1942 г. урад Тайланда аб'явіў вайну ЗША і Вялікабрытаніі.

У далейшым японцы паставілі задачу стварыць з краін-сатэлітаў так званы «ўсходнеазіяцкі блок», які забяспечваў бы поўны палітычны і эканамічны кантроль Японіі над захопленымі тэрыторыямі. У яго склад павінны былі ўвайсці, акрамя Японіі, Маньчжоў-Го, Кітай, Індакітай, Тайланд, Малая, Філіпіны і астравы Паўднёвых мораў. Арганізацыйна «ўсходнеазіяцкі блок» быў аформлены на канферэнцыі краін Усходняй Азіі, якая адбылася 5—6 лістапада 1943 г. у Токіа. Кітай на гэтай канферэнцыі прадстаўляў урад Ван Цзынвэя. 9 студзеня 1943 г. ён аб'явіў вайну ЗША і Вялі-

кабрытаніі. Аднак курс на японізацыю і эканамічнае рабаванне акупіраваных тэрыторый рассяў ілюзіі народаў, якія апынуліся ў сферы ўплыву Японіі, адносна здабытай імі «незалежнасці». Таму неўзабаве Японіі прыйшлося сутыкнуцца з масавым супраціўленнем насельніцтва захопленых краін, у тым ліку і ў форме партызанскага руху.

Вайна на Ціхім акіяне патрабавала ад Японіі максімальнай мабілізацыі ўсіх рэсурсаў. Рашыць гэту задачу ўрад імкнуўся за кошт далейшага развіцця «новай эканамічнай структуры». У 1942 г. быў прыняты Закон аб працоўнай павіннасці, які даў ураду права прызываць грамадзянскіх асоб мужчынскага і жаночага полу ва ўзросце ад 12 да 70 гадоў для работы ў любой галіне прамысловасці і ў любым раёне Японіі незалежна ад пастаяннага месца жыхарства. У сакавіку 1943 г. быў створаны Вышэйшы эканамічны савет, у які ўвайшлі члены кабінета міністраў і сямёра спецыяльна прызначаных саветнікаў урада ў рангу міністра, якімі сталі прадстаўнікі буйных ваенна-прамысловых карпарацый. Пазней, у верасні 1943 г., было створана Міністэрства ўзбраенняў, у непасрэднае падначаленне якому перайшла асноўная частка прадпрыемстваў у вядучых галінах прамысловасці. Дзякуючы жорсткаму кантролю над эканомікай японскай дзяржаве ўдалося да верасня 1944 г. нарошчваць выпуск ваеннай прадукцыі. Восенню 1944 г. пачалося скарачэнне вытворчасці вугалю, сталі, каляровых металаў, электраэнергіі. Стала памяншацца і вытворчасць узбраенняў. У сельскай гаспадарцы да 1943 г. вытворчасць харчавання ў самой Японіі і яго ўвоз з акупіраваных тэрыторый дазвалялі ў асноўным задавальняць патрэбы ўзброеных сіл і насельніцтва краіны. У 1943 г. становішча стала пагаршацца, паменшылася вытворчасць рысу ў метраполіі і яго ўвоз з акупіраваных краін.

У гады вайны атрымала далейшае развіццё «новая палітычная сістэма», узмацніўся татальны кантроль дзяржавы над грамадствам. Закон ад 16 снежня 1941 г. жорстка абмяжоўваў свабоду слова, друку і сходаў. На падставе гэтага закона было зачынена некалькі сотняў розных таварыстваў. Замест прафсаюзаў укараняліся «патрыятычныя» прафсаюзы, якія ўваходзілі ў Таварыства служэння айчыне на вытворчасці (Дайніпон сангё хакоку кай). Яго мэта — са-

дзеінічаць павелічэнню выпуску ваеннай прадукцыі і дасягненню сацыяльнага міру. У канцы студзеня 1942 г. кабінет міністраў прызначыў новыя парламенцкія выбары. Усю падрыхтоўку да іх правяла Асацыяцыя дапамогі трону. Была створана спецыяльная арганізацыя, якая рэкамендавала кандыдатаў для абрання ў ніжнюю палату. У выніку на выбарах, якія адбыліся 30 красавіка 1942 г., з 466 абраных дэпутатаў 381 чалавек (каля 82 %) быў рэкамендаваны АДТ.

Аднак нават такі склад парламента не поўнасцю задавальняў урад Тодзэ, і ён зрабіў спробу ўдасканаліць «новую палітычную структуру». 20 мая 1942 г. было заснавана Таварыства палітычнага садзейнічання трону (Ёкусан сэйдзі кай) на чале з былым прэм'ер-міністрам Абэ Нобуюкі. Праграма таварыства прадугледжвала згуртаванне ўсіх палітычных сіл краіны для дасягнення перамогі ў вайне, стварэння «сферы сумеснага росквіту вялікай Усходняй Азіі» і пабудовы «новага парадку» ва ўсім свеце. Усе палітычныя арганізацыі, якія захаваліся дагэтуль, абвясцілі пра свой самароспуск. Пад наглядом знаходзіліся ўсе былыя прафсаюзныя дзеячы, кіраўнікі і члены даўно распушчаных партый і арганізацый, вучоныя, дзеячы культуры і інш.

У пачатку 1944 г. прэм'ер-міністр Тодзэ рэарганізаваў свой кабінет. У прыватнасці, у дадатак да пасад прэм'ера, ваеннага міністра і міністра ўзбраенняў ён заняў яшчэ і пасаду начальніка генеральнага штаба арміі. Такім чынам, Тодзэ фактычна ўзяў на сябе поўную адказнасць за вядзенне вайны. У ліпені 1944 г. Японія страціла востраў Сайпан, што прывяло да палітычнага крызісу. 17 ліпеня шэраг былых прэм'ер-міністраў (Канозэ, Акада, Вакацукі і Хіранума) патрабавалі адстаўкі Тодзэ. Новы кабінет 20 ліпеня ўзначаліў Каісэ Куніакі. У пачатку жніўня 1944 г. Каісэ стварыў Вышэйшы савет па кіраўніцтве вайной (Сайко сэнсо сідо кайгі) у складзе прэм'ер-міністра, міністра замежных спраў, ваеннага і ваенна-марскога міністраў і начальнікаў генеральных штабоў арміі і флота. Асновай сваёй праграмы кабінет Каісэ зрабіў «татальную мабілізацыю» рэсурсаў для вядзення вайны. У японскіх узброеных сілах быў разгорнуты рух смяротнікаў-камікадзе. Пачалася падрыхтоўка да стварэння спецыяльных атрадаў з грамадзянскага насельніцтва для

абароны Японіі ў выпадку варожага ўварвання. 30 сакавіка 1945 г. адбыўся ўстаноўчы з'езд новай арганізацыі, якая аб'яднала функцыі Асацыяцыі дапамогі трону і Таварыства палітычнага садзейнічання трону. Яна атрымала назву Палітычнае таварыства Вялікай Японіі (Дайніпон сэйдзікай). Яе мэтай з'яўлялася прамая падтрымка ўсіх ваенных і палітычных мерапрыемстваў урада. Гэта была апошняя спроба згуртаваць японскі народ на аснове ўсеагульнай арганізацыі.

Наступленне саюзнікаў на Ціхім акіяне ў 1944—1945 гг. У 1944 г. амерыканцы працягвалі наступальныя аперацыі ў цэнтральнай частцы Ціхага акіяна. 15 чэрвеня буйныя амерыканскія сілы (да 70 тыс. чалавек) высадзіліся на Марыянскіх астравах (о. Сайпан). Японскі гарнізон на востраве быў амаль поўнасю знішчаны — з 43,5 тыс. чалавек загінула 41 тыс. (страты амерыканцаў склалі 3,5 тыс. забітымі). Акрамя Сайпана буйныя амерыканскія дэсанты былі высаджаны на астравы Гуам і Цініан Марыянскіх астравоў. Захоп Марыянскіх астравоў дазволіў амерыканцам стварыць на іх перадавыя аэрадромы, з якіх цяжкія бамбардзіроўшчыкі вясенню сталі здзяйсняць налёты на тэрыторыю Японіі. У верасні — кастрычніку 1944 г. амерыканцы правялі дэсantныя аперацыі на Каралінскім архіпелагу. Тым самым было створана спрыяльнае становішча для высадкі амерыканскіх войск на Філіпінах. Падчас баёў за Філіпіны ў кастрычніку 1944 г. адбылася буйнейшая падчас Другой сусветнай вайны марская бітва ў заліве Лейтэ. Японскі флот пацярпеў поўнае паражэнне. Пасля гэтага амерыканцы сталі захопліваць Філіпінскія астравы.

Маючы намер утрымаць Бірму, японскае камандаванне вырашыла правесці папераджальную наступальную аперацыю на мяжы Бірмы з Індыяй, каб сарваць плануемае наступленне саюзнікаў. Японцы перайшлі ў наступленне 8 сакавіка 1944 г. Спадзяючыся выкарыстоўваць у сваіх інтарэсах антыбрытанскія настроі сярод індыйцаў, яны ўключылі ў склад сваіх сіл фарміраванні Індыйскай нацыянальнай арміі (ІНА) колькасцю каля 7 тыс. чалавек. Аднак да жніўня японскае наступленне скончылася поўным правалам і стратай 72 тысяч забітымі, хворымі і параненымі. Больш удалым было наступленне японцаў у Цэнтральным Кітаі ў дру-

гой палове красавіка 1944 г. У выніку яго ў Японіі з'явілася скразная сухапутная камунікацыя ад Пекіна да мяжы з Індакітаем. Гэта дазваляла нават ва ўмовах амерыканскага панавання на моры працягваць вывозіць з Паўднёва-Усходняй Азіі ў Японію стратэгічную сыравіну.

Да пачатку 1945 г., нягледзячы на бязлітаснае супраціўленне, японскія войскі не змаглі ўтрымаць вызначаную стратэгічную лінію абароны на астравах Ціхага акіяна. 20 студзеня 1945 г. японская імператарская стаўка зацвердзіла «Асновы аператыўнага плана імператарскай арміі і ваенна-марскога флота». Новы план улічваў тое, што праціўнік паспрабуе высадзіцца на Японскіх астравах, і быў накіраваны на зрыў такой высадкі, каб максімальна зацягнуць вайну.

Рыхтуючыся да высадкі ў Японіі, узброеныя сілы ЗША ў пачатку 1945 г. дэсантаваліся на буйнейшы ў Філіпінскім архіпелаге востраў Лусон. Усяго ў гэтай аперацыі ўдзельнічала каля 275 тыс. чалавек, да 2200 самалётаў і каля 1000 баявых, транспартных і дэсантных караблёў. Суадносіны сіл былі на карысць амерыканцаў: па колькасці асабовага складу сухапутных войск — 1,1 : 1, па авіяцыі — 5,5 : 1. На моры ў раёне Філіпін японцам не было чаго супрацьпаставіць амерыканскаму флоту. 3 сакавіка рэшткі 17-тысячнага японскага гарнізона Манілы спынілі супраціўленне. Да 30 чэрвеня амерыканцы авалодалі ўсім востравам. Іх страты склалі 37,8 тыс. забітымі і параненымі, а японцы (па амерыканскіх дадзеных) страцілі забітымі 205,5 тыс. чалавек. 19 лютага 1945 г. амерыканскі дэсант высадзіўся на востраве Івадзіма. Амерыканская групоўка налічвала 111,3 тыс. чалавек, 1522 самалёты і больш за 680 баявых, транспартных і дэсантных караблёў. Арганізаванае супраціўленне японцаў удалося зламаць толькі 16 сакавіка, але сутычкі на востраве працягваліся яшчэ дзесяць дзён. За час баёў на Івадзіме было ўзята ў палон усяго 1 тыс. японскіх салдат і афіцэраў, астатнія 22 тыс. загінулі.

1 красавіка амерыканцы пачалі аперацыю па захопе вострава Акінава. У баях за Акінаву прынялі ўдзел звыш за 2400 самалётаў, больш за 1500 баявых караблёў, дэсантных і дапаможных судаў і 550 тыс. чалавек. Ім супрацьстаялі 87 тыс. японцаў. У іх налічвалася 250 самалётаў. Востраў быў

узяты 2 ліпеня 1945 г. Страты ЗША тут склалі 49,1 тыс. чалавек, з іх 12,5 тыс. забітымі (уключаючы камандзіра дэсанта генерала С. Бакнера). З японскага боку загінулі 100 тыс. салдат і афіцэраў і 7,8 тыс. чалавек было ўзята ў палон. Захоп Акінавы азначаў стварэнне стратэгічнага плацдарма для ўварвання на Японскія астравы. Сюды неадкладна перабазіравалася амерыканская авіяцыя, што дазволіла пашырыць маштабы паветранага наступлення супраць Японіі.

Японія аказалася зусім непадрыхтаванай да адбіцця налётаў амерыканскай авіяцыі. Вынікам была велізарная колькасць ахвяр сярод насельніцтва. Толькі падчас налёту ў ноч на 10 сакавіка 1945 г. у Токіа загінула звыш за 83 тыс. чалавек. Падчас вайны ў Японіі амерыканскімі бамбардзіроўшчыкамі было зруйнавана 98 гарадоў, прычым у 72 з іх не было ніякіх ваенных аб'ектаў. Але авіяцыя ЗША не ўдалося дэзарганізаваць ваенную вытворчасць Японіі, якая пачала скарачацца толькі ў 1945 г., галоўным чынам па прычыне перабояў з забеспячэннем сыравінай і палівам, а таксама з-за недахопу кваліфікаванай працоўнай сілы. Увоз нафты ў Японію ў маі 1944 г. у параўнанні са студзенем скараціўся з 1 млн да 600 тыс. барэляў. У цэлым у 1944 г. увоз стратэгічнай сыравіны і харчавання ў краіну паменшыўся да 10,1 млн т (у 1943 г. — 16,4 млн т). Знікалі стратэгічныя запасы нафты, каляровых металаў, вугалю, каўчуку, баксітаў, не папаўняліся страты баявой тэхнікі. Японія са свайго боку не змагла стварыць пагроз камунікацыям саюзнікаў. У чэрвені — верасні 1944 г. японскім падводным лодкам не ўдалося патапіць ні аднаго баявога карабля ці судна саюзнікаў у Ціхім акіяне. За кастрычнік — снежань 1944 г. яны знішчылі два эсмінцы, танкер і два гандлёвыя судны. За сем месяцаў 1945 г. японскі гандлёвы флот змог забяспечыць дастаўку 2743 тыс. т. розных грузаў, гэта значыць у 3,7 раза менш, чым за 1944 г. За той жа перыяд японцы аднавілі 473 тыс. т гандлёвага танажу, што складала толькі 1/3 патопленага.

Уступленне ў вайну СССР. Капітуляцыя Японіі. Праводзячы татальную мабілізацыю ўсіх сіл і рэсурсаў на вядзенне вайны, кабінет Каісо шукаў шляхі, каб дабіцца кампраміснага міру. Восенню 1944 г. Японія спрабавала ўстанавіць су-

вязі з кіраўнікамі Вялікабрытаніі і ЗША пры неафіцыйным пасрэдніцтве шведскага пасланніка ў Японіі В. Багэ. Спрабавалі японскія дыпламаты і пры пасрэдніцтве СССР знайсці шлях да кампраміснага міру з саюзнікамі. Але ўсе гэтыя спробы скончыліся правалам.

5 красавіка 1945 г. савецкі ўрад абвясціў пра дэнансацыю савецка-японскага пакта аб нейтралітэце. 26 ліпеня 1945 г. была апублікавана Патсдамская дэкларацыя ЗША, Вялікабрытаніі і Кітая, патрабаваўшая ад Японіі неадкладнай і безагаворачнай капітуляцыі. У Дэкларацыі ў цэлым былі ўлічаны і савецкія інтарэсы, што дазволіла СССР у далейшым далучыцца да яе. У дэкларацыі гаварылася, што «назаўсёды павінны быць ліквідаваны ўлада і ўплыў тых, хто ашукаў і ўвёў у зман народ Японіі, прымусіўшы яго ісці па шляху суцветных заваяванняў», што «японскі суверэнітэт будзе абмежаваны астравамі Хонсю, Хакайда, Кюсю, Сікоку і тымі менш буйнымі астравамі, якія мы ўкажам», што «японскі ўрад павінен знішчыць усе перашкоды да адраджэння і ўмацавання дэмакратычных тэндэнцый сярод японскага народа». Пад націскам генералітэту прэм'ер-міністр Судзукі 28 ліпеня выступіў з заявай, у якой гаварылася, што ўрад «ігнаруе» дэкларацыю і «будзе неадступна працягваць рух наперад для паспяховага завяршэння вайны».

Гэта заява фактычна прадвызначыла атамную бамбардзіроўку Японіі, паколькі давала ЗША фармальную падставу прымяніць ядзерную зброю, што поўнасю адпавядала намерам прэзідэнта Г. Трумэна. Раніцай 6 жніўня атамная бомба была скінута на г. Хірасіма. Адразу пасля гэтага Белы дом апублікаваў афіцыйную заяву, у якой папярэджваў Японію, што ў выпадку адмовы ад капітуляцыі яе чакаюць небывалыя разбурэнні. Аднак ніякай заявы аб капітуляцыі з боку японскага ўрада не было. 9 жніўня другая атамная бомба была скінута на г. Нагасакі.

11 лютага 1945 г. падчас Крымскай канферэнцыі савецкі ўрад абавязаўся выступіць супраць Японіі прыкладна праз 2—3 месяцы пасля завяршэння вайны ў Еўропе на наступных умовах: 1. Захаванне status quo Знешняй Манголіі (Мангольскай Народнай Рэспублікі). 2. Аднаўленне правоў Расіі, парушаных вераломным нападам Японіі ў 1904 г., а менавіта: а) вяртанне Савецкаму Саюзу паўднёвай часткі

вострада Сахалін і ўсіх астравоў, што прылягаюць да яго; б) інтэрнацыяналізацыя гандлёвага порта Дайрэн з забеспячэннем пераважных інтарэсаў Савецкага Саюза ў гэтым порце і аднаўленне арэнды на Порт-Артур як на ваенна-марскую базу СССР; в) сумесная эксплуатацыя Кітайска-Усходняй чыгункі і Паўднёва-Маньчжурскай чыгункі, што дае выхад на Дайрэн. 3. Перадача Савецкаму Саюзу Курыльскіх астравоў.

8 жніўня СССР заявіў пра ўступленне ў вайну з Японіяй з 9 жніўня 1945 г. У той дзень наступленне Чырвонай арміі ў Маньчжурый пачалося на ўсіх напрамках практычна адначасова. Высокія тэмпы прасоўвання савецкіх і мангольскіх войск у цэнтральнай частцы Маньчжурый паставілі японскае камандаванне ў бязвыхаднае становішча. Раніцай 9 жніўня адбылося экстрааннае пасяджэнне Вышэйшага савета па кіраўніцтве вайной. Адкрываючы яго, прэм'ер-міністр Судзукі заявіў, што атамная бамбардзіроўка і ўступленне ў вайну СССР прывялі яго да заключэння, што не засталася нічога іншага, акрамя як прыняць умовы Патсдамскай дэкларацыі і спыніць ваенныя дзеянні. Імператар Хірахіта на імператарскай нарадзе, што адбылася раніцай 10 жніўня, падтрымаў прэм'ер-міністра. Аднак ваенны міністр і начальнікі штабоў арміі і флота настойвалі на працягу вайны. Толькі 15 жніўня імператар выступіў са зваротам да нацыі, у якім абвясціў аб капітуляцыі Японіі. 2 верасня на борце лінкара «Місуры» ў Такійскім заліве быў падпісаны афіцыйны акт аб капітуляцыі Японіі.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Пeralічыце асноўныя рысы палітычнага развіцця Японіі ў пачатку XX ст. 2. Чым былі выкліканы «рысавыя бунты» і які іх вынік? 3. Як Першая сусветная вайна паўплывала на эканамічнае развіццё Японіі? 4. Ахарактарызуеце знешнепалітычнае становішча Японіі на момант завяршэння Першай сусветнай вайны. Як на яго паўплывалі рашэнні Вашынгтонскай канферэнцыі? 5. Якія рэформы правёў першы «партыйны» кабінет Хара? 6. Вызначыце адмоўныя і станоўчыя рысы выбарчага закона 1925 г. 7. Як сусветны эканамічны крызіс 1929—1933-х гг. паўплываў на знешнюю палітыку Японіі? 8. Вызначыце асаблівасці сусветнага эканамічнага крызісу 1929—1933 гг. у Японіі. Які выхад з крызісу прапанаваў японскі ўрад? 9. Якія плыні сфарміраваліся ў японскім фашысцкім руху? 10. Ахарактарызуеце адметныя рысы японскага фашызму і яго ідэалогію. 11. Ахарактарызуеце сацыяльную базу японскага фашызму. 12. Як

вы растлумачыце тэрмін «маладыя афіцэры»? Якія патрабаванні яны вылучалі? 13. Якімі былі вынікі ваенна-фашысцкіх путчаў 1932 і 1936 гг. у Японіі? 14. Назавіце асноўныя кірункі знешняй палітыкі японскага ўрада ў другой палове 1930-х — пачатку 1940-х гг. 15. Якія характэрныя рысы «новай палітычнай структуры» і «новай эканамічнай структуры» вы можаце назваць? 16. Растлумачце значэнне тэрміна «сфера сумеснага росквіту вялікай Усходняй Азіі». 17. Вызначыце асноўныя этапы і важнейшыя падзеі ў ходзе вайны на Ціхім акіяне. 18. Ахарактарызуйце змены ў «новай палітычнай структуры» Японіі на працягу вайны на Ціхім акіяне. 19. Прасачыце дынаміку японскай эканомікі ў час вайны на Ціхім акіяне.

§ 5. Нацыянальна-вызваленчая барацьба індыйскага народа супраць брытанскага каланіяльнага панавання

Палітычны лад каланіяльнай Індыі. Уцягванне Індыі ўслед за метраполіяй у Першую сусветную вайну абазначыла новы этап яе сацыяльна-эканамічнага і палітычнага жыцця. У лістападзе 1916 г. у Лакхнаў быў заключаны пакт, па якім індуйсцкая і мусульманская абшчыны пагадзіліся весці ўзгодненую палітыку, накіраваную на дасягненне самакіравання. У жніўні 1917 г. статс-сакратар брытанскага ўрада Э. С. Монтэгу аб'явіў, што палітыка метраполіі зводзіцца да паступовага ўмацавання сеткі інстытутаў, неабходных для самакіравання, з тым каб стварыць у выніку прадстаўнічы ўрад ў Індыі як складовай часткі Брытанскай імперыі. Э. С. Монтэгу і віцэ-кароль Індыі Ф. Д. Чэлмсфард падрыхтавалі даклад, у якім былі вызначаны пэўныя кірункі гэтай палітыкі. Усё гэта ўмацавала ўпэўненасць лідараў Кангрэса і іншых вызваленчых арганізацый у магчымасці дабіцца самакіравання канстытуцыйнымі метадамі. Прыняты ў 1919 г. Закон аб кіраванні Індыяй (Монтэгу — Чэлмсфарда) надаў дадатковыя правы індуйцам. Ён прадугледжваў пашырэнне складу выбаршчыкаў у цэнтральны (2 % дарослага насельніцтва) і правінцыяльны (3 % дарослага насельніцтва) заканадаўчыя сходы. Палажэнне аб правядзенні выбараў прадугледжвала раздзельнае галасаванне індусаў і мусульман. Традыцыйная для англічан палітыка супрацьпастаўлення гэтых груп насельніцтва атрымала сваё заканадаўчае замацаванне. У правінцыях частка задач, якія вырашаліся адміні-

страцыяй, была перададзена ў вядзенне міністраў-індыйцаў. Нягледзячы на тое, што прадстаўнікі вярхоў індыйскага грамадства атрымалі доступ да ўдзелу ў кіраўніцтве адміністрацыйным апаратам краіны, англічане захоўвалі ўсю паўнату ўлады ў сваіх руках, па-ранейшаму кантралюючы фінансы, армію, паліцыю. Віцэ-кароль і губернатары правінцый захавалі права роспуску заканадаўчых сходаў і права вета на прынятыя імі рашэнні.

18 сакавіка 1919 г. быў выдадзены Закон Роўлета аб барацьбе з антыўрадавай дзейнасцю ў Індыі, які прадугледжваў, у прыватнасці, права віцэ-караля і губернатараў арыштоўваць і высылаць без суда актывістаў антыбрытанскіх маніфестацый. У выніку ў Індыі пракацілася хваля пратэстаў у форме «харталаў» («закрыцця лавак», гэта значыць спынення камерцыйнай дзейнасці). Сітуацыя ў краіне падчас харталу абвастрылася, асабліва ў Пенджабе. 13 красавіка 1919 г., калі велізарны пратэстуючы натоўп сабраўся ў Амрытсары, войскі пад камандаваннем брыгаднага генерала Рэджынальда Дайера адкрылі агонь і разогналі дэманстрацыю. Былі забіты каля тысячы ўдзельнікаў, яшчэ 2 тыс. паранены. Пасля харталу пачалася агітацыя ў падтрымку халіфата. Большасць мусульман падзяляла перакананне, што турэцкі султан — гэта халіф, ці бацька прававерных, і таму павінен мець у сваім распараджэнні адпаведную тэрыторыю і рэсурсы. Кіраўніцтва халіфатскім рухам ажыццяўляў Халіфатскі камітэт, які актыўна падтрымліваў антыанглійскую дзейнасць Індыйскага нацыянальнага Кангрэса (ІНК). Махатма Гандзі з вялікім палітычным тактам здолеў спалучыць агітацыю на карысць халіфата з барацьбой Кангрэса супраць Закона Роўлета і рухам за адмову ад супрацоўніцтва з уладамі.

Першая кампанія грамадзянскага непадпарадкавання. Пад уплывам моцнага пратэсту супраць бойні ў Амрытсары Махатма (Мохандас Карамчанд) Гандзі 1 жніўня 1920 г. вырашыў правесці першую ў гісторыі краіны агульнанацыянальную кампанію грамадзянскага непадпарадкавання (сацыяграху). Яна праходзіла ў форме антыанглійскіх мітынгаў, дэманстрацый на фоне разгортвання сялянскага руху і стачачнай барацьбы. Асаблівай рысай кампаніі стаў масавы байкот усяго англійскага — тавараў, навучальных устаноў,

судоў, адміністрацыі. Гэта кампанія насуперак устаноўкам М. Гандзі часта выходзіла за рамкі ненасілля. У лютым 1922 г. натоўпам сялян быў спалены паліцэйскі ўчастак у мястэчку Чауры-Чаура. Пасля гэтага М. Гандзі спыніў кампанію грамадзянскага непадпарадкавання.

У пачатку 1920-х гг. ІНК пераўтвараецца ў масавую партыю, лідарам якой стаў М. Гандзі. У сваёй грамадска-палітычнай праграме ён злучыў ідэалогію буржуазных лібералаў і радыкалаў, адлюстравалі інтарэсы і іншых пластоў індыйскага грамадства — сялянства, рамеснікаў, саматужнікаў, дробных гандляроў. Яго ідэі былі папулярны і ў асяроддзі фабрычна-завадскіх рабочых. Асноўнай палітычнай мэтай, якую ставіў перад Індыяй Гандзі, стаў паэтапны і паступовы рух да незалежнасці, а галоўнай палітычнай задачай для дасягнення гэтай мэты — аб'яднанне ўсіх сацыяльна-класавых груп і партыйна-палітычных сіл пад адзіным кіраўніцтвам найбольш аўтарытэтай і прадстаўнічай агульнаіндыйскай арганізацыі — ІНК. Заклік да адзінства быў заснаваны на маральна-этычных каштоўнасцях, здольных аб'яднаць немажлівых і немаёмных, брахманаў і недатыкальных, індусаў і мусульман, пераадолець этнічныя перагародкі і аднавіць агульнаіндыйскія сацыяльна-культурныя інстытуты.

Ідэалогіяй індыйскага нацыянальнага руху стаў гандзізм. Ён сумяшчаў у сябе палітычныя, маральна-этычныя і філасофскія канцэпцыі, укаранёныя ў індыйскую культуру. Гандзізм, дзякуючы яго сацыяльным ідэям аб стварэнні грамадства на прынцыпах справядлівасці (сарвадайя), знаходзіў водгук у шырокіх мас індыйскага сялянства і гарадскіх нізоў. Заслугай Гандзі было тое, што ідэі барацьбы за незалежнасць і пераўтварэнне грамадства ён выказаў у даступных і прымальных для большасці насельніцтва вобразах. Шырокай падтрымкай карысталіся метады барацьбы, якія прапанаваў Гандзі і якія не прадугледжвалі насілля — сацыяграха (байкот, мірныя дэманстрацыі, адмова ад супрацоўніцтва і інш.). Важным было тое, што Гандзі сумяшчаў пратэст з паярковай крыло, якое аддавала перавагу парламенцкім ме-

Новы ўздым нацыянальна-вызваленчага руху. Другая кампанія грамадзянскага непадпарадкавання. Пасля завяршэння першай сацыяграхі ў 1922 г. у ІНК узмацнілася паярковае крыло, якое аддавала перавагу парламенцкім ме-

тадам барацьбы і канцэнтравала намаганні на ўдзеле ў выбарах у заканадаўчыя органы. Дзеячы гэтага напрамку стварылі Свараджысцкую партыю (сварадж — сваё праўленне). Пасля першай кампаніі грамадзянскага непадпарадкавання атрымалася дасягнуць пагаднення, па якім генерал-губернатар Індыі вызваляўся ад кантролю Лондана ў фінансавых пытаннях, калі яны былі сумесна вырашаны ім і заканадаўчым органам у Дэлі. Яшчэ больш важнай падзеяй з’явілася прызнанне права Індыі выступаць на міжнародных канферэнцыях незалежна ад Вялікабрытаніі.

Пры гэтым у сярэдзіне 1920-х гг. у ІНК аформілася і левая нацыяналістычная плынь, якая ўяўляла сабой маладое пакаленне, патрабаваўшае актывізацыі і радыкалізацыі Кангрэса. Лідарам і ідэолагам левага крыла ў ІНК стаў Джавахарлал Нэру. У 1927 г. камісія членаў англійскага парламента пад кіраўніцтвам Джона Саймана прыбыла ў Дэлі, каб разгледзець перспектывы далейшых канстытуцыйных пераўтварэнняў. У склад камісіі не быў уключаны ні адзін індыец. Прызначэнне камісіі Саймана, якая была сфарміравана без прадстаўнікоў самой Індыі, вызвала хвалю абурэння і рост антыімперыялістычнага руху ў Індыі. У снежні 1927 г. ІНК вылучыў патрабаванне аб тым, каб даць Індыі поўную нацыянальную незалежнасць і заклікаў да байкоту камісіі Саймана. Кампанія байкоту камісіі Саймана набыла шырокія памеры і сведчыла аб новым уздыме нацыянальна-вызваленчага руху ў Індыі, які пачаўся ў 1928 г.

У гэтым жа годзе ІНК распрацаваў праект будучай канстытуцыі Індыі, які прадугледжваў магчымасць набыцця краінай статусу дамініёна. У распрацоўцы канстытуцыі Індыі прыняў удзел лідар правых свараджыстаў Мацілал Нэру. Джавахарлал Нэру і іншыя радыкальна настроеныя лідары ІНК, сярод якіх таксама быў Субхас Чандра Бос, лічылі рэкамендацыі Мацілала Нэру занадта кансерватыўнымі і паставілі сабе мэту дамагчыся поўнай незалежнасці краіны (Пурна Сварадж). Адмова англічан прыняць да ўвагі гэты праект паслужыла падставай для пачатку другой кампаніі грамадзянскага непадпарадкавання, якая на гэты раз адбывалася ва ўмовах сусветнага эканамічнага крызісу і звязанага з ім росту незадаволенасці мас. У 1929 г. віцэ-кароль Індыі барон Ірвін (Э. Ф. Галіфакс) аб’явіў, што мэтай рэ-

форм, якія плануе правесці камісія Саймана, з'яўляецца дасягненне краінай статусу дамініёна. Аднак рабочы камітэт ІНК выказаўся за поўны выхад з Брытанскай Садружнасці. У сакавіку 1930 г. М. Гандзі апублікаваў «11 пунктаў», якія ўтрымлівалі патрабаванні да англійскіх улад аб вызваленні палітычных зняволеных і стварэнні больш спрыяльных умоў для развіцця нацыянальнай эканомікі. Адмова англійскага віцэ-караля і была фармальнай падставай для пачатку новай кампаніі, падчас якой Гандзі асабіста ўзначаліў паход (вядомы як «Саляны паход», які пачаўся 12 сакавіка 1930 г.) сваіх прыхільнікаў да берага Аравійскага мора з мэтай пачаць там выпарваць соль з марской вады і тым самым дэманстравалі парушыць манаполію ўлад па здабычы солі. У маі Гандзі і яго прыхільнікі былі арыштаваны, але ўслед за гэтым па ўсёй краіне пачаліся масавыя выступленні, у тым ліку паўстанні сялян і пагранічных плямён.

Улады метраполіі спрабавалі стабілізаваць сітуацыю ў Індыі не толькі з дапамогаю рэпрэсій, але і праз перамоўны працэс. У 1930 г. была праведзена першая канферэнцыя «Круглага стала» ў Лондане паміж прадстаўнікамі каланіяльных улад, індыйскіх князёў, шэрага партый з індыйскага боку і трох вядучых палітычных партый Вялікабрытаніі. ІНК, які працягваў прытрымлівацца курсу на грамадзянскае непадпарадкаванне, байкатаваў першую канферэнцыю. Англічане ўсё ж уступілі ў перамовы з лідарамі Кангрэса, у выніку чаго 5 сакавіка 1931 г. быў заключаны вядомы Дэлійскі пакт, ці пакт Гандзі — Ірвіна, у адпаведнасці з якім Кангрэс прыпыняў акцыю непадпарадкавання, а ўрад выпускаў з турмаў палітычных зняволеных. У верасні 1931 г. у Лондане дэлегацыя Кангрэса патрабавала самакіравання і статусу дамініёна для Індыі. ІНК на канферэнцыі падаў праект канстытуцыі пад назвай «Асноўныя правы і абавязкі грамадзян Індыі», дзе былі выкладзены пункты: увядзенне ў Індыі дэмакратычных свабод, прызнанне каставай і рэлігійнай роўнасці, адміністрацыйна-тэрытарыяльная перабудова краіны з улікам рэлігійнага фактару, усталяванне мінімуму зароботнай платы, абмежаванне арэнднай платы за зямлю, памяншэнне падаткаў. У рабоце другой канферэнцыі «Круглага стала» прыняў удзел і М. Гандзі, які адхіліў патрабаванні мусульман і іншых меншасцей аб стварэнні рэ-

лігійна-абшчынных выбарчых курый. Няўдача перамоў была выкарыстана Гандзі як падстава для яшчэ адной кампаніі грамадзянскага непадпарадкавання, на гэты раз у форме грамадзянскага несупрацоўніцтва пераважна індывідуальнага характару.

У 1932 г. М. Гандзі выступіў за прадастаўленне грамадзянскіх правоў недатыкальным. Паколькі індыйскім лідарам не ўдалося пераадолець міжабшчынны разлад, англійскі ўрад у жніўні 1932 г. вымушаны быў унесці кампрамісную прапанову, згодна якой зарэгістраваныя касты (недатыкальныя) і мусульмане атрымлівалі права галасаваць на выбарах па ўласных спісах. Гандзі, які ў той час знаходзіўся ў зняволенні ў Пуне, прыгразіў «галадаць да смерці» ў знак пратэсту супраць дадзенага плана. На трэцяй канферэнцыі «Круглага стала» ў 1932 г. была прызнана неабходнасць далейшага вывучэння праблемы кіравання Індыяй камітэтам, прызначаным сумесна дзвюма палатамі брытанскага парламента. ІНК байкатаваў трэцюю канферэнцыю.

Канстытуцыя 1935 г. Увядзенне правінцыяльнай аўтаноміі. У 1935 г. англійскі парламент прыняў Закон аб кіраванні Індыяй, па якім выбарчае права атрымалі 12 % насельніцтва, былі пашыраны правы мясцовых заканадаўчых органаў, аднак каланіяльнае становішча краіны захоўвалася. Гэты закон утрымліваў два прынцыпова важныя палажэнні. Па-першае, уладам правінцый поўнаасцю перадаваліся некаторыя сферы законатворчасці і права ўстанаўліваць і спаганяць пэўныя віды падаткаў. Кіраўніком выканаўчай улады ў правінцыях па-ранейшаму заставаўся англійскі губернатар, які мог накласці вета на любы выадзены «заканадаўчымі» органамі ўказ. Акрамя таго, Закон прадугледжваў, што губернатар правінцыі можа прызначаць міністраў пасля кансультацыі з палітычным лідарам, які карыстаецца падтрымкай большасці ў правінцыяльным заканадаўчым сходзе. Па-другое, выступаўшым у якасці прадстаўнікоў метраполіі губернатарам у сваёй дзейнасці неабходна было прытрымлівацца рэкамендацый міністраў пры магчымым захаванні за сабой шэрага сілавых функцый. Сярод іх — прадухіленне любой сур'ёзнай пагрозы парадку і спакою на падначаленай тэрыторыі, забеспячэнне бяспекі меншасцей і абарона дзелавых інтарэсаў Вялікабрытаніі. Закон 1935 г. прадугледж-

ваў таксама прыняцце мер па стварэнні прадстаўнічага цэнтральнага ўрада.

Закон прадугледжваў і шырокае выкарыстанне курыяльнай сістэмы на выбарах, што ўносіла раскол у нацыянальны рух. Каб пагоршыць індуска-мусульманскія адносіны і стварыць перашкоды для пагаднення паміж ІНК і Мусульманскай лігай, мусульманам і іншым меншасцям надаваліся асаблівыя перавагі. Індусы, уключаючы недатыкальных, мелі 70 % галасоў пры выбарах, але толькі 55 % месцаў у заканадаўчых сходах. Узмацняўся уплыў князёў, назначэнцы якіх складалі трэць дэпутатаў Цэнтральнага заканадаўчага сходу і 2/5 Дзяржаўнага савета.

Тым часам унутры самога ІНК умацоўваліся пазіцыі левага крыла, якое ўзначальваў Д. Нэру. У 1936 г. Д. Нэру быў абраны прэзідэнтам Кангрэса. Менавіта ён у 1935 г. найболей рэзка выступіў супраць прапанаванага англічанамі Закона аб кіраванні Індыяй, асабліва супраць аднаасобнага права англіійскіх улад прыбываць да прымянення сілы. Канстытуцыя 1935 г. была толькі бачнасцю саступкі нацыянальна-вызваленчаму руху і не адпавядала галоўнаму патрабаванню ІНК — не прадастаўляла незалежнасці Індыі. Таму дадзены закон атрымаў назву «рабская канстытуцыя».

Апошнія гады, якія папярэднічалі Другой сусветнай вайне, аказаліся адносна спакойнымі ў палітычным жыцці Індыі, але курс на правінцыяльную аўтаномію выклікаў заклапочанасць нацыянальных меншасцей. У 1937 г. былі праведзены выбары, якія засведчылі аўтарытэт ІНК. Членамі ІНК былі 5 млн чалавек. Ён атрымаў большасць месцаў у 8 з 11 правінцый і сфарміраваў мясцовыя ўрады. Гэта быў вялікі крок наперад у атрыманні ўлады і ў назапашванні дэмакратычнага, парламенцкага вопыту. Нягледзячы на такі поспех, ІНК не змог аб'ектыўна аб'яднаць людзей усіх рэлігійных канфесій Індыі. Мусульманская ліга заклікала сваіх прыхільнікаў змагацца за стварэнне асобнай мусульманскай краіны Пакістан («Краіны чыстых»). Лідар мусульман Мухамад Алі Джына патрабаваў стварыць камісію для вывучэння скарг, якія, на яго думку, сведчылі аб прыгнёце членаў ісламскай канфесіі ў абласцях, дзе індуйскае насельніцтва складала большасць.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё Індыі. У 1920-я гг. у Індыі адбываецца некаторае пашырэнне нацыянальнага капіталізму, расце колькасць фабрык, якія належалі індыйскай нацыянальнай буржуазіі, павялічылася колькасць рабочых, занятых у буйной прамысловасці. Аднак англійскі манапалістычны капітал праз банкі кантраляваў пастаўкі абсталявання, крэдыты і іншыя важныя фактары развіцця індыйскага прадпрыемства. У той жа час абвастрылася канкурэнтная барацьба паміж індыйскім і англійскім капіталам, асабліва на тэкстыльным рынку. Індыйскія прадпрыемствы, якія вялі барацьбу за прыбыткі ў неспрыяльных для іх умовах, імкнуліся дабіцца поспехаў за кошт так званай рацыяналізацыі, гэта значыць перш за ўсё скарачэнне колькасці рабочых на прадпрыемствах і павелічэнне інтэнсіфікацыі працы. Са свайго боку англійскі ўрад ствараў больш спрыяльныя ўмовы для англійскіх фірм, што гандлявалі з Індыяй. Для гэтага штучна павышаўся курс рупіі (да 1 шылінга 6 пенсаў), а ўважныя пошліны заставаліся на ранейшым узроўні. Такім чынам, дзяржава ўмешвалася ў «свабодную канкурэнцыю», каб падтрымліваць свае манаполіі.

У 1929—1933 гг. Індыя зведала на сабе жорсткія наступствы сусветнага эканамічнага крызісу. Крызіс прывёў да значнага падзення цэн на сельскагаспадарчыя прадукты, скараціліся пасяўныя плошчы, павялічылася абезземельванне сялянства, яго запазычанасць ліхвярскаму капіталу. Адбываецца масавае збядненне рамеснікаў, а таксама шматлікіх дробных і сярэдніх прадпрыемстваў. Павялічылася колькасць беспрацоўных у краіне. У той жа час «нажніцы», якія ўтварыліся ў выніку розніцы паміж цэнамі на сельскагаспадарчыя і прамысловыя тавары, далі магчымасць буйным капіталістам павялічыць свае капіталы. Узмацніўся працэс цэнтралізацыі капіталу, стварэння нацыянальных манапалістычных аб'яднанняў. З'яўленне манаполіі абвастрыла канкурэнтную барацьбу індыйскай буржуазіі з англійскім капіталам.

Паступова крызіс удалося пераадолець, і ў перадваенныя гады павялічылася колькасць тэкстыльных фабрык, узрасла вытворчасць металу. Некаторае развіццё прамысловасці прывяло да росту колькасці пралетарыяту. З мэтай узмацнення кантролю над індыйскім капіталам у 1935 г. англіча-

намі быў створаны Рэзервовы банк Індыі. Выкарыстоўваючы індыйскія капіталы, Рэзервовы банк не даваў крэдытаў індыйскай прамысловасці і па сутнасці свядома тармазіў прамысловае развіццё краіны. Аднак, нягледзячы на такія меры англійскіх каланіяльных улад, індыйскай буржуазіі ўдалося ў нейкай меры аслабіць пазіцыі замежнага капіталу. Так, да пачатку Другой сусветнай вайны доля прадукцыі нацыянальнай баваўнянай прамысловасці на індыйскім рынку ўзрасла да 65 %. Да 1938 г. шэраг капальняў і шахт перайшлі ў рукі індыйскіх прадпрыемальнікаў, але англійскія манаполіі яшчэ захоўвалі пераважныя пазіцыі ў індыйскай эканоміцы.

Аснову сацыяльнай структуры індыйскага грамадства складала сістэма каст. Яна з часам зведала істотныя змены, аднак не толькі не знікла, але і сёння працягвае жыць і адыгрываць вялікую ролю ў сацыяльна-эканамічным і палітычным жыцці Індыі. Кожны індус нараджаецца ў адпаведнай касце. У сваю чаргу, кожная каста ўваходзіць у варнавую сістэму, якая складаецца з чатырох варн, ці сацыяльных супольнасцей. У адрозненне ад касты, варна — паняцце сакральнае. Наверсе гэтай сацыяльнай піраміды размяшчаліся брахманы — святары, настаўнікі, саветнікі кіраўнікоў. Ім забаранялася фізічная праца. Ніжэй брахманаў былі кшатрыі, якія адказвалі за кіраванне дзяржаўнымі справамі, ваенную справу, абарону падданных, выкананне імі звычаяў сваёй касты. Яшчэ ніжэй знаходзіліся вайшы — гандляры і ліхвяры.

Чацвёртая варна — шудры — павінны былі служыць першым тром варнам. Яны апрацоўвалі зямлю, але не валодалі ёй. За межамі гэтай чатырохварнавай сістэмы знаходзіліся недатыкальныя. Прадстаўнікі ўсіх чатырох варн лічыліся «чыстымі», прадстаўнікі недатыкальных — «нячыстымі», якія рытуальна паганяць усіх астатніх індусаў, асабліва брахманаў і кшатрыяў. Гэта сацыяльная арганізацыя індыйскага грамадства была надзвычай іерархічнай, што выцялялася спачатку ў нераўнапраўі варн, а пасля і каст. У адрозненне ад агульнаіндыйскіх варн, касты мелі мясцовы характар. Адным з вынікаў функцыянавання каставай іерархіі стала стварэнне ўсёпранікальнай сацыяльнай сістэмы, якая дазваляла вышэйшым кастам, асабліва брахманам, духоўна,

ідэалагічна і матэрыяльна эксплуатаваць сярэднія і ніжэйшыя касты. Пры гэтым брахманы займалі самыя прэстыжныя пазіцыі ў грамадстве. Узмацненню брахманскага ўплыву садзейнічала брытанскае кіраванне, якое абавіралася ў многім на пандытаў (вучоных-брахманаў), што супрацоўнічалі з англічанамі ў якасці саветнікаў.

Індыя ў гады Другой сусветнай вайны і пазіцыя Індыйскага нацыянальнага Кангрэса. У верасні 1939 г. Індыя без яе згоды англійскім віцэ-каралём была абвешчана ваюючай краінай. Лідары ІНК выказалі незадаволенасць той акалічнасцю, што пры прыняцці рашэння па пытаннях вайны і міру не быў прадугледжаны ўдзел індыйцаў. Кангрэс адмовіўся падтрымліваць ваенныя намаганні англійскай адміністрацыі, адклікаўшы сваіх міністраў з правінцыяльных урадаў. Ад англійскага ўрада патрабавалі справаздачу пра яго намеры ў дачыненні да Індыі па завяршэнні вайны. 14 верасня 1939 г. Усеіндыйскі камітэт Кангрэса прыняў спецыяльную дэкларацыю аб стаўленні да вайны. У ёй было абвешчана аб падтрымцы ІНК ваенных намаганняў Вялікабрытаніі на наступных умовах: афіцыйнае прызнанне англійскім урадам права Індыі на самавызначэнне; скліканне ўстаноўчага сходу; прызнанне за індыйскімі палітычнымі партыямі права на кіраўніцтва ў будучым палітыкай Індыі; неадкладнае стварэнне адказнага перад Цэнтральным заканадаўчым сходам урада пры віцэ-каралю. Мусульманская ліга таксама абвясціла аб падтрымцы намаганняў Вялікабрытаніі, але пры ўмове пашырэння прадстаўніцтва мусульман у заканадаўчых органах. Толькі рэакцыйны лагер — князі, феодалы і кампрадоры — аказаў безумоўную падтрымку англійскай адміністрацыі.

У перыяд Другой сусветнай вайны з вялікай вастрынёй праявілася дэградацыя сельскай гаспадаркі Індыі. Яшчэ да вайны Індыя вымушана была ўвозіць прадукты харчавання, у прыватнасці рыс. У гады вайны ў сувязі з японскай акупацыяй Індакітая, Бірмы, Тайланда, буйных пастаўшчыкоў рысу ўвоз яго з гэтых краін у Індыю спыніўся. Акрамя таго, Індыя вымушана была забяспечваць харчовым збожжам індыйскія і англійскія войскі, што знаходзіліся на паўночнаафрыканскім тэатры ваенных дзеянняў. У выніку на ўнутраным рынку краіны цэны на рыс і пшаніцу выраслі

ў пяць разоў. У Індыі пачаўся голад, які дасягнуў найбольшай вастрэні ў 1943 г. Толькі ў правінцыі Бенгалія загінулі некалькі мільёнаў чалавек. Англіійскія ўлады спекулявалі збожжам у галадаючых раёнах і не прымалі эфектыўных мер па барацьбе з голадам і хваробамі. Цяжка адбіваўся на становішчы індыйскага сялянства і разрыў сусветных гаспадарчых сувязей. Рэзка скараціўся экспарт джуту і бавоўны, зменшыліся цэны на гэтыя культуры. У многіх раёнах была павышана арэндная плата, з'явіліся новыя ваенныя падаткі. Каля 70 % сялян былі даўжнікамі ліхвяроў і памешчыкаў. Усё гэта выклікала рэзкія ўспышкі незадаволенасці і шматлікія сялянскія бунты.

Вайна ўнесла карэктывы і ў прамысловае развіццё краіны. Прамысловасць Індыі атрымала значныя ваенныя заказы на пастаўку для Вялікабрытаніі, іншых краін Брытанскай імперыі боепрыпасаў, сталі і вугалю, жалезнай руды, марганцу, лушчаку, вырабаў з джуту, баваўняных тканін «хакі», шэрсцяных вырабаў (коўдраў, шынялёў). За дзевяць месяцаў з пачатку вайны вытворчасць ваенных прадпрыемстваў у Індыі вырасла ў шэсць — сем разоў у параўнанні з папярэднім годам. У сувязі з вайной брытанская адміністрацыя ўвяла льготы для гандлю Індыі з ЗША. Індыйскай буржуазіі падчас вайны ўдалося павялічыць свой капітал. Індыйскія капіталісты скупілі акцыі некаторых англійскіх прадпрыемстваў, у прыватнасці джутавай, вугальнай і гарбатнай прамысловасці. У гады вайны значна павялічылася цэнтралізацыя індыйскага капіталу. Буйныя індыйскія манаполіі сталі ствараць уласныя банкі і скупаць акцыі прамысловых прадпрыемстваў. Некаторы рост прамысловасці ў гады вайны прывёў да павелічэння колькасці рабочага класа да 6 млн чалавек. Разам з тым узмацнялася і эксплуатацыя пралетарыяту: рабочы дзень быў павялічаны да 12 гадзін, спецыяльным законам былі забаронены забастоўкі, пашырылася прымяненне жаночай і дзіцячай працы, рост кошту жыцця значна перавышаў павышэнне заробтнай платы.

У 1939 г. адразу пасля абвяшчэння Індыі ваюючай краінай быў уведзены закон «Аб абароне Індыі». Па гэтым законе паліцыі давалася права забараняць мітынгі, сходы, распусканне палітычных арганізацый і рабіць арышты. Але, ня

гледзячы на рэжым рэпрэсій, антыімперыялістычная барацьба не спынялася, а антываенны рух набыў вялікія размах і сілу. 10 студзеня 1940 г. віцэ-кароль абвясціў, што брытанскія ўлады пасля вайны плануюць надаць Індыі статус дамініёна. Аднак гэты статус не задавальняў ні ІНК, ні Мусульманскую лігу. У сакавіку 1940 г. Мусульманская ліга жорстка сфармулявала прапанову аб падзеле краіны. Тады ў жніўні 1940 г. англійскі ўрад вылучыў новую прапанову. Усе партыі запрашаліся прыняць удзел у рабоце пашыранага Савета пры генерал-губернатары і Дарадчага ваеннага савета. Ні Кангрэс, ні Мусульманская ліга не адгукнуліся на гэту прапанову, а ў кастрычніку 1940 г. ІНК яшчэ раз запатрабаваў ад англійскіх улад надаць Індыі незалежнасць. Калі з боку англічан не дачакаліся адказу, Гандзі заклікаў да новай кампаніі грамадзянскага непадпарадкавання. Яна праводзілася як «індывідуальная сацыяграха»: члены Кангрэса павінны былі ў грамадскіх месцах выступаць з антываеннымі прамовамі ці выкрыкваць пацыфісцкія лозунгі. Кампанія была разгромлена англічанамі, каля 30 тыс. членаў ІНК — актывістаў руху былі арыштаваны.

У пачатку 1940-х гг. у Мусульманскай лізе значна ўзмацнілася левае крыло, якое адыграла немалаважную ролю ў антыімперыялістычным руху. Наступную спробу пераадолець тупік у перагаворным працэсе прадпрыняў у сакавіку 1942 г. член англійскага ваеннага кабінета Рычард Стафард Крыпс, які для гэтага спецыяльна прыбыў у Індыю. Англійскі ўрад прапанаваў распрацаваць канстытуцыю краіны з дапамогай спецыяльнага выбарнага органа, сфарміраванага ў Індыі непасрэдна пасля завяршэння вайны. Урад Вялікабрытаніі таксама даваў згоду на выхад Індыі з Брытанскай Садружнасці, калі яна таго пажадае, даваў правінцыям права адмовіцца ад уваходжання ў новы Індыйскі Саюз. Выказвалася гатоўнасць перадаць індыйскім палітычным колам рычагі кіравання краінай ва ўсіх сферах, акрамя абароны. Прапановы ўрада Вялікабрытаніі былі ІНК адхілены. Пачаліся хваляванні. Англічане на ўдзельнікаў дэманстрацый абрушылі жорсткія рэпрэсіі. Колькасць забітых дасягнула 25 тыс. чалавек, Гандзі і іншыя вядучыя дзеячы ІНК былі арыштаваны і заключаны ў турму. Дзясяткі тысяч людзей былі прыгавораны да катаргі і смяротнага пакарання.

Рос рабочы рух, падчас якога ўмацоўваліся прафсаюзы: Усеіндыйскі кангрэс прафсаюзаў да 1945 г. налічваў звыш за 500 тыс. чалавек. Рэзкае пагаршэнне эканамічнага становішча сялянства таксама прывяло да актывізацыі сялянскага руху ў канцы вайны. У многіх раёнах Індыі сялянскія саюзы адбіралі ў памешчыкаў і ліхвяроў хлеб і дзялілі яго паміж галадаючымі. Кіруючым цэнтрам сялянскага руху быў Усеіндыйскі сялянскі саюз, у шэрагах якога да 1945 г. налічвалася 830 тыс. чалавек.

У канцы вайны Лондан вырашыў пайсці на шэраг саступак нацыяналістам Індыі. 6 мая 1944 г. быў вызвалены з-пад арышту М. Гандзі і іншыя лідары Кангрэса. Каб захапіць у свае рукі палітычную ініцыятыву, англійскія ўлады пры пасрэдніцтве новага віцэ-караля Уэйвела правялі на працягу 1944 г. серыю перамоў паміж Гандзі і Джынай аб умовах будучага пасляваеннага ўрэгулявання ў Індыі. Падчас перамоў англічанам удалося яшчэ больш паглыбіць разыходжанні паміж Кангрэсам і Мусульманскай лігай. М. Джына настойваў на прыняцці Кангрэсам формулы Пакістана як адной з умоў палітычнага ўрэгулявання да дасягнення незалежнасці.

Вясной 1945 г. паміж генеральным сакратаром Мусульманскай лігі Ліакат Алі Ханам і лідарам фракцыі Кангрэса ў Цэнтральным заканадаўчым сходзе Булабхаі Дэсаі было заключана пагадненне аб наступных прынцыпах фарміравання будучага часовага ўрада Індыі: 1) абедзве палітычныя арганізацыі атрымліваюць у ім па 40 % месцаў; 2) астатнія будучы размяркоўвацца паміж «рэлігійнымі меншасцямі» (хрысціянамі, недатыкальнымі, сікхамі і парсамі); 3) галоўнакамандуючым узброенымі сіламі краіны застанецца англійскі генерал; 4) пытанне аб падзеле Індыі і вылучэнні Пакістана будзе вырашана пасля канчатковага вызначэння палітычнага статусу краіны.

Такім чынам, Другая сусветная вайна ўзмацніла крызіс англійскага панавання ў Індыі і значна актуалізавала пытанне аб незалежнасці краіны.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Як змянілася сістэма кіравання ў Індыі ў выніку прыняцця Закона Мантэгу — Чэлмсфарда? 2. Вызначыце ролю М. Гандзі ў грамадска-палітычным развіцці Індыі. 3. Ахарактарызуйце асноўныя палажэнні ідэалогіі

гандзізму. 4. Ахарактарызуйце кампаніі грамадзянскага непадпарадкавання, праведзеныя М. Гандзі ў 1920—1940-х гг. Вызначыце асаблівасць прапанаванага ім метаду антыкаланіяльнай барацьбы. 5. Якія новыя рысы з'явіліся ў нацыянальна-вызваленчым руху Індыі ў 1930-я гг.? 6. Вызначыце, якую ролю ў грамадска-палітычным жыцці Індыі адыгрываюць касты. Растлумачце, чаму М. Гандзі веў барацьбу за правы недатыкальных. 7. Які ўплыў аказала Другая сусветная вайна на сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Індыі? 8. У чым праявіліся супярэчнасці паміж двюма вядучымі індыйскімі палітычнымі партыямі?

§ 6. Кемалісцкая рэвалюцыя 1918—1923 гг. і рэформы кемалістаў у Турцыі

Нацыянальны рух у Анатоліі. 30 кастрычніка 1918 г. Асманская імперыя падпісала Мудроскае перамір'е з краінамі Антанты, прызнаўшы сваё паражэнне ў Першай сусветнай вайне. Згодна з умовамі перамір'я, улада султана захоўвалася толькі над тэрыторыяй Малой Азіі і землямі, што прылягаюць да Басфора і Дарданэл. Зона праліваў і Стамбул, асобныя раёны нават Малой Азіі акупіраваліся англійскімі, французскімі, італьянскімі войскамі. Грэчаская армія ў маі 1919 г. высадзілася ў Ізміры. Узнікла пагроза поўнага падзелу нават этнічных турэцкіх зямель паміж пераможцамі.

Нацыянальна-вызваленчую барацьбу турэцкага народа ўзначалілі выхадцы з ваеннай і цывільнай эліты ранейшага рэжыму на чале з генералам Мустафой Кемалем. Ён карыстаўся вялікім аўтарытэтам у Турцыі, таму што ў гады Першай сусветнай вайны войскі пад яго камандаваннем паспяхова абаранялі Дарданэлы супраць войск Антанты. У якасці базы рэвалюцыі ён абраў унутраныя раёны Анатоліі (Малой Азіі) — дастаткова аддаленыя ад абласцей, акупіраваных Антантай. Тут для кансалідацыі нацыянальных сіл ствараліся «Таварыствы абароны правоў». У кіраўніцтве імі асноўную ролю адыгралі прадстаўнікі інтэлігенцыі і перш за ўсё афіцэрскага. Летам і восенню 1919 г. адбыліся іх з'езды, дзе прагучаў заклік да абароны тэрытарыяльнай цэласнасці Турцыі ў межах, азначаных Мудроскім перамір'ем, гэта значыць прыкладна ў турэцкіх этнічных межах. Кіраўнічым органам руху стаў Прадстаўнічы камітэт на чале з М. Кемалем.

У студзені 1920 г. турэцкі парламент прыняў Нацыянальны абет. Ён утрымліваў заклікі да знішчэння ўсіх перашкод на шляху развіцця краіны, уключаючы перш за ўсё прывілеі дзяржаў. Гэта дэкларацыя вызначала тэрытарыяльныя межы будучай турэцкай дзяржавы тэрыторыяй, населенай «асманскай мусульманскай большасцю, аб'яднанай рэлігіяй, расай і ідэяй». У дакуменце падкрэслівалася, што менавіта гэтыя тэрыторыі з'яўляюцца ўласна турэцкімі, «прадстаўляюць сабою адзінае цэлае, якое не трымае падзелу ні дэ-юрэ, ні дэ-факто па якіх-небудзь прычынах». У тэксце абета пацвярджаліся гарантыі меншасцям. У ім падкрэслівалася поўная адмова ад прэтэнзій на любыя тэрыторыі, калі яны не згаданы ў тэксце. Фактычна Нацыянальны абет стаў дэкларацыяй незалежнасці Турцыі і праграмай Кемалісцкай рэвалюцыі.

Войскі Антанты ў сакавіку 1920 г. разагналі парламент, які засядаў у Стамбуле, а 23 красавіка 1920 г. у Анкары сабраліся дэпутаты ізноў абранага турэцкага парламента (у яго былі ўключаны і 105 дэпутатаў ранейшага парламента, што збеглі са Стамбула), абвясціўшыя сябе Вялікім нацыянальным сходам Турцыі (ВНСТ) — вышэйшым органам улады ў краіне. ВНСТ прыняў закон «Аб асноўных арганізацыях». Ён выконваў функцыі часовай канстытуцыі Турцыі. У ім абвешчаўся суверэнітэт турэцкай нацыі, аб'яўлялася, што ўся паўната ўлады належыць ВНСТ, які фарміруе ўрад. У чэрвені 1920 г. РСФСР прызнала ўрад М. Кемаля і стала аказваць яму ваенную дапамогу. 16 сакавіка 1921 г. савецкі і кемалісцкі ўрады заключылі дагавор аб дружбе і братэрстве. Па ім раёны Карса, Ардагана і Артвіна, на якія прэтэндавала Арменія, стаўшая да таго часу савецкай, адышлі да Турцыі.

Летам 1920 г. краіны Антанты арганізавалі наступленне супраць кемалістаў, спачатку так званай «халіфатскай арміі» султана, а потым — грэчаскіх войск. Яны занялі Усходнюю Фракію і Заходнюю Анатолію. У жніўні 1920 г. султан Абдул Меджыд II падпісаў з краінамі Антанты Сеўрскі мір. Згодна з ім Усходняя Фракія з Адрыянопалям, а таксама Ізмір адыходзілі да Грэцыі, Масул — да Англіі, шырокая тэрыторыя, якая прылягала да Сірыі, — да Францыі. Зона праліваў вылучалася ў асобны раён з міжнародным кі-

раваннем. Паўночна-ўсходняя частка Малой Азіі адыходзіла да Арменіі. Прадугледжвалася стварэнне незалежнага Курдыстана. На значнай частцы тэрыторыі Турцыі, якая заста-лася, засноўваліся сферы ўплыву Францыі і Італіі. Турцыя падлягала раззбраенню, аднаўляла адменены младатуркамі рэжым капітуляцый і фінансавы кантроль з боку дзяржаў Антанты. Сеўрскі дагавор, які ператвараў урад султана ў марыянетку Антанты і прадугледжваў падзел Турцыі, садзейнічаў далейшаму росту нацыянальнага руху.

Барацьба за адмену Сеўрскага дагавора вылілася ў нацыянальна-вызваленчую вайну, узброеную барацьбу з прыхільнікамі султана, якія яго падпісалі. Але галоўнай была барацьба з інтэрвентамі. У сакавіку 1921 г. грэчаская армія пачала новае наступленне і выйшла на подступы да Анкары. У жніўні 1922 г. турэцкая армія перайшла ў рашаючае контрнаступленне, разграміла грэчаскія войскі і вызваліла ўсю Заходнюю Анатолію. Сотні тысяч бежанцаў — грэкаў, армян пакінулі Турцыю. У той жа час у краіну накіравалася вялікая колькасць турэцкіх перасяленцаў з Балкан.

Абвясчэнне рэспублікі. 1 лістапада 1922 г. ВНСТ прыняў закон аб скасаванні султаната. 29 кастрычніка 1923 г. Турцыя была абвешчана рэспублікай. У тую ж ноч тайным галасаваннем быў абраны першы прэзідэнт Турэцкай рэспублікі — Мустафа Кемаль. 3 сакавіка 1924 г. быў ліквідаваны халіфат. Тым самым была поўнасьцю разбурана старая дзяржаўна-палітычная машына манархічнай Турцыі і ажыццёўлены пераход да свецкай рэспублікі.

На міжнародным узроўні вынікі Кемалісцкай рэвалюцыі былі замацаваны на Лазанскай міжнароднай канферэнцыі, што адбывалася ў лістападзе 1922 — ліпені 1923 г. На ёй быў адменены Сеўрскі дагавор. Краіны Антанты заключылі новы Лазанскі мірны дагавор з Турцыяй. Яны прызналі суверэнітэт Турцыі ў межах, якія ўключалі Усходнюю Фракію, Малую Азію. Турцыя пайшла на саступку і адмовілася ад акупіраванага англічанамі раёна Масула, які ў 1926 г. увайшоў у склад Ірака. Артыкул 38 Лазанскага дагавора выключыў магчымасць якой-небудзь дыскрымінацыі і праследавання насельніцтва па нацыянальнай і рэлігійнай прыкметах. Згодна заключанай тады ж Лазанскай канвенцыі 1923 г.

аб пралівах Турцыі неабходна было дэмілітарызаваць Басфор і Дарданэлы, дапусціць у Стамбул міжнародную камісію па назіранні за выкананнем канвенцыі. Ваенныя караблі нечарнаморскіх дзяржаў маглі заходзіць у Чорнае мора фактычна без сур'ёзных абмежаванняў.

Вынікі Кемалісцкай рэвалюцыі. Турцыя адстаяла сваю незалежнасць як нацыянальная дзяржава ў граніцах, што ў асноўным супадалі з турэцкімі этнічнымі межамі. Падчас рэвалюцыі была ліквідавана старая дзяржаўная сістэма тэакрытычнай манархіі і ўсталявана свецкая рэспубліка. Былі створаны перадумовы для правядзення рэформ, накіраваных на мадэрнізацыю Турцыі. Перамога рэвалюцыі была забяспечана перш за ўсё дзякуючы моцнаму пад'ёму нацыянальна-вызваленчага руху на чале з М. Кемалем. Значную ролю адыграла і падтрымка Савецкай Расіі гэтага руху як «рэзерву сусветнай рэвалюцыі», а таксама рознагалосці паміж краінамі Антанты. Італія і Францыя дастаткова хутка адмовіліся ад прэтэнзій на турэцкія тэрыторыі і вывелі свае войскі. Англія не прымала ўдзел у ваенных дзеяннях, а абмежавалася толькі ваеннай дапамогай грэкам.

Рэформы кемалістаў у 1920—1930-х гг. Прынцыпы кемалізму. Пасля перамогі Кемалісцкай рэвалюцыі ў Турцыі была праведзена серыя рэформ. Яе асноўным правадніком стала створаная 29 кастрычніка 1923 г. Народна-рэспубліканская партыя Турцыі, аб'яднаўшая кемалісцкую эліту. Па сваіх сацыяльных каранях гэта эліта была звязана з асманскім мінулым. У той жа час яе перадавая частка духоўна жыўлася ідэямі еўрапеізацыі, абнаўлення, ідэямі Вялікай французскай рэвалюцыі. Самай трывалай апорай кемалістаў былі маладыя афіцэры. Уплывовых прадстаўнікоў буржуазіі, у той час у асноўным гандлёвай, было зусім няшмат.

Ідэалогіяй, на аснове якой праводзіліся рэформы, стаў кемалізм. Яго асноўныя палажэнні: 1) нацыяналізм — пабудова нацыянальнай незалежнай турэцкай дзяржавы ў межах тэрыторый, дзе туркі складаюць большасць насельніцтва; 2) лаіцызм — аддзяленне ісламу ад палітычнага жыцця, свецкі характар дзяржаўнай улады; 3) этатызм — актыўнае ўмяшанне дзяржавы ў эканоміку, дзяржаўнае рэгуляванне яе, стварэнне дзяржаўнага сектара; 4) рэвалюцыйнасць — вернасць ідэям і традыцыям Кемалісцкай рэвалюцыі; 5) рэс-

публіканізм — усталяванне і захаванне ў Турцыі рэспубліканскай формы кіравання; 6) адзінаства турэцкай нацыі — лічылася, што ў Турцыі адсутнічаюць нацыянальныя меншасці, усе жыхары краіны ствараюць адзіную турэцкую нацыю, для якой не характэрны сацыяльныя антаганізмы і канфлікты. Такім чынам, кемалізм як ідэалогія накіроўваў на мадэрнізацыю, еўрапеізацыю Турцыі. У Турцыі неабходна было стварыць свецкую, незалежную ад інстытута рэлігіі ўладу. Краіна павінна была стаць эканамічна незалежнай, а для гэтага прадугледжвалася правядзенне індустрыялізацыі, устанаўленне раўнапраўных сувязей з заходнім светам.

20 красавіка 1924 г. была прынята канстытуцыя. Па ёй Турцыя аб'яўлялася рэспублікай на чале з прэзідэнтам, назеленым вялікай уладай. Вышэйшым органам улады быў аднапалатны меджліс, з дэпутатаў якога прэзідэнт прызначаў прэм'ер-міністра, які фарміраваў кабінет міністраў. Выбары ў парламент былі двухступеннымі па мажарытарнай сістэме. Жанчыны спачатку да ўдзелу ў выбарах не дапускаліся. Толькі з канца 1920-х гг. ім прадстаўлялася права абіраць і быць абранымі ў муніцыпальныя органы ўлады, з 1934 г. таксама і ў меджліс. Канстытуцыя дэкларавала ўсе асноўныя дэмакратычныя правы і свабоды.

Турэцкі лаіцызм. Серыя рэформ была звязана з секулярызацыяй дзяржавы. Са шматлікіх выступленняў М. Кемаля і яго прыхільнікаў відавочна, што іслам у той час асацыіраваўся не проста з халіфацкім, султанскім рэжымам, але і з усім адсталым, кансерватыўным, што ператварыла Турцыю ў паўкалонію Еўропы, прывяло да канчатковага разгрому. Іслам страціў статус дзяржаўнай рэлігіі і быў даведзены да ўзроўню адасобленай ад школы і дзяржавы рэлігіі. Маёмасць, якая належала духавенству, у большасці сваёй была нацыяналізавана. Духовныя школы-медрэсе ліквідаваны. Прадугледжвалася перадача ўсіх навуковых і навучальных устаноў у распараджэнне Міністэрства асветы. Была ўсталявана грамадзянская форма шлюбу з ліквідацыяй мнагажэнства. Шарыяцкія суды былі ліквідаваны і ўведзена дзяржаўная судавытворчасць па еўрапейскім узору. Было заснавана Упраўленне па справах рэлігіі, якое з таго часу рэгулявала ад імя дзяржавы ўсю рэлігійную дзейнасць у краіне. Пад

яго кантроль перайшлі не толькі мячэці, але і манастыры, прыстанішчы дэрвішаў і іх ордэнаў. Неўзабаве дэрвішскія арганізацыі былі поўнасьцю забаронены. У 1928 г. з канстытуцыі было выключана палажэньне аб тым, што дзяржаўнай рэлігіяй Турцыі з'яўляецца іслам.

Барацьба з ісламам шмат у чым тлумачыла рашэньне перайсьці на еўрапейскую форму адзеньня (1925), еўрапейскі каляндар і летазлічэньне і ўвядзеньне прозьвішчаў са скасаваннем старых форм звароту (бей, паша, эфендзі). Спецыяльным рашэньнем парламента Кемалю было прысвоена прозьвішча Атацюрк («бацька турак») з забаронай насіць яго яшчэ каму-небудзь. Быў прыняты лацінізаваны алфавіт, які замяніў арабскі (1928 г.) і аблегчыў навучаньне ў шматлікіх пачатковых і сярэдніх школах і вышэйшых навучальных установах, ізноў ствараемых, але па еўрапейскім стандартце. Была праведзена адміністрацыйная рэформа, па якой замест сярэднявечных адміністрацыйных адзінак ствараліся вілаеты (губэрніі).

Грамадзянскі кодэкс Турцыі, прыняты 17 лютага 1926 г., быў перапісаны з тэксту швейцарскага грамадзянскага кодэкса, у той час самага перадавога ў Еўропе. Новы кодэкс усталёўваў у Турцыі свецкія прынцыпы прыватнага права (палажэньні аб фізічных і юрыдычных асобах, аб таварыствах), сямейнага права (палажэньні аб афіцыйным шлюбе, які рэгіструецца незалежна ад заключэньня рэлігійнага, маёмасных правоў членаў сям'і, у тым ліку права атрымліваць спадчыну). У раздзеле аб маёмасным праве вызначаліся еўрапейскія паняцці ўласнасьці, уладаньня. Асабліва падрабязна ў кодэксе былі выкладзены і замацаваны ўмовы валоданьня зямельнай уласнасьцю. 1 сакавіка 1926 г. быў прыняты па еўрапейскім ўзоры крымінальны кодэкс. Значнае месца ў ім было адведзена абароне свецкіх прававых прынцыпаў. Так, забаранялася выкарыстоўваньне рэлігіі ў палітычных і асабістых мэтах. Каралася прапаганда з дапамогай эксплуатацыі рэлігійных пачуццяў, прадметаў культу і рэлігійных кніг для дасягненьня «асабістага ўплыву ці асабістых інтарэсаў».

Турэцкі этатызм. Турэцкая эканоміка была вельмі адсталай, залежнай ад замежнага капіталу і да таго ж разбураная вайной. Доля сельскай гаспадаркі ў нацыянальным прыбытку складала 67 %, прамысловасьці — 10 %. Пры правядзеньні пераўтварэньняў у сферы эканамічнага жыцця за аснову быў

узяты прынцып этатызму. У сілу гістарычных абставін туркі не складалі заўважнага слоя ў ліку актыўнага гарадскога насельніцтва — гандляроў, прадпрымальнікаў. Кампенсаваць недахоп прадпрымальніцкай актыўнасці і нацыянальнага капіталу па сілах было толькі дзяржаве. Слабасць эканамічных пазіцый краіны магла быць хуткімі тэмпамі ліквідавана з дапамогай мэтанакіраваных намаганняў самой дзяржавы, што і было рэалізавана ў рамках этатызму. Палітыка этатызму адпавядала і турэцкай традыцыі прыярытэту і нават панавання дзяржавы ў эканамічным жыцці пры другаснасці і слабасці прыватнага прадпрымальніцтва. Банкаўская сістэма на сярэдзіну 1930-х гг. была прадстаўлена практычна толькі дзяржаўнымі банкамі. У той жа час турэцкі ўрад прызываў да актывізацыі прыватнаўласніцкага прадпрымальніцтва.

У Турцыі пачалася ліквідацыя замежных канцэсій, якія часткова былі ануляваны, часткова выкуплены. Афіцыйна адмяняўся рэжым капітуляцый, які прадстаўляў ільготы еўрапейскаму капіталу. Да Цэнтральнага рэспубліканскага банка перайшло права грашовай эмісіі. Урад узяў у свае рукі будаўніцтва новых чыгунак, партоў, прамысловых прадпрыемстваў. Былі ўстаноўлены больш высокія мытныя тарыфы, якія абаранялі маладую прамысловасць краіны ад замежнай канкурэнцыі.

На фоне шматлікіх пераўтварэнняў у прамысловасці ўсё больш відавочнай становілася адсталасць сельскай гаспадаркі. Але і там былі праведзены рэформы, у прыватнасці, адменена сярэдневяковая сістэма ашара (араба-ісламскі ушр, дзесяціна) і створаны ўмовы для павышэння таварнасці сельскагаспадарчых прадуктаў, перш за ўсё тытуню і бавоўны. Закон аб бюджэце 1925 г. даў магчымасць беззямельным сялянам набываць ва ўласнасць шляхам выкупу (з аплатай у растэрміноўку на 10 гадоў) да 20 га зямлі. Былі прыняты і два законы 1926 г. аб надзяленні зямлёй імігрантаў і беззямельных сялян. У цэлым палітыка этатызму прынесла станоўчыя вынікі. Толькі за 1933—1939 гг. вартасць прадукцыі цэнзавай прамысловасці ўзрасла ў тры разы. Але адваротным бокам гэтай палітыкі быў жорсткі рэжым у сферы працы, уключаючы строгую рэгламентацыю працы на дзяржаўных прадпрыемствах, адсутнасць ці забарона дзей-

насі свабодных прафсаюзаў (іх замянялі дзяржаўныя, «жоўтыя»).

Палітыка кемалісцкага ўрада. Палітыка дэісламізацыі сустракала жорсткае супраціўленне з боку кансерватыўных сіл. Апошнім буйным узброеным выступленнем ісламістаў стаў мяцеж у Менемене ў снежні 1930 г. Яго ўзначаліў шэйх аднаго з ісламскіх рэлігійных ордэнаў дэрвіш Мехмед. Ён прызваў вернікаў «выратаваць святую веру ісламу і аднавіць шарыят». Усе мяцяжы сурова падаўляла кемалісцкая армія.

Вострай заставалася нацыянальная праблема. Грэчаскае, армянскае, яўрэйскае насельніцтва, якое засталася ў Турцыі, нягледзячы на гарантыі Лазанскага дагавора і канстытуцыі 1924 г., адчувала да сябе варожэе стаўленне і масава эмігрыравала. Курды вялі барацьбу за незалежнасць. У 1925 г. пад сцягамі абароны ісламу і стварэння незалежнага Курдыстана падняў паўстанне шэйх Саід. Пасля падаўлення гэтага паўстання ўлады прынялі ў 1927 і 1929 гг. спецыяльныя законы, па якіх найболей непакорлівыя курдскія плямёны былі прымусова пераселены ў розныя раёны Цэнтральнай і Заходняй Анатоліі.

Пасля рэвалюцыі кемалісцкая ўлада набывае рысы аднапартыйнага аўтарытарнага рэжыму на чале з прэзідэнтам. Вялікую ролю ў сістэме ўлады адыгрывалі ваенныя. Прэзідэнт, прэм'ер-міністр былі нядаўнімі ваеннымі, героямі баёў з інтэрвентамі. У турэцкім парламенце таксама было прадстаўлена шмат ваенных, у міністэрствах, дзяржаўных установах, на дзяржаўных прадпрыемствах праслойка адстаўных ваенных заставалася значнай яшчэ доўгія гады. Перыядычна ўзнікаўшая легальная апазіцыя, прадстаўленая часам паплечнікамі Кемаля па агульнай барацьбе супраць інтэрвентаў, так і не змагла, аж да другой паловы 1940-х гг., заснаваць пастаянны інстытут дэмакратычнай апазіцыі, супрацьпаставіць яго рэжыму аднапартыйнай улады. Прыняты ў 1925 г. закон даў ураду шырокія надзвычайныя паўнамоцтвы для барацьбы з апазіцыяй.

У канцы 1924 г. была створана апазіцыйная Прагрэсіўна-рэспубліканская партыя. Праграма партыі сведчыла аб тым, што яе складальнікі не жадалі ўлічваць нядаўні вопыт асманскай еўрапеізацыі, больш турбаваліся пра традыцый-

ныя інтарэсы кампрадорскай буржуазіі і прадстаўнікоў замежнага капіталу, лічылі, што лібералізацыя эканомікі ў новых умовах не адродзіць сістэму залежнасці. У 1925 г. улады забаранілі Прагрэсіўна-рэспубліканскую партыю. У жніўні 1930 г. кемалісты ізноў спрабавалі ініцыяваць дзейнасць апазіцыйнай партыі, на гэты раз названай Ліберальна-дэмакратычнай. Аднак гэта партыя за кароткі час стала пагражальнай кемалісцкаму рэжыму права-клерыкальнай апазіцыяй. У лістападзе таго ж 1930 г. яна была распушчана. Немалыя клопаты прыносіла кемалістам і левая апазіцыя, перш за ўсё Камуністычная партыя, якая знаходзілася ў падполлі.

На выбарах у ВНСТ галасы аддаваліся толькі кандыдатам, якія прадстаўлялі правячую Народна-рэспубліканскую партыю. На самай справе гэта нават немагчыма было лічыць выбарамі. Колькасць галасуючых не дасягала 25 %, таму што людзі ўсвядомілі бессэнсоўнасць удзелу ў выбарах. Прыняты ў чэрвені 1936 г. Закон аб працы (уступіў у сілу 15 чэрвеня 1937 г.) абвяшчаў многія палажэнні ў інтарэсах рабочых, аднак яны засталіся толькі на паперы. Закон катэгарычна забараняў забастоўкі на ўсіх прадпрыемствах як дзяржаўнага, так і прыватнага сектара. Не маглі мець свае арганізацыі сяляне, моладзь, інтэлігенцыя. Грамадскія арганізацыі ствараліся толькі пад жорсткім кантролем Народна-рэспубліканскай партыі.

Кемалісцкая эліта ў 1930—1940-я гг. стварыла эфектыўную сістэму мэтанакіраванага ідэалагічнага ўздзеяння на грамадства ў духу турэцкага нацыяналізму (тюркізму). Гэта ідэалогія на дзяржаўным узроўні навязвалася грамадству і прызнавала свецкі, еўрапейскі шлях развіцця як найбольш прымальны для пабудовы развітай турэцкай дзяржавы.

Знешняя палітыка кемалістаў. Турцыя напярэдадні і ў гады Другой сусветнай вайны. Заяўляючы пра свой еўрапейскі шлях развіцця, кемалісты праводзілі актыўную знешнюю палітыку на еўрапейскім кірунку. У 1920-я гг. Турцыя ўстанавіла дыпламатычныя адносіны і падпісала дагаворы аб міры і дружбе з Германіяй, Аўстрыяй, Балгарыяй, Венгрыяй, Польшай, Югаславіяй і іншымі дзяржавамі на прынцыпах узаемнай павягі, узаемнага прызнання суве-

рэнiтэту i развiцця двухбаковых гандлёвых сувязей. Заклучаны ў Парыжы ў снежні 1925 г. дагавор аб дружбе i нейтралітэце з СССР пацвярджаў захаванне ў новых, ужо мірных умовах прыязлівых, добрасуседскіх адносін паміж дзвюма краінамі. Доўгі час заставаліся неўрэгуляванымі адносіны з Англіяй, бо англічане спрабавалі падтрымліваць апазіцыю Кемалю, высоўвалі абвінавачванні ў дыктатарстве, супрацоўніцтве з «саветамі», правакавалі выступленні курдскіх шэйхаў.

У 1925 г. Ліга Нацый па выніках праведзеных ёю ў рэгіёне плебісцытаў, прыняла рашэнне аб тым, што Масул з'яўляецца па этнакультурных прыметах часткай Ірака. Не рызыкуючы ўвязвацца ў новы ўзброены канфлікт, кемалісты прызналі адмову ад Масула, раней уключанага ў межы Нацыянальнага абета. Нармалізацыі турэцка-грэчаскіх адносін перашкаджала неўрэгуляванасць пытання аб абмене насельніцтвам паміж Грэцыяй i Турцыяй. Акрамя мільёна бежанцаў да канца 1924 г. з Турцыі было пераселена яшчэ каля 200 тыс. грэкаў, а з Грэцыі — звыш 300 тыс. турак. Да 1930 г. працягваліся спрэчкі паміж Турцыяй i Грэцыяй з нагоды кампенсацыі за маёмасць, пакінутую бежанцамі. Дагавор аб дружбе i гандлю паміж Грэцыяй i Турцыяй, падпісаны ў кастрычніку 1930 г., зняў прэтэнзіі па пытанні кампенсацыі за маёмасць, аднак узаемная непрыязнасць i недавер не былі пераадолены. Дыпламатычныя адносіны паміж ЗША i Турцыяй былі адноўлены толькі ў 1927 г. Гэта было звязана з тым, што ЗША доўга настойвалі на захаванні некаторых сваіх прывілей на тэрыторыі Турцыі. У 1932 г. Турцыя была прынята ў Лігу Нацый.

У 1936 г. у Мантрэ была падпісана новая міжнародная канвенцыя аб пралівах, якая дзейнічае i дагэтуль. Турцыя аднаўляла свой поўны суверэнiтэт над зонай праліваў, ліквідавалася міжнародная камісія па кантролі над пралівамі, яе функцыі перайшлі да турэцкіх улад. Пацвярджалася поўная свабода праходу праз пралівы гандлёвых судоў усіх краін у мірны час. Палажэнні канвенцыі, якія датычыліся ваенных судоў, прадугледжвалі, што нечарнаморскія дзяржавы маглі праводзіць праз пралівы ў мірны час лёгкія надводныя караблі ў абмежаванай колькасці з тэрмінам іх знаходжання ў Чорным моры 21 дзень. Што датычыцца чарнаморскіх дзяр-

жаў, то яны маглі праводзіць праз пралівы лінейныя караблі танажом звыш за 15 тыс. тон і падводныя лодкі. У ваенны час, калі Турцыя не ўдзельнічала ў вайне, дзейнічалі тыя ж правілы, але для ваюючых бакоў праход праз пралівы быў забаронены. У выпадку ўдзелу Турцыі ў вайне ці непасрэднай ваеннай пагрозы для краіны яна па сваім меркаванні магла рэгуляваць праход замежных ваенных караблёў праз пралівы.

Са смерцю Атацюрка 10 лістапада 1938 г. у гісторыі Турцыі наступіў перыяд посткемалізму. Ва ўладзе аказаліся вядомыя дзеячы, якія раней знаходзіліся ў правай апазіцыі да Кемаля. Прэзідэнтам краіны быў абраны Ісмет Інёню, які раней на працягу многіх гадоў займаў пасаду прэм'ер-міністра. На гэтай пасадзе з 25 кастрычніка 1937 г. знаходзіўся Джэляль Баяр, а з 25 студзеня 1939 г. — Рэфік Сайдам. Новае кіраўніцтва актывізавала збліжэнне з Англіяй і Францыяй. З пачаткам 1 верасня 1939 г. Другой сусветнай вайны Турцыя зрабіла крокі па заключэнні з СССР пакта аб узаемадапамозе, задачай якога было дамагчыся ваеннага саюза з СССР. Сталін і Молатаў былі гатовы на такі саюз пры ўмове, што ён не прывядзе да канфлікту з Германіяй і ўнясе папраўку ў канвенцыю па пралівах аб тым, што нечарнаморскім дзяржавам будзе забаронена праходзіць пралівы. Але савецкае кіраўніцтва адмовілася ад дагавора з Турцыяй, бо да гэтага часу заключыла з Германіяй пакт аб ненападзенні. Пасля нападу Германіі на Савецкі Саюз Турцыя ў той жа дзень аб'явіла пра свой нейтралітэт, пацвердзіўшы гэту пазіцыю нотаю ад 25 чэрвеня 1941 г.

Разам з тым ваенныя поспехі Германіі ў Еўропе суправаджаліся збліжэннем яе з Турцыяй, пашырэннем гандлёвых адносін. За чатыры дні да пачатку Вялікай Айчыннай вайны, 18 чэрвеня, паміж Турцыяй і Германіяй быў заключаны пакт аб дружбе і ненападзенні. Пры гэтым захоўваўся саюз Турцыі з Англіяй. Турцыя лавіравала паміж двума блокамі, імкнучыся захаваць свой нейтралітэт, хоць паражэнне Францыі ў вайне і слабасць Англіі ператваралі Германію ў партнёра больш пажаданага. Прыметнае развіццё ў ваенныя гады атрымалі германа-турэцкія гандлёвыя сувязі. Што датычыцца адносін Турцыі з СССР, то поспехі фашысцкіх войск на яго тэрыторыі ў 1941—1942 гг. заўважна паўплывалі на

іх пагаршэнне. Адбывалася канцэнтрацыя турэцкіх войск на савецка-турэцкай мяжы, парушалася канвенцыя, падпісаная ў Мантрэ, калі турэцкія ўлады дапусцілі праход нямецкіх ваенных судоў праз пралівы. Восенню 1941 г. турэцкая дэлегацыя на чале з начальнікам ваеннай акадэміі Ёылдыз наведала акупіраваныя фашыстамі гарады Адэсу і Нікалаеў, а потым была прынята Гітлерам.

У першыя гады сусветнай вайны, гэта значыць у гады дружаскага нейтралітэту з Германіяй, актывізуюцца крайнія формы турэцкага нацыяналізму. Шавіністычную афарбоўку набылі нават некаторыя, здавалася б, чыста эканамічныя надзвычайныя меры ўлад. Да такіх можна аднесці ўведзены ў лістападзе 1942 г. падатак на маёмасць. Найвялікі цяжар пры размеркаванні падатку прыйшоўся на нетурэцкую буржуазію грэчаскага, армянскага, яўрэйскага паходжання. Спагнанне падатку суправаджалася канфіскацыяй і распродажам маёмасці нядоімшчыкаў, судамі над тымі, хто так і не змог расплаціцца. Па суду было арыштавана больш за 2 тыс. чалавек, прычым сярод арыштаваных не аказалася ніводнага мусульманіна. Толькі ў 1944 г., калі зыход вайны стаў відавочным, турэцкія ўлады распачалі крокі, каб спыніць дзейнасць турэцкіх шавіністаў і расістаў. 7 верасня 1944 г. пачалося судовае расследаванне па справе 23 чалавек, якіх абвінавачвалі ў расізме-туранізме. 13 падсудных былі апраўданы, 10 — асуджаны да турэмнага зняволення на 10 гадоў. Праз два гады ўсе падсудныя былі амнісціраваны.

З 1943 г. ЗША і асабліва Англія прыкладваюць намаганні, каб прыцягнуць Турцыю да ўдзелу ў вайне супраць Германіі. Тым самым У. Чэрчіль разлічваў выкарыстаць турэцкую армію на Балканах, каб апярэдзіць там Чырвоную армію. Напярэдадні і па завяршэнні Тэгеранскай канферэнцыі «вялікай тройкі» праходзілі перамовы У. Чэрчыля і прэзідэнта І. Інэню. Але Турцыя доўга ўхілялася ад уступлення ў вайну супраць Германіі. Толькі 26 лютага 1945 г. яна аб'явіла вайну Германіі. Галоўны матыў заключаўся ў жаданні апынуцца ў ліку заснавальнікаў ААН, бо СССР, ЗША і Вялікабрытанія аб'явілі, што заснавальнікамі гэтай арганізацыі стануць тыя краіны, якія аб'явяць вайну Германіі да 1 сакавіка 1945 г. Сярод прычын, якія падштурхнулі Турцыю да ўступлення ў Другую сусветную вайну, была і трывога за лёс

чарнаморскіх праліваў у сувязі з міжнароднай актыўнасцю, якую СССР праяўляў па гэтым пытанні.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Вызначыце прычыны Кемалісцкай рэвалюцыі. 2. Ахарактарызуйце асноўныя палажэнні Нацыянальнага абета. Вызначыце, ці ўдалося кемалісцкаму ўраду рэалізаваць іх на практыцы. 3. Прааналізуйце галоўныя прынцыпы кемалізму. 4. Ахарактарызуйце асноўныя вынікі Кемалісцкай рэвалюцыі. 5. Якой была форма дзяржаўнага ўладкавання ў Турцыі згодна Канстытуцыі 1924 г.? Дайце характарыстыку турэцкай палітычнай сістэмы ў гэты перыяд. 6. Вызначыце прычыны і вынікі барацьбы з ісламам у турэцкай дзяржаве. 7. Назавіце асноўныя рысы турэцкай палітыкі этатызму. Якія мерапрыемствы былі праведзены ў краіне ў гэтым кірунку? 8. Як вы лічыце, што садзейнічала ўсталяванню аднапартыйнага рэжыму ў Турэцкай рэспубліцы? 9. Ахарактарызуйце турэцка-савецкія адносіны на працягу міжваеннага часу. 10. Вызначыце, як на тэрыторыі Турцыі вырашалася нацыянальнае пытанне. 11. Ахарактарызуйце знешнюю палітыку і ўнутрыпалітычнае становішча Турцыі ў гады Другой сусветнай вайны.

§ 7. Іран у 1918—1945 гг.

Палітычны крызіс у Іране ў 1918—1925 гг. Да сярэдзіны 1918 г. над усім Іранам быў усталяваны англійскі кантроль. Англію ў Іране падтрымалі нешматлікія слаі насельніцтва: вярхі феадалаў і кампрадорская буржуазія. У жніўні 1918 г. быў сфарміраваны праанглійскі ўрад Восуг-эд-Доўле. 9 жніўня 1919 г. ён падпісаў кабальнае англа-іранскае пагадненне, якое падпарадкавала англійскаму кантролю дзяржаўны апарат, эканоміку, транспарт і армію Ірана, усё грамадска-палітычнае жыццё краіны. Падпісанне англа-іранскага дагавора выклікала рост антыімперыялістычнага руху, асабліва на поўначы Ірана. Адным з яго цэнтраў у красавіку — верасні 1920 г. стаў Тэбрыз. Кіраўніцтва паўстаннем у Тэбрызе ажыццяўлялі нацыянальная гандлёвая буржуазія, дробныя і сярэднія памешчыкі, інтэлігенцыя. Яго масавую базу склалі дробная гарадская буржуазія, гарадская бедната, рабочы клас, які толькі яшчэ зараджаўся. У ролі палітычнага лідара выступіла Азербайджанская Дэмакратычная партыя. Праграма паўстанцаў патрабавала адмены англа-іранскага пагаднення, умацавання нацыянальнай незалежнасці, абвешчэнне рэспублікі, дэмакратычных рэформ, аўтаноміі Азер-

байджана і ўсталявання дыпламатычных і гандлёвых адносін з Савецкай Расіяй. Англіійскія і шахскія войскі ў верасні 1920 г. разграмілі паўстанне.

Гэтак званая Гілянская рэвалюцыя праходзіла з красавіка 1920 па лістапад 1921 г. Пасля ўсталявання савецкай улады ў Баку 28 красавіка 1920 г. джэнгелійцы (лясныя партызаны), якія дзейнічалі ў правінцыі Рэшт і на тэрыторыі Энзэлі Гілян, занялі буйныя гарады. Гілян быў абвешчаны рэспублікай (5 чэрвеня), улада ў якой перайшла ў рукі Часовага рэвалюцыйнага ўрада на чале з вядомым лідарам нацыянальна-вызваленчага руху Кучэк-ханам. Яго ўрад ставіў мэтай умацаванне рэспубліканскага ладу, ліквідацыю нераўнапраўных дагавораў, абарону ісламу асобы і маёмасці ўсіх грамадзян, устанаўленне раўнапраўя нацыянальнасцей. На падставе гэтай праграмы ў Гіляне ўтварыўся адзіны фронт патрыятычных сіл.

У чэрвені 1920 г. была створана Іранская камуністычная партыя (ІКП). Яна пачала адкрытую канфрантацыю з Кучэк-ханам, якая завяршылася яго звяржэннем 31 ліпеня 1920 г. і абвясчэннем сацыялістычнага этапу рэвалюцыі. Па ініцыятыве ІКП 4 жніўня 1920 г. было заяўлена аб стварэнні ў Гіляне Савецкай рэспублікі. Пачалі праводзіцца ў жыццё такія мерапрыемствы, як канфіскацыя зямлі і маёмасці, забарона прыватнага гандлю, кірмашоў, антырэлігійная прапаганда. Гэта прывяло да адыходу ад руху памешчыкаў і купецтва. Пераходу рэвалюцыйнага руху ў Гіляне да сацыялістычнага этапу садзейнічала савецкая інтэрвенцыя ў Персію, якая праводзілася ў маі 1920 — лютым 1921 гг. З яе дапамогай савецкае кіраўніцтва імкнулася падштурхнуць саветызацыю Персіі. Савецкая інтэрвенцыя і палітыка, якую праводзілі ў Гіляне рэвалюцыйныя ўлады пад уплывам Масквы, падарвалі сацыяльную базу нацыянальна-вызваленчага руху. У такой сітуацыі ў сакавіку 1921 г. была распачата спроба аднавіць нацыянальны фронт у Гіляне. Камуністы і Кучэк-хан сфарміравалі кааліцыйны ўрад Гіляна на чале з апошнім. У верасні 1921 г. Кучэк-хан арганізаваў пераварот і затым амаль пагалоўнае знішчэнне членаў КПП. Выкарыстаўшы ўнутраную барацьбу ў нацыянальным руху, шах у канцы 1921 г. разграміў аслабленыя атрады гілянскіх рэвалюцыянераў.

Да паражэння нацыянальна-вызваленчага руху прывялі наступныя прычыны:

- ✓ адсутнасць адзінства сярод розных плыней у антыімперыялістычным лагеры;

- ✓ адказ ад удзелу асноўнай масы сялянства ў палітычнай барацьбе;

- ✓ раздробленасць і лакальны характар руху, адсутнасць сувязей паміж паўстанцамі;

- ✓ удзел знешніх сіл (Англіі) у падаўленні руху.

Нацыянальна-вызваленчы рух, нягледзячы на паражэнне, прывёў да вызвалення Ірана ад англійскай акупацыі (англійскія войскі былі выведзены ў чэрвені 1921 г.), падрыхтаваў умовы для звяржэння Каджарскай манархіі, якая з'яўлялася апорай традыцыяналісцкіх сіл.

21 лютага 1921 г. пад кіраўніцтвам камандзіра аднаго з палкоў іранскай казачай дывізіі Рэза-хана быў здзейснены дзяржаўны пераварот, які прывёў да ўлады новы ўрад Зія-эд-Дзіна. За пераваротам стаялі дзве групы. З аднаго боку, памешчыцка-феадальныя колы сталіцы, якія імкнуліся прадухіліць рэвалюцыйны выбух і бачылі выхад з крызісу ў прыходзе да ўлады незалежнага і рэвалюцыйнага кабінета. З другога боку, нацыянальная буржуазія і памешчыкі Поўначы, якія ўжо адышлі ад вызваленчай барацьбы і ажыццявіць свае патрабаванні разлічвалі метадам правядзення рэформ зверху, шляхам авалодання дзяржапаратам для таго, каб узмацніць барацьбу супраць уплыву Англіі. Гэтыя настраі ахапілі і армію на чале з Рэза-ханам. Небяспека рэвалюцыйнага выбуху і неабходнасць яго прадухіліць зблізілі дзве групы. Пераварот аб'ектыўна адлюстроўваў інтарэсы тых слаёў гандлёвага капіталу, якія пад уплывам гілянскіх падзей імкнуліся перавесці антыанглійскую і антыфеадальную барацьбу з рэчышча рэвалюцыйных дзеянняў у рэчышча рэформ.

У выніку перавароту быў пакладзены канец непадзельнаму панаванню феадальнай арыстакратыі і адчынены доступ да дзяржаўнай улады буржуазна-памешчыцкім колам, сярод якіх нацыянальная буржуазія карысталася значным уплывам. Ва ўрадзе старая феадальная бюракратыя была заменена прадстаўнікамі сярэдніх слаёў чыноўніцтва і інтэлігенцыі. Кабінет Зія-эд-Дзіна дабіўся дэнансацыі дагавора

1919 г. з Англіяй. З краіны былі выдалены англійскія ваенныя і фінансавыя саветнікі. 26 лютага 1921 г. адбылося падпісанне савецка — іранскага дагавора. Артыкул 6 яго даваў права ўводу савецкіх войск у Іран у выпадку ўзнікнення небяспекі для РСФСР з тэрыторыі Ірана.

Канчатковае падаўленне антыімперыялістычнага руху паклала канец і адзінству палітычных сіл дзвюх групавак пануючага класа. У студзені 1922 г. узнікла палітычная арганізацыя «Нацыянальны блок», якая была сфарміравана з прадстаўнікоў дробнай і сярэдняй буржуазіі, прагрэсіўна настроеных памешчыкаў і інтэлігенцыі. Яны актыўна выступалі за ломку феадальнай дзяржаўнай арганізацыі і ўмацаванне палітычнай незалежнасці Ірана. З другога боку, актывізаваўся і феадальна-памешчыцкі лагер, які імкнуўся захаваць традыцыйныя грамадскія адносіны. Абвастранне палітычнай барацьбы адбылося ў сувязі з выбарамі ў меджліс з вясны 1923 г.

У гэты час улада паступова канцэнтруецца ў руках ваеннага міністра Рэза-хана, які адлюстроўваў інтарэсы першай з названых групавак. Яго палітыка, накіраваная на рэарганізацыю ўзброеных сіл, падпарадкаванне сепаратысцкіх настроеных ханаў, на адміністрацыйную і школьную рэформы, на цэнтралізацыю краіны, выкарыстанне амерыканскага капіталу для супрацьстаяння англійскаму і для ўмацавання нацыянальнай эканомікі павышала яго аўтарытэт і палітычную вагу. Важнай палітычнай сілай і галоўнай апорай улады, якая ўсталявалася ў выніку перавароту 1921 г., стала армія. Замена грамадзянскіх улад ваеннымі паклала пачатак ломкі традыцыйнай сістэмы судаводства і іншых традыцыйных інстытутаў у паўночных і цэнтральных правінцыях, якія былі апорай сепаратысцкіх сіл. Ранейшы традыцыйны адміністрацыйны апарат пачаў саступаць месца ваенна-бюракратычнаму.

У канцы 1923 г. шах вымушаны быў даручыць фарміраванне кабінета Рэза-хану. Гэта была буйная ўступка феадальнага лагера буржуазна-памешчыцкім колам. 12 снежня 1925 г. дэпутаты Устаноўчага сходу зверглі дынастыю Каджараў і абвясцілі Рэза-хана шахам. Ён прыняў прозвішча Пехлеві. Дынастычны пераварот 1925 г. паклаў канец палітычнаму крызісу, які працягваўся ўсю першую па-

лову 1920-х гг. Гэты пераварот паскорыў працэс ломкі феадальнай дзяржаўнай арганізацыі і ўмацавання палітычнай незалежнасці. Звяржэнне ранейшай дынастыі і ўсталяванне новай азначала канец улады феадальнай арыстакратыі. Новая дынастыя адлюстроўвала інтарэсы перш за ўсё паўфеадальных памешчыкаў і гандлёвай буржуазіі, буржуазна-памешчыцкія элементы атрымалі доступ да ўлады.

Рэфармаванне традыцыйнага грамадства ў Іране ў сярэдзіне 1920-х — сярэдзіне 1940-х гг. У 20—30-я гг. XX ст. улады Ірана на чале з Рэза-шахам зрабілі спробу ажыццявіць мадэрнізацыю краіны шляхам правядзення рэформ зверху. Галоўнай апорай ажыццяўлення рэформ і ўлады Рэза-шаха стала армія. У чэрвені 1925 г. быў прыняты закон аб усеагульнай вайскавай павіннасці, у складзе ваеннаслужачых пераважалі прадстаўнікі сярэдніх слаёў. Было разгорнута шырокае дарожнае будаўніцтва. Шашэйныя дарогі звязалі ўскраінныя тэрыторыі з Тэгеранам, што садзейнічала эканамічнаму развіццю і палітычнай інтэграцыі плямён. Адным з цэнтральных кірункаў палітыкі Рэза-шаха стала барацьба з сепаратызмам ханаў асобных плямён. Для гэтага праводзілася канфіскацыя маёмасці ханаў, многія з іх былі пакараны, разбройваліся іх атрады, качавыя плямёны насільна пераводзіліся ў разрад аселых.

У 1937—1938 гг. было зменена адміністрацыйнае дзяленне краіны, што абмяжоўвала ўладу традыцыйных сіл. Губернатарамі прызначаліся прадстаўнікі новых памешчыцка-буржуазных колаў. Ханы пазбаўляліся шэрага дзяржаўных функцый, пераводзіліся на новыя месцы жыхарства, што істотна паслабляла іх эканамічны і палітычны ўплыў і магчымасць супрацьдзейнічаць цэнтральным уладам. Была праведзена канфіскацыя зямель многіх ханаў на карысць шаха і яго прыхільнікаў з ліку ваенных, з'явіўся новы слой памешчыкаў, які не быў звязаны з феадальнай арыстакратыяй. Сам Рэза-шах ператварыўся ў буйнейшага землеўладальніка краіны. У 1930-я гг. у прыватныя рукі пераходзяць і дзяржаўныя землі.

Заканадаўства афіцыйна замацавала па сутнасці буржуазнае права прыватнай уласнасці на зямлю і крыніцы вады. Падтрымка шахам новых тэндэнцый у развіцці вёскі праявілася ў стварэнні Сельскагаспадарчага банка (1931 г.).

У той жа час законы 1930 г. і 1939 г. замацавалі ў вёсцы па сутнасці дакапіталістычныя адносіны, якія былі заснаваны на арэндзе сялянамі памешчыцкай зямлі. Захоўваліся малазямелле і натуральныя павіннасці сялян. Эканамічную палітыку Рэза-шаха варта характарызаваць як палітыку пратэкцыянізму і дзяржаўнага капіталізму. Вялікая ўвага надавалася ўмацаванню эканамічнай самастойнасці Ірана.

У 1928 г. Іран ануляваў рэжым капітуляцый у адносінах да ўсіх замежных дзяржаў, устанавіў аўтаномны мытны тарыф. У 1931 г. у краіне была ўведзена манаполія знешняга гандлю, што дапамагло стабілізаваць фінансавую гаспадарку. У выніку распчатых мер ураду ўдалося зацікавіць нацыянальную буржуазію ў пераводзе капіталу ў прамысловасць і стварыць спрыяльныя ўмовы для размяшчэння замежнага капіталу, без якога Іран не мог абысціся. За кошт выключна дзяржаўных сродкаў адбывалася развіццё металургічнай, цукровай, хімічнай, цэментнай і некаторых іншых галін прамысловасці. Калі ў 1928 г. у Іране налічвалася 3 прадпрыемствы фабрычна-завадскага тыпу, то ў 1938 г. — 280. Нягледзячы на праведзеныя эканамічныя рэформы, напярэдадні Другой сусветнай вайны Іран заставаўся адсталай аграрнай краінай.

Для незалежнага эканамічнага развіцця Ірана вялікае значэнне мела атрыманне ім самастойнасці ў нафтаздабычы, дзе панавала створаная ў 1909 г. Англа-Персідская нафтавая кампанія, якая з 1935 г. пачала афіцыйна называцца Англа-Іранскай (АІНК). У 1931 г. нафтавая кампанія ў 4 разы скараціла адлічэнні ў дзяржбюджэт Ірана. Зробленая ў адказ спроба Рэза-шаха скасаваць канцэсійны дагавор паставіла ў 1932—1933 гг. Іран на грань вайны з Англіяй. Аднак канфлікт удалося вырашыць падпісаннем новага кампраміснага дагавора ў 1933 г.

Актыўна вялася работа па мадэрнізацыі грамадска-палітычных адносін. У другой палове 1920-х гг. праводзілася судовая рэформа. У 1927 г. былі ўведзены новы Крымінальны, а ў 1929 г. — новы Грамадзянскі кодэксы еўрапейскага ўзору. Шах спрабаваў мадэрнізаваць і быт іранцаў. У 1935 г. быў прыняты дэкрэт аб абавязковым зняцці чадры. Ажыццяўляўся пераход на еўрапейскае адзенне. Адмяняліся феадальныя тытулы і ўводзіліся прозвішчы па еўрапейскім

ўзоры. Было ўведзена бясплатнае навучанне ў пачатковых дзяржаўных школах, створаны сярэднія і вышэйшыя школы. У 1934 г. быў заснаваны Тэгеранскі ўніверсітэт.

У рэлігійнай палітыцы новага рэжыму спалучалася паважлівае ў цэлым стаўленне да рэлігіі і захаванне палітычнага блока ўлады з вышэйшым духавенствам, але з моцным абмежаваннем уплыву духавенства ў грамадска-палітычным жыцці. Духавенства да канца 1930-х гг. было пазбаўлена судовай улады, скараціліся яго зямельныя ўладанні і ўплыў на адукацыю, палітычныя і дзяржаўныя рашэнні. У пропаведзях было забаронена закранаць пытанні палітыкі. Па нацыянальным пытанні ў палітыцы Рэза-шаха праяўляўся вялікадзяржаўны іранскі нацыяналізм. 12 сакавіка 1935 г. па рэкамендацыі германскай дыпламатычнай місіі назва «Персія» была афіцыйна зменена на «Іран» з мэтай узвялічыць ролю Ірана як «калыскі арыйскай расы». Рэформы праводзіліся ў інтарэсах буржуазіі і абуржуазіўшыхся памешчыкаў, але шах працягваў пры гэтым падлашчвацца да лаяльнай часткі традыцыйных феодалаў.

Рэформы праводзіліся ва ўмовах жорсткага аўтарытарнага рэжыму. Усе палітычныя партыі былі забаронены, друк знаходзіўся пад строгім кантролем улад, фактычна былі ліквідаваны дэмакратычныя свабоды, з 1936 г. забаронены забастоўкі ў прамысловасці. Новая манархія імкнулася ўмацаваць сваё становішча шляхам падпарадкавання меджліса і стала прымаць форму ваеннай дыктатуры.

Знешняя палітыка Ірана. У палітыцы Ірана ў адносінах да Савецкага Саюза можна выдзяліць два перыяды. У першым (сярэдзіна 1920-х — сярэдзіна 1930-х гг.) Іран праводзіў палітыку супрацоўніцтва з СССР. У 1927 г. быў падпісаны савецка-іранскі дагавор аб гарантыях і нейтралітэце, шэраг эканамічных пагадненняў. На СССР распаўсюджваўся прыцып найвялікшай спрыяльнасці ў гандлі. На другім этапе (сярэдзіна 30-х — пачатак 40-х гг. XX ст.) іранская палітыка стала варожай у адносінах да СССР. У 1937 г. Іран падпісаў Саадабадскі пакт. Яго заключэннем Англія жадала забяспечыць умацаванне сваіх пазіцый на Блізкім і Сярэднім Усходзе, ізаляцыю СССР у гэтым рэгіёне. Адбываецца паступовае збліжэнне правячых колаў Ірана з фашысцкай Германіяй. Германія заняла першае месца ў знешнім гандлі Ірана за-

мест СССР, яна дабівалася кантролю над унутранымі камунікацыямі, кантрактаў на будаўніцтва буйных эканамічных аб'ектаў. У Іране пачалася фашысцкая прапаганда, актывізаваліся дыверсійныя і разведвальныя групы. З 1933 г. адзначаюцца спробы стварэння фашысцкіх арганізацый і партый, якія ў 1937 г. былі забаронены.

З пачаткам Другой сусветнай вайны Іран заявіў аб сваім нейтралітэце. Аднак у 1939—1941 гг. адбываецца нарастанне фашысцкага ўплыву ў Іране, актывізацыя дзейнасці фашысцкіх груп і разведкі. СССР тройчы папярэджваў пра ўзнікшую для яго фашысцкую пагрозу з боку Ірана, аднак шах ігнараваў савецкія ноты (26 чэрвеня, 19 ліпеня і 16 жніўня 1941 г.) і не спыняў дзейнасць прафашысцкіх элементаў. У сувязі з гэтым 25 жніўня 1941 г. быў ажыццёўлены ўвод савецкіх войск у Іран. Адначасова ў паўднёвую частку краіны былі ўведзены англійскія войскі. У сітуацыі, што склалася, 16 верасня 1941 г. адбылося адрачэнне Рэза-шаха ад пасады на карысць сына Махамеда Рэза. Па сутнасці гэта быў дзяржаўны пераварот, які ажыццявілі самі правячыя вярхі Ірана. Улада засталася ў руках тых жа памешчыцка-буржуазных колаў краіны. Палітыка Рэза-шаха, яўна накіраваная ў бок аўтарытарызму і жорсткай цэнтралізацыі, ужо не задавальняла гэтыя колы. Да таго ж Рэза-шах пацярпеў крах як палітык, калі зрабіў памылковы знешнепалітычны выбар на карысць гітлераўскай Германіі.

Фашысцкая агентура ў Іране была ліквідавана. 29 студзеня 1942 г. быў падпісаны дагавор аб саюзе паміж СССР, Вялікабрытаніяй і Іранам. Праз тэрыторыю Ірана пачалося ваеннае забеспячэнне СССР. Вайну Германіі Іран аб'явіў фармальна 9 верасня 1943 г., аднак яго войскі не ўдзельнічалі ў ваенных дзеяннях. У Тэгеране 28 лістапада — 1 снежня 1943 г. прайшла канферэнцыя «вялікай тройкі» антыгітлераўскай кааліцыі.

За гады Другой сусветнай вайны ЗША значна ўмацавалі свае пазіцыі ў Іране. Яшчэ ў 1937 г. амерыканцы атрымалі нафтавую канцэсію ў краіне. У 1941—1942 гг. яны займаюць пасады ў дзяржаўным апарате, кантралююць Транс-іранскую магістраль, уводзяць свае войскі ў Іран у канцы 1942 г. У студзені 1943 г. у Іран прыбыла амерыканская «фінансавая» місія.

У гады вайны адбываецца нарастанне дэмакратычнага руху, з'яўляецца лозунг абмежавання ўлады манарха. У кастрычніку 1941 г. была створана Народная партыя Ірана (Тудэ), якая пачала хутка набіраць папулярнасць у масах. З другога боку кансерватыўныя колы стварылі манарха-нацыяналістычную партыю «Ватан», і атрады яе баявікоў пачалі граміць памяшканні НПІ і забіваць яе актывістаў. «Ватан» выступіла і праціўнікам рэформ, якія былі праведзены Рэза-шахам. Вясной 1945 г. урад нанёс удар па НПІ, разгарнуў антысавецкую кампанію. Летам і восенню 1945 г. у Тэгеране і Ісфахане было ўведзена ваеннае становішча. Такім чынам, да канца вайны ў Іране аформіліся асноўныя палітычныя плыні сучаснага тыпу, якія ўступілі ў вострую барацьбу паміж сабой.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Назавіце раёны найбольш значных рэвалюцыйных выступленняў у Іране пасля Першай сусветнай вайны. 2. Ахарактарызуйце прычыны, мэты, склад удзельнікаў і вынікі Гілянскай рэвалюцыі ў Іране. 3. Ахарактарызуйце дзяржаўны пераварот 1921 г. Якія сацыяльныя сілы страцілі свае ўладныя пазіцыі, а якія атрымалі доступ да ўлады? 4. Якія этапы ў адносінах паміж СССР і Іранам можна вылучыць у першай палове XX ст.? 5. Назавіце асноўныя кірункі рэформ Рэза-шаха. Дайце ахарактарыстыку важнейшым рэформам. 6. Вызначыце меры Рэза-шаха, накіраваныя на аслабленне пазіцый Англіі ў Іране. 7. Якія прычыны выклікалі савецка-англійскую акупацыю Ірана ў гады Другой сусветнай вайны? 8. Ахарактарызуйце палітычную сітуацыю ў Іране падчас Другой сусветнай вайны.

§ 8. Афганістан у міжваенны перыяд і ў гады Другой сусветнай вайны

Англа-афганская вайна і абвешчэнне незалежнасці Афганістана. Пасля завяршэння Першай сусветнай вайны Англія імкнулася захаваць сваё панаванне ў Афганістане. Просьба эміра Хабібулы аб удзеле ў Парыжскай мірнай канферэнцыі была адхілена. Няздольнасць урада эміра адстаяць незалежнасць краіны прывяла да ўзмацнення апазіцыі. У ноч з 20 на 21 лютага 1919 г. Хабібула-хан быў забіты. Пасля непрацяглай барацьбы на трон узышоў прынц Аманула. Новы хан быў блізка да руху младаафганцаў, які аб'яднаў адукава-

ных людзей з ліку афганскай знаці, інтэлігенцыі, купецтва. Праграма руху прадугледжвала заваяванне поўнай незалежнасці, еўрапеізацыю краіны, усталяванне канстытуцыйнай манархіі. Аманула-хан вылучыў у якасці бліжэйшай мэты вызваленне краіны ад брытанскага панавання і маніфестам ад 28 лютага 1919 г. абвясціў поўную незалежнасць Афганістана.

У маі 1919 г. Англія развязаła вайну супраць Афганістана, разлічваючы дамагчыся ад яго выканання старых нераўнапраўных дагавораў. Вайна была няўдалай для Англіі і 8 жніўня 1919 г. у Равалпіндзі быў падпісаны англа-афганскі прэлімінары дагавор, па якому Вялікабрытанія прызнала незалежнасць Афганістана. У барацьбе за незалежнасць Афганістан падтрымала Савецкая Расія. 28 лютага 1921 г. у Маскве быў падпісаны савецка-афганскі Дагавор аб дружбе. Затым прайшла хваля прызнання незалежнасці Афганістана іншымі краінамі: Італіяй, Францыяй, Германіяй, Польшчай, Бельгіяй, Турцыяй, Іранам і Егіптам. У снежні 1921 г. быў падпісаны англа-афганскі дагавор, у якім канчаткова прызнавалася незалежнасць Афганістана Англіяй.

Рэформы Аманулы-хана. Заваяванне незалежнасці адкрыла магчымасць для правядзення рэформ па мадэрнізацыі Афганістана. На чале з эмірам быў створаны «Заканадаўчы савет», які заняўся распрацоўкай праграмы рэформ. 10 красавіка 1923 г. была прынята канстытуцыя Афганістана, якая абвясціла краіну канстытуцыйнай манархіяй. Былі выразна пазначаны ўладныя паўнамоцтвы манарха, што з'явілася радыкальным адыходам ад традыцыйнай, абсалютысцкай формы кіравання. Упершыню ў гісторыі краіны дэклараваліся грамадзянскія свабоды — асабістая свабода, свабода друку, права на адукацыю, роўнасць усіх падданных перад шарыятам і дзяржаўнымі законамі, недатыкальнасць жылля. Іслам быў абвешчаны дзяржаўнай рэлігіяй, пры гэтым гарантавалася свабода веравызнання для паслядоўнікаў іншых рэлігій.

У аснову Грамадзянскага і Крымінальнага кодэксаў былі пакладзены, як сцвярджаў эмір, прынцыпы шарыяту. На самай справе змест гэтых дакументаў сведчыў пра спробы секулярызацыі сістэмы судаводства. Падатковая рэформа прывяла да замены ўсіх натуральных падаткаў грашовымі.

У аграрнай сферы ўсталёўвалася прыватная ўласнасць на зямлю. Валоданне зямлёй за службу было адменена. Згодна з прынятым у 1924 г. законам адбываўся продаж дзяржаўных зямель, што садзейнічала іх пераходу ў прыватную ўласнасць памешчыкаў і ўмацаванню памешчыцкага землеўладання. Таксама адбывалася канфіскацыя і продаж зямель духавенства. Была праведзена мытная рэформа, у адпаведнасці з якой ліквідаваліся шматлікія ўнутраныя мытныя перагародкі і ўводзіўся адзіны 5 % падатак на тавары. Адзначаліся спробы стымуляваць прамысловае будаўніцтва, на што быў нацэлены закон 1923 г. пра заахвочванне развіцця прамысловасці.

У цэлым рэформы ўрада былі накіраваны на ліквідацыю найболей архаічных форм традыцыйнага ладу і паскарэнне развіцця элементаў капіталістычных адносін. Яны ў значнай меры адпавядалі інтарэсам «новых» памешчыкаў і нацыянальнай гандлёвай буржуазіі, слаёў, якія яшчэ толькі зараджаліся, былі нешматлікімі і не мелі дастатковай эканамічнай вагі. У той жа час большасць пераўтварэнняў ушчамляла пазіцыі кансерватыўных слаёў грамадства — артадаксальных вярхоў мусульманскіх багасловаў, ханаў плямён, буйных феадальных землеўладальнікаў. Рэформы ўзмацнілі працэс абезземельвання сялянства.

Значныя змены адбыліся ў сферы адукацыі і культуры. У адпаведнасці з канстытуцыяй у краіне была ўведзена абавязковая пачатковая адукацыя, адчыніліся тры ліцэі, шэраг прафесійных школ. Некалькі соцень афганцаў былі адпраўлены на вучобу за мяжу. У Кабуле быў адкрыты першы кінатэатр, а ў Пагмане — тэатр. У 1919 г. быў створаны Нацыянальны музей Афганістана, а ў 1924 г. — Нацыянальная публічная бібліятэка.

Незадаволенасць рэформамі з боку традыцыяналісцкіх сіл у 1924 г. вылілася ў антыўрадавы мяцеж плямён у Хосце, які быў узначалены муламі. Мяцежнікі патрабавалі адмены новага заканадаўства, адмовы ад правядзення падатковых і мытных рэформ, якія, на іх думку, супярэчылі ісламу. Не маючы сіл падавіць паўстанне, урад пайшоў на кампраміс. На пасяджэнні Лоя джыргі ў ліпені 1924 г., дзе трэць удзельнікаў з'яўляліся прадстаўнікамі духавенства, урад абвясціў, што адмаўляецца ад правядзення шэрага пераўтвар-

рэнняў. У выніку працэс грамадска-эканамічнай трансфармацыі Афганістана значна запаволіўся.

У 1920-я гг. былі дасягнуты поспехі ў развіцці эканомікі. З'явілася некалькі прамысловых прадпрыемстваў — гарбарна-абутковая фабрыка, завод бяздымнага пораху, запалкавая фабрыка, прадзільная і ткацкая фабрыкі, прадпрыемствы па вытворчасці алею ў Кандагары і штучнага лёду ў Мазары-Шарыфе. Пачалося будаўніцтва тэлеграфных ліній паміж сталіцай і іншымі буйнымі гарадамі, трох электрастанцый. Развівалася гандаль. У краіне з'явіліся першыя камерцыйныя акцыянерныя таварыствы.

У канцы 1927 г. эмір Аманула зрабіў працяглую замежную паездку, у тым ліку наведаў буйныя еўрапейскія краіны. Вярнуўшыся на радзіму, Аманула, знаходзячыся пад уражаннем заходніх дасягненняў у эканоміцы і культуры, вылучыў ідэю новых, больш радыкальных рэформ, якія былі прыняты на Лоя джырзе ў жніўні — верасні 1928 г. Яны мелі на мэце пазбавіць прывілей буйных феодалаў і прадстаўнікоў ханскіх вярхоў плямён, аслабіць пазіцыі кансерватыўнага мусульманскага духавенства, з тым каб паставіць яго пад кантроль дзяржавы, заснаваць свецкія суды разам з існаваўшымі шарыяцкімі. Рэзкія прырэзанні выклікала прапанова Аманулы-хана аб правядзенні «пераатэстацыі» мул з мэтай рэгуляваць іх дзейнасць. Эмір вылучыў праекты сацыяльных і бытавых рэформ, якія ўключалі сумеснае навучанне ў школе, накіроўванне моладзі для вучобы за мяжу, забарону палігаміі, адмену абавязковага напэння чадры. Планавалася ўвесці ўсеагульную вайсковую павіннасць замест сістэмы хашт нафары (прызыў у армію кожнага васьмага мужчыны). Для закупу ў Еўропе ўзбраенняў эмір увёў дадатковы падатак у памеры пяці афгані з кожнага паддаднага. Аманула-хан прапанаваў абраць Нацыянальны сход — правобраз будучага парламента. Ён вылучыў таксама ідэю стварэння палітычнай праўрадавай партыі «Незалежнасць і абнаўленне» («Істыкляль ва таджадгод»).

Імкнучыся абмежаваць уплыў замежнага капіталу, што манапалізаваў знешні і часткова ўнутраны гандаль Афганістана, урад пачаў праводзіць пратэక్షыянісцкую палітыку. У дзейнасці акцыянерных таварыстваў удзельнічалі прадстаўнікі правячых колаў, у тым ліку і эмір. Да канца 20-х гг.

XX ст. нацыянальны капітал ажыццяўляў каля 40 % усіх знешнегандлёвых аперацый.

Вакол праектаў рэформ разгарнуліся бурныя дыскусіі. Да восені 1928 г. у краіне распаўсюдзіліся шырокія апазіцыйныя настроі. На чале праціўнікаў рэжыму апынуліся вярхі мусульманскага духавенства, незадаволеныя спробамі знізіць іх грамадска-палітычную ролю, секулярызаваць шматлікія бакі грамадскага жыцця, паставіць дзейнасць служак культу пад кантроль дзяржавы. Да антыўрадавага руху далучыліся феодалы-землеўладальнікі, ханы плямён, незадаволеныя абмежаваннем іх адміністрацыйнай улады на месцах, пазбаўленнем традыцыйных прывілей. Хваляванні ахапілі і значную частку сялянства, абцяжаранага непасільнымі падаткамі (якія часам даходзілі да 45 % кошту ўраджаю). Яно і склала масавую сілу антыўрадавага руху.

12 снежня 1928 г. кіраўнік аднаго з антыўрадавых атрадаў Бачаі Сакао («сын ваданоса») на нарадзе ханаў і прадстаўнікоў духавенства быў абвешчаны эмірам Афганістана пад імем Хабібұла Газі. 29 снежня падтрымаўшыя яго багасловы выдалі фетву (рэлігійны эдыкт), у якой абвінавацілі Аманулу-хана ў бязбожнасці і абвясцілі яго звергнутым. У пачатку студзеня 1929 г. з новымі абвінавачваннямі ў адрас эміра-рэфарматара выступілі і мяцежныя плямёны Усходняй правінцыі. Аманула-хан 9 студзеня абвясціў пра адмену найболей радыкальных рэформ. Але час быў упущаны. Мяцежнікі на чале з Бачаі Сакао падышлі да Кабула. 14 студзеня Аманула адрокся ад прастола. Бачаі Сакао 19 студзеня 1929 г., пасля таго як абвясціў, што будзе кіраваць краінай на прынцыпах шарыяту, быў афіцыйна абвешчаны эмірам Афганістана. Новая ўлада адмяніла ўсе рэформы Аманулы.

Прыход да ўлады Надзір-шаха. Змена рэжыму нанесла сур'ёзную шкоду эканоміцы краіны. Знешні і ўнутраны гандаль былі паралізаваны. Нацыянальная прамысловасць прыйшла ў заняпад. Рэзка ўзраслі цэны на важныя тавары. На працягу ўсяго перыяду кіравання Бачаі Сакао ў краіне не спынялася барацьба за ўладу розных прэтэндэнтаў на прастол. Прыхільнікі Аманулы на чале з афганскім паслом у Маскве Гулам Набі-ханам, які атрымліваў савецкую ва-

енную дапамогу, у красавіку — маі 1929 г. спрабавалі звергнуць Бацаі Сакао, але пацярпелі няўдачу. Былы ваенны міністр Аманулы Мухамад Надзір-хан здолеў атрымаць падтрымку пуштунскіх плямён Усходняй правінцыі і ў верасні 1929 г. захапіў сталіцу, дзе 15 кастрычніка яго абвясцілі каралём пад імем Надзір-шаха. Бацаі Сакао быў неўзабаве схоплены і пакараны смерцю.

У кастрычніку 1931 г. была прынята новая канстытуцыя. У асноўным законе абвешчаліся роўнасць усіх падданных перад законам, шэраг грамадзянскіх свабод, адмяняліся феадальныя саслоўныя абмежаванні. Быў заснаваны двухпалатны парламент: верхняя палата (Савет старэйшын) прызначалася каралём, ніжняя (Нацыянальны савет) выбіралася насельніцтвам. Уводзіўся высокі маёмасны і ўзроставы ценз. Права ўдзелу ў выбарах ізноў пазбаўляліся жанчыны. Міністры неслі фармальную адказнасць перад парламентам. Аднак, па сутнасці, парламент быў поўнасю падпарадкаваны каралеўскай уладзе.

Замацаваўшы ў канстытуцыі пазіцыі кансерватыўных слаёў і пашырыўшы палітычныя правы буйной гандлёвай буржуазіі, якая нараджалася і адыгрывала значную ролю ў эканоміцы краіны (буйны гандлёвы капітал атрымаў месцы ў ніжняй палаце парламента, была абвешчана свабода прадпрымальніцкай дзейнасці), рэжым Надзір-шаха юрыдычна аформіў панаванне правячага памешчыцка-буржуазнага блока. Дэспатызм манарха не мог не выклікаць негатыўнай рэакцыі. Ва ўмовах, калі палітычная апазіцыя была разгромлена, незадавальненне рэжымам набыло форму індывідуальнага тэрору. 8 лістапада 1933 г. кароль быў забіты. Трон перайшоў да яго сына Мухамеда Захір-шаха. Змена караля не прывяла да змены палітыкі ўлад. Узмацнілася падтрымка нацыянальнага капіталу праз акцыянерныя таварыствы і Афганскі банк. Іх акцыянерамі былі толькі афганскія падданыя. Была канчаткова падарвана роля замежнага купецтва ў знешнім гандлі.

У другой палове 30-х гг. XX ст. ва ўнутранай палітыцы рэжыму Захір-шаха ўзмацніліся нацыяналістычныя тэндэнцыі, увасобленыя ў шырокай кампаніі па пуштунізацыі грамадска-палітычнага жыцця. Гэта спрабавала выкарыстаць гітлераўская Германія, якая ўзмацніла свой уплыў у Аф-

ганістане. Пасля пачатку ваенных дзеянняў у Еўропе Афганістан заявіў аб сваім нейтралітэце ў вайне. Тым не менш краіны «восі» не спынялі намаганняў па прыцягненні Кабула на свой бок. Урад Афганістана манеўраваў, падтрымліваючы стабільныя адносіны з Савецкім Саюзам, Германіяй і Вялікабрытаніяй. Другая сусветная вайна нанесла сур'ёзную шкоду эканоміцы Афганістана з-за парушэння міжнародных гаспадарчых сувязей. Рэзка скараціўся аб'ём знешняга гандлю Афганістана. У 1944—1945 гг. на паўднёвым усходзе і ўсходзе краіны пракацілася хваля ўзброеных выступленняў плямён.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Вызначыце мэты праграмы і сацыяльную апору младаафганцаў.
2. Як і калі Афганістан атрымаў поўную незалежнасць? 3. Ахакарачыўце рэформы Аманулы-хана. Якімі былі іх наступствы? 4. Якія новыя прапановы па правядзенні пераўтварэнняў у краіне былі вылучаны Аманулы-ханам у канцы 1920-х гг.? 5. Сфармулюйце мэты і вызначыце сацыяльны склад антыўрадавага руху ў канцы 1920-х гг. 6. Да якіх наступстваў прывяла змена рэжыму ў Афганістане ў канцы 20-х гг. XX ст.? 7. Вызначыце асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі ўрада Афганістана падчас Другой сусветнай вайны.

§ 9. Арабскія краіны ў 1918—1945 гг.

Ірак паміж дзвюма сусветнымі войнамі. Палітыка англічан у Іраку. У 1920 г. на канферэнцыі ў Сан-Рэма Англія атрымала ад Лігі Нацый мандат на стварэнне ёю з трох захопленых у Турцыі вілаетаў дзяржавы Ірак. Імкнучыся ўмацаваць сваё становішча ў краіне і прыцягнуць на свой бок феадальныя вярхі, англічане правялі зямельную рэформу. У адпаведнасці з ёй землі сялянскіх абшчын замацоўваліся за шэйхамі плямён, духоўнай і свецкай значцю, кампрадорскай буржуазіяй. Палітыка Англіі сустракала супраціўленне іракскага народа: арабаў і курдаў. Антыанглійскую пазіцыю займала не толькі фарміруючаяся нацыянальная буржуазія, але і некаторыя пласты феадалаў: дробныя і сярэднія шэйхі плямён, незадаволеныя ўмяшаннем англічан у функцыі племянных правадыроў, шыіцкія багасловы (муджтахіды), абураныя ліквідацыяй аўтаноміі святых гарадоў Незджафа і Кербелы.

Сталі ўзнікаць патрыятычныя таварыствы, напрыклад «Вартавы незалежнасці», якія аб'ядналі прадстаўнікоў іракскай гандлёвай і прамысловай буржуазіі, інтэлігенцыі і антыанглійскіх групавак феадалаў. Лідарамі таварыства былі купец Джафар Абу ат-Ціман і багаслоў Мухамед ас-Садр, якія выступалі за незалежнасць краіны. У такім становішчы дробнае выступленне аднаго з плямён у мястэчку Румейса 30 чэрвеня 1920 г. перарасло ў агульнаіракскае паўстанне. На працягу месяца паўстанцы вызвалілі амаль усю арабскую частку Ірака, за выключэннем апорных пунктаў англічан у даліне Тыгра паміж Басрай і Багдадам. Аднак гэта паўстанне праходзіла ізалювана ад барацьбы ў іншых раёнах краіны. Англічане ў сярэдзіне лістапада 1920 г. разграмілі паўстанцаў.

Англа-іракскі дагавор. Дамогшыся падтрымкі з боку напалоханых размахам паўстання ўплывовых мясцовых феадальна-кампрадорскіх групавак, вярхоўны камісар Англіі ў Іраку ўтварыў у кастрычніку 1920 г. часовы ўрад Ірака, а 23 жніўня 1921 г. Англія дамаглася абвяшчэння іракскім каралём Фейсала аль-Хашымі (Фейсал I), які кіраваў вайной плямён супраць Асманскай імперыі. Ва ўсе ведамствы каралеўскага ўрада былі пастаўлены англійскія дараднікі. Сапраўдным кіраўніком краіны заставаўся вярхоўны камісар. Паводле Англа-іракскага дагавора 1922 г. іракскі ўрад павінен быў кіравацца «парадамі» вярхоўнага камісара ў пытаннях міжнароднай і фінансавай палітыкі. Англіійскія войскі засталіся ў Іраку.

Каланіяльная адміністрацыя паспрабавала пакінуць за англійскімі кампаніямі манапольнае права на разведку і здабычу нафты на ўсёй тэрыторыі краіны. Але ў 1927 г. пад націскам міжнароднага капіталу англічане вымушаны былі пагадзіцца на стварэнне змешанай «Ірак петролеум кампані» (англійскі, галандскі, амерыканскі і французскі капіталы). Тым не менш Англія захавала ў нафтавай прамысловасці Ірака пануючае становішча. На чале руху пратэсту супраць кабальнага дагавора і эканамічнага засілля замежнага капіталу стаялі патрыятычная Іракская нацыянальная партыя (ІНП) на чале з Абу ат-Ціманам, створаная на аснове таварыства «Вартавы незалежнасці», Партыя Іракскага Адраджэння на чале з ас-Садрам.

У становішчы, калі расло супраціўленне сістэме мандата, англійскі ўрад прапанаваў змяніць форму англа-іракскіх адносін і адмяніць мандат. Да гэтага англійскія ўлады штурхала і тое, што ўмовы мандата абавязвалі праводзіць у Іраку палітыку «адчыненых дзвярэй» і прадастаўляць роўныя магчымасці для капіталу іншых краін. 30 чэрвеня 1930 г. буйнейшы праанглійскі дзеяч Ірака Нуры аль-Саід, які ўзначаліў незадоўга да гэтага ўрад, падпісаў новую англа-іракскую дамову тэрмінам на 25 гадоў, якая ўступала ў сілу з моманту прыняцця Ірака ў Лігу Нацый. Паводле яе Ірак аб'яўляўся незалежнай дзяржавай, звязанай з Англіяй сувяззю «сяброўства» і «саюзу». Англія захоўвала за сабой права «кансультаваць» Ірак па пытаннях знешняй палітыкі, пакінула ваенныя базы і ўлічвала «адмысловыя інтарэсы» ў абароне Ірака, атрымала манапольнае права камандзіраваць у Ірак саветнікаў і экспертаў. Дагавор фактычна захоўваў англійскае панаванне ў краіне.

Супраць такога дагавора выступілі шырокія пласты іракскага грамадства. Створаная ў лістападзе 1930 г. апазіцыйная партыя «Нацыянальнае братэрства» аб'яднала шэраг феадальных групавак, якія сапернічалі з Нуры аль-Саідам, і патрыятычныя пласты буржуазіі, інтэлігенцыі, студэнтаў. У студзені 1931 г. у яе склад увайшла ІНП Абу ат-Цімана. «Нацыянальнае братэрства» патрабавала ліквідацыі дагавора 1930 г., склікання парламента і адстаўкі праанглійскага ўрада. Нуры аль-Саід, абавіраючыся на англійскія войскі, змог стрымаць далейшае развіццё вызваленчага руху, і 3 кастрычніка 1932 г., афіцыйна пацвердзіўшы абавязацельствы Ірака і гарантыі замежным кампаніям, дамогся прыёму Ірака ў Лігу Нацый.

Пераварот 1936 г. Да моманту абвяшчэння незалежнасці Ірак заставаўся адсталай аграрнай краінай. За выключэннем нафтавай прамысловасці, за гады мандата не было створана ні аднаго буйнога прамысловага прадпрыемства. Прадастаўленне Іраку фармальнай незалежнасці супала па часе з сусветным эканамічным крызісам 1929—1933 гг., у выніку якога напалову панізіліся цэны на асноўны прадукт іракскага экспарту — фінікі, а таксама на збожжа, шэрсць і іншую сельскагаспадарчую прадукцыю. Наступствам крызісу стала

скарачэнне пасяўных плошчаў, збядненне сялян і масавая міграцыя іх у гарады.

Ліквідацыя англійскай адміністрацыі садзейнічала абвастранню супярэчнасцей у іракскім грамадстве, у правячых вярхах. У сакавіку 1933 г. да ўлады прыйшоў урад «Нацыянальнага братэрства» пад старшынствам Рашыда Алі аль-Гайлані. Ён заявіў аб сваім прызнанні дагавора 1930 г. ІНП рэзка выступіла супраць гэтага курсу і заявіла аб разрыве з «Нацыянальным братэрствам». У палітычнай барацьбе, якая абвастрылася, прыняла актыўны ўдзел уплывовая арганізацыя, што гуртавалася вакол багдадскай газеты «Аль-Ахкалі». У яе склад уваходзілі іракскія грамадскія дзеячы, якія імкнуліся да кардынальных пераўтварэнняў у краіне. З 1934 г. вядучую ролю ў працы «Аль-Ахкалі» сталі адыгрываць Джафар Абу ат-Ціман і адвакат Каміль аль-Чадары.

Супраць урада «Нацыянальнага братэрства» выступалі некаторыя феадальныя групы на чале з буйным землеўладальнікамі Хікметам Сулейманам. Ён усталяваў сувязі з групай «Аль-Ахкалі» і ад яе імя ўступіў у перамовы з лідарам антыанглійскай ваеннай групы генералам Бакрам Сідкі. Х. Сулейман і Б. Сідкі склалі план вайсковага перавароту, аб якім паведамілі лідарам «Аль-Ахкалі». 29 кастрычніка 1936 г. войскі пад камандаваннем Б. Сідкі прад'явілі каралю Газі I, які ўступіў на трон у 1933 г., ультыматум з патрабаваннем адстаўкі ўрада «Нацыянальнага братэрства». Кароль прыняў ультыматум і даручыў Х. Сулейману фарміраванне кабінета міністраў. Ва ўрад увайшлі тры прадстаўнікі «Аль-Ахкалі». Б. Сідкі быў прызначаны начальнікам генеральнага штаба. У сваіх праграмных заявах Х. Сулейман і Абу ат-Ціман, які атрымаў пасаду міністра фінансаў, абвясцілі намер правесці шырокія рэформы, у тым ліку перадаць дзяржаўныя землі беззямельным сялянам, садзейнічаць развіццю нацыянальнай прамысловасці, палепшыць сацыяльнае забеспячэнне. Аднак Х. Сулейман і Б. Сідкі затрымлівалі рэалізацыю гэтай праграмы. У знак пратэсту супраць падобнай пазіцыі міністры з «Аль-Ахкалі» 19 чэрвеня 1937 г. падалі ў адстаўку.

Б. Сідкі, які знаходзіўся пад уплывам ідэй італьянскага і германскага фашызму, рыхтаваў новы пераварот з мэтай

усталявання ваеннай дыктатуры. Але разрыў Х. Сулеймана і Б. Сідкі з дэмакратычнымі коламі падарваў іх уплыў, чым скарысталіся праанглійскія групы. 11 жніўня 1937 г. Б. Сідкі быў забіты, праз пяць дзён паў урад Х. Сулеймана. У краіне было адноўлена панаванне праанглійскіх сіл. 25 снежня 1938 г. урад узначаліў іх лідар Нуры аль-Саід. У сакавіку 1939 г., інспіраваўшы антыўрадавую змову, ён арыштаваў вялікую групу апазіцыянераў. 3 красавіка 1939 г. пры загадкавых акалічнасцях у аўтамабільнай катастрофе загінуў кароль Газі І, які не ўхваляў праанглійскі курс Нуры аль-Саіда. Каралём быў абвешчаны сын загінуўшага чатырохгадовы Фейсал ІІ, рэгентам пры якім быў пастаўлены аднадумец Нуры аль-Саіда прынц Абд аль-Іях.

Антыбрытанскі пераварот 1941 г. Пасля ўступлення Англіі ў Другую сусветную вайну Нуры аль-Саід разарваў дыпламатычныя адносіны з Германіяй. Фармальна Ірак захоўваў нейтралітэт, але ўся эканоміка краіны была пастаўлена на службу інтарэсам Англіі. 12 верасня 1939 г. урад увёў надзвычайнае становішча, узмацніў рэпрэсіі супраць апазіцыі. Выкарыстаўшы ваенныя няўдачы Англіі ў Еўропе і на Блізкім Усходзе, ваенныя антыанглійскай групы «Залаты квадрат» (узначальвалі чатыры вышэйшыя афіцэры іракскай арміі) ажыццявілі 1 красавіка 1941 г. ваенны пераварот. Да ўлады прыйшоў урад Рашыда Алі аль-Гайлані. Аб'ектыўна дзеянні змоўшчыкаў адпавядалі інтарэсам Германіі і Італіі, якія абяцалі аказаць ураду аль-Гайлані ваенную дапамогу.

2 мая 1941 г. Англія пачала ваенныя дзеянні супраць іракскіх войск. Неўзабаве ўвесь Ірак быў акупіраваны. Народныя масы не аказалі арміі і ўраду актыўнай падтрымкі. Акупіраваўшы краіну, англійскія ўлады абвясцілі чыстку войска і дзяржапарату. Прынятыя ў 1943 г. папраўкі да канстытуцыі значна пашыралі прэрагатывы караля і паўнамоцтвы ўрада. 17 студзеня 1943 г. урад Ірака абвясціў вайну Германіі. Некаторыя магчымасці для сваёй дзейнасці атрымалі антыфашысцкія і прагрэсіўныя грамадскія арганізацыі. Іракская эканоміка перажывала перыяд застою, узмацняўся падатковы прыгнёт, у выніку ваенных рэквізіцый пачаўся голад. Англійскія і іракскія войскі вымушаны былі падаўляць народныя паўстанні. Асабліва грозным стала паўстанне

курдаў, распачатае ў 1943 г. і разгромленае толькі восенню 1945 г. з дапамогай англійскай авіяцыі.

Егіпет паміж двюма сусветнымі войнамі. Нацыянальна-вызваленчы рух у краіне. Пасля заканчэння Першай сусветнай вайны нацыянальны рух Егіпта вылучыў патрабаванне незалежнасці краіны. Кіруючую ролю ў руху стала адыгрываць партыя Вафд (Дэлегацыя), якую у канцы 1918 г. арганізавалі прэм'ер-міністр Рушдзі-паша і грамадскі і палітычны дзеяч Заглул-паша для ўдзелу ў працы Парыжскай мірнай канферэнцыі. Адмова выслухаць патрабаванні Егіпта і арышт чатырох лідараў вафдзістаў прывёў у сакавіку 1919 г. да агульнаегіпецкага паўстання. Нягледзячы на яго падаўленне, англійскі ўрад 28 лютага 1922 г. апублікаваў дэкларацыю аб скасаванні англійскага пратэктарату і прызнанні Егіпта незалежнай дзяржавай. Англія пакінула за сабой шэраг правоў: ахова Суэцкага канала, інтарэсаў замежных грамадзян і правоў нацыянальных меншасцей, абарона Егіпта ад замежнага ўмяшання, сумеснае кіраванне Суданам. 19 красавіка 1923 г. была абвешчана новая канстытуцыя: Егіпет стаў канстытуцыйнай манархіяй на чале з каралём Фуадам I. Былі створаны парламент і адказны перад ім і каралём кабінет міністраў, які ўзначалілі лідары Вафда.

Фактычная згода Вафда з дэкларацыяй 1922 г. азначала, што нацыянальная буржуазія пайшла на пагадненне з англічанамі. Аднак гэта дамова не магла быць трывалай з-за супярэчнасці паміж імкненнем Егіпта да незалежнасці і жаданнем Англіі захаваць сваё панаванне ў краіне. Канфлікт разгарэўся вакол Судана, які лічыўся кандамініумам Англіі і Егіпта. У 1924 г. лідары Вафда паставілі перад Англіяй пытанні: аб вывадзе брытанскіх войск з Судана і аб аб'яднанні англа-егіпецкага Судана з Егіптам. У адказ англічане вырашылі адхіліць ад улады вафдзісцкі ўрад. Вафдзісты не сталі аказваць супраціўлення і пайшлі ў адстаўку. Аднак на чарговых парламенцкіх выбарах яны атрымалі большасць галасоў.

Палітыка егіпецкага ўрада ў 1930-я гг. Сусветны эканамічны крызіс 1929—1933 гг. нанёс цяжкі ўдар па эканоміцы Егіпта, паразіўшы ў першую чаргу бавоўнаводства — аснову егіпецкай эканомікі. Англійскі капітал, уклаўшы буйныя сумы ў ірыгацыйныя збудаванні і ўсяляк стымулючы

развіццё мясцовага бавоўнаводства, стварыў у Егіпце важную сыравінную базу для сваёй баваўнянай прамысловасці. Гэта вяло да скарачэння пасяўных плошчаў пад зерневыя культуры, і Егіпет вымушаны быў імпартаваць хлеб. Невялікая фабрычна-завадская прамысловасць, якая склалася ў краіне, была занята ў асноўным першаснай перапрацоўкай мясцовай сельскагаспадарчай сыравіны. Буйная цяжкая індустрыя ў Егіпце адсутнічала. Крызіс прывёў да закрыцця дробных і сярэдніх прадпрыемстваў, беспрацоўе дасягнула велізарных памераў, рэальны заробак моцна скараціўся. У той жа час узмацнілася пранікненне замежнага капіталу ў эканоміку Егіпта. Гэта стварала ўмовы для новага ўздыму вызваленчай барацьбы. Падставай да яе паслужыла спроба лейбарысцкага ўрада Англіі навязаць Егіпту новы дагавор. Праект яго вафдзісцкі лідар прэм'ер-міністр Нахас-паша ў 1930 г. адмовіўся прыняць. Кароль Фуад I распусціў парламент і адхіліў урад Нахас-пашы ад улады. Новы кабінет узначаліў Ісмаіл-Сідкі-паша. У кастрычніку 1930 г. ён адмяніў канстытуцыю 1923 г. і ўвёў новую канстытуцыю, якая забараняла дэпутатам умешвацца ў дзеянні выканаўчай улады. Урад забараніў шэраг прафсаюзаў, якія знаходзіліся пад уплывам Вафда.

Паслякрызісная дэпрэсія прымусіла ўрад, які імкнуўся абараняць інтарэсы памешчыкаў, устанавіць у пачатку 1934 г. забаронныя пошліны на імпортны хлеб, у выніку чаго кошт на хлеб вырас у паўтара раза. Гэта выклікала новыя хваляванні ва ўсіх прамысловых цэнтрах. Выбух небяспечнай сітуацыі ў Егіпце ў сувязі з сусветным крызісам, прыход да ўлады Гітлера ў Германіі і напад фашысцкай Італіі на Абісінію ў 1935 г. прымусілі англійскі ўрад узмацніць курс на кансалідацыю ўнутрыпалітычнага становішча ў Егіпце і ўрэгуляванне сваіх узаемаадносін з егіпецкімі ўладамі. У сваю чаргу, Егіпет, які не меў колькі-небудзь сур'ёзных узброеных сіл, не мог самастойна супрацьстаяць магчымай агрэсіі з боку фашысцкіх дзяржаў. У снежні 1935 г. была адноўлена канстытуцыя 1923 г., а ў маі 1936 г. адбыліся выбары ў парламент, дзе вафдзісты атрымалі большасць месцаў і сфарміравалі ўрад на чале з Нахас-пашой. У гэтым жа годзе на трон узышоў новы кароль Фарук I.

Англа-егіпецкі дагавор 1936 г. Егіпет у гады Другой сусветнай вайны. У жніўні 1936 г. егіпецкая дэлегацыя падпісала дагавор з Англіяй на 20 гадоў. Па ім фармальна аб'яўлялася аб спыненні англійскай акупацыі ў Егіпце, а англійскі камісар атрымаў статус пасла. Дагавор санкцыянаваў прысутнасць англійскіх войск у зоне Суэцкага канала, у Каіры і Александрыі; англійскія ўзброеныя сілы захоўвалі права карыстання егіпецкімі аэрадромамі і права палётаў над егіпецкай тэрыторыяй; егіпецкае войска ставілася пад кантроль англійскай ваеннай місіі. У Судане аднаўляўся рэжым кандамініума. Дагавор 1936 г., з аднаго боку, значна пашырыў кампетэнцыю ўрада незалежнага Егіпта, а з іншага боку, замацоўваў панаванне Англіі ў Егіпце, хоць і ў змененым выглядзе. У 1937 г. Егіпет быў прыняты ў Лігу Нацый.

З пачаткам Другой сусветнай вайны ўрад Егіпта імкнуўся займаць такую пазіцыю, каб не быць уцягнутым у вайну. На гэтым настойвала большасць палітычных дзеячаў, у тым ліку і партыя Вафд, якая згаджалася на супрацоўніцтва з Англіяй пры ўмове, што тая дасць абавязацельства вывесці свае войскі з Егіпта па заканчэнні вайны і пагадзіцца выпусціць рэакцыйны парламент, абраны ў 1938 г. На дзяржавы «восі» арыентавалася найбольш рэакцыйная групоўка на чале з каралём Фарукам I, а таксама партыя лібералаў-канстытуцыяналістаў. За поўнае супрацоўніцтва з Англіяй і за аб'яўленне вайны Германіі і Італіі стаялі прадстаўнікі той часткі буржуазіі, якая была звязана з англійскім капіталам. Перад вайной яны адкалоліся ад Вафда і ўтварылі партыю Саад. Нягледзячы на агрэсіўныя дзеянні краін «восі» і іх актыўную падрыўную дзейнасць унутры краіны, лідары Вафда працівіліся аб'яўленню вайны. Урад Хусейна Сіры-пашы праводзіў фактычна прагерманскую палітыку. Тады 4 лютага 1942 г. англійскія войскі акружылі каралеўскі палац і пад пагрозай адрачэння кароль вымушаны быў прызначыць праанглійскі ўрад на чале з Мустафой ан-Нахасам. Тым не менш толькі ў лютым 1945 г. Егіпет фармальна абвясціў вайну Германіі і Японіі, што дало яму права ўдзельнічаць у маі — чэрвені 1945 г. у канферэнцыі па стварэнні ААН.

Нацыянальна-вызваленчая барацьба ў Сірыі, Ліване і Марока. У кастрычніку 1918 г. туркі адступілі з Сірыі і

Лівана. Англіійскія войскі дамагліся перамогі з дапамогай арабскіх атрадаў з Хіджаза, а таксама дзякуючы антытурэцкаму паўстанню на сірыйска-ліванскай тэрыторыі. У красавіку 1920 г. краіны Антанты прынялі рашэнне аб перадачы Францыі мандата на Сірыю і Ліван. У верасні 1920 г. была створана дзяржава «Вялікі Ліван» на чале з французскім губернатарам. Сірыя ж, наадварот, была раздроблена на шэраг невялікіх дзяржаўных утварэнняў, створаных пераважна на рэлігійна-этнічнай аснове: Халеб, Дамаск, Джабель-Друз, Латакія. Тэрытарыяльныя адзінкі кіраваліся французскімі губернатарамі, якія падпарадкоўваліся вярхоўнаму камісару. Пачалося ўзмацненне пранікненне французскага капіталу ў эканоміку Сірыі і Лівана. Яшчэ ў красавіку 1919 г. быў створаны падкантрольны Францыі Банк Сірыі і Лівана. Ён атрымаў манаполію на выпуск уведзенага ў 1920 г. папяровага сірыйскага фунта. Запасы залатых манет, якія абарачаліся ў краіне, былі выведзены з абароту і вывезены за мяжу. У прамысловасці па-ранейшаму дамінавалі сама-тужна-рамесныя майстэрні з выкарыстаннем ручной працы. Мандатныя ўлады шмат у чым захавалі панаваўшую ў часы Асманскай імперыі сістэму феадальнага землеўладання і дробнасялянскага землекарыстання. Але на тых ўгоддзях, якія адводзіліся пад высокатаварныя тэхнічныя і харчовыя культуры, французская адміністрацыя ламала архаічныя абшчынныя формы землеўладання і землекарыстання, практыкуючы масавы згон сялян з зямлі.

У цяжкім становішчы апынулася дробная буржуазія і рамеснікі. Вайна парушыла традыцыйныя гаспадарчыя і гандлёвыя сувязі, а вузкасць унутранага рынку і канкурэнцыя замежных тавараў падарвалі і без таго нетрывалую базу дробнай вытворчасці. Валютная і канцэсійная палітыка Францыі наносілі значную шкоду інтарэсам гандлёва-прамысловай буржуазіі, паколькі з-за раздрабнення краіны яна пазбаўлялася старых міжрэгіянальных рынкаў, а збыдненне сялянства звужала для яе і ўнутраны рынак.

З першых жа дзён акупацыі ўспыхнулі лакальныя паўстанні. Ва Усходняй Сірыі іх узначалілі «арабскія клубы». У чэрвені 1919 г. у Дамаску быў створаны «Усеагульны сірыйскі кангрэс», які заклікаў народ да барацьбы з акупантамі. У гэтыя ж дні была створана «Народная рада нацыя-

нальнай абароны». Яна збірала сродкі і зброю для партызанскай барацьбы, прыцягвала добраахвотнікаў. Аднак летам 1920 г. Дамаск быў узяты французамі, а патрыятычныя арганізацыі разгромлены. Шматлікія ўдзельнікі нацыянальнага руху эмігрыравалі, большасць — у Каір, куды перанесла сваю дзейнасць створаная раней Партыя арабскай незалежнасці. Тут жа была створана Партыя сірыйскага яднання. Яны склікалі кангрэс у Жэневе і выпрацавалі патрабаванні да Лігі Нацый аб адмене мандата і аб суверэнітэце Сірыі. У 1925 г. была створана Сірыйская камуністычная партыя. Мандатныя ўлады пайшлі на саступкі буржуазным нацыяналістам і дазволілі ім заснаваць у Сірыі легальную Народную партыю (Хізб аш-Шааб).

Абвяшчэнне незалежнасці Сірыі. 18 ліпеня 1925 г. у Джабель-Друзе пачалося антыфранцузскае паўстанне, якое перарасло ў агульнасірыйскае. Нават умераная Народная партыя, устанавіўшы кантакт з дружскімі правадырамі, пачала рыхтаваць паўстанне ў Дамаску. Але вярхоўны камісар Сарэйль у канцы жніўня 1925 г. забараніў Народную партыю і арыштаваў шэраг яе дзеячаў. Вясной 1926 г. французскі ўрад з Марока перакінуў у Сірыю і Ліван войскі, якія перайшлі ў наступленне. Баі працягваліся да вясны 1927 г., калі паўстанне было падаўлена.

Паўстанне 1925—1927 гг. прымусіла каланізатараў ужыць больш гібкія метады кіравання. Французскія ўлады далі згоду на скліканне Устаноўчага сходу, выбары ў які адбыліся 24 красавіка 1928 г. Большасць дэпутацкіх месцаў у ім атрымалі прадстаўнікі новай буржуазнай нацыянал-рэфармісцкай партыі Нацыянальны блок (Кутля аль-Ватанія), створанай замест Народнай партыі. Устаноўчы сход у прынятай 8 жніўня 1928 г. канстытуцыі абвясціў Сірыю незалежнай дзяржавай, якая не прызнае французскі мандат. У адказ новы вярхоўны камісар Пансе неадкладна распусціў сход. Канстытуцыя была ўведзена ў дзеянне толькі ў маі 1930 г. з даданнем да яе артыкула, які абвясчаў захаванне рэжыму мандата.

Палітычнае і эканамічнае становішча Сірыі ў 30-я гг. XX ст. Сусветны эканамічны крызіс 1929—1933 гг. і наступная дэпрэсія рэзка пагоршылі становішча насельніцтва Сірыі і Лівана. У гэты перыяд цэны на прадукцыю сельскай

гаспадаркі знізіліся ў 5 разоў, збыт шэрага асноўных прамысловых тавараў таксама скараціўся ў некалькі разоў. Неспрыяльная эканамічная кан'юнктура вяла да збяднення сялянства. Дзясяткі тысяч фелахаў (сялян) у пошуках працы запаўнялі гарады, арганізоўвалі галодныя паходы. У гарадах руйнавалася малапрыбытковая саматужна-прамысловая вытворчасць. У выніку гэтага дзясяткі тысяч рабочых і рамеснікаў засталіся без працы.

Цяжкае эканамічнае становішча стымулявала развіццё нацыянальна-вызваленчага руху. Пад яго ціскам французскія ўлады ўступілі ў перамовы з лідарамі Нацыянальнага блока аб заключэнні новага міждзяржаўнага дагавора, заснаванага на прызнанні незалежнасці Сірыі. Такі дагавор быў заключаны 9 верасня 1936 г. Ён прадугледжваў адмену французскага мандата на працягу трох гадоў з дня ратыфікацыі гэтага дагавора. Францыя захоўвала ў Сірыі пры ўмове неўмяшання ва ўнутраныя справы краіны свае войскі і вайсковыя базы. 30 лістапада адбыліся выбары ў новы сірыйскі парламент. Перамогу на іх ізноў атрымаў Нацыянальны блок, а яго лідар Хашым аль-Атасі быў абраны прэзідэнтам краіны. У склад Сірыі былі ўключаны Латакія, Джабель-Друз і Эль-Джазіра, да гэтага існаваўшыя ў якасці асобных дзяржаў. У студзені 1939 г. французскі парламент адмовіўся ратыфікаваць дагавор 1936 г., а Латакія, Джабель-Друз і Эль-Джазіра ізноў былі фармальна аддзелены ад Сірыі. У знак пратэсту супраць гэтага рашэння нацыянальны ўрад Сірыі пайшоў у адстаўку. Тады вярхоўны камісар у чарговы раз распусціў парламент і адмяніў дзеянне канстытуцыі краіны.

Палітыка Францыі ў Ліване. Сірыя і Ліван у гады Другой сусветнай вайны. У 1926 г. французскія ўлады «даравалі» Лівану рэспубліканскую канстытуцыю. У краіне былі створаны ўрад і двухпалатны парламент. Аднак такія важнейшыя прэрагатывы, як знешнія зносіны і ваенныя пытанні, заставаліся ў кампетэнцыі Францыі. Любое рашэнне ліванскага ўрада магло быць адменена вярхоўным камісарам. У лістападзе 1936 г. Францыя вымушана была пайсці на падпісанне новага франка-ліванскага дагавора. Французскі ўрад абавязаўся праз тры гады (як і ў аналагічнай дамоў з Сірыяй) адмяніць мандат. Ён адмовіўся ад кантролю над

мытнямі, валютнай сістэмай і сувяззю. Але ўрад Лівана ў сваю чаргу абавязаўся кансультавацца з Францыяй па пытаннях знешняй палітыкі. Акрамя гэтага, на ліванскай тэрыторыі заставаліся ўзброеныя сілы Францыі і за ёй заставалася права абараняць рэлігійныя і нацыянальныя меншасці. Напярэдадні Другой сусветнай вайны ў Ліване быў ізноў усталяваны неабмежаваны кантроль французскіх акупацыйных улад.

У верасні 1939 г. пасля пачатку Другой сусветнай вайны тэрыторыя Сірыі была абвешчана «ваеннай зонай», і на ёй было ўведзена надзвычайнае становішча. Пасля капітуляцыі Францыі ў 1940 г. вішысцкі ўрад даў фашысцкай Германіі паўнамоцтвы па выкарыстанні тэрыторыі мандата ў эканамічных і стратэгічных інтарэсах дзяржаў «восі». У маі 1941 г. ваенныя базы ў Сірыі сталі выкарыстоўвацца для ваенных дзеянняў супраць англійскіх войск, размешчаных у Іраку. У сваю чаргу, брытанскае камандаванне абвясціла Сірыю варожай тэрыторыяй і стала падвргаць яе штодзённым паветраным налётам і артабстрэлу. 14 ліпеня 1941 г. тэрыторыя Сірыі апынулася пад кантролем узброеных сіл Англіі і «Свабоднай Францыі». 27 верасня была абвешчана незалежнасць Сірыі з агаворкай, што суверэнітэт будзе абмежаваны «патрабаваннямі ваеннага часу», а пытанне аб канчатковай адмене мандата будзе разгледжана ў новым франка-сірыйскім дагаворы. У сакавіку 1943 г. французскі генеральны дэлегат у Сірыі і Ліване аднавіў дзеянне адмененай у 1939 г. канстытуцыі Сірыі і даў згоду на правядзенне парламенцкіх выбараў. У ліпені перамогу на іх у чарговы раз атрымаў Нацыянальны блок, які сфарміраваў урад, а прэзідэнтам краіны стаў яго новы лідар Шукры аль-Куатлі. У лютым 1945 г. Сірыя абвясціла вайну Германіі і Японіі. У сакавіку таго ж года яна прыняла ўдзел у стварэнні Лігі арабскіх дзяржаў (ЛАГ), а ў красавіку 1945 г. удзельнічала ў Сан-Францыскай канферэнцыі, на якой разглядалася пытанне аб стварэнні ААН.

Ваеннае становішча і нарастанне англа-французскага саперніцтва ў рэгіёне прымусіла кіраўніцтва «Свабоднай Францыі» 26 лістапада 1941 г. абвясціць незалежнасць Лівана. Адначасова была зроблена агаворка, што незалежнасць будзе абмежавана патрабаваннямі «ваеннага часу». Пытанне

аб канчатковай адмене мандата так і не было вырашана. Выбары ў Ліване ў жніўні 1943 г. прынеслі перамогу прадстаўнікам буржуазна-нацыяналістычных колаў, якія гуртаваліся вакол канстытуцыйнага блока, створанага ў 1943 г. Ён прадстаўляў у асноўным хрысціянскае насельніцтва краіны, імкнуўся выкарыстаць рознагалоссі паміж Англіяй і Францыяй у барацьбе за незалежнасць. У верасні 1943 г. яго лідар Бешара аль-Хуры быў абраны прэзідэнтам Ліванскай Рэспублікі. Прэм'ер-міністрам стаў Рыад Сольх. Але на момант заканчэння вайны Ліван і Сірыя заставаліся акупіраванымі французскімі войскамі.

Рэспубліка Рыф. У Марока з-за падзей Першай сусветнай вайны пераважная частка тэрыторыі заставалася за межамі кантролю еўрапейскіх каланіяльных адміністрацый. У 1920 г. іспанскія войскі зрабілі спробу авалодаць багатай карыснымі выкапнямі вобласцю Рыф. Горскія плямёны на чале з Абд аль-Керымам нанеслі захопнікам шэраг цяжкіх паражэнняў. Яны стварылі ў 1921 г. Рэспубліку Рыф з выбарным Нацыянальным сходам і на працягу пяці гадоў паспяхова ваявалі супраць спроб іх каланізаваць. Толькі аб'яднаўшы намаганні і атрымаўшы магутныя падмацаванні з метраполіі, франка-іспанскім войскам удалося ў маі 1926 г. захапіць штаб-кватэру паўстанцаў у Таргісце і прымусіць іх асноўныя сілы да капітуляцыі. Аднак узброенае супраціўленне горскіх плямён працягвалася ў асобных раёнах да 1934 г. Пасля паражэння Рэспублікі Рыф нацыянальна-вызваленчы рух не спыніўся. У 1934 г. у французскай зоне аформіўся Мараканскі блок нацыянальнага дзеяння (МБНД), які запатрабаваў даць султанскай адміністрацыі, пры захаванні вярхоўнай улады генеральнага рэзідэнта, дадатковыя паўнамоцтвы па кіраванні Марока. Яго кіраўніцтва высунула «План рэформ» — першы праграмны дакумент нацыянальна-вызваленчага руху краіны. У 1937 г. дзейнасць Мараканскага блока была забаронена.

У іспанскай зоне акупацыі адразу пасля падзення ў Іспаніі ў 1931 г. манархіі і абвешчэння рэспубліканскага ладу група нацыянальных дзеячаў на чале з аль-Хаджам Абд ас-Саламам Бенунай адправілася ў Мадрыд і перадала часоваму ўраду мемарандум. Не замахваючыся на адмену рэжыму пратэктарату, прадстаўнікі мараканскай дэлегацыі прасілі

аб прадастаўленні шырэйшых грамадзянскіх свабод і магчымасці актыўней удзельнічаць у рашэнні розных пытанняў адміністрацыйна-гаспадарчага і ўнутрыпалітычнага жыцця Марока. Абд аль-Халік Торас, які ўзначаліў пасля смерці Бенуны вызваленчы рух, і яго нацыяналістычна настроеныя прыхільнікі, не знаходзячы паразумення з рэспубліканскім урадам Іспаніі, пайшлі ў 1936 г. на ваенны саюз з генералам Франка, які абвясціў камуністаў метраполіі «ворагамі ісламу».

Пасля паражэння Францыі ў чэрвені 1940 г. яе зона акупацыі Марока перайшла пад уладу ўрада Вішы. Прыбярэжныя бухты і водныя прасторы Марока выкарыстоўваліся для стаянкі нямецкіх караблёў і транспартаў, а з аэрадромаў ажыццяўляліся сістэматычныя налёты фашысцкай авіяцыі на Гібралтар. Выкарыстаўшы спрыяльнае становішча, Іспанія са згоды вішыстаў акупіравала міжнародны порт Танжэр, а ў снежні 1942 г. афіцыйна абвясціла аб яго ўваходжанні ў склад сваіх уладанняў. Баявыя адзінкі ЗША і Англіі, якія высадзіліся восенню 1942 г. на мараканскім узбярэжжы, спачатку сутыкнуліся з супраціўленнем французскіх часцей. Але 22 лістапада 1942 г. галоўнакамандуючы ўзброенымі сіламі Вішы адмірал Дарлан падпісаў з камандзірам саюзніцкага корпуса генералам Кларкам пагадненне аб пераходзе мясцовых аэрадромаў, партоў і іншых аб'ектаў у распараджэнне войск антыгітлераўскай кааліцыі. Службоўцы французскай каланіяльнай адміністрацыі засталіся на сваіх пасадах.

Узмацніўшыся за гады Другой сусветнай вайны мараканская буржуазія ў 1943 г. утварыла партыю Незалежнасць (Істыкляль), генеральным сакратаром якой стаў Ахмед Балафрэдж. У студзені 1944 г. яе прадстаўнікі ўручылі султану, каланіяльным уладам Францыі і англа-амерыканскаму ваеннаму камандаванню маніфест, дзе на падставе прынцыпаў Атлантычнай хартыі, якая пацвярджала права народаў на самавызначэнне, было вылучана патрабаванне аб наданні незалежнасці і аб'яднанні Марока. У снежні 1942 г. у іспанскай зоне з падобнай заявай выступілі лідары створаных у 1936 і 1937 гг. Партыі нацыянальных рэформ (ПНР) і Партыі мараканскага адзінства (ПМА). Занепакоеная падобным развіццём падзей, каланіяльная адміністрацыя аддала загад

аб арышце А. Балафрэджа і яго найбліжэйшых паплечнікаў. Масавыя народныя хваляванні, якія ўспыхнулі пасля гэтага ў Фесе, Рабаце, Сале і іншых гарадах, былі падаўлены па-ліцыяй і войскамі.

Утварэнне і развіццё Саудаўскай Аравіі. Распад Асманскай імперыі ў выніку Першай сусветнай вайны спрыяў аб'яднанню араўійскіх зямель у цэнтралізаваную дзяржаву. Да пачатку 1920-х гг. на тэрыторыі сучаснай Саудаўскай Аравіі існавалі дзве дзяржавы — султанат Неджд з далучанымі тэрыторыямі і каралеўства Хіджаз. У Абдэль Азіз ібн Сауда, эміра Неджда, эканамічна больш слабага і меней уплывовага, чым Хіджаз, было значна менш шанцаў на аб'яднанне пад сваёй уладай араўійскіх зямель, чым у караля Хіджаза Хусейна ібн Алі, які валодаў святымі гарадамі Меккай і Медынай і лічыўся саюзнікам англічан. Хусейн у 1919 г. рушыў войскі ў памежныя раёны Неджда, але быў разбіты. Ібн Сауд са свайго боку захапіў эмірат Джабель-Шамар, размешчаны ў цэнтральных раёнах Араўійскага паўвострава, і пакончыў з дынастыяй Рашыдзідаў у лістападзе 1921 г.

6 сакавіка 1924 г. кароль Хіджаза Хусейн выступіў з дамаганнямі на тытул халіфа. У чэрвені 1924 г. султан Неджда і далучаных тэрыторый Абдэль Азіз ібн Сауд звярнуўся да мусульман з заклікам не прызнаваць Хусейна халіфам і склікаў канферэнцыю ўлемаў Неджда, на якой было прынята рашэнне аб вайне супраць Хіджаза. З верасня 1924 г. па снежань 1925 г. войскі ібн Сауда захапілі Хіджаз, уключаючы святыя гарады Мекку і Медыну. Галоўнай сілай войск Абдэль Азіза ібн Сауда з'яўляліся іхваны — ісламскае рэлігійнае ваеннае апалчэнне. 8 студзеня 1926 г. у Вялікай мячэці Меккі султан Абдэль Азіз быў абвешчаны каралём Хіджаза. У 1928 г. Абдэль Азіз ібн Сауд падпарадкаваў Асір, і ўсе тэрыторыі, якія цяпер складаюць саудаўскую дзяржаву, апынуліся пад яго кантролем.

У чэрвені 1926 г. ібн Сауд склікаў у Мецы сусветны кангрэс мусульман з удзелам 69 дэлегатаў ад Хіджаза, Неджда, Асіра, Афганістана, Егіпта, Емена, Лівана, Сірыі, Палесціны, Судана, Інданезіі, Індыі, СССР і іншых краін, што фактычна з'явілася прызнаннем яго ўсім светам ісламу. Ідэйным сцягам барацьбы Саудзідаў за аб'яднанне Араўійскага

паўвострава пад сваёй уладай было заснаванае ў XVIII ст. Мухамедам ібн Абд аль-Вахабам вучэнне вахабізму, у аснову якога была пакладзена пропаведзь звароту да чысціні першапачатковага ісламу, няўхільнага захавання ўсіх яго палажэнняў, асабліва адзінабожжа, адмова ад пакланення святым месцам і ад увядзення «шкодных новаўвядзенняў».

Цэнтралізацыя эміратаў Аравіі ў 20—30-я гг. XX ст. прыцягла да абвастрэння адносін паміж цэнтральнай уладай і іхванамі, якія служылі апорай прыхільнікаў феадальна-племяннага сепаратызму. Іхваны з'яўляліся таксама носбітамі рэлігійнага фанатызму і бедуінскай варожасці ў адносінах да «шматбожнікаў» і аселых жыхароў хіджазскіх гарадоў, «якія забылі» «сапраўдны» іслам. «Вынаходствам д'ябла» яны лічылі тыя тэхнічныя сродкі, якія ібн Сауд стаў шырока ўкараняць для ўмацавання цэнтральнай улады, гаспадарчых і ваенных патрэб (аўтатранспарт, радыё, тэлефон). Ібн Сауд спрабаваў паставіць пад кантроль радыкальных ісламістаў, у тым ліку і іхванаў. Летам 1926 г. ён стварыў Лігу грамадскай маралі, якая стала выконваць функцыі рэлігійнай паліцыі і кантраляваць паводзіны жыхароў Хіджаза. Супярэчнасці паміж ібн Саудам і іхванамі яшчэ больш абвастрыліся і прывялі да паўстання апошніх. Толькі ў студзені 1930 г. ібн Сауду ўдалося нанесці канчатковае паражэнне мяцезным атрадам іхванаў.

Стварэнне Каралеўства Саудаўская Аравія. Пасля падаўлення паўстання іхванаў ібн Сауд ператварыўся ў паўнапраўнага ўладара вялікай тэрыторыі. У 1930 г. ён выдаў указ аб стварэнні міністэрства замежных спраў, кіраўніком якога прызначыў свайго другога сына віцэ-караля Хіджаза Фейсала. У студзені 1932 г. у Хіджазе на чале з Фейсалам быў сфарміраваны савет міністраў, у склад якога ўвайшлі міністры замежных спраў, унутраных спраў і фінансаў, а таксама Кансультатыўная рада ў складзе віцэ-караля, яго дараднікаў і шасці прадстаўнікоў хіджазскай знаці. 18 верасня 1932 г. кароль выдаў дэкрэт «Аб аб'яднанні частак арабскага каралеўства», якое з гэтага часу атрымала назву Каралеўства Саудаўская Аравія. Дэкрэт аб'яўляў Каран канстытуцыяй краіны. У 1933 г. спадчынным прынцам быў прызначаны старэйшы сын караля — Сауд. Па сваім выбары і на вызначаны тэрмін кароль прызначаў эміраў (губернатараў)

асобных правінцый, за выключэннем Хіджаза, дзе правіў генеральны намеснік (віцэ-кароль). Была створана рэгулярная армія, якая пачала арганізоўвацца пасля разгрому іхванскага руху пры дапамозе замежных інструктараў.

Для аселых жыхароў краіны ібн Сауд быў каралём і эмірам, гэта значыць феадальным кіраўніком і адначасова, як і яго продкі, носьбітам тытула імама — духоўнага кіраўніка мусульманскай абшчыны (умы). Аравійскія качэўнікі, акрамя таго, бачылі ў родзе Саудзідаў сваю племянную знаць, якая асела ў гарадах. У Саудаўскай Аравіі не было нават зародка капіталістычных адносін, і дзяржава будавалася на феадальна-племянной аснове. Стварэнне цэнтралізаванай краіны забяспечыла жыхарам бяспеку, спыніла феадальна-племянныя міжусобицы. Аднак узмацнялася падатковая эксплуатацыя, прыгнёт знаці і бюракратычнага апарату, а племянная свабода качэўнікаў паступова змянялася дыктатам феадальнай дзяржавы. Яе гаспадарчай асновай, як і ў ранейшыя часы, заставалася жывёлагадоўля ў спалучэнні з аазісным земляробствам.

Прыбыткі дзяржаўнай казны залежалі ад рэгулярнага паступлення падаткаў, галоўным з якіх быў закат (традыцыйны мусульманскі падатак, які браўся з дзеяздольных асоб у адпаведнасці з іх гаспадарчай дзейнасцю і прыбыткамі). Падатак на гандлёвы капітал і на яго прырост складаў 2,5 %. З заваяваннем Хіджаза быў уведзены новы падатак — на паломнікаў, які прыносіў вялікія прыбыткі. Але дзяржава заставалася вельмі беднай. У сталіцы Эр-Рыядзе за кошт караля жыла цэлая армія беднякоў. Двойчы ў дзень ад тысячы да двух тысяч (а часам да 10 тыс.) чалавек атрымлівалі ежу на каралеўскай кухні. Ежа і невялікія падарункі для беднякоў выконвалі функцыю амартызатара паміж уладай і беднякамі, падтрымліваючы рэпутацыю караля як шчодрога і гасціннага ўладара. Манарх цэнтралізаваным шляхам пераразмяркоўваў прыбыткі сярод знаці.

Галоўнай крыніцай фінансавых паступленняў каралеўства ў 1920-я гг. быў хадж. Рэзкае скарачэнне ліку паломнікаў у сувязі з сусветным эканамічным крызісам паставіла саудаўскую казну ў складанае становішча. Новай найбольш важнай крыніцай прыбыткаў становіцца нафта. У пачатку 1933 г. «Стандарт Ойл Каліфорнія» (СОКАЛ) вырашыла пра-

весці разведку нафты на тэрыторыі Саудаўскай Аравіі і набыла канцэсію за 100 тыс. фунтаў стэрлінгаў золатам. Канцэсійнае пагадненне давала амерыканцам «выключнае права на перыяд 60 гадоў даследаваць, разведваць, перапрацоўваць, прадаваць нафту і нафтапрадукты». Кампанія атрымала тэрыторыю памерам 400 тыс. кв. міль, амаль увесь усход Саудаўскай Аравіі, на які раўспаўсюджвалася выключнае права. Урад вызваў кампанію і яе прадпрыемствы ад усіх прамых і ўскосных падаткаў, мытных плацяжоў. Але Саудаўская Аравія атрымала ад СОКАЛ заём у 50 тыс. фунтаў стэрлінгаў золатам. Таксама кампанія пагадзілася штогод выплачваць 5 тыс. фунтаў стэрлінгаў золатам да адкрыцця камерцыйных запасаў нафты, а затым павінна была выплачваць па 4 шылінгі золатам за кожную тону здабытай нафты. Першая нафта ў камерцыйных колькасцях была выяўлена ў 1938 г. 1 мая 1939 г. ад берагоў Саудаўскай Аравіі адышоў першы танкер з нафтай. Амерыканскія геалагі прыйшлі да высновы, што яны адкрылі фантастычныя запасы нафты.

Саудаўская Аравія ў гады Другой сусветнай вайны. Пад уплывам Другой сусветнай вайны стала згортвацца здабыча нафты, сельская гаспадарка ў сувязі з мабілізацыяй у войска пазбаўлялася шматлікіх рабочых рук, у некалькі разоў скарацілася колькасць паломнікаў. Выдаткі на армію, на закупку прадуктаў харчавання, якія падаражалі, патрабавалі шмат сродкаў. У час вайны Абдэль Азіз ібн Сауд скасаваў пагадненні аб сяброўстве з Германіяй і Італіяй, якія былі падпісаны адпаведна ў 1929 г. і 1932 г., і пераў дыпламатычныя адносіны з гэтымі краінамі ў 1940 г. і 1941 г.

У гады вайны ЗША паставілі задачу замяніць Вялікабрытанію ў якасці пануючай дзяржавы на Блізкім Усходзе, улічваючы, у прыватнасці, яго нафтавы патэнцыял. У 1943 г. амерыканскі ўрад абвясціў Саудаўскую Аравію краінай, якая мае жыццёва важнае значэнне для абароны ЗША, і распаўсюдзіў на яе закон аб ленд-лізе. Важным момантам у амерыкана-саудаўскіх адносінах з'явілася сустрэча 14 лютага 1945 г. прэзідэнта Ф. Рузвельта з каралём ібн Саудам на борце крэйсера «Куінсі» падчас вяртання Рузвельта з Ялцінскай канферэнцыі. Кароль пацвердзіў існуючыя амерыканскія канцэсіі і пагадзіўся на будаўніцтва нафтаправода,

які злучыў бы нафтавае радовішча ў Эль-Хасе з узбярэжжам Міжземнага мора. У абмен на гэта Рузвельт паабяцаў падтрымліваць палітыку Саудаўскай Аравіі, накіраваную на барацьбу за вызваленне арабаў ад замежнага панавання, і перадаць ёй зброю з амерыканскіх складаў у Іране. У сакавіку 1945 г. Саудаўская Аравія абвясціла вайну дзяржавам «воці». Гэты сімвалічны жэст дазволіў ёй трапіць у лік краін-заснавальнікаў ААН.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Разгледзьце эвалюцыю каланіяльнай палітыкі Англіі і Францыі ў арабскіх дзяржавах Азіі. Што аказвала ўплыў на яе актывізацыю? 2. Ахарактарызуйце нацыянальна-вызваленчы рух у арабскіх краінах у міжваенны час. 3. Параўнайце палітычнае развіццё арабскіх дзяржаў Азіі. Вылучыце агульныя працэсы, характэрныя для ўсіх краін, і вызначыце асаблівасці кожнай краіны. 4. Дайце ацэнку англа-іракскаму дагавору 1922 г. і 1930 г. у кантэксце набыцця Іракам незалежнасці. 5. Параўнайце перавароты 1936 г. і 1941 г. у Іраку. Вызначыце іх характэрныя рысы і наступствы. 6. Параўнайце дзяржаўна-палітычнае становішча Егіпта ў адпаведнасці з англійскай дэкларацыяй 1922 г. і англа-егіпецкім дагаворам 1936 г. 7. Вызначыце ролю суданскага пытання ў адносінах паміж егіпецкім урадам і англічанамі ў першай палове 1920-х гг. Як яно было вырашана? 8. Ахарактарызуйце пазіцыю егіпецкіх палітычных дзеячаў па пытанні ўдзелу краіны ў Другой сусветнай вайне. 9. Вызначыце мэты, рухаючыя сілы, наступствы нацыянальна-вызваленчых паўстанняў 1920-х гг. у Сірыі і Марока. 10. Параўнайце палітыку Францыі ў Сірыі і Ліване. 11. Выявіце, як змянілася палітычная сітуацыя ў Сірыі і Ліване падчас Другой сусветнай вайны. 12. Паміж якімі палітычнымі лідарамі і дзяржавамі разгарнулася барацьба за аб'яднанне аравійскіх зямель? Назавіце вынікі гэтай барацьбы. 13. Успомніце асноўныя прынцыпы вучэння вахабізму. Чаму Саудзіды ўзялі іх за аснову сваёй палітыкі? 14. Ахарактарызуйце дзяржаўна-палітычную сістэму і асаблівасці эканамічнага развіцця Саудаўскай Аравіі.

§ 10. Манголія ў 1918—1945 гг.

Ліквідацыя кітайскім урадам аўтаноміі Знешняй Манголіі. Пасля рэвалюцыі 1911 г. у Кітаі, часткай якога ў той час была Манголія, стварыліся ўмовы для ўзнікнення самастойнай мангольскай дзяржавы, на чале якой стаў духоўны кіраўнік мангольскіх будыстаў — Богда-гэгэн. Паміж Знешняй Манголіяй і Кітайскай Рэспублікай узніклі слабыя сувязі. Яе незалежнасць была прызнана ў 1913 г. Кітаем і Ра-

сіяй, хоць праз два гады па Кяхцінскім дагаворы кітайцы змаглі атрымаць намінальны суверэнітэт над Манголіяй. У 1918 г. урад Аньфу, імкнучыся аднавіць прэстыж, страчаны ў Шаньдуне, паслаў ва Ургу войскі колькасцю ў чатыры тысячы чалавек, якія зверглі мангольскіх кіраўнікоў. Такім чынам, Кітай у 1919 г. ліквідаваў аўтаномію Манголіі, якая існавала з 1912 г., і навязаў ёй утрыманне кітайскай адміністрацыі і 12-тысячнага кітайскага гарнізона замест распушчанай мангольскай 8-тысячнай арміі. Пэўныя прывілеі здолелі захаваць толькі царкоўна-феадальныя вярхі на чале з Богда-гэгэнам, «жывым Богам» манголаў-ламаістаў.

З ліквідацыяй аўтаноміі ў 1919 г. услед за кітайскай адміністрацыяй у Манголію вярнуліся і кітайскія ліхвары, якія прыступілі да збірання старых даўгоў. Большая частка свайскай жывёлы, галоўнага багацця краіны, ізноў фармальна аказалася ў іх руках. На галечу была асуджана не толькі арацкая маса, але і большая нізавая частка феадальнага класа. Кепскае абыходжанне акупацыйных войск з мясцовым насельніцтвам узмацніла традыцыйную нянавісць манголаў да Кітая. Да таго ж у краіне адбыўся раскол феадальнага класа і ізаляцыя феадальных вярхоў у грамадстве з прычыны яе згоды з ліквідацыяй аўтаноміі і роспускам мангольскай арміі. Такім чынам, паралізаваны і раззброены феадальны клас не мог узначаліць нацыянальна-вызваленчы рух. Гэту функцыю ўзяла на сябе ўзнікшая на базе зліцця рэвалюцыйных кружкоў Сухэ-Батара і Чайбалсана Мангольская Народная партыя (МНП). Неаднародны сацыяльны склад (працоўнае арацтва, дробныя і сярэднія феадалы, ніжэйшыя ламы) МНП адлюстроўваў запатрабаванні нацыянальнага этапу рэвалюцыі. МНП першапачаткова існавала як форма адзінага нацыянальнага фронту, надкласавая арганізацыя.

Народна-дэмакратычная рэвалюцыя. 1—3 сакавіка 1921 г. адбыўся І з'езд МНП, які вызначыў курс на ўзброенае паўстанне. Створаныя яшчэ ў лютым партызанскія атрады былі аб'яднаны ў Мангольскую народную армію (МНА), начальнікам штаба і галоўнакамандуючым якой быў прызначаны Д. Сухэ-Батар. 13 сакавіка быў абраны Часовы народны ўрад. Потым МНП і Часовы народны ўрад разгарну-

лі падрыхтоўку да вызвалення краіны ад белагвардзейцаў. У жніўні 1920 г. белагвардзейскі генерал Унгерн-Штэрнберг, адыходзячы з Сібіры, лёгка выцесніў войскі Аньфу з Манголіі, але ў 1921 г. быў разбіты мангольскімі рэвалюцыйнымі сіламі і расійскай Чырвонай Арміяй. Чырвоная Армія ўнесла асноўны ўклад у ліквідацыю ўнгернаўшчыны на тэрыторыі Манголіі. З кітайскімі акупацыйнымі сіламі мангольская рэвалюцыйная армія справілася ў асноўным уласнымі сіламі, разграміўшы іх у бітве пад Маймачэнам 18 сакавіка 1921 г. 6 ліпеня 1921 г. была вызвалена ад белагвардзейцаў сталіца Манголіі Урга.

Перамозе нацыянальнай рэвалюцыі пад кіраўніцтвам МНП спрыяў знешні фактар: кітайскі кантроль над Манголіяй быў аслаблены рэвалюцыйным уздымам, які пачаўся ў самім Кітаі, і вострымі супярэчнасцямі паміж паўночнымі клікамі з рознай знешнепалітычнай арыентацыяй: гэта выявілася ў змене дыктатуры Сюй Чучжэна (праяпонская кліка Аньфу) на дыктатуру Чэн І (праанглійская кліка Чжылі) над Манголіяй; існавалі вострыя супярэчнасці паміж кітайскай уладай і Унгернам, які прапаведаваў «аднаўленне трох манархій» (Раманавых у Расіі, Богда-гэгэна пад сваім кантролем у Манголіі, Цын у Кітаі). Уступленне расійскай Чырвонай Арміі на тэрыторыю Манголіі ў рашаючай ступені забяспечыла перамогу рэвалюцыі. Такім чынам, можна сцвярджаць, што рашаючую ролю ў перамозе нацыянальнай рэвалюцыі ў Манголіі ў 1921 г. адыграў знешні фактар, які умела выкарыстала МНП для вызвалення краіны ад чужаземнага панавання. Феодалны клас, страціўшы ініцыятыву ў кіраўніцтве мангольскім грамадствам на этапе барацьбы за нацыянальнае вызваленне, ужо не мог вярнуць яе пасля перамогі нацыянальнай рэвалюцыі.

Абвяшчэнне Мангольскай Народнай Рэспублікі. Рэвалюцыянеры фактычна захапілі ўладу ў краіне пасля ўзяцця яе сталіцы і 10 ліпеня 1921 г. стварылі народны ўрад. 5 лістапада 1921 г. у Пагадненні паміж РСФСР і Манголіяй аб усталяванні дружалюбных адносін урад РСФСР прызнаў народны ўрад «адзіна законным» (артыкулы 1, 2). Новы рэжым фармальна не ліквідаваў прэрагатывы Богда-гэгэна VIII. Яго аўтарытэт сярод манголаў быў настолькі высокі, што рэвалюцыянеры не асмеліліся яго звергнуць. Замест гэтага па-

чынаецца непрацяглы, але планамерны працэс пазбаўлення Богда-хана асноўных дзяржаўных паўнамоцтваў.

У кастрычніку 1921 г. адкрыўся Часовы дзяржаўны хурал, які з'яўляўся дарадчым органам пры ўрадзе. У склад гэтага органа ўваходзілі міністры і іх намеснікі, прадстаўнікі аратаў, князі і прадстаўнікі ламаісцкага духавенства. На часовым дзяржаўным хурале было прынята Палажэнне аб мясцовай адміністрацыі, згодна з якім былі створаны органы мясцовага самакіравання. 1 лістапада 1921 г. Богда-гэгэна вымусілі падпісаць Клятвенны дагавор, які пазбаўляў яго права ўплываць на важныя дзяржаўныя рашэнні, падпісваў пакінуць за Богда-гэгэнам функцыі кіраўніка ламаісцкай царквы, але абмяжоваць яго свецкія функцыі. Ён прызнаваўся ў якасці канстытуцыйнага манарха з даволі абмежаванымі правамі. Агаворвалася, што ён «не павінен закранаць дзяржаўныя справы, у адносінах да ўсіх рэлігійных спраў карыстаецца неабмежаванымі правамі». У якасці прэрагатывы за Богда-гэгэнам заставаліся пагаджальныя функцыі па зацвярджэнні законаў, аднак ні змяняць, ні адхіляць, ні ануляваць іх ён не мог. Богда-гэгэн надзяляўся правам адкладнога вета ў адносінах да законаў, якія не датычылі асноў Мангольскай народнай дзяржавы. Уводзілася паняцце канстытуцыйнай манархіі, якая прадугледжвала наяўнасць інстытута хана, што дзейнічае праз старшыню народнага ўрада.

Клятвенны дагавор страціў сілу ў 1924 г. пасля смерці Богда-гэгэна VIII (20 мая) і абвяшчэння Мангольскай Народнай Рэспублікі (МНР). У прэамбуле першай у гісторыі Манголіі канстытуцыі ад 26 лістапада 1924 г. гаварылася: «У адпаведнасці з інтарэсамі шырокіх народных мас, якія выявілі сваё імкненне ў рэвалюцыі 11 года (1921), калі паўстаўшым народам былі выгнаны чужаземныя прыгняталінікі, а таксама па прычыне смерці Богда-Хан-Дамба-Хутухты, які з'яўляўся да таго часу кіраўніком дзяржавы, выбраны рэвалюцыйным народам урад пастанавіў: <...> 2) Увесці ў краіне рэспубліканскі лад без прэзідэнта як кіраўніка дзяржавы, перадаўшы ўсю вярхоўную ўладу Вялікаму Народнаму Хуралу і выбіраемаму апошнім ураду».

Такім чынам, у выніку рэвалюцыі 1921 г. у Манголіі ўсталявалася форма ўлады, якая стала спалучаць у сабе трады-

цыйны і прымальны для мангольскага народа тэакратычны характар з еўрапейскай мадэллю канстытуцыйнай манархіі. Аднак як форма палітычнай арганізацыі грамадства яна аказалася недаўгавечнай і не перажыла носьбіта вярхоўнай дзяржаўнай улады, саступіўшы месца ідэям сацыялізму і рэспублікі.

Курс на саветызацыю Манголіі. Сацыяльна-эканамічнае развіццё краіны. Рашаючая роля знешняга фактару выявілася не толькі на этапе нацыянальна-вызваленчага руху 1919—1921 гг., але і ў выбары і паслядоўным правядзенні курсу на некапіталістычнае развіццё Манголіі. Краіна апынулася пад моцным уплывам СССР, без згоды кіраўнікоў якога мясцовыя ўлады, як правіла, не прымалі якіх-небудзь важных рашэнняў. Радыкальнае антыфеадальнае кіраўніцтва МНР, якое заключыла ў снежні 1921 г. саюзы дагавор у Маскве, згадзілася з рэкамендацыямі Леніна паспрабаваць «ухіліцца» ад капіталістычнага этапу развіцця і фарсіраваць дасягненне гаспадарча-дзяржаўнай самастойнасці.

Выбар некапіталістычнага варыянта развіцця забяспечваў Манголіі з савецкай дапамогай магчымасць фарсіраванай ліквідацыі адсталасці пры захаванні нацыянальна-дзяржаўнай самастойнасці. Шлях жа буржуазнага развіцця ставіў краіну ў становішча палітыка-эканамічных задворкаў Кітая. Некапіталістычны варыянт развіцця пад патранажам СССР непазбежна вёў да паўтарэння асноўных элементаў палітыка-эканамічнай практыкі Масквы, у тым ліку негатыўных. Фактычна МНР знаходзілася ў становішчы савецкай саюзнай рэспублікі, але больш адсталай і больш самастойнай. З дапамогай савецкіх спецыялістаў і рабочых у багатай рэсурсах краіне было пабудавана некалькі буйных прадпрыемстваў у галіне горназдабываючай прамысловасці, узворваліся цалінныя землі, на якіх манголы вучыліся весці земляробчую гаспадарку. Уся эканоміка краіны кантралявалася дзяржавай і належала ёй, сельская гаспадарка развівалася па савецкай мадэлі. Па гэтай жа мадэлі развівалася палітычная структура, сацыяльныя адносіны, праводзіліся рэпрэсіі. Так, у краіне, дзе існавала традыцыйная норма аднаго з сыноў аддаваць у манастыр і навучаць там, каб ён стаў махам, ламай, было знішчана каля 70 % лам, разбураліся храмы.

Яшчэ ў 1921 г. Далай-лама XIII атрымаў ад Богда-гэгэна VIII пісьмо, у якім гаварылася, што «Саветы», знішчыўшы свае храмы і святыя кнігі, дабраліся да Манголіі пры садзейнічанні МНР.

Мангольская Народна-рэвалюцыйная партыя дабівалася сацыяльнай аднастайнасці арацтва. За выключэннем кароткачасовага перыяду масавай калектывізацыі пад уплывам аналагічнага працэсу ў СССР, урад МНР ажыццяўляў разумную палітыку ў галіне сельскай гаспадаркі. З сярэдзіны 1930-х гг. праводзіцца курс на пераўтварэнне беднякоў і «кулакоў» у сярэднякоў сродкамі крэдытна-падатковай палітыкі. З улікам захавання маёмаснай няроўнасці каапераванне арацтва было адкладзена да 1950-х гг.

У прамысловасці перш за ўсё неабходна адзначыць працягласць працэсу індустрыялізацыі, абумоўленую нулявым стартавым узроўнем пачатку 1920-х гг., абмежаванасцю сродкаў і людскіх рэсурсаў краіны з невялікай колькасцю насельніцтва, першапачатковай адсутнасцю рабочага класа і неабходнасцю яго фарміравання пры адсутнасці традыцый не толькі прамысловай, але і сярэдневяковай цэхавай вытворчасці. МНР атрымала ў спадчыну ад старой Манголіі цагельны завод, друкарню, электрастанцыю і вугальныя капальні з некалькімі дзясяткамі замежных рабочых. Першы рабочы-мангол з'явіўся ў 1926 г. У 1930 г. з 78 шахцёраў толькі 6 былі манголамі. У 1930-я гг. фарміраванне пралетарыату адбывалася за кошт былых лам і прыгонных, а таксама былых парабкаў, якія пасля рэвалюцыі не атрымалі дастатковай колькасці скаціны для абзавядзення ўласнай гаспадаркай. У 1938 г. з 8800 рабочых было 8300 манголаў. З канца 1930-х гг. на прадпрыемствы з моцных арацкіх гаспадарак пачаўся прыток моладзі, якая жадала павысіць свой сацыяльны статус. Праблема заключалася не ў прафарыентацыі на працоўную прафесію, а ў цяжкасцях адаптацыі стэпавікоў-жывёлаводаў да чужога для іх ладу жыцця: большасць з іх беглі з гарадоў у стэпы. Гэта вымусіла ўрад на падставе ўвядзення ваеннага становішча з часоў Халхін-Гола ўвесці крымінальнае праследаванне за самавольны адыход з прамысловых прадпрыемстваў, але працоўнай сілы ўсё адно не хапала.

Палітычная сітуацыя ў краіне ў перадваенныя гады. У 1928 г. да ўлады ў Манголіі прыйшлі прыхільнікі Камінтэрна, так званыя «левыя». Па ўказанні Камінтэрна ў пачатку 1930-х гг. пачалася канфіскацыя маёмасці і скаціны ў багатых і заможных аратаў. Манаствы былі спустошаны. Многія людзі спрабавалі схаваць сваю маёмасць, за што былі арыштаваны. Так, у адну з цэнтральных турмаў было пасаджана 5191 чалавек. Нават пасля гэтых мер партыя вырашыла, што гэтага недастаткова, і была арганізавана новая акцыя па канфіскацыі маёмасці. У той час адна авечка каштавала 50 тугрыкаў, а было канфіскавана маёмасці на суму 9,7—10 млн тугрыкаў.

Аднак з 1932 г. у МНР пачынаецца правядзенне палітыкі, якая атрымала назву «новы курс», што ахапіў цэлае дзесяцігоддзе (1932—1940 гг.). У першую чаргу былі зроблены крокі ў бок рыначнай эканомікі: распушчаны раней сілкам створаныя калгасы, прыватным гаспадаркам было афіцыйна дазволена наймаць працоўную сілу, пашырылася магчымасць браць крэдыты ўсім катэгорыям гаспадарак, быў дазволены свабодны прыватны гандаль. Гэтыя меры садзейнічалі аздаўленню эканомікі, росту эканамічных паказчыкаў. Пашыралася і савецка-мангольскае эканамічнае супрацоўніцтва. Пры садзейнічанні СССР у Манголіі былі запушчаны прамысловы камбінат у сталіцы, Улан-Батарская ЦЭЦ і іншыя гаспадарчыя аб'екты.

Прэм'ер-міністр краіны Харлайгін Чайбалсан быў паслядоўным прыхільнікам Сталіна. Выкарыстаўшы той факт, што кіраўнік Манголіі Пелжыдыйн Гэндэн страціў давер Сталіна, бо адмовіўся правесці масавыя рэпрэсіі супраць будыйскіх манахаў і фарсіраваць увядзенне цэнтралізаванай эканомікі, у 1936 г. Чайбалсан садзейнічаў яго адхіленню ад улады, неўзабаве пасля чаго Гэндэн быў арыштаваны і пакараны. Чайбалсан, які з'яўляўся ў той час міністрам абароны, яшчэ некалькі гадоў не займаў фармальна вышэйшай пасады ў дзяржаве, аднак ужо тады стаў лідарам і правёў масавыя рэпрэсіі (яны пачаліся 10 верасня 1937 г.), знішчыўшы не толькі сваіх сапернікаў у партыі, але таксама былых арыстакратаў, манахаў і многія іншыя «непажаданыя катэгорыі» насельніцтва. Было арыштавана 56 938 чалавек, пры гэтым агульная колькасць насельніцтва Манголіі скла-

дала ўсяго 700 тысяч чалавек. У той жа час, дзякуючы яго дзеянням, у Манголіі была дасягнута масавая пісьменнасць. Х. Чайбалсан ліквідаваў даволі складаны старадаўні мангольскі алфавіт і ўвёў кірыліцу, краіна з аграрнай пераўтварылася ў аграрна-індустрыяльную.

30 чэрвеня 1940 г. Манголія прыняла новую канстытуцыю, якая падкрэслівала незалежны статус дзяржавы. Так, у артыкуле 1 Асноўнага закона гаварылася, што «Мангольская Народная Рэспубліка ёсць незалежная дзяржава рабочых (аратаў-жывёлаводаў, рабочых і інтэлігенцыі)». У арт. 92 таксама гаварылася аб тым, што «ўсе грамадзяне МНР, незалежна ад іх нацыянальнасці, маюць роўныя правы ва ўсіх галінах жыцця краіны. Усякае прамое ці ўскоснае абмежаванне грамадзян, праява вялікадзяржаўнага шавінізму, пагарджання, нацыяналістычная пропаведзь караюцца законам». Гэта сведчыла пра немагчымасць існавання дзяржаўнай незалежнасці Манголіі без павагі да нацыянальных меншасцей унутры краіны.

Манголія ў гады Другой сусветнай вайны. У сакавіку 1932 г. японцы стварылі марыянэточную дзяржаву Маньчжоў-Го і пра яе мяжу з Манголіяй пачалі спрэчку, якая ў маі 1939 г. перарасла ва ўзброены канфлікт. 11 мая 1939 г. 6-я японская армія ўварвалася на тэрыторыю Манголіі. Па дагаворы з гэтай краінай Савецкі Саюз адправіў ёй на дапамогу свае войскі. Квантунская армія, падцягнуўшы дадатковыя сілы, пачала вайну, якая працягвалася да верасня. У верасні 1939 г. падчас канфлікту на р. Халхін-Гол савецкая 1-я армейская група і мангольскія часці пад камандаваннем Г. Жукава атрымалі перамогу. Галоўнакамандуючым Мангольскай Народнай Арміі з'яўляўся Х. Чайбалсан. Па пагадненні паміж чатырма краінамі — Манголіяй, Маньчжоў-Го, СССР і Японіяй, якое было падпісана ў верасні 1939 г. у Маскве, афіцыйна вайна завяршылася. Колькасць загінуўшых складала 70 тысяч чалавек. 13 красавіка 1941 г. паміж Японіяй і СССР разам з дагаворам аб нейтралітэце была падпісана Дэкларацыя аб узаемнай павазе, тэрытарыяльнай цэласнасці МНР і Маньчжоў-Го.

22 чэрвеня 1941 г. адбылося аб'яднанае пасяджэнне Прэзідыума Мангольскага парламента і ўрада краіны, на якім было заяўлена пра вернасць абавязацельствам, прынятым на

сябе па Пратаколе аб узаемнай дапамозе, заключаным паміж МНР і СССР 12 сакавіка 1936 г. У гады Вялікай Айчыннай вайны Манголія па меры сваіх магчымасцей аказвала яму дапамогу ў барацьбе супраць фашысцкай Германіі. Савецкаму Саюзу было перададзена каля паўмільёна коней, на сродкі, сабраныя мангольскім народам, былі створаны танкавая калона і авіяэскадрылля самалётаў-знішчальнікаў. 12 студзеня 1943 г. танкавая калона пад назвай «Рэвалюцыйная Манголія», у складзе якой знаходзіліся 53 танкі, была ўрачыста перададзена дэлегацыяй МНР 112-й ордэна Чырвонага Сцяга танкавай брыгадзе. 25 верасня 1943 г. авіяэскадрылля «Мангольскі арат», якая складалася з 12 баявых самалётаў Ла-5, была ўрачыста перададзена на палявым аэрадроме ў раёне станцыі Вязавая Смаленскай вобласці. На фронт таксама накіроўваліся дзясяткі эшалонаў з цёплым адзеннем, прадуктамі і рознымі падарункамі ад мангольскага насельніцтва.

На заключнай стадыі Другой сусветнай вайны Мангольская Народная Армія ў складзе конна-механізаванай групы савецка-мангольскіх войск прыняла ўдзел у разгроме мілітарызцкай Японіі. 10 жніўня 1945 г. Прэзідыум Малога Хурала і ўрад МНР заявілі аб тым, што МНР аб'яўляе Японіі вайну. Войскі Мангольскай арміі праводзілі аперацыі ў цесным узаемадзеянні з войскамі Забайкальскага фронту. Супраць Японіі выступілі 4 кавалерыйскія дывізіі, броне-танкавая брыгада, паветраная дывізія і полк сувязі Мангольскай арміі на двух асноўных кірунках: Даланор—Жэхэ і Калган. У першы тыдзень вайны войскі Мангольскай арміі прайшлі 450 км, вызваліўшы г. Даланор і іншыя гарады і сёлы. Часці, якія вызвалілі г. Жанбей, у бязлітасных баях 19—21 жніўня ўзялі ўмацаванне на перавале Калган. Пераадолеўшы велізарныя цяжкасці, армія з баямі наблізілася да мора. Усяго падчас Маньчжурскай аперацыі загінула 200 мангольскіх салдат і афіцэраў.

Падчас Другой сусветнай вайны ў 1942 г. быў заснаваны Мангольскі дзяржаўны ўніверсітэт, першы ў краіне. З СССР прыехала шмат выдатных навукоўцаў, якія прынялі ўдзел у яго адкрыцці. Манголія пачала рыхтаваць свае прафесійныя кадры, што паслужыла магутным штуршком у культурным і сацыяльным развіцці краіны. Пасля завяр-

шэння вайны ў 1945 г. у краіне правялі плебісцыт па пытанні незалежнасці Манголіі. Па Ялцінскім пагадненні быў прызнаны статус-кво Манголіі. Кітайскі ўрад вырашыў, што калі манголы пацвердзяць сваю незалежнасць, то Кітай згодзіцца прызнаць яе. 20 кастрычніка 1945 г. на ўсенародным плебісцыце мангольскі народ выказаўся за прызнанне свайго суверэнітэту. У пратаколе рэферэндуму зазначалася, што «за дзяржаўную незалежнасць Мангольскай Народнай Рэспублікі пададзена 487 409 галасоў, ці 100% галасоў усіх грамадзян, якія прынялі ўдзел у плебісцыце. «Супраць» не пададзена ні аднаго голасу». 6 студзеня 1946 г. Кітай, а 27 лістапада 1946 г. і СССР прызналі незалежнасць Манголіі.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Вызначыце прычыны ліквідацыі аўтаноміі Знешняй Манголіі кітайскім урадам. 2. Ахарактарызуйце палітыку кітайскіх улад у Манголіі ў пачатку 1920-х гг. 3. Як вы лічыце, чаму феадальны клас Манголіі не ўзначаліў нацыянальны рух у краіне? 4. Якім быў сацыяльны склад Мангольскай Народнай партыі? Чаму менавіта ёй належыць галоўная роля ў вызваленні краіны? 5. Назавіце асноўныя фактары, якія адыгралі важную ролю ў перамозе манголаў у нацыянальнай рэвалюцыі. 6. Ахарактарызуйце палітычнае становішча ў краіне пасля народна-дэмакратычнай рэвалюцыі 1921 г. 7. Як вы лічыце, чаму Богда-гэгэну часова ўдалося захаваць свае прэагатывы ў кіраванні дзяржавай? 8. Растлумачце, чаму на змену тэакрытычнай манархіі ў Манголіі прыйшла рэспубліканская форма кіравання. 9. Дайце характарыстыку мангольскаму курсу некапіталістычнага развіцця. Параўнайце яго з савецкім курсам. 10. Якую пазіцыю займаў мангольскі ўрад падчас Другой сусветнай вайны? 11. Што садзейнічала дасягненню МНР міжнароднага прызнання сваёй незалежнасці?

Раздзел II

КРАІНЫ АЗІІ І АФРЫКІ

ПАСЛЯ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

§ 11. Агульныя тэндэнцыі развіцця краін Азіі і Афрыкі пасля Другой сусветнай вайны

Уздым нацыянальна-вызваленчага руху пасля Другой сусветнай вайны і распад каланіяльнай сістэмы. На жыццё каланіяльных краін вялікі адбітак наклала Другая сусветная вайна, яе вынікі. З самага пачатку вайны народы калоній пачалі патрабаваць незалежнасці. Асноўная маса калоній належала дзяржавам антыгітлераўскай кааліцыі. Урады Англіі, Францыі заяўлялі аб гатоўнасці пайсці на саступкі калоніям, але пры гэтым абмеркаванне пытання аб прадастаўленні самакіравання ці незалежнасці калоніям адкладалася да канца вайны. Такая пазіцыя выклікала незадавальненне нацыянальна-палітычных сіл калоній. Сітуацыю, якая складалася, спрабавалі выкарыстаць фашысцкія дзяржавы. Яны выступалі з дэмагагічнымі лозунгамі вызвалення каланіяльных народаў, праз сваю агентуру спрабавалі актывізаваць у час вайны антыкаланіяльны рух на Усходзе. Для фашысцкага блока гэта была спроба аслабіць сваіх праціўнікаў у вайне. Асабліва актыўную палітыку ў гэтым кірунку праводзіла Японія. Прыкрываючыся лозунгамі стварэння «сферы сумеснага росквіту вялікай Усходняй Азіі», японскія ўлады на першым этапе вайны змаглі заваяваць сімпатыі некаторай часткі ўдзельнікаў нацыянальнага руху. Японія пайшла на фармальнае абвясчэнне незалежнасці некаторых акупіраваных дзяржаў. У гэтых абставінах заходнія дэмакратыі павінны былі прымаць меры, каб падарваць уплыў фашысцкіх дзяржаў на народы калоній. Адзіны сродак зрабіць гэта заключаўся ў тым, каб паставіць на парадок дня пытанне аб тым, каб даць незалежнасць, ці, па крайняй меры, самакіраванне калоніям. Яшчэ ў 1943 г. Францыя пайшла на прызнанне незалежнасці Сірыі і Лівана. Англія праяўляла гатоўнасць ад-

мовіцца ад мандата на Палесціну і Іарданію, абяцала адразу пасля вайны прадаставіць незалежнасць Індыі.

Заваяванню калоніямі незалежнасці спрыяла і тая грамадска-палітычная атмасфера, якая склалася ў свеце пасля заканчэння Другой сусветнай вайны. На планеце ўзнялася дэмакратычная хваля, рэзка ўзмацніўся ўплыў дэмакратычных ідэй. Цяпер большасць краін-метраполій інакш глядзела на лёс калоній, усё больш асэнсоўваючы неабходнасць даць іх народам права незалежна вырашаць свой лёс. Правачыя колы метраполій вымушаны былі ўлічваць настроі грамадства сваіх дзяржаў. У свеце ў выніку Другой сусветнай вайны пазіцыі Англіі, Францыі, Галандыі, якія мелі вялікія каланіяльныя ўладанні, былі аслаблены. Дамінуючае становішча занялі ЗША і СССР, якія не былі зацікаўлены ў захаванні каланіяльнай сістэмы. ЗША разлічвалі, што атрыманне калоніямі незалежнасці дасць амерыканскаму бізнесу магчымасць заняць пануючае становішча на рынках новых незалежных дзяржаў. СССР спадзяваўся ўсталяваць у атрымаўшых незалежнасць краінах пракамуністычныя рэжымы і ўключыць іх у сферу свайго ўплыву. Змяніліся прыярытэты эканамічнага развіцця. Раней эканамічны патэнцыял дзяржавы вызначаўся велічынёю падуладнай тэрыторыі, наяўнасцю карысных выкапняў. Гэта стымулявала захоп калоній. Ва ўмовах НТР роля названых фактараў у развіцці эканомікі зменшылася. Узровень эканамічнага развіцця краіны цяпер у першую чаргу залежаў ад яе магчымасцей ствараць і выкарыстоўваць найноўшыя тэхналогіі. У абмен на прамысловыя тавары, якія вырабляюцца на аснове гэтых тэхналогій, можна было без праблем атрымаць неабходную сыравіну. Трэба ўлічваць і тое, што існавалі калоніі, якія прыносілі метраполіі не прыбытак, а страты. Такім чынам, эканамічная мэтазгоднасць захавання калоній рэзка зменшылася. Тое самае можна сказаць і пра стратэгічную значнасць калоній ва ўмовах з'яўлення новых відаў зброі. Наяўнасць калоній для ўтрымання той ці іншай краінай статусу вялікай дзяржавы рэзка зменшылася, і метраполіі пачалі праяўляць меншую зацікаўленасць у іх захаванні.

Другая сусветная вайна мела і яшчэ адно важнае наступства, якое дапамагло ўзмацненню нацыянальна-вызваленчага руху. Тысячы жыхароў калоній былі прызваны ў анг-

лійскую, французскую і іншыя арміі. Гэтыя людзі ўбачылі жыццё ў Еўропе, акнуліся ў атмасферу роўнасці, атрымалі ўяўленне аб дэмакратычных каштоўнасцях. Пасля вайны былыя салдаты вярнуліся ў афра-азіяцкія краіны і прынеслі з сабой ідэі свабоды, роўнасці, што паўплывала на актывізацыю барацьбы за нацыянальнае вызваленне.

Важныя змены адбыліся ў час Другой сусветнай вайны ў сацыяльна-эканамічнай структуры шэрага калоній. У час вайны ўзрасла патрэба ваюючых краін у сыравіне, якая пастаўлялася калоніямі, што садзейнічала развіццю тут горназдабываючай прамысловасці. Узрасла вытворчасць і ў апрацоўчай прамысловасці. Гэта было звязана з тым, што, па-першае, рэзка зменшыўся прыток прамысловых тавараў з метраполій у калоніі. Па-другое, прамысловасць некаторых краін Усходу атрымала ваенныя заказы. У выніку змен, якія адбыліся ў прамысловасці, змянілася і сацыяльная структура грамадства. Узраслі колькасць і сіла нацыянальнай буржуазіі. Яна ўсё больш адчувала сябе дастаткова моцнай, каб уступіць у барацьбу з каланіяльным рэжымам і замежным капіталам за палітычную ўладу і эканамічнае панаванне. Да такой барацьбы нацыянальную буржуазію падштурхоўвала логіка развіцця капіталізму ў калоніях. Чым больш ён развіваўся, а ў час Другой сусветнай вайны быў зроблены ў гэтай справе значны крок наперад, тым больш адчуваў перашкоды на сваім шляху, якія ствараліся каланіяльнай адміністрацыяй і замежным капіталам. Так што ў нацыянальнай буржуазіі былі важныя прычыны імкнуча да заваявання незалежнасці сваіх краін. Высокая ступень арганізаванасці, палітычнай і агульнай культуры дазваляла ёй арганізаваць і ўзначаліць масавы нацыянальна-вызваленчы рух.

Важнае значэнне для яго разгортвання меў рост колькасці і арганізаванасці рабочага класа ў сувязі з развіццём капіталізму. Рабочыя разам з дробнабуржуазнымі слаямі горада і з сялянствам склалі масавую базу нацыянальна-вызваленчага руху. Супярэчнасці, звязаныя з развіццём нацыянальнага капіталізму, сталі галоўнай прычынай рэзкай актывізацыі барацьбы за нацыянальнае вызваленне ў найбольш развітых у эканамічным плане калоніях — Індыі, Алжыры, Інданезіі. Менавіта тут нацыянальная бур-

жуазія і рабочы клас адыгралі вырашальную ролю ў заваяванні незалежнасці. У менш развітых краінах роля эканамічнага фактару была менш значнай, і ўзрастала роля іншых, перш за ўсё палітычных фактараў. На вядучыя пазіцыі ў нацыянальна-вызваленчым руху выходзілі інтэлігенцыя, дробнабуржуазныя колы. У некаторых калоніях, напрыклад у зоне Персідскага заліва, на чале нацыянальна-вызваленчага руху стаяла феадальная і родаплемянная арыстакратыя.

Стварэнне незалежных дзяржаў Азіі і Афрыкі. У першыя пасляваенныя гады працэс дэкаланізацыі ахапіў рэгіёны Паўднёвай і Паўднёва-Усходняй Азіі. Гэта тлумачыцца тым, што тут быў дасягнуты найбольш высокі ўзровень развіцця капіталізму сярод каланіяльных краін, і супярэчнасці паміж нацыянальнай буржуазіяй і замежным капіталам дасягнулі найбольшай вастрыні, сфарміравалася палітычная эліта, якая прэтэндавала на ўладу. Пазіцыі каланізатараў у рэгіёне былі аслаблены ў час Другой сусветнай вайны. Адрозна пасля завяршэння вайны назіраўся рэзкі ўздым нацыянальна-вызваленчага руху ў Індыі, і англічане, у адпаведнасці з абавязацельствамі, якія яны ўзялі яшчэ ў час вайны, вымушаны былі пайсці на саступкі. Першапачаткова мелася на ўвазе, што адзінства Індыі будзе захавана. Але ва ўмовах, калі пачаліся індуска-мусульманскія сутыкненні, англійскія ўлады пайшлі на падзел Індыі па рэлігійнай прымеце. 14 і 15 жніўня 1947 г. былі абвешчаны дамініёны Пакістан і Індыйскі Саюз. Заваяванне незалежнасці Індыяй дало вялікі штуршок працэсу распаду каланіяльнай сістэмы ў свеце. Нацыянальная рэвалюцыя ў Індыі, якая грунтавалася на ідэалогіі гандзізму, у цэлым мела мірны характар. Мірным шляхам атрымала незалежнасць 4 студзеня 1948 г. Бірма.

Шэрагу краін Паўднёва-Усходняй Азіі давялося весці працяглую ўзброеную барацьбу за сваю незалежнасць. Інданезія абвясціла сваю незалежнасць яшчэ ў жніўні 1945 г., але яна вымушана была весці доўгую вайну супраць галандскіх каланізатараў. Толькі ў 1949 г. Галандыя згадзілася прызнаць незалежнасць Інданезіі. Таксама ў жніўні 1945 г. была абвешчана незалежнасць В'етнама. Аднак Францыя не прызнала незалежнасць гэтай краіны і пачала каланіяльную вай-

ну. Толькі па Жэнеўскіх пагадненнях 1954 г. Францыя прызнала суверэнітэт В'етнама, а таксама Лаоса і Камбоджы. Англійская калонія Малая заваявала незалежнасць у жніўні 1957 г. у выніку доўгай партызанскай вайны.

У Афрыцы, дзе сацыяльна-эканамічныя структуры былі больш адсталымі, працэс дэкаланізацыі пачаўся пазней, чым у Азіі, і працякаў больш павольна. Больш высокага ўзроўню эканамічнага і сацыяльна-палітычнага развіцця дасягнулі арабскія краіны паўночнай часткі кантынента. Яны і разгарнулі першымі актыўную барацьбу за незалежнасць. Туніс і Марока заваявалі незалежнасць ужо ў 1956 г. Прычым Францыя не звярталася да сілы, каб падавіць тут нацыянальна-вызваленчы рух. Тое ж можна сказаць і пра англійскую палітыку ў дачыненні да Судана, які таксама мірным шляхам атрымаў незалежнасць у 1956 г. Інакш развіваліся падзеі ў Алжыры. Імкненне гэтай краіны да незалежнасці сустрэла моцнае супраціўленне з боку Францыі. Алжыр — гэта найстарэйшая французская калонія, і ў свядомасці французцаў усталяваўся пункт гледжання на Алжыр як на неад'емную частку Францыі. У Алжыры мелася вялікая колькасць французскіх пасяленцаў, якія рашуча выступалі супраць прадастаўлення гэтай краіне незалежнасці. У выніку алжырскаму народу з 1954 па 1962 г. давялося весці антыкаланіяльную вайну, каб дасягнуць незалежнасці.

У другой палове 1950-х гг. працэс дэкаланізацыі ахапіў і краіны Паўднёвай і Трапічнай Афрыкі. Першай у гэтым раёне ў 1957 г. незалежнасць заваявала англійская калонія Залаты Бераг, якая стала называцца Гана. Прызнанне незалежнасці Ганы выклікала ланцужковую рэакцыю, якая прывяла да распаду англійскай, французскай і бельгійскай каланіяльных імперый у Афрыцы. У 1958 г. па ініцыятыве Шарля дэ Голя ў калоніях Францыі быў праведзены рэферэндум па пытаннях: ці хоча насельніцтва калоній заставацца ў складзе міждзяржаўнага аб'яднання, дзе Францыя будзе адыгрываць вядучую ролю, але былыя калоніі будуць мець шырокае самакіраванне (Французскі саюз), ці калоніі жадаюць атрымаць поўную незалежнасць. З усіх калоній толькі насельніцтва Гвінеі выказалася за поўную незалежнасць. Нягледзячы на такія вынікі рэферэндуму, распад

французскай каланіяльнай імперыі, як і англійскай, ішоў у канцы 50-х — першай палове 60-х гг. XX ст. хуткімі тэмпамі. Вырашальнае значэнне меў 1960 год, абвешчаны ААН годам Афрыкі. У гэтым годзе незалежнасць атрымалі 17 былых калоній. У цэлым да канца 1960-х гг. абсалютная большасць афрыканскіх краін, якія складалі англійскую, французскую і бельгійскую каланіяльныя імперыі, атрымалі незалежнасць.

Шляхі дасягнення незалежнасці краінамі Трапічнай і Паўднёвай Афрыкі былі рознымі. Большасць з іх вызвалілася дзякуючы масавым дзеянням насельніцтва, але, як правіла, гэтыя масавыя дзеянні не пераходзілі ва ўзброеныя сутыкненні. Да шырокамашабных ваенных дзеянняў справа дайшла ў Кеніі. Тут каланіяльныя ўлады маглі абапірацца на шматлікіх еўрапейскіх перасяленцаў. Апошнія не хацелі аддзялення Кеніі ад Англіі, што і абумовіла тут моцнае супраціўленне нацыянальна-вызваленчаму руху. Да ваеннага супрацьстаяння справа дайшла і ў Бельгійскім Конга (пасля заваявання незалежнасці — Заір). Бельгія паспрабавала адарваць ад Заіра багатую мінеральнымі рэсурсамі правінцыю Катанга і накіравала сюды ваенныя сілы. Бельгійцам удалося справакаваць грамадзянскую вайну ў Заіры. У выніку быў звергнуты леварадыкальны ўрад Патрыса Лумумбы. Нягледзячы на ўсе ўзрушэнні, Заір захаваў тэрытарыяльную цэласнасць, а ў краіне ўсталявалася дыктатура прэзідэнта Мабуту.

У канцы 1960-х гг. толькі Партугалія яшчэ поўнасю захавала сваю каланіяльную імперыю, якая ўключала Мазамбік, Анголу, Гвінею-Бісау, астравы Зялёнага Мыса. Праўда, цяпер яны афіцыйна лічыліся не калоніямі, а заморскімі тэрыторыямі. Гэта былі адсталыя ў сацыяльна-эканамічным і палітычным плане краіны. Нацыянальна-вызваленчы рух тут стаў набіраць сілу пазней, чым у калоніях іншых дзяржаў. Кіраўнікамі нацыянальна-вызваленчага руху ў гэтых калоніях сталі прадстаўнікі інтэлігенцыі, якія вучыліся ў Партугаліі. Яны лічылі, што шлях да незалежнасці ляжыць праз партызанскую вайну. У пачатку 1960-х гг. у партугальскіх калоніях партызанскія атрады разгарнулі ваенныя дзеянні супраць каланізатараў, але дабіцца вялікіх поспехаў не змаглі. Партызанскі рух быў расколаты на некалькі плыняў.

Вырашальнае значэнне для заваявання незалежнасці партугальскімі калоніямі мела дэмакратычная рэвалюцыя, якая адбылася ў Партугаліі ў 1974 г. Дэмакратычны ўрад краіны пайшоў на прызнанне незалежнасці Анголы, Мазамбіка, астравоў Зялёнага Мыса (1975). Гвінея-Бісау атрымала незалежнасць раней, у 1973 г.

З другой паловы 1970-х гг. пачаўся заключны этап дэкаланізацыі Афрыкі. У 1975 г. Францыя была вымушана даць незалежнасць Каморскім астравам, а Англія ў 1976 г. — Сейшэльскім астравам. У тым жа 1976 г. Іспанія адмовілася ад сваіх правоў на Заходнюю Сахару, а ў 1977 г. Францыя прызнала незалежнасць сваёй апошняй калоніі на Афрыканскім кантыненте — Джыбуці.

Своеасаблівым быў шлях да незалежнасці англійскай Паўднёвай Радэзіі. У гэтай краіне жыло каля 200 000 еўрапейскіх перасяленцаў і 8,8 млн афрыканцаў. Белыя канцэнтравалі ў сваіх руках усю паўнату ўлады і эканамічныя рычагі ўплыву. У 1965 г. белыя перасяленцы абвясцілі незалежнасць Паўднёвай Радэзіі ад Англіі. Яны былі ўстрыжаны тым, што метраполія можа пайсці на саступкі афрыканцам, і вырашылі ўзяць лёс Паўднёвай Радэзіі ў свае рукі, каб захаваць сваё абсалютнае панаванне ў краіне. Англія не прызнала гэтай сепаратнай акцыі, але нічога не зрабіла для падаўлення мяцяжу. У такіх умовах афрыканскае насельніцтва разгарнула ўзброеную барацьбу супраць расісцкага рэжыму белай меншасці. Ні адзін з бакоў не дасягнуў рашаючай перамогі, і ў канцы 1970-х гг. пачаліся перамовы паміж паўстанцамі і ўладаю. На аснове дасягнутага кампрамісу ў лютым 1980 г. адбыліся ўсеагульныя дэмакратычныя выбары ў парламент Рэспублікі Зімбабвэ, як зараз называецца Паўднёвая Радэзія, пасля чаго яе незалежнасць атрымала міжнароднае прызнанне.

На Афрыканскім кантыненте апошняй незалежнасць заваявала Намібія, якой пасля Першай сусветнай вайны валодала Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка. Рух за незалежнасць пачаўся ў Намібіі ў канцы 1960-х гг. Яго вялі партызанскія атрады Народнай арганізацыі Паўднёва-Заходняй Афрыкі (СВАПО), якая атрымлівала значную падтрымку ад суседніх краін. Вялікую ролю ў вырашэнні намібійскай праблемы адыграла ААН. Пад яе эгідай у 1988 г. пачаліся шмат-

баковыя перамовы па ўрэгуляванні канфлікту ў Паўднёва-Заходняй Афрыцы. Яны завяршыліся пагадненнем аб прадастаўленні незалежнасці Намібіі і вывадзе з яе тэрыторыі паўднёва-афрыканскіх войск. У сакавіку 1990 г. была абвешчана незалежнасць Намібіі. Такім чынам, працэс дэкаланізацыі ў Афрыцы завяршыўся. Яшчэ ў 1963 г. незалежныя краіны Афрыкі стварылі Арганізацыю Афрыканскага Адзінства, якая адыграла важную ролю ў працэсе дэкаланізацыі, падтрымліваючы нацыянальна-вызваленчы рух і ўмацоўваючы пазіцыі маладых афрыканскіх краін на міжнароднай арэне.

Прызнаўшы палітычную незалежнасць былых калоній, заходнія дзяржавы імкнуліся захаваць свой уплыў у маладых незалежных краінах. Гэтаму павінна была служыць і ўжо згаданая ідэя стварэння саюза Францыі і яе былых калоній. Першапачаткова прадугледжвалася, што ўдзельнікі саюза не атрымаюць поўнай незалежнасці. Аднак, калі ў пачатку 1960-х гг. тыя калоніі, якія на рэферэндуме 1958 г. падтрымалі ідэю саюза, пачалі аб'яўляць аб поўнай незалежнасці, яго канцэпцыя была перагледжана. Адносіны ў рамках саюза будаваліся на аснове двухбаковых дагавораў Францыі з яе былымі калоніямі. На тэрыторыі былых калоній заставаліся французскія войскі і базы. Кіраўніком саюза лічыцца прэзідэнт Францыі. Перыядычна лідары краін саюза збіраюцца на нарады.

Жыццяздольнай аказалася ідэя стварэння Садружнасці нацый, якая пачала трактавацца як «свабодная асацыяцыя суверэнных незалежных дзяржаў». Англія, вядома, адыгрывае вядучую ролю ў садружнасці, але фармальна захоўваецца прынцып поўнай самастойнасці і роўнасці ўдзельнікаў садружнасці. Яе кіраўніком з'яўляецца англійская каралева. Кіраўнікі дзяржаў садружнасці перыядычна збіраюцца на канферэнцыі. Стварэнню і Французскага саюза, і Садружнасці нацый спрыяла тое, што не толькі метраполіі імкнуліся захаваць свае пазіцыі ў былых калоніях, але і новыя незалежныя дзяржавы лічылі для сябе карысным захаваць сувязі з былымі метраполіямі. Вопыт падказваў, што іх разрыў вядзе да пагаршэння эканамічнага становішча, замаруджвае сацыяльна-палітычнае, культурнае развіццё.

Характэрныя рысы ідэйна-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця краін Усходу пасля Другой сусветнай вайны. Краіны, якія вызваліліся ад каланіяльнай залежнасці, знаходзіліся на розных ступенях эканамічнага і сацыяльна-палітычнага развіцця. У адных маладых дзяржавах капіталізм на момант заваявання незалежнасці ўжо стаў вядучым сацыяльна-эканамічным укладам. Гэта Індыя, Інданезія, краіны Магрыбу. У другіх панавалі дакапіталістычныя адносіны — Эфіопія, дзяржавы Аравійскага паўвострава. У шэрага краін Трапічнай і Паўднёвай Афрыкі пераважалі яшчэ дакласавыя, патрыярхальныя адносіны. У залежнасці ад узроўню сацыяльна-эканамічнага развіцця розныя сацыяльна-палітычныя сілы ўзначалілі нацыянальна-вызваленчы рух, а затым узялі палітычную ўладу і вызначылі выбар шляхоў развіцця маладых дзяржаў. У больш развітых краінах, як правіла, нацыянальная буржуазія, часам у саюзе з феодаламі, брала ўладу, і краіна ішла па капіталістычным шляху развіцця, хаця былі і выключэнні. З-за палітычных перш за ўсё прычын некаторыя з адносна развітых краін абралі некапіталістычны шлях развіцця. Напрыклад, Інданезія, Алжыр. Тут у сувязі з жорсткай палітыкай метраполій, якія развязалі каланіяльныя войны, адбылася радыкалізацыя нацыянальна-вызваленчага руху, узмацніліся тыя сілы, якія выступалі за радыкальныя рэформы, у тым ліку і сацыялістычныя па характары. Рэвалюцыйныя інтэлігенты, дробнабуржуазныя рэвалюцыянеры, якія прыйшлі да ўлады ў больш адсталых краінах, часта знаходзіліся пад моцным уплывам радыкальных ідэй і накіроўвалі свае краіны па шляху «сацыялістычнай арыентацыі». Яны бачылі ў ёй найбольш надзейны шлях хуткага пераадолення сацыяльна-эканамічнай адсталасці. Капіталізм жа пасля шматгадовага каланіяльнага панавання прыраўноўваўся да каланіялізму, ад якога так доўга пакутавалі народы Азіі і Афрыкі. Як правіла, лідары былых калоній, абвешчаючы будаўніцтва сацыялізму, імкнуліся пазбегнуць савецкай мадэлі і гаварылі аб сацыялізме нацыянальным, які разглядаўся як «трэці шлях» развіцця. Нацыянальны сацыялізм меў на ўвазе спалучэнне ідэй роўнасці, узятых з марксізму, з аналагічнымі ідэямі, якія ўтрымлівалі рэлігіі, традыцыі ўсходняга грамадства.

Па часе ў «сацыялістычнай арыентацыі» можна вылучыць дзве хвалі. Першая адносіцца да 1960-х гг. У гэты час па шляху «сацыялістычнай арыентацыі» ішлі многія арабскія краіны: Егіпет, Алжыр, Сірыя, Ірак, а таксама Бірма, Гвінея, Танзанія, Самалі. У 1970-я гг. многія з названых краін ужо парвалі з «сацыялістычнай арыентацыяй» (Егіпет, Танзанія, Самалі). Аднак з'явілася цэлая група новых краін, якія выбралі некапіталістычны шлях развіцця: Ангола, Мазамбік, Конга, Бенін, Эфіопія. Гэта была другая хваля «сацыялістычнай арыентацыі». Асаблівасць грамадскага развіцця краін другой хвалі заключалася ў тым, што яны адышлі ад канцэпцыі нацыянальнага сацыялізму і ўсё больш арыентаваліся на марксісцка-ленінскі сацыялізм. Аднапаведна існавалі істотныя адрозненні паміж краінамі першай і другой хвалі ў праводзімых сацыяльна-эканамічных пераўтварэннях і створанай сацыяльна-палітычнай сістэме. У краінах другой хвалі быў адкінуты тэзіс аб «сацыялістычным характары» ісламу і іншых рэлігій, што пастаянна падкрэслівалася прадстаўнікамі нацыянальнага сацыялізму. Пануючай ідэалогіяй у грамадстве павінен быў стаць марксізм-ленінізм, месца для рэлігійнай ідэалогіі не заставалася. Прыхільнікі савецкай мадэлі сацыялізму ў афра-азіяцкіх краінах адкінулі тэзіс аб уліку і выкарыстанні нацыянальных асаблівасцей пры будаўніцтве сацыялізму. Лідары краін «сацыялістычнай арыентацыі» другой хвалі заяўлялі, што існуюць агульныя, навукова ўсталяваныя прынцыпы будаўніцтва сацыялізму, якія неабходна прымяняць у кожнай краіне. На чале краін першай хвалі 1960-х гг. стаялі, як правіла, нацыянальныя лідары і нацыяналістычныя партыі, якія і праводзілі ў жыццё канцэпцыю нацыянальнага сацыялізму. У гэтых краінах усталяваліся аўтарытарныя рэжымы. Калі ў 1970-я гг. група краін абвясціла, што іх мэта — марксісцкая мадэль сацыялізму, то ў іх пачалося стварэнне марксісцка-ленінскіх партый: Кангалезская партыя працы, Партыя народнай рэвалюцыі Беніна, Народны рух за вызваленне Анголы, Рабочая партыя Эфіопіі, Фронт вызвалення Мазамбіка. Калі партыі, якія ў свой час узначальвалі будаўніцтва нацыянальнага сацыялізму, абпіраліся ў асноўным на дробнабуржуазныя пласты грамадства, то марксісц-

ка-ленінскія абвясцілі сябе пралетарскімі. Сам пралетарыят, якога ў многіх краінах другой хвалі практычна не было, абвясчаўся «авангардам грамадства». Яго партыя павінна была выконваць ролю вядучай сілы ў справе будаўніцтва сацыялізму.

Для краін як першай, так і другой хвалі «сацыялістычнай арыентацыі» характэрна ў цэлым аднолькавая мадэль сацыяльна-эканамічнага развіцця. Галоўная роля належала дзяржаўнаму сектару. Ён разглядаўся як аснова эканомікі, і менавіта за кошт дзяржаўнай гаспадаркі маладыя краіны разлічвалі пераадолець сваю адсталасць. У краінах першай хвалі правячыя рэжымы, якія будавалі нацыянальны сацыялізм, дапускалі існаванне невялікага прыватнага «неэксплуататарскага» сектара ў эканоміцы. Краіны ж, што ў 1970-я гг. узялі ў якасці ўзору савецкую мадэль развіцця, вялі справу да поўнай манаполіі дзяржаўнай уласнасці. У гэтых краінах былі больш радыкальнымі і аграрныя пераўтварэнні. Каапераванне сельскай гаспадаркі мела месца і ў краінах з нацыянальным сацыялізмам, але тут яно было адносна абмежаваным. У краінах другой хвалі быў узяты курс на поўнае каапераванне сялянства. Для краін як першай, так і другой хвалі характэрна выцясненне замежнага капіталу. Краіны «сацыялістычнай арыентацыі», асабліва другой хвалі, атрымалі ад СССР вялікую разнапланавую дапамогу. Менавіта жаданне яе атрымання падштурхоўвала кіраўнікоў шэрага краін Азіі і Афрыкі абвясчаць курс на будаўніцтва сацыялізму. Пры гэтым савецкая дапамога накіроўвалася нават такім адкрыта адыёзным рэжымам, як рэжым Аміна ва Угандзе ці рэжым Бакаса ў Цэнтральна-Афрыканскай Рэспубліцы.

Да канца 1980-х гг. амаль усе краіны «сацыялістычнай арыентацыі» адмовіліся ад гэтай мадэлі развіцця, што было звязана з дзвюма асноўнымі прычынамі. Па-першае, да гэтага часу паказала сваю неэфектыўнасць створаная ў названых краінах дзяржаўная эканоміка. Сацыяльна-эканамічныя і палітычныя пераўтварэнні прывялі да вострых канфліктаў у грамадстве і канчаткова разбурылі эканоміку. У выніку асноўная маса краін, якія ішлі па шляху «сацыялістычнай арыентацыі», апынулася ў ліку самых адсталых краін све-

ту. Па-другое, у канцы 1980-х гг. практычна спынілася дапамога з боку СССР, што для краін «сацыялістычнай арыентацыі» таксама стала важным матывам, каб шукаць новыя шляхі развіцця.

Большасць краін Усходу, што атрымалі незалежнасць, пайшлі па капіталістычным шляху развіцця. Як высветлілася, гэты кірунак таксама не забяспечваў хуткага пераадолення адсталасці і не пазбаўляў краіны, якія сталі на шлях капіталістычнага развіцця, ад эканамічнай і палітычнай залежнасці. Краіны Захаду імкнуліся захаваць свае пазіцыі ў былых калоніях, але цяпер асноўны ўпор рабіўся на захаванне эканамічнай залежнасці маладых краін. Гэта палітыка атрымала назву неакаланіялізм. Яна ўяўляла сабой сістэму эканамічнай эксплуатацыі і палітычнай залежнасці краін, якія сталі на шлях капіталістычнага развіцця, ад індустрыяльна развітых дзяржаў. Эканамічная эксплуатацыя праявілася, па-першае, у тым, што большасць краін Азіі і Афрыкі заставаліся аграрна-сыравіннымі прыдаткамі прамысловага Захаду. Як правіла, былыя калоніі захавалі монакультурны характар сваёй гаспадаркі. Эканамічнае становішча маладых краін цалкам залежала ад збыту на сусветных рынках аднаго ці некалькіх відаў сыравіны. Вялікай праблемай для гэтых краін былі нажніцы цэн. На сусветных рынках суадносіны паміж цэнамі на сыравіну і прамысловыя тавары ўвесь час мяняліся на карысць апошніх, што было крайне нявыгодна для краін, што развіваюцца, і прыносіла вялікі прыбытак кампаніям індустрыяльных дзяржаў. Краіны Азіі і Афрыкі аказаліся ў ролі буйных даўжнікоў, што яшчэ больш узмацніла іх залежнасць ад Захаду.

Пераапрацоўчая прамысловасць амаль адсутнічала ў краінах Азіі і Афрыкі, і яны апынуліся ў поўнай залежнасці ад увозу гатовых прамысловых вырабаў. Узмацнялася эканамічная залежнасць афра-азіяцкіх краін ад Захаду і ў сувязі з пранікненнем у рэгіён ТНК. Яны ўзялі пад свой кантроль практычна ўвесь знешні гандаль маладых незалежных краін: рыс, каўчук, нафта — 70 %, волава — 80 %, жалезная руда, баксіты — каля 100 %. Гэта дало магчымасць ТНК устанаўліваць выгадныя для сябе цэны, якія часта

не адпавядалі інтарэсам афра-азіяцкіх краін. ТНК стварылі свае філіялы ў рэгіёне і выкарыстоўвалі танную рабочую сілу і прыродныя рэсурсы для атрымання высокіх прыбыткаў. Але неабходна адзначыць і станоўчыя моманты дзейнасці ТНК у маладых краінах: капіталаўкладанні, стварэнне шэрага прадпрыемстваў, якія атрымалі новыя тэхналогіі.

У ваенна-палітычным плане захаванне залежнасці праявілася ў тым, што пад эгідай вядучых краін Захаду ў «трэцім свеце» была створана сістэма ваенных саюзаў, ваенных баз. Палітыка некаланіялізму выклікалася не толькі імкненнем краін Захаду захаваць свае пазіцыі ў былых калоніях. Яе правядзенню спрыяла сітуацыя, якая склалася ў афра-азіяцкіх краінах. Пасля дэкаланізацыі ў краінах Усходу не аказалася фінансавых сродкаў, кваліфікаваных кадраў, інфраструктуры, каб забяспечыць высокія тэмпы развіцця. Палітычная нестабільнасць, мілітарызм, беднасць, адсутнасць традыцыі высокапрадукцыйнай працы, перавага кланавых інтарэсаў над агульнанацыянальнымі таксама спрыялі ўмацаванню некаланіяльнай залежнасці.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Якія змены адбыліся ў сацыяльна-эканамічнай структуры калоній падчас Другой сусветнай вайны? 2. Вызначыце прычыны ўздыму нацыянальна-вызваленчай барацьбы ў афра-азіяцкіх краінах пасля Другой сусветнай вайны. Якія сацыяльныя групы выступілі ў якасці рухавых сіл нацыянальна-вызваленчага руху? Якім чынам выпяванне ўмоў для заваявання незалежнасці краінамі Азіі і Афрыкі звязана з працэсам капіталістычнай мадэрнізацыі і вынікамі Другой сусветнай вайны? 3. Рас тлумачце, чаму працэс дэкаланізацыі ў першую чаргу ахапіў рэгіёны Паўднёвай і Паўднёва-Усходняй Азіі. 4. Ахарактарызуйце асноўныя рысы працэсу дэкаланізацыі ў Афрыцы. 5. Якое значэнне ў палітычным жыцці краін Афрыканскага кантынента меў 1960 г.? 6. Рас тлумачце, чаму партугальская каланіяльная імперыя захавалася даўжэй за іншыя. 7. Параўнайце, якія каланіяльныя дзяржавы і чаму больш актыўна звярталіся да ўзброенай сілы, каб захаваць свае калоніі. 8. Ахарактарызуйце асноўныя напрамкі ідэйна-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця краін Усходу пасля Другой сусветнай вайны. Вызначыце краіны, якія належалі да кожнага з напрамкаў. 9. Дайце характарыстыку палітыцы некаланіялізму.

§ 12. Стварэнне Кітайскай Народнай Рэспублікі. Пачатак сацыялістычнага будаўніцтва

Стварэнне Кітайскай Народнай Рэспублікі. Рэжым «новай дэмакратыі». У Кітаі пасля заканчэння Другой сусветнай вайны існавалі два магутныя цэнтры сілы — Камуністычная партыя Кітая (КПК) і Гаміньдан (Нацыянальная партыя). Кожны з бакоў імкнуўся да ўсталявання сваёй улады на ўсёй тэрыторыі краіны. Дасягнуць гэтага ў тых умовах, можна было толькі ажыццявіўшы грамадзянскую вайну. У красавіку — ліпені 1945 г. адбыўся VII з'езд КПК. Ён абвясціў курс на заваяванне КПК усёй паўнаты ўлады ў Кітаі. У прынятых на ім дакументах будучая рэвалюцыя была названа буржуазна-дэмакратычнай. У выніку яе ў Кітаі намячалася пабудаваць грамадства, якое атрымала назву «новая дэмакратыя», ці «дыктатура народа». Галоўнымі сацыяльнымі сіламі гэтага грамадства бачыліся сялянства, рабочы клас і нацыянальная буржуазія. Заяўлялася, што ў выніку рэвалюцыі будзе расчышчаны шлях для развіцця капіталізму.

Восенню 1945 г. — вясной 1946 г. КПК і Гаміньдан правялі серыю перамоў. У выніку 10 студзеня 1946 г. было падпісана пагадненне аб скліканні Палітычнай кансультацыйнай канферэнцыі з удзелам прадстаўнікоў розных партый. На гэтай канферэнцыі КПК правяла рашэнне аб стварэнні часовага кааліцыйнага ўрада — Дзяржаўнага Савета. У ім 20 месцаў з 40 павінна было належаць КПК і блізкім да яе палітычным сілам. Чан Кайшы не пагадзіўся з такім развіццём падзей і, абапіраючыся на падтрымку ЗША, узяў курс на ваеннае вырашэнне пытання аб уладзе. У выніку з сярэдзіны 1946 г. у Кітаі пачалася шырокамаштабная грамадзянская вайна паміж КПК і Гаміньданам. Абодва бакі сваёй палітыкай, што была накіравана на ўсталяванне паўнаўладдзя аднаго з іх, нежаданнем ісці на кампрамісы ў інтарэсах усёй нацыі, прывялі краіну да вайны. Развязванню вайны ў Кітаі спрыяла набіраўшае сілу супрацьстаянне паміж СССР і ЗША, якія імкнуліся ўмацаваць ва ўладзе ў гэтай краіне лаяльныя да Масквы ці да Вашынгтона палітычныя сілы.

На першым этапе вайны з лета 1946 г. да лета 1947 г. армія Гаміньдана атрымала шэраг перамог і заняла многія раёны, якія раней кантраляваліся КПК. Аднак нават у гэты час, калі войскі Чан Кайшы вялі наступальныя аперацыі, праявілася іх слабасць. За 1946 г. з арміі Гаміньдана дэзерціравала каля 1 млн чалавек. Шэраг генералаў — мясцовых мілітарыстаў — ігнаравалі загады Чан Кайшы. У выніку аперацый, ажыццёўленых у ліпені — верасні 1947 г. войскі КПК занялі многія раёны ў Паўночна-Усходнім, Паўночным і Цэнтральным Кітаі з агульным насельніцтвам каля 120 млн чалавек. Узніклі ўмовы для пераходу Народна-Вызваленчай Арміі Кітая (НВАК) у агульнае наступленне.

Перамогі НВАК у некалькіх буйных бітвах восенню 1948 — вясной 1949 г. прывялі да заняцця ёю ўсяго Паўночнага і Цэнтральнага Кітая і стварылі неабходныя перадумовы для фарсіравання Янцзы і завяршэння разгрому гаміньданаўскіх войск. Ваенныя няўдачы Гаміньдана прывялі да яго крызісу. Чан Кайшы абвясціў аб сваёй адстаўцы. Гаміньдан заявіў аб згодзе пачаць перамовы з КПК. Але яны закончыліся няўдачай. Пасля атрыманых перамог КПК дамагалася перадачы ёй усёй паўнаты ўлады. Гаміньдан на гэта не пайшоў. 21 красавіка 1949 г. НВАК пачала аперацыю па фарсіраванні Янцзы. Да сярэдзіны 1950 г. баявыя дзеянні ў асноўным былі завершаны. Рэшткі гаміньданаўскіх войск адышлі на Тайвань.

Найбольш вострым сацыяльна-эканамічным пытаннем у Кітаі ў той час было аграрнае. Гаміньдан не рашыўся нанесці ўдар па памешчыцкаму землеўладанню. КПК ж у пачатку 1946 г. перайшла да палітыкі канфіскацыі памешчыцкіх зямель і надзялення імі сялянства. Яна заявіла, што яе мэта — раўнамернае размеркаванне зямлі паміж усімі вясковымі жыхарамі. Такая палітыка дазволіла КПК заваяваць сімпатыі большасці сялян. Важнае значэнне для зыходу вайны мела тое, што супраць рэжыму Чан Кайшы выступіла значная частка нацыянальнай буржуазіі. У Кітаі быў створаны вялікі дзяржаўны сектар. Ём распараджаўся моцны дзяржаўна-бюракратычны апарат. Сфарміраваўся вузкі слой бюракратычнага капіталу, які заняў пануючае становішча ў эканоміцы краіны. Большасць жа нацыянальнай буржуазіі,

што не была цесна звязана з дзяржаўным апаратам, аказалася на перыферыі эканамічнага жыцця. Яна пастаянна сутыкалася з абмежаваннем эканамічнай свабоды з боку гаміньданаўскіх улад, з нераўнапраўнай канкурэнцыяй з боку бюракратычнага капіталу. Як удзячнасць за дапамогу ЗША Чан Кайшы значна знізіў мытныя тарыфы, і кітайскі рынак запоўнілі амерыканскія тавары. Такая палітыка падрывала кітайскую прамысловасць. Усё гэта штурхала многіх прадстаўнікоў нацыянальнай буржуазіі ў апазіцыю да ўрада Чан Кайшы. Да таго ж кіраўніцтва КПК пастаянна падкрэслівала, што рэвалюцыя ў Кітаі не мае сацыялістычнага характару. У сакавіку 1949 г. адбыўся II пленум ЦК КПК 7-га склікання. У дакладзе, з якім выступіў Маа Цзэдун, гаварылася, што для пераходу да сацыялістычнага этапу рэвалюцыі ў Кітаі спатрэбяцца дзесяцігоддзі. На працягу іх Кітай будзе развівацца «трэцім шляхам» ва ўмовах так званай «новай дэмакратыі», ці «дыктатуры народа», пад якой мелася на ўвазе сумесная ўлада розных класаў, уключаючы нацыянальную буржуазію. Тым самым камуністы прыцягвалі яе на свой бок. Сацыяльная база рэжыму Чан Кайшы аказалася крайне вузкай, што, перш за ўсё, і прадвызначыла яго паражэнне ў грамадзянскай вайне.

У верасні 1949 г. у Пекіне сабраўся Народны палітычны кансультацыйны савет. У яго ўваходзілі прадстаўнікі розных партый і класаў. Але кіруючае становішча займала КПК. Савет абраў Цэнтральны народны ўрад на чале з Маа Цзэдунам. 1 кастрычніка 1949 г. была абвешчана Кітайская Народная Рэспубліка (КНР). Кіруючай сілай краіны стала КПК. Але існавалі і іншыя палітычныя партыі і арганізацыі, і рэвалюцыя пакуль не выйшла за буржуазна-дэмакратычныя рамкі. Часовая канстытуцыя 1949 г. абвясціла Кітай «дзяржавай новай дэмакратыі». Дзяржаўная ўлада характарызавалася як дэмакратычная дыктатура народа, гэта значыць улада народна-дэмакратычнага адзінага фронту рабочага класа, сялянства, дробнай буржуазіі, нацыянальнай буржуазіі і іншых патрыятычных дэмакратычных элементаў. Пры гэтым мелася на ўвазе, што кіруючую ролю рабочага класа ў сістэме «новай дэмакратыі» павінна ажыццявіць КПК. Цэнтральны народны ўрад КНР у той час быў яшчэ кааліцыйным органам. Асноўныя кірункі сацыяльна-эканамічнага развіцця

краіны вызначала часовая канстытуцыя. У ёй гаварылася, што КНР павінна ахоўваць грамадскую ўласнасць дзяржавы і ўласнасць кааператываў, абараняць эканамічныя інтарэсы і прыватную ўласнасць рабочых і сялян, дробнай і нацыянальнай буржуазіі, развіваць народную гаспадарку «новай дэмакратыі» і ўпэўнена ператвараць краіну з сельскагаспадарчай у індустрыяльную. Такім чынам, праграма дзеянняў КПК прадугледжвала развіццё ў Кітаі шматукладнай эканомікі і ажыццяўленне індустрыялізацыі. Яна мела буржуазна-дэмакратычны характар.

У першыя 2—3 гады існавання КНР вялікія намаганні КПК накіравала на пераадоленне феадальных перажыткаў у сацыяльна-эканамічнай сферы, перш за ўсё на правядзенне аграрнай рэформы. Закон аб зямельнай рэформе, які ўступіў у сілу 30 чэрвеня 1950 г., меў на мэце поўную ліквідацыю памешчыцкага землеўладання і памешчыкаў як класа, ураўняльнае надзяленне зямлёй сялян. Аграрная рэформа суправаджалася вострымі сацыяльнымі канфліктамі. На супраціўленне памешчыкаў улады адказалі стварэннем сеткі надзвычайных судаў і трыбуналаў, з дапамогай якіх многія памешчыкі былі фізічна знішчаны. У рамках вырашэння агульнадэмакратычных задач адбылася ліквідацыя бюракратычнага і замежнага капіталу. У выніку ў прамысловасці ключавыя пазіцыі заняў дзяржаўны сектар. Ён быў абвешчаны галоўнай матэрыяльнай базай рэспублікі. Уласнасць дробнай і нацыянальнай буржуазіі была пастаўлена пад дзяржаўны кантроль. Наступленне на інтарэсы нацыянальнай буржуазіі выклікала супраціўленне з яе боку. Каб зламаць супрацьдзеянне праціўнікаў паглыблення пераўтварэнняў, у канцы 1951 — пачатку 1952 г. была разгорнута рэпрэсіўная кампанія па барацьбе супраць «трох зол» і «пяці зол». Крокі, якія ажыццяўляліся ва ўнутранай палітыцы на мяжы 1951—1952 гг., азначалі адыход КПК ад ажыццяўляемай палітыкі «новай дэмакратыі» праз адзіны дэмакратычны фронт і пачатак пераходу ад буржуазна-дэмакратычнага да сацыялістычнага этапу рэвалюцыі. У гэты ж час на дзяржаўным узроўні ўжо ідзе працэс фарміравання культу асобы Маа Цзэдуна. У 1951 г. да 30-годдзя КПК былі выдадзены «Выбраныя творы Маа Цзэдуна» і «Гісторыя партыі», у якой гісторыя КПК і кітайскай рэвалюцыі

прадстаўляліся праз прызму велізарных асабістых заслуг Маа Цзэдуна.

Кітай на шляху сацыялістычных эксперыментаў. У снежні 1953 г. ЦК КПК зацвердзіў праграмы дакумент «Змагацца за мабілізацыю ўсіх сіл для ператварэння нашай краіны ў вялікую сацыялістычную дзяржаву». У ім была намечана Генеральная лінія КПК адносна шляхоў, метадаў, тэрмінаў будаўніцтва сацыялізму ў Кітаі. Генеральная лінія прадугледжвала вырашэнне дзвюх узаемазвязаных задач: індустрыялізацыя краіны; усталяванне сацыялістычных вытворчых адносін ва ўсіх сферах народнай гаспадаркі на працягу трох пяцігодак. Сацыялістычнае будаўніцтва ў Кітаі намячалася ажыццяўляць у цесным саюзе і пры падтрымцы СССР. Па сутнасці, Генеральная лінія партыі мела на ўвазе перанясенне ў Кітай савецкай мадэлі сацыялізму. Пачатак будаўніцтва сацыялізму быў адзначаны зменамі ў дзяржаўна-палітычнай сістэме. 13 студзеня 1953 г. была прынята пастанова аб скліканні Усекітайскага сходу народных прадстаўнікоў (УСНП) і мясцовых сходаў. Выбары былі няроўныя, шматступеньчатыя. Сесія УСНП 20 верасня 1954 г. прыняла канстытуцыю краіны. Канстытуцыя юрыдычна замацавала курс на будаўніцтва сацыялізму. Яна ставіла ў якасці задач на пераходны перыяд правядзенне індустрыялізацыі, сацыялістычнае пераўтварэнне сельскай гаспадаркі, прамысловасці, гандлю. КНР вызначалася як дзяржава «народнай дэмакратыі», улада ў якой належыць народу ў асобе УСНП. УСНП абвешчаўся адзіным заканадаўчым органам. Канстытуцыя ўводзіла пасаду старшыні КНР, які меў даволі шырокія паўнамоцтвы.

У 1953—1957 гг. КНР ажыццявіла першы пяцігадовы план. Упор быў зроблены на развіццё цяжкай прамысловасці. Першыя гады пяцігодкі, у многім дзякуючы дапамозе СССР, далі значны прырост прамысловай прадукцыі. Адначасова з індустрыялізацыяй ішло наступленне на прыватны сектар. У 1953—1954 гг. быў прыняты шэраг пастаноў, якія ўстанаўлівалі дзяржаўную манополію на найважнейшыя віды харчовых тавараў, сыравіну, што паставіла прыватніка ў поўную залежнасць ад дзяржавы. Да канца 1955 г. быў ліквідаваны прыватны аптовы гандаль. Доля прыватнага рознічнага гандлю была зведзена да 17,5 %. У прамысловасці

ўсе прыватныя прадпрыемствы з колькасцю работнікаў ад 500 і больш былі ператвораны ў прыватна-дзяржаўныя. У дробнай і саматужнай прамысловасці пачаўся працэс кааперавання. На вёсцы адбыўся пераход да вытворчай кааперацыі.

Рост вытворчасці ў першыя гады пяцігодкі даў падставу Маа Цзэдуна паставіць пытанне аб паскарэнні будаўніцтва сацыялізму ў Кітаі. Ён падверг крытыцы Генеральную лінію 1953 г. і заявіў аб магчымасці пабудаваць сацыялізм у Кітаі да 1959 г. Рэальнасць імклівага рыўка ў сацыялізм ён абгрунтоўваў асаблівай рэвалюцыйнасцю кітайцаў. Маа гаварыў пра неабходнасць рухацца да сацыялізму ўласным кітайскім шляхам. У адпаведнасці з гэтымі ўстаноўкамі ў Кітаі на працягу 8—9 месяцаў было праведзена суцэльнае каапераванне сельскай гаспадаркі на аснове ўраўняльных прынцыпаў. Да ліпеня 1956 г. прыватны сектар у прамысловасці быў поўнасцю ліквідаваны. Такім чынам, першапачатковы план будаўніцтва сацыялізму, разлічаны на тры пяцігодкі, быў адкінуты. Але спробы Маа Цзэдуна насуперак эканамічным законам зрабіць рэзкі скачок у змяненні эканамічных адносін і развіцці прадукцыйных сіл ужо ў 1956 г. прывялі да катастрофічных наступстваў для эканомікі і рэзкага падзення ўзроўню жыцця насельніцтва.

У такіх умовах у верасні 1956 г. сабраўся VIII з'езд КПК. Правал ініцыяванай Маа Цзэдунам спробы фарсіраваць будаўніцтва сацыялізму выклікаў моцную крытыку ў яго бок на з'ездзе. З'езд пацвердзіў правільнасць Генеральнай лініі 1953 г. Было заяўлена, у прыватнасці ў дакладзе Дэн Сяапіна, аб неабходнасці прытрымлівацца калектыўных прынцыпаў кіравання ў партыі, праводзіць курс, накіраваны супраць праслаўлення некаторых асоб з партыйнага кіраўніцтва. З'езд выключыў са статута КПК тэзіс аб ідэях Маа Цзэдуна як тэарэтычнай аснове дзейнасці партыі. Такім чынам, адбылося аслабленне пазіцый Маа Цзэдуна ў кіраўніцтве партыі і дзяржавы. Але летам — восенню 1957 г. Маа разгарнуў кампанію рэпрэсій супраць сваіх палітычных праціўнікаў.

Пленум ЦК КПК, які адбываўся з 20 верасня па 3 кастрычніка 1957 г., адобрыў ідэю Маа аб паскораным будаўніцтве сацыялізму і заклікаў адмовіцца ад абсалютызацыі са-

велькага вопыту. Гэта была санкцыя на «вялікі скачок». Маа разлічваў, што Кітай, які будзе рухацца сваім адмысловым курсам, зможа праз 5—7 год абагнаць ЗША і СССР і стаць вядучай прамысловай дзяржавай свету. У маі 1958 г. адбылася другая сесія VIII з'езда КПК, на якой быў аформлены пераход да «вялікага скачка». Прыняты на ёй план другой пяцігодкі прадугледжваў павелічэнне выпуску прамысловай прадукцыі ў 6,5 раза, а сельскагаспадарчай — у 2,5. Імклівы рост прамысловасці планавалася забяспечыць за кошт спалучэння развіцця ключавых галін цяжкай прамысловасці, якія цэнтралізавана фінансуюцца з дзяржаўнага бюджэту, і стварэння велізарнай колькасці напаясаматужных прадпрыемстваў у вёсках і пры розных установах, якія павінны былі базіравацца на выкарыстанні мясцовай сыравіны і прымітыўнай ручной працы. Увогуле, прырост вытворчасці намячалася дасягнуць дзякуючы рэзкаму павелічэнню долі жывой некваліфікаванай працы, праз шырокае выкарыстанне метадаў прымусу. У рамках «вялікага скачка» праводзілася палітыка апоры на ўласныя сілы. Вынікам яе павінна было стаць стварэнне цалкам самазабеспечваемых адміністрацыйна-гаспадарчых адзінак у маштабах камун, павеатаў і цэлых правінцый. Гэта рабілася дзеля таго, каб забяспечыць канцэнтрацыю цэнтралізаваных дзяржаўных сродкаў на ўзмоцненае нарошчванне ваенна-эканамічнага патэнцыялу. Ператварэнне Кітая ў вялікую ваенную дзяржаву з'яўлялася найважнейшай задачай «вялікага скачка». Кітай ператвараўся ў адзіную ваенізаваную камуну, у якой усюды — у вёсцы, у горадзе, у партыі — ажыццяўлялася б сістэма натуральнага ўраўняльнага забеспячэння таварамі першай неабходнасці.

3 мая 1958 г. кіраўніцтва КНР пачало правядзенне палітыкі «трох чырвоных сцягоў»: новая Генеральная лінія КПК, «вялікі скачок», народныя камуны. З пачатку «вялікага скачка» адзіная сістэма планавання і кіравання эканомікай была разбурана. У жніўні 1958 г. быў абвешчаны пераход ад сельскагаспадарчых вытворчых кааператываў да народных камун, у якіх ліквідавалася любая асабістая ўласнасць сялян, адбылася адмова ад прынцыпу матэрыяльнай зацікаўленасці, была ўведзена татальная ўраўнілаўка. Народная камуна з'яўлялася адначасова гаспадарчай, адміні-

страцыйнай, ваеннай адзінкай. Адсутнасць матэрыяльных стымуляў вяла да зніжэння прадукцыйнасці працы. Да таго ж, сяляне былі знясілены інтэнсіўнай прымусовай працай і хранічным недаяданнем у выніку бясплатнага харчавання ў грамадскіх сталовых. Літаральна за тры месяцы запасы харчавання для іх былі вычарпаны. Ужо да канца 1958 г. стаў відавочны правал палітыкі народных камун і «вялікага скачка». Аднак Маа Цзэдун імкнуўся працягваць яе і ў 1959—1960 гг.

«Культурная рэвалюцыя» ў Кітаі. У пачатку 1960-х гг. кіраўніцтвам КПК было прызнана цяжкае становішча ў сельскай гаспадарцы, лёгкай прамысловасці, з забеспячэннем насельніцтва спажывецкімі таварамі. Прынятыя меры па ўпарадкаванні эканомікі ўключалі рэарганізацыю камун у кааператывы, рэзкае згортванне капітальнага будаўніцтва. Сельская гаспадарка была абвешчана асновай эканомікі. Каб дасягнуць павышэння якасці прадукцыі і росту прадукцыйнасці працы, часткова быў адноўлены прынцып аплаты працы, сялянам дазволілі мець сваю невялікую гаспадарку. Але па-ранейшаму дасягненне эканамічнага росту звязвала-ся перш за ўсё з экстэнсіўным выкарыстаннем велізарных танных рабочых рэсурсаў і прымусовых мер уздзеяння. Эканамічнае развіццё краіны было падначалена мэце стварэння магутнага ваеннага патэнцыялу. Ваенны сектар знаходзіўся ў прывілеяваным становішчы, і яму даставалася асноўная маса матэрыяльных рэсурсаў і кваліфікаваных кадраў. Краіна, значная частка насельніцтва якой галадала, у 1964 г. правяла выпрабаванне атамнай бомбы. Адбылася ваенізацыя партыйнага і грамадскага жыцця. Прадстаўнічыя органы цалкам страцілі сваю функцыю.

Правал «вялікага скачка», а таксама ваенізацыя партыйнага жыцця выклікалі рост апазіцыі Маа Цзэдуну сярод часткі партыйнага кіраўніцтва. Найбольш значную ролю сярод апазіцыянераў адыгрываў Старшыня КНР Лю Шаацзы. Ён і шматлікія высокапастаўленыя партыйныя функцыянеры, што падтрымалі яго, заклікалі вярнуцца да вопыту першай пяцігодкі і на яго аснове развіваць эканоміку. Апазіцыя стварыла пэўную пагрозу кіруючаму становішчу Маа Цзэдуна ў партыі. І ўсё ж ёй не ўдалося павесці за сабой боль-

шасць як кадравых работнікаў, так і радавых членаў КПК. Разам з тым, нарастанне крытыкі, незадавальненне ўнутры партыі прывялі Маа Цзэдуна да высновы, што далейшае развіццё гэтых працэсаў можа прывесці да страты ім кіруючага становішча ў партыі і краіне. Да 1965 г. у КПК склаліся дзве супрацьстаячыя групы: Маа Цзэдуна і Лю Шаацзы. Яны разыходзіліся адносна шляхоў будаўніцтва сацыялізму. Лю Шаацзы выступаў за рух да сацыялізму на аснове вопыту СССР і апору рабіў на дапамогу сацыялістычных краін. Маа Цзэдун лічыў магчымым выкарыстаць спецыфічныя ўмовы Кітая, каб у найкарацейшы час зрабіць рывок да камунізму, абапіраючыся на ўласныя сілы Кітая. Група Лю Шаацзы прызнавала кіруючую ролю КПСС у сусветным камуністычным руху, а мааісты лічылі, што гэтую ролю павінна адыгрываць КПК.

Каб разграміць апазіцыю, Маа Цзэдун выступіў з ідэяй «вялікай пралетарскай культурнай рэвалюцыі». Фактычна пад гэтай назвай хаваўся палітычны пераварот у партыі і дзяржаве, мэта якога заключалася ў ліквідацыі палітычных праціўнікаў, ва ўсталяванні поўнаўладдзя Маа Цзэдуна праз ваенна-бюракратычную дыктатуру. «Культурная рэвалюцыя» павінна была замацаваць мааісцкі курс ва ўнутранай і знешняй палітыцы Кітая, зрабіць мааізм пануючай ідэалогіяй кітайскага грамадства. Асабліва сьць гэтага перавароту заключалася ў тым, што яго арганізавалі кіруючыя дзеячы КПК і мэта яго была не ў захопе ўлады, а ў яе захаванні. «Культурная рэвалюцыя» пачалася як дыскусія аб п'есе члена Пекінскага гаркама КПК У Ханя «Разжалаванне Хай Жуя». У кастрычніку 1965 г. У Хань быў аб'яўлены Маа Цзэдунам прадстаўніком сіл, якія дамагаюцца аднаўлення ўлады кулакоў і памешчыкаў. Услед за У Ханем рэпрэсіі абрушыліся на начальніка генштаба Ло Жуйцына. Ужо пачатковыя крокі «культурнай рэвалюцыі» паказалі, што Маа Цзэдун імкнецца ў першую чаргу да ліквідацыі апазіцыі ў партыі і ўсталявання поўнага кантролю над арміяй. Вясною 1966 г. была створана група па справах «культурнай рэвалюцыі» на чале з Чэнь Бада. Галоўная яе задача — палітычная і ідэалагічная апрацоўка ваеннаслужачых у духу ма-

аізму. Трэба зазначыць, што яшчэ напярэдадні «культурнай рэвалюцыі» мааісты мелі трывалыя пазіцыі ў арміі. Пасаду міністра абароны займаў верны паплечнік Маа — Лінь Бяо. У маі 1966 г. у Пекін былі ўведзены дадатковыя вайсковыя часці, і Маа пайшоў на арышт Пекінскага гаркама і аддзела прапаганды ЦК КПК. 16 мая 1966 г. была прынята закрытая інструкцыя аб разгортванні «культурнай рэвалюцыі». У гэты ж час верныя Маа Цзэдуну людзі з яго асабістай гвардыі рыхтавалі са студэнтаў і навучэнцаў атрады хунвэйбінаў («чырвоных ахоўнікаў»). Яны павінны былі адыграць ролю галоўнай ударнай сілы ў справе разгрому партыйных органаў, дзе была моцная апазіцыя Маа Цзэдуну. 25 мая 1966 г. у Пекінскім універсітэце з'явілася дацзыбао, якая заклікала моладзь разграміць рэктарат і парткам. Па загадзе Маа яна была перадрукавана «Жэньмінь жыбао», перададзена па радыё. Гэта стала сігналам для разгортвання тэрору з боку хунвэйбінаў супраць праціўнікаў Маа ў партыйнам апаратае і супраць інтэлігенцыі.

Лю Шаацзы запатрабаваў склікання пленума ЦК КПК. Аднак на пленуме, які праходзіў з 1 па 12 жніўня 1966 г., перамогу атрымалі мааісты. Была праведзена рэарганізацыя ў вышэйшым партыйным кіраўніцтве. Замест пяці намеснікаў старшыні ЦК КПК застаўся толькі адзін — Лінь Бяо. Функцыі сакратарыята ЦК былі фактычна перададзены Групе па справах «культурнай рэвалюцыі». У час работы пленума 5 жніўня 1966 г. Маа вывесіў дацзыбао «Агонь па штабах». У ёй ён абвінаваціў «некаторых кіруючых таварышаў у цэнтры і на месцах» у «ажыццяўленні дыктатуры буржуазіі». Маа заклікаў граміць цэнтральныя і мясцовыя партыйныя камітэты як «буржуазныя штабы». Пленум яго падтрымаў, і разгарнуўся наступ хунвэйбінаў на парткамы. Хунвэйбіны былі кінуты таксама на барацьбу супраць сусветнай і класічнай кітайскай культуры. Летам 1966 г. у Пекіне запалалі вогнішчы з кніг. Тым самым расчышчаўся шлях для ідэй Маа Цзэдуна, якія павінны былі авалодаць розумам кітайцаў. Восенню 1966 г. мааісты пачалі з маладых рабочых фарміраваць атрады цзаафаней (бунтароў), каб узмацніць націск на парткамы. Але і кадравыя партыйныя работнікі, што былі ў апазіцыі да Маа Цзэдуна, пачалі фарміраваць атрады з рабочых і аказваць супрацьдзеянне хунвэйбінам і цза-

афаням. У такіх умовах Маа зрабіў галоўную стаўку на армію. У пачатку студзеня 1967 г. атрады хунвэйбінаў і цзаафаней пры падтрымцы арміі авалодалі будынкамі гаркама партыі і народнага камітэта Шанхая. Маа Цзэдун назваў гэта «захопам улады» і заклікаў усю краіну ўзяць прыклад з Шанхая. Вырашальная роля ў «захопе ўлады» адводзілася арміі. У якасці новых органаў улады ўтвараліся рэўкамы. Было абвешчана, што яны ствараюцца на аснове спалучэння трох бакоў: цзаафаней, ваенных і рэвалюцыйных кадравых работнікаў.

Працэс стварэння рэўкамаў сустракаў даволі моцнае супраціўленне. Камандуючыя шэрага ваенных акруг выступілі ў абарону мясцовых партыйных і дзяржаўных органаў. Мааісты спрабавалі прыцягнуць на свой бок кадравых партыйных работнікаў і тым самым аслабіць супраціўленне «культурнай рэвалюцыі». Дзеля гэтага Маа заявіў аб намеры склікаць IX з'езд партыі. Але ён намячаў на будучым з'ездзе не кампраміс са сваімі палітычнымі праціўнікамі, а карэнную рэарганізацыю партыі. Падбор надзейных дэлегатаў павінны былі ажыццявіць рэўкамы. Таму ў красавіку — маі 1968 г. пачалася чыстка рэўкамаў. Вырашэнне гэтай задачы Маа Цзэдун усклаў на армію. Было прызнана неабходным выдаць з палітычнай арэны хунвэйбінаў і цзаафаней. Яны ўжо выканалі сваю задачу па разгрому партыйных і дзяржаўных структур і толькі ўносілі хаос у жыццё краіны. Цяпер у рэўкамах пануючыя пазіцыі занялі ваенныя.

IX з'езд КПК адбыўся 1—24 красавіка 1969 г. У палітычнай справаздачы, з якой выступіў Лінь Бяо, і ў новым статуте КПК мааізм абвяшчаўся новым, найвышэйшым этапам у развіцці марксізму. Ідэі Маа Цзэдуна абвяшчаліся тэарэтычнай асновай усёй дзейнасці КПК. Згодна з гэтымі ідэямі, пабудова сацыялізму ў Кітаі, як і ва ўсім свеце, ставілася ў залежнасць ад канчатковага знішчэння імперыялізму. У адпаведнасці з гэтым перад краінай была пастаўлена задача рыхтавацца да вайны. У гэтай вайне Кітаю трэба змагацца на два фронты: супраць ЗША і сацыял-імперыялізму — СССР. Рыхтуючыся да вайны, КПК павінна была праводзіць у жыццё ўстаноўку на ажыццяўленне перманентнай рэвалюцыі, канцэнтравацца на пытаннях класавай барацьбы. Статут партыі замацаваў рэжым асабістай дыктатуры Маа Цзэдуна ў

партыі. Старшыня ЦК КПК канцэнтравалі ў сваіх руках кіраўніцтва не толькі партыяй, але і ўрадам, і арміяй. Пераважную большасць новага складу ЦК састаўлялі вылучэнцы часоў «культурнай рэвалюцыі», асабіста адданыя Маа. IX з'езд унёс глыбокія змены ў ідэалогію і арганізацыйныя прынцыпы КПК. Гэта дае падставу гаварыць аб ім як аб устаноўчым з'ездзе новай мааісцкай партыі.

Таталітарны «казарменны» сацыялізм. У выніку «культурнай рэвалюцыі» ў Кітаі ў 1969 г. усталяваўся палітычны рэжым, які ў гістарыяграфіі атрымаў назву ваенна-бюракратычнага. Ранейшая дзяржаўна-палітычная структура, якая ўключала партыйна-дзяржаўны апарат, прафсаюзы, камсамол і іншыя грамадска-палітычныя арганізацыі, што знаходзіліся пад эгідай КПК, была разбурана. На першы план у палітычным жыцці выйшла армія. Менавіта ваенныя склалі аснову новых органаў улады — рэўкамаў, як вытворчых, так і тэрытарыяльных. У выніку «культурнай рэвалюцыі» быў усталяваны рэжым ваеннага кантролю за вытворчасцю і размеркаваннем, пануючымі сталі прымусовыя формы арганізацыі працы. Замест пракуратуры і судоў былі створаны аб'яднаныя карныя структуры — «органы дыктатуры».

Пасля IX з'езда КПК барацьба ў яе кіраўніцтве працягвалася, але ўжо як барацьба груповак сярод мааістаў. Адна з іх — артадаксальныя мааісты (Цзян Цын, Кан Шэн, Чэнь Бада). Яны лічылі, што партыя павінна канцэнтравалі свае намаганні на пытаннях палітычнай барацьбы, падрыхтоўкі да вайны, а праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця адсоўваліся імі на другі план. Другую групоўку, мааістаў-прагматыкаў, узначальваў Чжоу Эньлай. Ён лічыў, што трэба зменшыць вастрывінасць палітычнай барацьбы і больш увагі надаваць вырашэнню сацыяльна-эканамічных праблем, аднаўленню нармальнага кіравання эканомікай, развіццю гандлёва-эканамічных сувязей з Захадам. Барацьба артадоксаў і прагматыкаў знайшла адлюстраванне ў рашэннях X з'езда КПК (жнівень 1973 г.). У дакладзе Ван Хунвэня гучала думка аб неабходнасці працягу вострай класавай барацьбы і перыядычнага паўтарэння «культурнай рэвалюцыі». Прыняты новы статут партыі арыентаваў яе на падрыхтоўку да вайны перш за ўсё з «сацыял-імперыялізмам». Чжоу Энь-

лай у сваім дакладзе нічога не сказаў аб заканамерным характары «культурнай рэвалюцыі» і яе дасягненнях, а акцэнтаваў увагу на эканамічных задачах партыі, на распрацоўцы перспектывных планаў эканамічнага развіцця. У студзені 1975 г. адзін з лідараў прагматыкаў — Дэн Сяапін, які быў рэабілітаваны на Х з'ездзе, заняў пасаду намесніка старшыні ЦК КПК.

13 студзеня 1975 г., пасля 10-гадовага перапынку, сабралася сесія УСНП. Яна прыняла новую канстытуцыю, якая юрыдычна замацавала некаторыя вынікі «культурнай рэвалюцыі». Старшыня ЦК КПК паводле яе з'яўляўся і вярхоўным галоўнакамандуючым НВАК. Усе калегіяльныя органы ваеннага кіраўніцтва ліквідаваліся. Законы маглі прымацца толькі па прадстаўленні ЦК КПК, які ўзначальваў Маа Цзэ-дуна. Канстытуцыя легалізавала ў якасці органаў улады створаныя ў час «культурнай рэвалюцыі» рэвалюцыйныя камітэты і судовую сістэму. Судаводства канцэнтравалася ў руках органаў бяспекі, якія кантраляваліся рэвалюцыйнымі камітэтамі. Такім чынам, канстытуцыя 1975 г. узаконіла ваенна-бюракратычную дыктатуру і рэжым асабістай улады Маа Цзэ-дуна. 9 верасня 1976 г. памёр Маа Цзэ-дун. Прыняцце канстытуцыі 1975 г. і смерць Маа Цзэ-дуна сведчылі аб тым, што «культурная рэвалюцыя» завяршылася. У выніку яе ў краіне сфарміравалася мадэль грамадства, якую можна назваць «казарменным сацыялізмам». Для яго характэрны талітарны ваенна-бюракратычны рэжым са строгай іерархіяй улады на чале з правадыром. Галоўнай апорай рэжыму была армія, і ўсё жыццё грамадства перабудоўвалася на ваенны ўзор. Сацыяльнай базай мааісцкай дыктатуры з'яўляліся маргінальныя слаі, нізкакваліфікаваныя рабочыя, найбяднейшае сялянства. Яны былі задаволены ўраўняльнымі прынцыпамі, што насаджаліся мааістамі.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Ахарактарызуйце палітычную сітуацыю, што склалася ў Кітаі на момант заканчэння Другой сусветнай вайны. 2. Вызначыце прычыны, якія прывялі да ўзнікнення грамадзянскай вайны ў Кітаі. 3. Якім чынам у перыяд грамадзянскай вайны вырашалася аграрнае пытанне ў Кітаі? 4. Як вы лічыце, у чым заключаліся прычыны перамогі КПК у грамадзянскай вайне? 5. Дайце ацэнку рэжыму «новай дэмакратыі» ў КНР. 6. Ахарактарызуйце аграрную рэформу 1950—1953 гг. 7. Што прадугледжвала Ге-

неральная лінія КПК 1953 г.? 8. Прааналізуйце асноўныя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні ў гады першай пяцігодкі ў КНР. Як вы лічыце, ці з'яўляліся яны традыцыйнымі для савецкай мадэлі сацыялізму? 9. Ахарактарызуйце найбольш важныя рашэнні, якія былі прыняты на першай сесіі VIII з'езда КПК у 1958 г. 10. Вызначыце, якімі былі прычыны пераходу КПК да палітыкі «трох чырвоных сцягоў». Дайце яе характарыстыку. 11. Пацвердзіце ці аспрэчце сцвярджэнне, што «культурная рэвалюцыя» — пераварот, які меў на мэце ліквідацыю апазіцыі Маа Цзэдуна ў партыі, дзяржаве і грамадстве. 12. Якая дзяржаўна-палітычная сістэма ўсталявалася ў КНР у выніку «культурнай рэвалюцыі»? Дайце яе характарыстыку. 13. Якія важнейшыя рашэнні прыняў IX з'езд КПК? 14. Вызначыце змест і супрацьстаячыя сілы ў палітычнай барацьбе ў КНР пасля IX з'езда КПК.

§ 13. Кітай у перыяд рэформ

Прыход да ўлады мааістаў-прагматыкаў. Курс «чатырох мадэрнізацый». «Культурная рэвалюцыя» значна запаволіла эканамічнае развіццё Кітая. Было афіцыйна аб'яўлена, што краіна ў сваім эканамічным развіцці адстала на 20 гадоў. Вытворчасць зерня на душу насельніцтва была на ўзроўні 1955 г. Смерць Маа Цзэдуна спрыяла абвастрэнню барацьбы за ўладу сярод партыйнага кіраўніцтва. У кастрычніку 1976 г. была арыштавана група верных паслядоўнікаў Маа на чале з Цзян Цын — «банда чатырох». На іх усклалі адказнасць за рэпрэсіі часоў «культурнай рэвалюцыі» і крызіснае становішча эканомікі. У шэрагі партыйнага і дзяржаўнага кіраўніцтва зноў вярнуўся Дэн Сяопін, які па загадзе Маа ў красавіку 1976 г. быў пазбаўлены ўсіх пасадак. Гэта ўмацавала пазіцыі прагматыкаў. Тым не менш старшыня ЦК КПК і дзяржсавета Хуа Гафэн аб'явіў аб працягу курсу Маа Цзэдуна.

XI з'езд КПК (жнівень 1977 г.) прадэманстраваў, што артадаксальныя мааісты ўсё ж здавалі свае пазіцыі. З аднаго боку на ім гучала ўзвылічванне Маа Цзэдуна, але, з другога боку, былі рашуча асуджаны яго папличнікі часоў «культурнай рэвалюцыі» — «банда чатырох». З'езд надаў вялікую ўвагу вырашэнню пытанняў эканамічнага развіцця. Была пастаўлена задача ажыццяўлення «чатырох мадэрнізацый» — прамысловасці, сельскай гаспадаркі, арміі, навукі і тэхнікі. З'езд адмовіўся ад мааісцкай дактрыны перманентнай рэ-

валюцыі, ад прыярытэтаў класавай барацьбы. Партыя пераарыентавалася ў сваёй дзейнасці на сацыяльна-эканамічную сферу. У кіруючыя органы партыі, абраныя на з'ездзе, увайшлі многія кадравыя работнікі, якія падвергліся рэпрэсіям у час «культурнай рэвалюцыі». Фактычна рашэнні з'езда азначалі пачатак адыходу КПК ад ідэалогіі артадаксальнага мааізму. Гэтая тэндэнцыя атрымала развіццё ў рашэннях сесіі УСНП, што адбывалася 26 лютага — 5 сакавіка 1978 г. Яна абвясціла важнейшай задачай правядзенне мадэрнізацыі эканомікі. Была адноўлена дзяржаўна-палітычная структура, што існавала да «культурнай рэвалюцыі». Зноў пачалі працаваць міністэрствы, камітэты, упраўленні, якія кіравалі эканомікай, аднавілі дзейнасць прадстаўнічыя органы ўлады, пракуратура і суды, прафсаюзы, камсамол і іншыя грамадска-палітычныя арганізацыі.

Гэты паварот быў абумоўлены тым, што тэорыя і практыка мааізму ў 1970-я гг. уступілі ў глыбокі крызіс. Сам Маа Цзэдун называў сваю тэорыю кітаізаваным марксізмам, які ўлічвае спецыфіку Кітая. Маа лічыў, што для Кітая непрымальны тэзіс аб кіруючай ролі рабочага класа ў сацыялістычнай рэвалюцыі. Сацыяльная структура грамадства абумовіла тое, што кіруючай сілай кітайскай рэвалюцыі павінна стаць сялянства. Зыходзячы з тэзіса аб кіруючай ролі сялянства ў рэвалюцыі, Маа рабіў стаўку на рэвалюцыйную вайну, базай якой павінны стаць сельскія раёны. Абапіраючыся на іх, рэвалюцыйныя войскі будуць паступова пашыраць кантралюемую тэрыторыю, пакуль не ўстановаць кантроль над усёй краінай. Усе намаганні партыі накіроўваліся на вырашэнне пытанняў, звязаных з вядзеннем вайны. Пасля перамогі рэвалюцыі ў Кітаі павінен усталявацца «рэжым новай дэмакратыі», ва ўмовах якой улада будзе належаць сялянству, рабочаму класу, дробнай і нацыянальнай буржуазіі. Найважнейшым элементам ідэалогіі мааізму з'яўляўся нацыяналізм. Адсюль асаблівы ўпор Маа Цзэдуна на кітайскую спецыфіку, імкненне апярэдзіць іншыя краіны ў справе будаўніцтва сацыялізму і камунізму. Кітайская традыцыя стагоддзямі прапаведавала, што Паднябесная — гэта цэнтр сусвету, а астатнія народы — варвары, якія значна адсталі ад кітайцаў у сваім развіцці. Маа і яго прыхільнікі на

аснове ідэі кітаецэнтрызму лічылі, што Кітай павінен стаць лідарам сацыялістычнага лагера, а Маа — правадыром сусветнага камуністычнага руху. Дасягнуць гэтага можна было праз фарсіраванае будаўніцтва сацыялізму і паскораныя тэмпы эканамічнага развіцця.

Сацыялізм, які будавалі мааісты, быў прымітыўным, ураўняльным, казарменным. Мааісты цалкам адваргалі матэрыяльныя стымулы для развіцця эканомікі і рабілі стаўку выключна на рэпрэсіўныя метады. Тэрор стаў найважнейшым інструментам мааісцкай палітыкі. Будаўніцтва сацыялізму павінна ўяўляць сабой перманентную рэвалюцыю. Партыя накіроўвае свае намаганні на вядзенне класавай барацьбы. Маа Цзэдун лічыў, што ў ходзе будаўніцтва сацыялізму ідзе пастаяннае змаганне паміж буржуазнай і сацыялістычнай тэндэнцыямі. Пасля заваявання ўлады адбываецца абуржуажванне партыйных работнікаў, таму неабходныя перыядычныя чысткі, у ходзе якіх знішчаецца буржуазія, якая пастаянна адраджаецца. У будаўніцтве сацыялізму і ў правядзенні палітыкі класавай барацьбы галоўная роля адводзілася арміі. Маа лічыў армейскую арганізацыю ўзорам для ўсяго грамадства. Кітай павінен быў ператварыцца ў адну вялікую казарму. Маа звязваў пабудову сацыялізму ў Кітаі з разгромам сусветнага імперыялізму і новага рэвізіянізму (СССР) і разглядаў сусветную вайну як рухающую сілу рэвалюцыйнага працэсу. Для мааізму характэрны антыінтэлектуалізм, нянавісьць да інтэлігенцыі. Маа неаднаразова заяўляў, што ўся інтэлігенцыя гатова ісці па шляху рэвізіянізму, таму ёй патрэбна хунвэйбінская чыстка. У цэлым тэорыю мааізму можна звесці да наступных асноўных пастулатаў:

- ✓ існаванне ў грамадстве глыбокіх супярэчнасцей, вастрыня якіх узрастае па меры руху да сацыялізму, адзіным сродкам вырашэння супярэчнасцей з'яўлялася насілле;

- ✓ партызанская вайна і сялянская рэвалюцыя як спосаб захопу ўлады;

- ✓ стратэгія скачка, камунізацыі ў найкарацейшы тэрмін, «культурная рэвалюцыя» як шляхі будаўніцтва сацыялізму і камунізму;

- ✓ казарменны ўраўняльны сацыялізм як увасабленне новага грамадства;

- ✓ асабістая дыктатура правадыра з апорай на армію;
- ✓ непазбежнасць сусветнай вайны і разгортванне грамадзянскай вайны ў іншых краінах як шлях да перамогі сусветнай рэвалюцыі.

КНР у эпоху эканамічных рэформ. Першы этап. У снежні 1978 г. пленум ЦК КПК абвясціў курс на карэннае рэфармаванне эканомікі Кітая. На ім было сказана аб «культурнай рэвалюцыі» як аб няправільнай палітыцы і прынята рашэнне аб пераносе цэнтра дзейнасці партыі і дзяржавы з пытанняў класавай барацьбы на эканамічнае будаўніцтва. У якасці цэнтральнай ставіцца задача ажыццяўлення «чатырох мадэрнізацый». Было прынята вельмі важнае рашэнне аб рэабілітацыі ахвяр «культурнай рэвалюцыі», якое закрнула каля 30 млн чалавек. Новы курс атрымаў канчатковае афармленне на XII з'ездзе КПК, які адбыўся ў 1982 г. Ён паставіў задачу: да 2000 г. у 4 разы павялічыць вытворчасць прамысловай прадукцыі, што дазволіла б КНР увайсці ў лік развітых індустрыяльных дзяржаў. Адбыліся адмова ад практыкі пажыццёвага заняцця партыйных і дзяржаўных пасадак, вяртанне да калектыўнага кіраўніцтва, быў асуджаны культ асобы Маа Цзэдуна.

Сутнасць распачаўшыхся рэформ заключалася перш за ўсё ў вяртанні да матэрыяльнай зацікаўленасці работніка, у рашучым адыходзе ад прынцыпу «агульнага катла». Першы этап рэформ 1978—1983 гг. можна вызначыць як падрыхтоўчы. Гэта быў час упарадкавання эканомікі і важных пераўтварэнняў у сельскай гаспадарцы. Асновай яе развіцця сталі арэнда і сямейны падрад. У канцы 1981 — пачатку 1982 г. буйныя сельскагаспадарчыя брыгады былі распушчаны, а асноўнымі вытворчымі адзінкамі сталі сем'і, якія гаспадарылі на арандаванай у кааператываў зямлі. Пасля таго, як сям'я выконвала дзяржаўны заказ і разлічвалася з кааператывам за арэнду зямлі, яна магла свабодна распараджацца рэшткамі прадукцыі, рэалізоўваючы яе на рынку. У выніку адбылася легалізацыя прыватнага гандлю.

У адпаведнасці з рашэннем УСНП у маі 1984 г. рэформа пачала актыўна праводзіцца і ў горадзе. Кіраўніцтва дзяржаўных прамысловых прадпрыемстваў атрымала права арганізоўваць дадатковую вытворчасць прадукцыі і свабодна прадаваць яе на рынку, у тым ліку выходзіць і на знешнія

рынкі. Дырэктар прадпрыемства мог самастойна вызначаць цэны на звышпланавую прадукцыю. Каб сабраць сродкі для развіцця вытворчасці, прадпрыемствы атрымалі права выпускаць акцыі. Роля дзяржаўнага плана і дзяржаўнага рэгулявання эканомікі была рэзка зменшана. Адначасова з рэфармаваннем дзяржаўнага сектара пачалося станаўленне шматукладнай эканомікі за кошт развіцця кааператыўнага, прыватнага сектараў. Але гэты працэс спачатку ішоў павольна. У 1988 г. на прыватны сектар прыпадала толькі 2,1 % прамысловай вытворчасці.

Адным з важных элементаў рэформ стаў курс на прыцягненне замежных інвестыцый. Для гэтага, галоўным чынам у приморскіх гарадах і правінцыях, ствараліся свабодныя эканамічныя зоны. У іх замежныя інвестары атрымлівалі шматлікія льготы ў справе падаткаабкладання, ажыццяўлення экспартна-імпортных аперацый, вывазе прыбытку. Аднак у першае дзесяцігоддзе рэформ не прыходзіцца гаварыць аб шырокім прытоку ў Кітай замежных інвестыцый. Яны склалі толькі 28 млрд долараў, і ў асноўным гэта былі сродкі кітайцаў, якія жылі за мяжой. У 1980-я гг. Кітай захаваў імпартазамышчальную мадэль эканомікі. Рэформы прывялі да рэзкага павышэння тэмпаў эканамічнага росту. У 1984 г. быў атрыманы рэкордны ўраджай рысу ў 400 млн тон, што дазволіла ў асноўным вырашыць харчовую праблему. Прырост прамысловай вытворчасці ў 1979—1988 гг. склаў 12—18 % у год. Значна павысіўся ўзровень жыцця кітайцаў, рынак быў насычаны асноўнымі таварамі.

Ва ўмовах эканамічных рэформ у Кітаі захавалася манополія КПК на палітычную ўладу, аднапартыйная дыктатура. У такой сітуацыі ход рэформ у вялікай ступені залежаў ад працэсаў, якія адбываліся ў кіруючай партыі. XII з'езд КПК прыняў рашэнне аб упарадкаванні ў партыі. Як паказвалі сацыялагічныя даследаванні, спачатку толькі 20 % работнікаў партыйнага апарату падтрымалі курс на рэформы. Патрэбна было дабіцца адзінства поглядаў у партыі на аснове прызнання неабходнасці ажыццяўлення «сацыялістычнай мадэрнізацыі» і правесці яе чыстку ад прыхільнікаў палітыкі «культурнай рэвалюцыі». Мерапрыемствы па рэарганізацыі партыі актывізаваліся ў 1984 г., калі рэформы былі распаўсюджаны на горад. Партыйнае кіраўніцтва

паставіла перад партыяй дзве задачы. Па-першае, актыўна заняцца ліквідацыяй перашкод на шляху правядзення рэформ. Па-другое, разгарнуць актыўную барацьбу супраць шматлікіх злоўжыванняў, якія шырока распаўсюдзіліся сярод работнікаў партыйнага і дзяржаўнага апарату. Пачатак станаўлення рыначных адносін ва ўмовах адсутнасці дэмакратычнага кантролю грамадства за ўладаю давалі магчымасць апаратчыкам хутка ўзбагачацца праз атрыманне хабару, стварэнне фірм пад сваім кіраўніцтвам ці кіраўніцтвам сваякоў. Шматлікія злоўжыванні ў асяроддзі партыйных і дзяржаўных работнікаў выклікалі вялікае незадавальненне ў грамадстве. Гэтыя з'явы пачалі абазначаць тэрмінам «асноўны няправільны стыль», і КПК надавала шмат увагі барацьбе з ім, але вырашыць гэтую праблему ў той час не змагла.

У КПК адбываліся важныя кадравыя перамены. У кіруючыя органы пачалі прыцягвацца прадстаўнікі інтэлігенцыі. Вялікая ўвага надавалася павышэнню адукацыйнага ўзроўню партыйных работнікаў, бо нават у 1986 г. толькі 20 % з іх мелі вышэйшую ці сярэднюю адукацыю. Адначасова ішоў працэс амаладжэння партыйных кадраў. У верасні 1985 г. адбылася ўсекітайская партыйная канферэнцыя, на якой практычна ўсе прадстаўнікі старой мааісцкай гвардыі былі адпраўлены ў адстаўку. На канферэнцыі было абвешчана, што мэтай партыі з'яўляецца пабудова сацыялізму з кітайскай спецыфікай. У такім грамадстве кіруючай сілай павінен выступаць рабочы клас. КПК, як яго авангард, уяўляе цэнтральную палітычную сілу, якая ўзначальвае сацыялістычную мадэрнізацыю.

У снежні 1986 — студзені 1987 г. у шэрагу гарадоў Кітая прайшлі дэманстрацыі, удзельнікі якіх (у асноўным — студэнты і інтэлігенцыя) патрабавалі дэмакратызацыі палітычнай сістэмы краіны. Гэтая ідэйная плынь атрымала з боку КПК назву «буржуазны лібералізм». Ён быў асуджаны ЦК КПК як пагроза сацыялізму ў Кітаі. Разам з тым, у партыйных дакументах падкрэслівалася, што барацьба з «буржуазным лібералізмам» не азначае адыход партыі ад палітыкі рэформ. У студзені 1987 г. пасаду генеральнага сакратара ЦК КПК заняў Чжао Цзяян. Ён быў вядомы як актыўны прыхільнік палітыкі рэформ. Яго абранне азначала

канчатковае паражэнне ў партыі тых, хто выступаў за пераарыентацыю партыі па пытанні класавай барацьбы. Восенню 1987 г. адбыўся XIII з'езд КПК, на якім было аб'яўлена аб завяршэнні кампаніі па ўпарадкаванні партыі. Ён пацвердзіў курс на будаўніцтва «сацыялізму з кітайскай спецыфікай» і падкрэсліў, што рэфармаванне эканомікі краіны адбываецца ў рамках сацыялізму, КПК па-ранейшаму з'яўляецца кіруючай сілай кітайскага грамадства, а палітычная рэформа ў бліжэйшы час можа мець толькі абмежаваны характар.

К канцу першага дзесяцігоддзя рэформ у кітайскім грамадстве назбіралася шмат супярэчнасцей. Не ўдалося вырашыць дэмаграфічную праблему, і, нягледзячы на значныя поспехі сельскай гаспадаркі, рост насельніцтва апырэджаў рост вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі. Таварнасць сямейных гаспадарак была невысокая. За гады рэформ амаль у 1,5 раза вырас бюракратычны апарат, які быў падвержаны моцнай карупцыі. У 1988—1989 гг. у Кітаі назіраўся даволі прыметны рост цэн (25,5 % з сярэдзіны 1988 да сярэдзіны 1989 г.). Да 16,2 % вырас у 1988 г. незадаволены попыт. У гэты час стала складвацца сітуацыя, калі вынікі рэформ пачалі значна адставаць ад чаканняў, якія яны парадзілі ў свядомасці кітайцаў. Грамадства ўсё больш распадалася на дзве часткі. Адна расчароўвалася ў рэформах, і ў ёй нарастала настальгія па часах «агульнага катла», калі меўся хоць невялікі, але стабільны даход. Другая лічыла, што нарастанне праблем звязана з тармажэннем рэформ і абвінавчвала ў гэтым КПК, якая працягвала захоўваць манаполію на ўладу. Выйсце бачылася ў дэмакратызацыі палітычнай сістэмы.

З канца 1988 г. незадавальненне дыктатурай КПК вылілася ў масавыя маніфестацыі, якія дасягнулі сваёй кульмінацыі летам 1989 г. У кіраўніцтве КПК узніклі вострыя спрэчкі аб адносінах да гэтага руху. Яны завяршыліся на пленуме ЦК КПК 23—24 чэрвеня 1989 г. адстаўкай генеральнага сакратара ЦК КПК Чжао Цзяяна. Яго абвінавядзілі ў падтрымцы беспарадкаў і спробе раскалоць партыю. Большасць у КПК атрымалі прыхільнікі сілавога вырашэння крызісу на чале з новым генеральным сакратаром Цзян

Цзэмінем. У Пекін былі ўведзены войскі, якія жорстка правіліся з удзельнікамі выступленняў.

Рэпрэсіўныя дзеянні кіраўніцтва КПК мелі грунтоўную сацыяльную падтрымку. Калі ў канцы 1970-х гг. практычна ўсе сацыяльныя групы кітайскага грамадства былі зацікаўлены ў абнаўленні, то па меры развіцця рэформ выявілася, што да глыбокіх пераўтварэнняў здольны толькі адносна вузкі слой. Для большасці насельніцтва была характэрна пазіцыя пасіўнага чакання. У 1986 г. па выніках сацыялагічнага апытання 41,6 % жыхароў гарадоў палічылі для сябе пажаданым уклад жыцця, пры якім меўся хоць і нізкі, але стабільны даход і не было рызыкі страціць працу. Толькі 20,4 % заявілі аб гатоўнасці рызыкаваць часовай стратай працы пры ўмове атрымання высокіх даходаў. Таму невыпадкава радыкалізацыя рэформ сустракала супраціўленне значнай часткі насельніцтва, а менавіта яе патрабавалі ўдзельнікі выступленняў за дэмакратызацыю ў 1988—1989 гг. Гэтую кансерватыўную сацыяльную масу склала большасць рабочых нізкай кваліфікацыі, многія сяляне, якія не змаглі прыстасавацца да ўмоў рынку. Узначаліў яе партыйна-дзяржаўны апарат, які баяўся страціць уладу ў выпадку паглыблення рэформ. Хаця ў кіраўніцтве партыі і знайшліся сілы, якія змаглі разгарнуць рэформы, пераважная большасць партыйных работнікаў гатова была падтрымліваць рэформы толькі да таго часу, пакуль яны не стваралі пагрозу манаполіі КПК на ўладу. За іх радыкалізацыю выступала перш за ўсё інтэлігенцыя, а таксама тыя слаі грамадства, якія найбольш выйгралі ад рэформ — прадпрымальнікі, высокакваліфікаваныя рабочыя і служачыя. Яны звязвалі паглыбленне рэформ у эканоміцы з дэмакратызацыяй палітычнай сферы. Але гэтыя слаі былі яшчэ ў меншасці, і кіраўніцтва КПК, якое ўзяло курс на сілавое падаўленне дэмакратычнага руху, магло разлічваць на падтрымку кансерватыўнай большасці грамадства.

Грамадска-палітычны крызіс 1988—1989 гг. меў значныя наступствы для развіцця Кітая. Быў нанесены моцны ўдар па тых сілах, якія выступалі за дэмакратызацыю краіны. Пануючае становішча КПК у палітычнай сістэме краіны яшчэ больш умацавалася. У сувязі з падаўленнем дэмакратычнага руху выказваліся меркаванні аб згортванні і эка-

намічних рэформ. Вышэйшае кіраўніцтва КПК паспяхалася развеяць гэтыя апасенні, заявіўшы аб нязменнасці курса на рэфармаванне эканомікі. Разам з тым, пленум ЦК КПК, які прайшоў у лістападзе 1989 г., вызначыў тры гады на стабілізацыю сітуацыі ў эканоміцы. Цэнтральным элементам эканамічнай палітыкі ў той момант стала барацьба з інфляцыяй праз скарачэнне грашовай эмісіі. Было абвешчана аб недапушчэнні размывання дзяржаўнай уласнасці. Уводзілася часовая забарона на стварэнне новых акцыянерных таварыстваў. З ліпеня 1989 г. пачалася ўсекітайская рэвізія прыватных прадпрыемстваў, у выніку чаго іх колькасць прыметна скарацілася (колькасць занятых у прыватным сектары к канцу 1989 г. зменшылася на 15,7 %).

У палітычнай сферы прасочваецца імкненне КПК абaperціся на найменш актыўную частку насельніцтва і абмежаваць фарміраванне новых сацыяльных слаёў. Адраджаюцца некаторыя партыйныя лозунгі, што выклікалі асацыяцыю з 1970-мі гг. Зноў загучалі заклікі вучыцца на ідэях Маа Цзэдуна, якія з'яўляюцца ўвасабленнем калектыўнай мудрасці партыі. Першараднае значэнне пачало надавацца вядзенню ідэалагічнай працы, асабліва сярод моладзі і інтэлігенцыі. Партыя была падвергнута чыстцы ад тых, хто падтрымаў патрабаванні дэмакратызацыі ў 1989 г. У палітычным жыцці краіны цэнтральнае месца заняла барацьба з «буржуазным лібералізмам». У той жа час былі адменены многія прывілеі для партыйных работнікаў, узмацнілася барацьба са злоўжываннямі і карупцыяй.

Другі этап рэформ у КНР. Перыяд тармажэння рэформ закончыўся ў 1992 г., бо ён адмоўна адбіўся на тэмпах эканамічнага росту Кітая. Акрамя таго, кіраўніцтва КНР вымушана было лічыцца з урокам падзення камуністычных рэжымаў ва Усходняй Еўропе. Вясной 1992 г. лідар кітайскіх камуністаў і архітэктар рэформ Дэн Сяапін ажыццявіў паездку па краіне. Па яе выніках ён выступіў з праграмай прамовай, у якой абвясціў курс на радыкалізацыю эканамічных рэформ. Пры гэтым ён падкрэсліў, што сацыялізм цалкам суадносіцца з рыначнай эканомікай, на шлях будаўніцтва якой становіцца Кітай. Аднак уся паўната ўлады павінна заставацца ў руках КПК. Курс на пераход да рыначнай эканомікі замацаваў XIV з'езд КПК, які

праходзіў у кастрычніку 1992 г. У яго рашэннях гаварылася пра неабходнасць заахвочваць прыватны капітал, ствараць сумесныя з замежным капіталам прадпрыемствы. Было аб'яўлена аб неабходнасці больш рашуча вызваляць эканоміку з-пад кантролю дзяржавы. Ствараемая эканамічная мадэль атрымала назву «сацыялістычная рыначная эканоміка». З'езд перавыбраў на пасаду генеральнага сакратара Цзян Цзэміня.

У 90-я гг. XX ст. Кітай дасягнуў значных поспехаў у развіцці эканомікі. Ужо да 1995 г. ён павялічыў аб'ём ВУП у 4 разы ў параўнанні з 1980 г. Эканамічны ўздым ахапіў як прамысловасць, так і сельскую гаспадарку, імкліва развіваліся сфера паслуг, турызм. У 1995 г. Кітай наведала 46 млн турыстаў, і даход гэтай галіны склаў 9 млрд долараў. Колькасць занятых у сферы паслуг за гады рэформ вырасла ў 3,7 раза. За 1990-я гг. прыкладна ў два разы ўзраслі рэальныя даходы кітайцаў. З пачаткам новага этапу рэформ Кітай ажыццяўляе пераход ад імпартазамышчальнай да экспартаарыентаванай эканамічнай мадэлі. Кітайская эканоміка ўсё больш уцягваецца ў сістэму сусветнай гаспадаркі. У 1996 г. у рамках кампаніі па ўпарадкаванні знешнеэканамічнай дзейнасці сярэдні імпортны тариф быў зніжаны з 36 да 23 %, былі адменены ліцэнзіі на импорт 176 таварных груп. Па аб'ёме экспарту Кітай у сярэдзіне 1990-х гг. выходзіць на 11-е месца ў свеце. З 1992 па 1997 г. экспарт краіны вырас у 2,2 раза, а импорт — у 1,8 раза пры пастаянным становішчам знешнегандлёвым сальда. Але, нягледзячы на імклівае развіццё знешнеэканамічных сувязей, у канцы 1990-х гг. больш за 90 % прыросту ВУП дасягалася за кошт росту спажывання на ўнутраным рынку. Гэта яшчэ адно сведчанне росту даходаў кітайцаў.

У гэты час дзяржава цалкам адмаўляецца ад рэгулявання эканамічнай дзейнасці на мікраўзроўні. Яе намаганні канцэнтруюцца на распрацоўцы стратэгічных праграм развіцця, на ажыццяўленні комплекснай каардынацыі эканамічных працэсаў. Адбывалася скарачэнне долі дзяржаўнага сектара. У прамысловасці ў канцы 1990-х гг. ён складаў 43 %, у гандлі — толькі 20 %. Прычым недзяржаўны сектар забяспечваў 84 % прыросту вытворчасці ў прамысловасці. Адным з цэнтральных пунктаў эканамічнай палітыкі КНР з'яўляла-

ся прыцягненне замежных інвестыцый. Тут былі дасягнуты значныя поспехі. У 1998 г. іх аб'ём склаў 260 млрд долараў, было створана 270 тыс. сумесных прадпрыемстваў, на якіх было занята 17 млн чалавек. Дзяржаўная палітыка па гэтым пытанні будавалася такім чынам, што замежны капітал у Кітаі накіроўваўся галоўным чынам на стварэнне вытворчых прадпрыемстваў і яго дзейнасць знаходзілася пад кантролем дзяржавы. У эканоміцы Кітая хапае і нявырашаных праблем. Захоўваецца вялікі разрыў у развіцці перадавых усходніх правінцый і адсталых заходніх. Галоўная праблема — імклівы рост насельніцтва. Ужо ў 1995 г. яно складала 1,2 млрд чалавек, у 2004 — 1,3 млрд. У сельскай гаспадарцы панавалі дробныя сямейныя гаспадаркі, якія мелі вельмі нізкі ўзровень таварнасці, і вытворчасць харчавання не паспывала за ростам насельніцтва. У краіне востра стаяла праблема занятасці.

У 1997 г. памёр ініцыятар рэформ у Кітаі Дэн Сяапін. Але гэта ўжо не магло паўплываць на іх ход. Курс на працяг рэформ пацвердзіў XV з'езд КПК у верасні 1997 г. Ён намеціў падваенне ВУП Кітая ў наступныя 10 гадоў. Пры гэтым прызнавалася, што да таго часу развіццё Кітая ішло экстенсіўным шляхам, а многія дзяржаўныя прадпрыемствы з'яўляліся стратнымі. Каля паловы кітайцаў былі заняты ў сельскай гаспадарцы. Каб павысіць эфектыўнасць эканомікі, з'езд намеціў правядзенне акцыяніравання дзяржаўных прадпрыемстваў, ажыццяўленне ў дачыненні да іх працэдур банкруцтва. Але пры гэтым падкрэслівалася, што кантрольны пакет акцый павінен заставацца ў руках дзяржавы, і дзяржаўны сектар павінен па-ранейшаму адыгрываць кіруючую і кантралючую функцыі ў эканоміцы. Захаванне неэфектыўных буйных дзяржаўных прадпрыемстваў тлумачыцца тым, што іх прыватызацыя прывядзе да росту і так вялікага беспрацоўя. У другой палове 1990-х гг. Кітай праводзіць эканамічную палітыку, якую даследчыкі называюць палітыкай дазіраванага лібералізму і дазіраванага пратэксцыянізму. У яе рамках дзяржава адмовілася ад рэгулявання сацыяльна-эканамічных працэсаў на мікраўзроўні, але працягвала ажыццяўляць актыўны кантроль на макраўзроўні ў сферы фінансаў, мытных тарыфаў, інфраструкту-

ры. Признаннем рыначнага характару кітайскай эканомікі стала прыняцце краіны ў 2001 г. у сусветную гандлёвую арганізацыю.

2002—2003 гг. азнаменаваліся значнымі пераменамі ў кіраўніцтве КПК і КНР. XVI з’езд партыі, які адбыўся восенню 2002 г., прыняў адстаўку Цзян Цзэміна з пасады генеральнага сакратара ЦК КПК і абраў на гэту пасаду Ху Цзіньтао. Вясной наступнага года Ху Цзіньтао змяніў Цзян Цзэміна і на пасадзе старшыні КНР. Такім чынам, да ўлады ў КНР прыйшло «чацвёртае пакаленне кіраўнікоў», прадстаўнікі якога фарміраваліся як палітыкі ва ўмовах рэформ. На XVI з’ездзе ўпершыню было заяўлена аб будаўніцтве ў Кітаі сярэднезаможнага грамадства. У той жа час на з’ездзе было заяўлена пра рост незадавальнення ў грамадстве і неабходнасць у сувязі з гэтым абнаўлення КПК.

У 2007 г. на XVII з’ездзе былі намечаны новыя контуры развіцця КНР, асаблівы акцэнт быў зроблены на сацыяльных праблемах і збалансаваным развіцці вытворчасці і сацыяльнай сферы. Тэмпы эканамічнага развіцця Кітая некалькі запаволіліся ў сувязі з сусветным фінансавым крызісам 2008 г. Тым не менш у 2011 г. па аб’ёме ВУП Кітай абагнаў Японію і выйшаў на другое месца ў свеце.

У лістападзе 2012 г. адбыўся XVIII з’езд КПК. На ім быў зроблены рашаючы крок па перадачы ўлады «пятаму пакаленню» кіраўнікоў КПК. У выніку выбараў ЦК КПК на з’ездзе яго склад абнавіўся прыкладна на 50 %. Адразу пасля з’езда адбыўся пленум ЦК КПК, на якім на пасаду генеральнага сакратара быў абраны Сі Цзынпін. Таксама ён заняў пасаду старшыні ваеннага савета ЦК КПК. У статут КПК на з’ездзе ўпершыню быў запісаны тэзіс, згодна з якім у Кітаі ўсталяваны «сацыялістычны лад з кітайскай спецыфікай». На з’ездзе гаварылася пра неабходнасць больш шырокага прыцягнення народа да прыняцця рашэнняў. Але пры гэтым з’езд пацвердзіў вернасць «чатыром прынцыпам» Дэна Сяапіна. Згодна з імі ў знешняй палітыцы краіна павінна ўстрымлівацца ад уступлення ў якія-небудзь ваенна-палітычныя саюзы, не займацца вырашэннем чужых палітычных праблем, рабіць акцэнт на развіцці гандлёва-эканамічных адносін з рознымі краінамі. Ва ўнутрыпалітычным жыцці

Кітая быў абвешчаны прынцып калектыўнага кіраўніцтва, абмяжоўваўся тэрмін знаходжання ва ўладзе. Вылучэнне на кіруючыя пасады павінна ажыццяўляцца выключна на падставе дзелавых якасцей. З'езд падкрэсліў неабходнасць захавання кіруючай ролі КПК і перасцярог ад пераймання палітычнай мадэлі Захаду.

У сакавіку 2013 г. Сі Цзынпін быў абраны старшынёй КНР, а Лі Кэцян новым старшынёй Дзяржаўнага савета. XVIII з'езд КПК паставіў задачу да 2021 г. ператварыць Кітай у краіну з сярэднезаможным грамадствам, а да 2049 г. ператварыць яго ў «багатую, магутную, дэмакратычную, цывілізаваную і гарманічную, мадэрнізаваную сацыялістычную дзяржаву». Была агучана канцэпцыя «навуковага развіцця», распрацаваная яшчэ Ху Цзіньтао, якая мела на ўвазе ўзгодненае эканамічнае, сацыяльнае, палітычнае, экалагічнае развіццё. Аднак з 2013 г. прыметна замарудзіліся тэмпы эканамічнага развіцця Кітая. У 2014—2015 гг. кітайскія ўлады вымушаны былі правесці значную дэвальвацыю юаня.

У час рэформ істотным чынам змянілася і знешняя палітыка Кітая. Ён адмовіўся ад мааісцкага курса на экспарт рэвалюцыі і падрыхтоўку да вайны. У аснову знешняй палітыкі быў пакладзены прагматызм і эканамічныя інтарэсы краіны. Кітай пачаў праводзіць палітыку «роўнай аддаленасці» як ад СССР (Расіі), так і ад ЗША, маючы роўныя і стабільныя адносіны з імі. Пры гэтым палітычныя інтарэсы штурхаюць Кітай у большай ступені да супрацоўніцтва з Расіяй, каб супрацьстаяць фарміраванню аднапалярнага свету, заснаванага на дамінаванні ЗША. У той жа час ЗША з'яўляюцца найважнейшым эканамічным партнёрам Кітая, і гэта абумоўлівае імкненне кіраўніцтва КНР падтрымліваць добрыя адносіны і з гэтай краінай. Для КНР важнай з'яўлялася праблема дасягнення тэрытарыяльнага ўз'яднання краіны. У 1997 г. да Кітая быў далучаны Ганконг, а ў 1999 г. — былая партугальская калонія Макаа. Для вырашэння тайванскай праблемы ўрад КНР прапанаваў мадэль «адна краіна — дзве сістэмы». Яна прадугледжвала далучэнне Тайвана да КНР пры захаванні на востраве існуючага грамадскага ладу.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Ахарактарызуйце эканамічную і сацыяльна-палітычную сітуацыю ў Кітаі, што склалася пасля смерці Маа Цзэдуна. 2. Калі было заяўлена пра курс на правядзенне «чатырох мадэрнізацый» і ў чым іх сутнасць? 3. Якія змены ў палітыку партыі былі ўнесены на III пленуме ЦК КПК 1-га склікання ў снежні 1978 г.? 4. Прывядзіце факты, якія сведчаць аб тым, што тэорыя і практыка мааізму ў 1970-я гг. уступілі ў глыбокі крызіс. 5. Высветліце, якія асноўныя мерапрыемствы былі праведзены ў рамках рэфармавання кітайскай эканомікі ў 1978—1988 гг. 6. Ахарактарызуйце палітычную сістэму КНР у час рэформ. 7. Вызначыце прычыны і перадумовы грамадска-палітычнага крызісу ў Кітаі ў 1989 г. 8. Дайце характарыстыку «сацыялізму з кітайскай спецыфікай», «сацыялістычнай рыначнай эканомікі». 9. Як вы лічыце, у чым заключалася сутнасць палітыкі «дазіраванай лібералізацыі» ў эканоміцы? 10. У чым заключалася спецыфіка змены ўлады ў КНР у апошнія дзесяцігоддзі? 11. Якія змены адбыліся ў знешняй палітыцы Кітая ў час рэформ? 12. Вызначыце, у чым заключалася сутнасць знешнепалітычных канцэпцый «роўнай аддаленасці» Кітая і «адна краіна — дзве сістэмы».

§ 14. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Японіі пасля Другой сусветнай вайны

Рэформы другой паловы 1940-х гг. ЗША, якія акупіравалі Японію ў 1945 г., прыступілі да ажыццяўлення ў гэтай краіне шырокага комплексу рэформ. У палітычнай сферы іх галоўная задача заключалася ў тым, каб стварыць у Японіі дэмакратычную форму кіравання. Былі забаронены фашысцкія і шавіністычныя арганізацыі, адменены законы, якія ўсталёўвалі таталітарны рэжым. У выніку грамадскае жыццё было вызвалена з пад кантролю дзяржавы. У краіне аднавіла функцыянаванне шматпартыйная сістэма. Былі ўтвораны Ліберальная, Прагрэсіўна-дэмакратычная, Сацыялістычная (СПЯ) партыі, атрымала магчымасць для легальных дзеянняў Камуністычная партыя Японіі (КПЯ). Прафсаюзы, якія знаходзіліся пад кантролем дзяржавы, былі распушчаны. На іх месцы пачалі ўтварацца незалежныя прафсаюзы. У 1946 г. рэфармісцкія прафсаюзы аб'ядналіся ва Усеяпонскую федэрацыю прафсаюзаў, пракамуністычныя прафсаюзы — ва Усеяпонскі кангрэс вытворчых прафсаюзаў.

Важнае месца ў пасляваенных рэформах займала дэмілітарызацыя Японіі. Ваенныя колы з'яўляліся адной з галоўных сіл, на якіх ляжала адказнасць за ўсталяванне таталі-

тарнага рэжыму і агрэсіўную вайну. Адразу пасля капітуляцыі армія і флот Японіі былі раззброены і расфарміраваны. Для суда над ваеннымі злачынцамі быў створаны Міжнародны ваенны трыбунал для Далёкага Усходу. Вынікам яго працы стала вынясенне сямі смяротных прысудаў, у тым ліку такім вядомым ваенна-палітычным дзеячам, як Тодзэ, Аракі. Ваеншчына Японіі перастала аказваць значны ўплыў на палітычнае жыццё, краіна была пазбаўлена магчымасці распачынаць агрэсію.

Важным крокам на шляху дэмакратызацыі Японіі стала змена статусу імператара. У снежні 1945 г. на аснове дырэктывы акупацыйных улад рэлігія сінта была аддзелена ад дзяржавы. У звароце да нацыі імператар Хірахіта публічна адмовіўся ад тэзіса аб сваім боскім паходжанні. Была створана незалежная сістэма правосуддзя. Яна гарантавала права ўласнасці і асабістыя свабоды ад самавольства дзяржавы. У сацыяльнай сферы японцы атрымалі дастаткова шырокія правы і гарантыі. Вышэй ужо гаварылася аб праве на стварэнне прафсаюзаў. Яны маглі заключаць калектыўныя дагаворы з прадпрымальнікамі. Было абвешчана права на правядзенне забастовак. Законы аб працы ўстанаўлівалі ў Японіі 8-гадзінны рабочы дзень, тыднёвы аплачваемы водпуск. Значна ўзрасла зароботная плата японскіх рабочых, хоць яна прыметна ўступала зароботнай плаце заходніх рабочых.

У эканамічнай сферы найбольш важнай можна лічыць аграрную рэформу 1946—1949 гг. Быў усталяваны зямельны максімум для аднаго ўласніка ў памеры 3 га на паўднёвых астравах і 12 га на Хакайда, дзе землі менш урадлівыя. Зямля, якая перавышала ўсталяваны максімум, адбіралася ў памешчыкаў за выкуп. Арандатары атрымалі магчымасць набыць зямлю ва ўласнасць. Вынікам аграрнай рэформы стала ліквідацыя памешчыцкага землеўладання. Асноўная маса сялян ператварылася з арандатараў ва ўласнікаў зямлі. Развіццё сельскай гаспадаркі Японіі пайшло па фермерскім шляху. Адбыўся значны рост прадукцыйных сіл. Уласнікі былі больш зацікаўлены ў павышэнні якасці сваёй зямлі, уводзілі перадавыя аграгатацкія прыёмы. Многія памешчыкі, якія атрымалі выкуп за зямлю, укладалі грошы ў прамысловасць, ператвараліся ў прадпрымальнікаў. Част-

ка сялян не змагла прыстасавацца да вядзення гаспадаркі ва ўмовах капіталістычных адносін на вёсцы і разаралася. Яны стваралі шматлікую танную рабочую сілу ў гарадах. Аграрная рэформа мела важныя палітычныя наступствы. Японскае сялянства, якое пакутавала ад малазямелля і было ўспрымальнае да мілітарысцкай прапаганды, жыло ілюзіямі, што толькі захоп новых тэрыторый зменіць яго становішча да лепшага. Аграрная рэформа прадэманстравала магчымасць вырашэння зямельнага пытання ў межах Японскіх астравоў. Тым самым была падарвана масавая база японскага мілітарызму.

У прамысловасці акупацыйныя ўлады сканцэнтравалі ўвагу ў першую чаргу на рэарганізацыі дзяйбацу — буйных манапалістычных аб'яднанняў, як правіла сямейных, якія ў перадваенны і ваенны час моцна зрасліся з дзяржаўным апаратам. Дзяйбацу ў эканоміцы скоўвалі развіццё канкурэнцыі, функцыяніраванне рыначнага механізма. Яны з'яўляліся адной з найважнейшых апор таталітарнага рэжыму і японскага мілітарызму. У выніку рэформы замест сямейных дзяйбацу ўтварыліся карпарацыі і прамыслова-фінансавыя групы са значным распыленнем акцый сярод інвестараў. Гэта прывяло да дэманапалізацыі японскай эканомікі і стварыла спрыяльныя ўмовы для развіцця рыначных адносін. Былі падарваны пазіцыі дзяржаўна-бюракратычнага капіталу, што аслабіла пазіцыі антыдэмакратычных сіл. Для фарміравання светапогляду японцаў важнае значэнне мела рэформа адукацыі. Першыя дзевяць гадоў адукацыі сталі абавязковымі і бясплатнымі. Выкладанне ідэалогіі япанізму, міфаў сінта аб боскім паходжанні імператара і яго ўлады было забаронена.

Новая форма грамадска-палітычнага і дзяржаўнага ладу Японіі была замацавана ў канстытуцыі 3 мая 1947 г. Яна пацвердзіла адмену тэзіса аб боскім паходжанні імператара і яго ўлады. Ён пазбаўляўся рэальных уладных паўнамоцтваў. Канстытуцыя абвешчала прынцып падзелу ўлад. Заканадаўчая ўлада знаходзілася ў руках двухпалатнага парламента: палаты саветнікаў (выбіралася на 6 гадоў) і палаты дэпутатаў (выбіралася на 4 гады). Абедзве палаты выбіраліся на аснове ўсеагульнага прамога выбарчага права па мажарытарнай сістэме. Рэальная выканаўчая ўлада належала

кабінету міністраў, адказнаму перад парламентам. Асабліва вялікая роля ў сістэме выканаўчай улады належала прэм'ер-міністру. Былі абвешчаны дэмакратычныя правы і свабоды грамадзян. Галоўнае значэнне канстытуцыйнай рэформы ў тым, што японцы асэнсавалі: дзяржава існуе для сваіх грамадзян, а не наадварот. Артыкул 9 канстытуцыі 1947 г. абвешчаў адмову ад вайны як сродку вырашэння міжнародных праблем. Японія адмовілася мець армію і флот. Была створана заканадаўчая перашкода на шляху адраджэння японскага мілітарызму. Канстытуцыя ўпершыню ў гісторыі Японіі замацавала аўтаномію мясцовага самакіравання. Губернатары, прэфекты, мэры гарадоў, вясковыя старасты выбіраліся на аснове ўсеагульнага выбарчага права. У выніку ажыццяўлення рэформ было пакончана з таталітарызмам і мілітарызмам у Японіі. Краіна ўпэўнена пайшла па шляху развіцця дэмакратыі і рыначнай эканомікі. Рэформы можна расцэнюваць як мірную буржуазна-дэмакратычную рэвалюцыю, настолькі глыбокія змены яны зрабілі ў грамадскім жыцці Японіі.

Стварэнне асноў для росту японскай эканомікі. Ужо ў 1951 г. японская эканоміка ва ўсіх галінах дасягнула даваеннага ўзроўню. У 1950-я гг. тэмпы росту японскай прамысловасці ў сярэднім за год складалі каля 20 %. За 1960-я гг. валавы ўнутраны прадукт павялічыўся ў 4,5 раза. Японія выйшла на трэцяе месца ў свеце па ўзроўні прамысловай вытворчасці. Такі імклівы эканамічны рост быў абумоўлены шэрагам фактараў. Цывілізацыйная традыцыя Японіі спрыяла таму, што ў гэтай краіне сфарміравалася дысцыплінаваная і адносна добра абучаная рабочая сіла. Японцы выхаваны ў духу ўзаемадапамогі. Гэтыя прынцыпы перанесены і на арганізацыю японскіх карпарацый. Японская фірма дзейнічала на рынку як уласнік, вытворца і ў той жа час уяўляла сабой нешта падобнае на традыцыйныя сацыяльныя карпарацыі, пабудаваныя на прынцыпах патэрналізму і ўзаемнай падтрымкі ніжэйшых і вышэйшых у імя поспеху агульнай справы — працвітання фірмы. Японскія рабочыя намоглі больш схільныя да супрацоўніцтва з фірмай, чым да барацьбы з яе вярхамі. Са свайго боку, кіраўніцтва кампаніі імкнецца ўсяляк дэманстраваць свой клопат аб рабо-

чых, прымяняючы матэрыяльнае і маральнае заахвочванне, пажыццёвы найм.

Японскі ўрад, апарат кіравання ў цэлым сталі намнога меншымі і таннейшымі. Правы чыноўніцтва ў справе ўмяшання ў эканоміку былі значна абмежаваны. Гэта стварыла прастору для праяўлення прадпрымальніцкай ініцыятывы. Дзяржава сканцэнтравала свае намаганні на падтрымцы эканамічнай дзейнасці кампаній. Тут урад дзейнічаў у рамках тых жа канфуцыянскіх патэрналісцкіх традыцый. Дзяржава, якая цяпер не ўмешвалася непасрэдна ў эканамічнае жыццё, сваёй фінансавай, крэдытнай, інвестыцыйнай, мытнай палітыкай актыўна спрыяла эканамічнаму росту. Яна ж і часткова пераразмяркоўвае ў інтарэсах грамадства тыя вялікія даходы, якія атрымліваюць фірмы. Пасля вайны была створана новая мадэль дзяржаўнага рэгулявання. Асноўнымі яго кірункамі сталі планаванне і доўгатэрміновае прагназаванне эканамічнага развіцця, стымуляванне прыватнага капіталу ў справе ўсямернага выкарыстання навішых дасягненняў НТР, удзел дзяржавы ў мерапрыемствах па павышэнні якасці прадукцыі. Японскае прагнознае планаванне грунтуецца на складанні навукова абгрунтаваных планаў-праектаў, над якімі сумесна працуюць дзяржаўныя органы і арганізацыі прыватнага бізнесу. Гэтыя планы з'яўляліся спробай сумеснымі намаганнямі намеціць найбольш рацыянальныя шляхі вырашэння эканамічных задач, якія стаялі перад краінай. Адным з важных фактараў, які забяспечваў хуткі эканамічны рост Японіі, стала рашучае абнаўленне пасля вайны асноўнага капіталу пры падтрымцы дзяржавы. Важную ролю ў перааснашчэнні вытворчасці адыграла выпрацаваная вякамі традыцыйная здольнасць японцаў актыўна пераймаць усё новае, вопыт іншых краін. Моцны штуршок эканамічнаму развіццю Японіі дала аграрная рэформа. Пасля яе вытворчасць у сельскай гаспадарцы пачала хутка расці. Рэзка ўзрасла таварнасць сялянскіх гаспадарак, што пашырыла ёмістасць рынку і для прамысловых тавараў. З сельскай гаспадаркі была вызвалена вялікая колькасць рабочых рук, якія накіраваліся ў прамысловасць і іншыя галіны.

У якасці важнай перадумовы хуткага эканамічнага росту можна назваць і развіццё інфраструктуры. У краіне мелася

шырокая сетка чыгунак, вялікая колькасць добра аснашчаных партоў. Насельніцтва мела адносна высокі адукацыйны ўзровень. У 1950-я гг. і пазней адукацыя становіцца адным з прыярытэтаў дзяржаўнай палітыкі. Станоўча паўплывала на эканамічнае развіццё адсутнасць значных ваенных расходаў у пасляваенны час. Пэўную ролю ў эканамічных пераходах Японіі на пачатковым этапе адыгралі амерыканская дапамога і ваенныя заказы ў час Карэйскай вайны. Важна адзначыць і традыцыйную сціпласць японцаў у справе спажывання. Дзякуючы гэтаму яны шмат сродкаў накіравалі на назапашванне і інвестыцыі.

Пасля вайны намаганні японскага ўрада ў эканамічнай сферы былі канцэнтраваны ў двух прыярытэтных кірунках. Першы ўключаў развіццё базавых галін — вытворчасць сталі, энергіі. Другі — лёгкай прамысловасці і суднабудавання, якія арыентаваліся на экспарт. Для паспяховага развіцця названых галін урад прадастаўляў ім ільготныя крэдыты, даваў падатковыя льготы. Пры кабінёце міністраў быў створаны камітэт эканамічнага планавання, які займаўся вывучэннем унутранага і знешняга рынкаў, распаўсюджваннем аператыўнай эканамічнай інфармацыі. Дзяржава стварыла многія аб'екты інфраструктуры. Развіццё японскай эканомікі хуткімі тэмпамі ў многім забяспечвалася імклівым ростам экспарту. Калі ўзяць 1950—1960-я гг., то ў японскім экспарце вядучая роля належала тэкстылю, абутку. Вытворчасць іх адбывалася пры адносна нізкай заробтнай плаце. Гэта ў многім і забяспечвала пранікненне японскіх тавараў на сусветныя рынкі. Потым на першы план у экспарце выходзіць прадукцыя цяжкай прамысловасці (сярэдня 60-х — канец 70-х гг. XX ст.). Такім чынам, японскі эканамічны чуд дзюг паловы 1950-х — пачатку 1970-х гг. адбыўся ва ўмовах рыначнай эканомікі, якая была ў многім арыентавана на экспарт.

Палітыка «зваротнага курсу». У першыя пасляваенныя гады амерыканская палітыка была накіравана на тое, каб зрабіць немагчымай новую агрэсію з боку Японіі. З разгортваннем «халоднай вайны» яна змяняецца. Новая палітыка атрымала назву «зваротны курс». Японія павінна была стаць моцнай дзяржавай, каб супрацьстаяць камуністычнай пагрозе ўнутры краіны і выступаць саюзнікам ЗША для

стрымлівання СССР на Далёкім Усходзе. Акупацыйныя ўлады і японскі ўрад пачалі наступленне на левыя арганізацыі, перш за ўсё на прафсаюзы, якія кантраляваліся камуністамі. Акрамя таго, новая палітыка мела на ўвазе як мага хутчэй дасягнуць эканамічнай стабілізацыі як гаранта сацыяльна-палітычнай стабільнасці. Для гэтага быў рэалізаваны «план Доджа». У яго аснове знаходзілася ідэя барацьбы з інфляцыяй і стварэння ўмоў для хуткага назапашвання капіталу, а таксама прадугледжвалася аказанне эканамічнай дапамогі з боку ЗША. Ваенныя заказы ў час Карэйскай вайны і «план Доджа» дапамаглі ўжо ў 1951 г. аднавіць японскую эканоміку.

Суверэнітэт Японіі пацвердзіў Сан-Францыскі мірны дагавор, заключаны ў верасні 1951 г. Яго падпісала больш за 40 дзяржаў, але СССР, КНР, КНДР, ДРВ, Індыя і некаторыя іншыя дзяржавы не паставілі свае подпісы. Дагавор спыняў рэжым акупацыі, але дапускаў знаходжанне на тэрыторыі Японіі замежных войск, калі аб гэтым будзе заключана двухбаковае пагадненне. Па дагаворы Японія адмаўлялася ад усіх правоў на Карэю, Тайвань, Паўднёвы Сахалін, Курылы. Адначасова з мірным дагаворам быў падпісаны япон-амерыканскі Дагавор бяспекі. Ён прадугледжваў размяшчэнне на тэрыторыі Японіі амерыканскіх войск. Прычым згодна з дагаворам яны павінны былі не толькі гарантаваць бяспеку Японіі на выпадак знешняй агрэсіі, але і ўдзельнічаць у падаўленні «буйных унутраных бунтаў і беспарадкаў».

Першыя парламенцкія выбары пасля аднаўлення суверэнітэту адбыліся ў кастрычніку 1952 г. На іх перамагла правая Ліберальная партыя, і яе лідар Ёсіда ў чарговы раз сфарміраваў урад. У 1954 г. узнікла Дэмакратычная партыя Японіі. Яна атрымала падтрымку часткі буйной буржуазіі, якая разлічвала, што новая партыя стане кансалідуючым пачаткам для ўсіх кансерватыўных сіл. Буйная буржуазія ў гэты час схіляецца да пункту гледжання, што дасягнуць палітычнай стабільнасці, сфарміраваць трывалы і моцны ўрад можна праз арганізацыю магутнай партыі, якая аб'яднае правыя сілы і будзе мець яўную перавагу над іншымі партыямі. Праведзеныя ў студзені 1955 г. парламенцкія выбары прынеслі буйны поспех Дэмакратычнай партыі. Такім чынам, яе прэ-

тэнзіі на ролю кансалідуючага цэнтра правых сіл набылі рэальную аснову. У кастрычніку 1955 г. было дасягнута пагадненне аб аб'яднанні існаваўшых да гэтага з 1951 г. дзвюх сацыялістычных партый. Новая Сацыялістычная партыя абвясціла сваёй мэтай пераход да сацыялізму, але толькі мірным шляхам. На партыйнай канферэнцыі, што адбылася ў ліпені 1955 г., быў пераадолены раскол у шэрагах КПЯ. Партыя адмовілася ад тактыкі разгортвання партызанскай вайны. Найбольш важныя наступствы для палітычнага развіцця Японіі мела аб'яднанне Ліберальнай і Дэмакратычнай партый 15 лістапада 1955 г. і стварэнне Ліберальна-дэмакратычнай партыі. Яна адразу заняла дамінуючае становішча ў палітычным жыцці краіны і мела ў палаце дэпутатаў 298 мандатаў з 467, у палаце саветнікаў — 119 з 250. Асаблівасцю партыйна-палітычнай структуры Японіі, якая склалася ў 1955 г., была наяўнасць пастаяннай парламенцкай большасці ў руках ЛДП. Але пры гэтым апазіцыя кантралявала больш за трэць месцаў у парламенце, што рабіла для ЛДП немагчымым перагляд канстытуцыі.

Савецка-японскія і япона-амерыканскія адносіны. Партыйнае будаўніцтва. У 1956 г. японскі ўрад пайшоў на аднаўленне дыпламатычных адносін з СССР. Ён разлічваў тым самым аслабіць залежнасць ад ЗША. 19 кастрычніка 1956 г. у Маскве была падпісана сумесная дэкларацыя, якая абвясціла спыненне стану вайны і ўсталяванне міру паміж СССР і Японіяй. СССР абавязаўся рэпатрыіраваць у Японію ўсіх грамадзян гэтай краіны, што знаходзіліся на яго тэрыторыі, прызнаў наяўнасць пытання аб прыналежнасці паўднёвакурыльскіх астравоў. З чатырох астравоў, на якія прэтэндавала Японія, СССР пагадзіўся перадаць ёй два — Шыкатан і Хабамаі. Аднак 27 студзеня 1960 г. японскаму ўраду была накіравана савецкая памятная запіска. У ёй было заяўлена, што СССР перадасць Японіі астравы толькі пры ўмове вываду з яе тэрыторыі амерыканскіх войск і заключэння савецка-японскага мірнага дагавора.

Прэм'ер-міністр Ісіра Хатаяма выступаў за перагляд япона-амерыканскага Дагавора бяспекі, лічачы, што ён абмяжоўвае суверэнітэт Японіі. Да гэтага правячыя колы Японіі падштурхоўваў і моцны антываенны рух. ЗША разумелі, што захаванне пазітыўнага стаўлення японскага грамадства

да саюза з імі патрабуе заключэння больш раўнапраўнага дагавора. Вынікам перамоў стала падпісанне 19 студзеня 1960 г. Дагавора аб узаемным супрацоўніцтве і гарантыях бяспекі. Ён прадугледжваў захаванне амерыканскіх ваенных баз у Японіі. Але цяпер ЗША не мелі права бескантрольна нарошчваць свой воінскі кантынгент і ўзбраенні на гэтых базях. У новы дагавор не ўвайшло палажэнне аб удзеле амерыканскіх войск у падаўленні ўнутраных беспарадкаў.

У той жа час, калі Японія вяла перамовы аб заключэнні новага дагавора з ЗША, яна пачала стварэнне значных «Сіл самаабароны». У чэрвені 1957 г. быў зацверджаны першы план развіцця і ўмацавання «Сіл самаабароны» на 1958—1961 гг. З гэтага часу пытанне аб рэмілітарызацыі стала адным з цэнтральных у палітычным жыцці Японіі побач з пытаннямі аб саюзе з ЗША. Барацьба вакол дагавора 1960 г. прывяла да расколу СПЯ. Яе правае крыло было незадаволена тактыкай масавых дзеянняў, што прымянялася партыяй у барацьбе з дагаворам, і ў 1960 г. стварыла Партыю дэмакратычнага сацыялізму (ПДС). Правячая ЛДП у 1960-я гг. асноўныя намаганні канцэнтруе на забеспячэнні эканамічнага росту краіны. У 1960 г. быў прыняты план Ікэда, які прадугледжваў падваенне нацыянальнага даходу за дзесяцігоддзе і штогадовы прырост прамысловай вытворчасці на 9 %. Гэтыя тэмпы былі дасягнуты, што стала важным фактарам падтрымання сацыяльна-палітычнай стабільнасці ў краіне і захавання ўлады ЛДП. У лістападзе 1964 г. на палітычнай арэне Японіі з'явілася яшчэ адна дастаткова моцная партыя — Партыя чыстай палітыкі (Комэйто), праграма якой у многім грунтавалася на будысцкіх традыцыях. Такім чынам, да сярэдзіны 1960-х гг. на месца фактычна двухпартыйнай сістэмы 1950-х гг. ЛДП — СПЯ прыйшла шматпартыйная. Усе ўзнікшыя буйныя партыі склалі левацэнтрысцкую апазіцыю ЛДП. З'яўленне некалькіх апазіцыйных партый было выгадна ЛДП, бо драбіла сілы апазіцыі. ПДС і Партыя чыстай палітыкі абвясцілі сябе партыямі сярэдняга шляху развіцця паміж манапалістычным капіталізмам і сацыялізмам.

У верасні 1965 г. прэм'ер-міністр Эйсаку Сата абвясціў аб роспуску сваёй фракцыі і звярнуўся да іншых фракцый-

ных лідараў з прапановай зрабіць тое ж самае. Але фракцыі ўнутры ЛДП ліквідаваць не ўдалося. Справа ў тым, што іх існаванне мела аб'ектыўную аснову. У Японіі буйная буржуазія пайшла на стварэнне адзінай партыі, а фракцыі ўнутры яе адлюстроўвалі разыходжанні паміж рознымі пластамі буржуазіі. Акрамя таго, захаванню фракцый садзейнічала і японская патэрналісцкая традыцыя. ЛДП, нягледзячы на з'яўленне новых партый, у другой палове 1960-х гг. упэўнена кантралявала парламент. На выбарах у палату дэпутатаў у 1967 г. яна атрымала 277 месцаў, у 1969 г. — 288. Яўную перавагу сярод апазіцыйных партый мела СПЯ. У 1967 г. на выбарах у палату дэпутатаў яна атрымала 140 месцаў. Але ў канцы 1960-х гг. яе пазіцыі аслаблі, і ў 1969 г. яна атрымала на аналагічных выбарах толькі 90 месцаў. Няўдачы СПЯ многія яе лідары тлумачылі тым, што яна праводзіла празмерна левую палітыку і супрацоўнічала з КПЯ.

У знешняй палітыцы ў 1960-я гг. Японія ўсё больш імкнулася да ўмацавання сваіх пазіцый у Азіі. Яна нармалізавала ў 1965 г. адносіны з Паўднёвай Карэяй. У 1966 г. Японія была ў ліку заснавальнікаў Арганізацыі Азіяцка-Ціхаакіянскага пакта, які меў на ўвазе развіццё перш за ўсё эканамічнага супрацоўніцтва паміж краінамі рэгіёна. У 1972 г. урад Танака пайшоў на нармалізацыю адносін з КНР, разлічваючы на пранікненне на велізарны кітайскі рынак. На шляху паспяховага развіцця адносін з СССР стаяла праблема «паўночных тэрыторый».

У цэлым да пачатку 1970-х гг. Японія ператварылася ў адзін з трох буйнейшых цэнтраў сусветнага капіталізму. У 1970 г. на Японію прыходзілася 10,1 % сусветнай капіталістычнай прамысловай вытворчасці і яна заняла 2-е месца сярод капіталістычных краін па гэтым паказчыку. Сацыяльна-палітычнае развіццё Японіі вызначалася высокай ступенню стабільнасці, якая грунтавалася на панаванні ЛДП у палітычным жыцці краіны пры захаванні шматпартыйнасці і палітычнага плюралізму.

Японія сярэдзіны 70-х гг. XX ст. — пачатку XXI ст.: новы этап эканамічнага і сацыяльна-палітычнага развіцця. Сусветны эканамічны крызіс 1973—1975 гг., хоць ад яго Японія пацярпела менш, чым іншыя капіталістычныя краі-

ны, паказаў, што слабым месцам прамысловасці Японіі з'яўляецца яе вялікая залежнасць ад пастаўкі прыродных рэсурсаў з-за мяжы. Пакуль цэны на сыравіну былі нізкімі, японская эканоміка развівалася паспяхова. Цяпер дарагая сыравіна магла стаць вялікім тормазам на шляху далейшага росту эканомікі Японіі. Ужо ў першай палове 1970-х гг. стала відавочна, што такі фактар, як танная рабочая сіла, больш не можа спрыяць развіццю японскага экспарту. Пэрыядычна ўспыхвалі гандлёвыя войны з ЗША і ЕЭС. Каб захаваць высокія тэмпы эканамічнага росту, Японія пайшла на структурную перабудову эканомікі. Стаўка была зроблена на развіццё навукаёмістых і высокатэхналагічных галін, на безадходную вытворчасць, якія не патрабавалі вялікіх затрат сыравіны, энергіі, рабочай сілы. Асабліва ўвага надавалася навукова-вытворчым даследаванням, куды ўкладаліся вялікія сродкі. Значна ўзрасла роля сферы паслуг. Перабудова прамысловасці аблягчалася тым, што ў Японіі існавала вялікая колькасць дробных і сярэдніх фірм, здольных лёгка пераключыцца з выпуску аднаго тавару на другі. Буйныя фінансава-прамысловыя групы маюць шматгаліновую структуру, а гэта забяспечвае свабоду маневру пры структурнай перабудове, пры пераходзе з вытворчасці аднаго віду тавараў на другі. Эканамічны крызіс 1980—1982 гг. даў новы штуршок рэфармаванню японскай эканомікі. Да канца 1980-х гг. структурная перабудова японскай эканомікі завяршылася.

Паступальнае развіццё японскай эканомікі было прыпынена ў 1992 г., калі ўвесь капіталістычны свет перажыў цыклічны спад у эканоміцы. У 1991—1993 гг. узровень прамысловай вытворчасці знізіўся на 10,5 %. Некаторае ажыўленне японскай эканомікі абазначылася ў 1994 г., аднак яно аказалася нязначным. Перадкрызісны ўзровень вытворчасці не ўдалося аднавіць да канца 1997 г. У гэты час разразіўся ўсходнеазіяцкі фінансавы крызіс, які адмоўна паўплываў на эканоміку Японіі. Цяжкасці ў развіцці эканомікі далі падставы многім эканамістам гаварыць, што Японіі не ўдалося дасягнуць устойлівага эканамічнага росту з упорам на ўнутраны попыт. Яны бачылі прычыны эканамічных праблем Японіі ў 90-я гг. XX ст. у шырокай дзяржаўнай рэгламентацыі. Японская эканоміка працягвала развівацца на

неакейнсіянскіх прынцыпах. Нягледзячы на яўныя праблемы ў эканамічным развіцці Японіі ў 1980—1990-я гг., яна, безумоўна, заставалася адным з буйнейшых эканамічных і фінансавых цэнтраў свету. У сярэдзіне 1990-х гг. валютныя рэзервы японскіх банкаў склалі каля 130 млрд долараў. У 1995 г. доля японскіх крэдытаў у свеце раўнялася 53 %. Японія выдзяляла на навуковыя распрацоўкі каля 3,5 % ВУП, над імі працавала каля 350 тыс. вучоных і інжынераў. Японская эканоміка ў вялікай ступені стала працаваць па безадходным цыкле. Рашаючую ролю ў развіцці навіейшых тэхналогій адыгрываюць дробныя і сярэднія прадпрыемствы.

У канцы 1980-х — 1990-я гг. адбыліся змены ў знешне-эканамічнай дзейнасці Японіі. ЗША паступова страцілі ролю яе галоўнага эканамічнага партнёра. У 90-я гг. XX ст. японскі экспарт у Азію перавысіў экспарт у ЗША. Такая ж тэндэнцыя назіраецца і ў імпарце (у 1993 г. складалі: Азія — 60 млрд дол., ЗША — 50 млрд дол., ЕС — 24 млрд дол., Кітай — 37,8 млрд дол. у японскім імпарце). Японія, як і раней, пераўзыходзіла іншыя развітыя краіны па інтэнсіўнасці працы. На большасці прадпрыемстваў існаваў шасцідзённы рабочы тыдзень. Сярэдняя працягласць водпуску — 6—7 дзён. Некаторыя змены зведала ў 1980—1990-я гг. сацыяльная сфера. Японскія фірмы ўжо адыходзяць ад прынцыпу пажыццёвага найму рабочай сілы, ад прынцыпу аплаты па старшынству, калі галоўным крытэрыем пры вызначэнні зароботнай платы быў стаж работы, а не колькасць і якасць працы. У сувязі з новымі ўмовамі найму рабочай сілы некалькі актывізаваўся прафсаюзны рух. У 1987 г. узнікла Агульная японская федэрацыя рабочых прыватных кампаній.

Палітычная сістэма Японіі ў 70—90-я гг. XX ст. Манополія ЛДП на ўладу на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў паступова вяла да росту карумпіраванасці і закасянеласці сярод правячай эліты. Пачынаючы з 1970-х гг. Японія перажыла цэлую серыю скандалаў, якія былі звязаны з карупцыяй у радах правячай партыі. Аднак, нягледзячы на гэта, ЛДП змагла да пачатку 1990-х гг. утрымаць уладу. Эканамічны крызіс 1974—1975 гг. прывёў да некаторага аслаблення яе пазіцый. Гэта, у прыватнасці, прадэманстравалі вы-

бары 1974 г. у палату саветнікаў, у выніку якіх ЛДП страціла 8 месцаў. У такім становішчы прэм'ер-міністр Такэа Мікі, які прыйшоў да ўлады ў 1974 г., выказаўся за дыялог з апазіцыяй. ПДС і СПЯ аб'явілі аб гатоўнасці супрацоўнічаць з уладай, пакуль яна прытрымліваецца палітыкі дыялогу з апазіцыяй. Аднак ЛДП перапыніла супрацоўніцтва з апазіцыяй восенню 1975 г., калі эканамічны крызіс быў практычна пераадолены. Кіраўніцтва партыі разлічвала, што ва ўмовах эканамічнай стабілізацыі яна зможа аднаасобна заставацца ва ўладзе. Але на выбарах у студзені 1978 г. ЛДП страціла абсалютную большасць у палаце дэпутатаў. У ліпені 1978 г. аналагічная сітуацыя склалася пасля выбараў у палату саветнікаў. У такой сітуацыі ЛДП зноў заявіла аб гатоўнасці да супрацоўніцтва з партыямі цэнтрэсцкай апазіцыі, што праявілася ў час мясцовых выбараў 1979 г. Але ў пачатку 1980-х гг. ЛДП атрымала буйную перамогу на выбарах у абедзве палаты парламента ў жніўні 1980 г. і ўжо не адчувала патрэбы ў супрацоўніцтве з апазіцыяй. Пасля гэтага ПДС, ПЧП, СПЯ заключаюць пагадненне аб намеры адабраць уладу ў ЛДП і ўтварыць кааліцыйны ўрад. Новы моцны ўдар па прэстыжы правячай партыі нанёс эканамічны крызіс, які пачаўся ў 1981 г. У выніку датэрміновых парламенцкіх выбараў у студзені 1983 г. ЛДП страціла абсалютную большасць у палаце дэпутатаў. Упершыню пасля 1955 г. быў сфарміраваны кааліцыйны ўрад (1 міністэрскі партфель атрымаў прадстаўнік партыі Ліберальны клуб).

Другая палова 1980-х гг. азнаменавалася пачаткам істотных перамен у партыйна-палітычнай сістэме Японіі. У 1986 г. СПЯ прыняла дэкларацыю, якая аб'явіла курс на абнаўленне партыі. З праграмных дакументаў СПЯ знікаюць усялякія напаміны аб сацыялістычнай рэвалюцыі. Эвалюцыя партыі ў бок еўрапейскай сацыял-дэмакратыі была пацверджана і яе перайменаваннем у 1991 г. у Сацыял-дэмакратычную партыю Японіі (СДП). Прыкладна ў гэты ж час з крызісам сутыкнулася ЛДП. Палітычнае жыццё Японіі ўзрушыла новая серыя скандалаў, звязаных з карупцыяй буйных палітыкаў з правячай партыі. Летам 1993 г. ЛДП пацярпела адноснае паражэнне на выбарах у палату дэпутатаў і страціла абсалютную большасць у ёй. Акрамя таго, у ЛДП

адбыўся чарговы раскол. З яе выйшла група Хаты — Адзавы. У выніку гэтых падзей ЛДП упершыню з 1955 г. страціла ўладу. У жніўні 1993 г. быў сфарміраваны кааліцыйны ўрад, у склад якога ўвайшлі прадстаўнікі 7 апазіцыйных раней партый. Прэм'ер-міністрам стаў Хасакава, якога ў кастрычніку 1994 г. змяніў Хата. У гэты час рэзка памяншала свой палітычны курс СДП. Яна доўгі час выступала ў ролі галоўнага апанента ЛДП, а летам 1994 г. пайшла на збліжэнне з ёю, і ў кастрычніку 1994 г. быў сфарміраваны кабінет з прадстаўнікоў ЛДП і СДП. Да збліжэння з ЛДП сацыял-дэмакратаў штурхала страта папулярнасці ў масах. На выбарах 1993 г. яны атрымалі толькі 70 месцаў у палаце дэпутатаў замест ранейшых 134. СДП уступіла ў паласу крызісу і страціла ролю другой партыі краіны. Асноўнай сілай апазіцыі цяпер становіцца створаная ў канцы 1994 г. Партыя новых рубяжоў (ПНР). У яе ўвайшлі Партыя чыстай палітыкі, Партыя дэмакратычнага сацыялізму і шэраг груповак, якія адкалоліся ад ЛДП. Лідарам новай партыі стаў Тасікі Кайфу. Яна адразу мела ў ніжняй палаце парламента 178 месцаў з 511. Асноўнымі ідэямі яе праграмы былі барацьба з карупцыяй, павышэнне ролі простага чалавека ў кіраванні краінай, актывізацыя Японіі на міжнароднай арэне. Упершыню была створана ліберальная партыя, здольная, здавалася, канкурыраваць з ЛДП. СДП ва ўмовах кааліцыі з ЛДП працягвала страчваць свой уплыў. У яе засталася толькі 15 месцаў у палаце дэпутатаў. 1 лютага 1998 г. кааліцыя ЛДП — СДП распалася.

25 снежня 1994 г. у Японіі быў прыняты новы выбарчы закон. Ён увёў выбарчую сістэму, якая дае перавагу буйным партыям. У ліпені 1995 г. адбыліся выбары ў палату саветнікаў. Здавалася, апазіцыя ўмацоўвае свае пазіцыі. ПНР павялічыла сваё прадстаўніцтва ў гэтай палаце. Але выбары ў ключавую палату дэпутатаў у кастрычніку 1996 г. прынеслі перамогу ЛДП. Рэйтынг ПНР стаў імкліва падаць. У ёй у верасні 1996 г. адбыўся раскол. Партыю пакінулі адзін з заснавальнікаў Цutomу Хата і каля 40 дэпутатаў парламента. Затым ПНР пакінула група Марыхіра Хасакавы. Новы лідар ПНР Іціра Адзава ўнёс змены ў яе палітыку і імкнуўся да супрацоўніцтва з ЛДП. Далёка не ўсе ў партыі былі з гэтым згодныя. Вострая ўнутрыпартыйная барацьба і падзенне рэй-

тынгу ПНР прывялі да таго, што Адзава 27 снежня 1997 г. заявіў аб яе роспуску. ПНР распалася на 6 груповак, буйнейшай з якіх была Ліберальная партыя пад кіраўніцтвам Адзавы. Яна прапаведуе «новы кансерватызм», прынцып «малага ўрада». Частка дзеячаў распаўшайся партыі ў 1998 г. аднавілі Комэйто.

Значнай палітычнай сілай у Японіі з'яўлялася ўзнікшая ў 1996 г. Дэмакратычная партыя пад кіраўніцтвам Наота Кана. Яму ўдалося наладзіць супрацоўніцтва з групай невялікіх партый і стварыць апазіцыйную кааліцыю з 97 дэпутатаў у ніжняй палате парламента. Кааліцыя прапаведавала праграму змяншэння дзяржаўнага рэгулявання эканомікі пры захаванні шырокіх сацыяльных гарантый. У красавіку 1998 г. партыі, якія ўваходзілі ў кааліцыю, арганізаваліся ў новую Дэмакратычную партыю (ДПЯ) на чале з Кана. Выбары ў палату саветнікаў 12 ліпеня 1998 г. прынеслі поспех ДПЯ (+ 7 месцаў, усяго — 47). ЛДП страціла 15 месцаў (засталася 103). Пасля гэтай няўдачы лідар ЛДП Рутара Хасімота падаў у адстаўку. Новым прэм'ер-міністрам стаў Кэйдза Абуці. Яго ўрад сутыкнуўся з даволі моцнай апазіцыяй у парламенце на чале з ДПЯ. Таму восенню 1998 г. ЛДП пайшла на кааліцыю з Ліберальнай партыяй Адзавы, якая атрымала адно месца ў кабінете Абуці.

Перад кааліцыяй стаяла задача вывесці Японію з фінансавага крызісу. Гэта аказалася складанай задачай. У краіне нарасталі незадавальненне правячымі вярхамі. У выніку да кіраўніцтва ЛДП прыйшло новае пакаленне палітыкаў на чале з Дзюн'іціра Куідзумі. Вясной 2001 г. ён стаў лідарам правячай ЛДП і прэм'ер-міністрам краіны. Але і ўрад Куідзумі змог толькі ў 2004 г. дабіцца значнага эканамічнага росту. У гэтым жа годзе адбыліся парламенцкія выбары, на якіх правячая кааліцыя на чале з Ліберальна-дэмакратычнай партыяй заваявала 275 месцаў з 480 у палате дэпутатаў. Умацавала свае пазіцыі асноўная апазіцыйная Дэмакратычная партыя, якая атрымала 177 дэпутацкіх мандатаў замест ранейшых 137 у ніжняй палате парламента. Яшчэ ў кастрычніку 2003 г. да Дэмакратычнай партыі далучылася Ліберальная партыя Адзавы. Дэмакратычная партыя Японіі (ДПЯ) стала асноўнай апазіцыйнай сілай у дачыненні да

ЛДП, прычым гэта была апазіцыйная партыя цэнтрэскага кірунку.

Знамянальнымі ў палітычным развіцці Японіі сталі выбары ў палату прадстаўнікоў у 2009 г. На іх упэўненую перамогу атрымала ДПЯ (308 месцаў супраць 119 у правячай да гэтага ЛДП і 21 месца ў яе саюзніка па кааліцыі Комэйто). Упершыню ў гісторыі Японіі ЛДП страціла нават адносную большасць у палаце дэпутатаў. Поўнае паражэнне пацярпелі левыя партыі: камуністы атрымалі 9 месцаў, сацыял-дэмакраты — 7. Лідар ДПЯ Юкіо Хатаяма быў абраны прэм'ер-міністрам Японіі. Ён уключыў у свой урад прадстаўнікоў СДПЯ і Новай народнай партыі, нягледзячы на тое, што ДПЯ мела дастаткова мандатаў у парламенце, каб сфарміраваць аднапартыйны ўрад.

Аднак праўленне ДПЯ аказалася непрацяглым. Цяжкасці ў эканоміцы, неэфектыўныя меры ўрада па ліквідацыі наступстваў землетрасення ў сакавіку 2011 г. прывялі да рэзкага падзення папулярнасці правячай партыі. Выбары ў палату прадстаўнікоў у снежні 2012 г. прынеслі ўпэўненую перамогу ЛДП (294 мандаты супраць 57 у ДПЯ). Сіндзо Абэ быў абраны прэм'ер-міністрам Японіі (у 2006—2007 гг. ён ужо займаў гэтую пасаду і быў тады самым маладым прэм'ер-міністрам у гісторыі Японіі (1954 г. нар.).

Праводзімая ўрадам Абэ эканамічная палітыка атрымала назву абэноміка. Яе асноўная ідэя заключаецца ў тым, каб пераадолець стагнацыю японскай эканомікі праз імкліваю дэвальвацыю іены. Прэм'ер-міністр прапанаваў праграму «трох стрэл». Першая з іх — гэта накачванне эканомікі грашовымі сродкамі (дэвальвацыя). Другая — актыўнае дзяржаўнае фінансаванне развіцця інфраструктуры. Трэцяя — рэформы ў дзяржаўным сектары, каб прыцягнуць у яго інвестыцыі. Усё гэта павінна прывесці да стымулявання попыту і росту эканомікі за кошт інфляцыйнай кан'юнктуры. У першыя гады правядзення абэномікі яна забяспечыла ўмераны эканамічны ўздым, але выклікала рост дзяржаўнага доўгу і адток капіталаў за мяжу.

Імператар у сучаснай Японіі не мае рэальнай улады, але многія японцы з вялікай павагай адносяцца да гэтага інстытута. У 1977 г. імператар Хірахіта заявіў, што ён пасля вай-

ны не адмаўляўся ад тэзіса аб боскім паходжанні імператара. У 1980-я гг. загучалі на самым высокім узроўні заклікі аднавіць імператарскую сістэму. У 1989 г. імператар Хірахіта памёр. Трон заняў Акіхіта.

Знешняя палітыка Японіі на сучасным этапе. Адным з цэнтральных момантаў знешняй палітыкі Японіі з сярэдзіны 1970-х гг. становіцца наладжванне эканамічнага супрацоўніцтва з суседнімі краінамі Азіі. У рамках гэтага курсу ў жніўні 1978 г. на нарадзе кіраўнікоў урадаў краін АСЕАН прэм'ер-міністр Японіі паабяцаў краінам рэгіёна вялікую эканамічную дапамогу. У гэты ж час паспяхова развіваюцца кітайска-японскія адносіны. 12 жніўня 1978 г. Рэспубліка Карэя і Японія падпісалі дагавор аб міры і дружбе. Аднак пры гэтым прэм'ер-міністр Ясуо Фукуда падкрэсліў, што аснова японскай знешняй палітыкі — саюз з ЗША. У 1981 г. прайшлі перамовы прэм'ер-міністра Дэ. Судзукі і прэзідэнта Рональда Рэйгана ў Вашынгтоне, якія прадэманстравалі супадзенне пазіцый бакоў па найважнейшых міжнародных праблемах. Ва ўмовах жорсткага супрацьстаяння з СССР Японія ўсяляк падкрэслівала сваю прыналежнасць да заходняга свету. Яна праводзіла палітыку санкцый у дачыненні да СССР, але ўжо з 1984 г. пачынае аслабляць гэту палітыку і поўнасцю адмаўляецца ад яе з пачаткам перабудовы ў СССР.

У 80—90-я гг. XX ст. як у Японіі, так і за яе межамі шырока выказвалася думка, што на фоне вялікай эканамічнай магутнасці краіна адыгрывае нязначную ролю ў міжнародных справах і яе трэба прывесці ў адпаведнасць з японскім эканамічным патэнцыялам. Амаль усе вядучыя палітычныя сілы Японіі адваргаюць шлях ператварэння яе ў ваенную звышдзяржаву. У час вайны ў Іраку, якая пачалася ў 2003 г., японскія войскі ўпершыню пасля 1945 г. прынялі ўдзел у баявых дзеяннях за межамі Японіі. Японскі ўрад імкнецца дасягнуць росту ўплыву ў свеце за кошт выкарыстання палітычных сродкаў, метадаў эканамічнай дыпламатыі. Ператварэнне Японіі ў сусветную дзяржаву звязана з актывізацыяй яе ўдзелу ў вырашэнні міжнародных эканамічных праблем. Вялікую дапамогу Японія аказвае краінам, якія развіваюцца. У рамках ААН Японія імкнецца актыўна ўдзельнічаць

у вырашэнні глабальных праблем. Рэальным інструментам павышэння ролі Японіі ў свеце можа стаць рэформа ААН, у выніку якой Японія хоча атрымаць пастаяннае месца ў Са-
веце Бяспекі.

Асноўным палітычным і эканамічным партнёрам Японіі ў XXI ст. застаюцца ЗША. У 1996 і 1997 гг. дзве краіны падпісалі дакументы, якія пацвярджаюць саюзны характар адносін паміж імі. Другім па значымасці эканамічным партнёрам Японіі стаў Кітай. Гэта абумоўлівае ўзрастанне кітайскага фактару ў знешняй палітыцы Японіі. Да ўзаемадзеяння з Кітаем Японію штурхае і праблема наяўнасці ракетна-ядзернай зброі ў КНДР. Важным прыярытэтам японскай палітыкі застаецца перш за ўсё эканамічнае супрацоўніцтва з краінамі АСЕАН.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Выявіце, у чым заключалася спецыфіка акупацыйнага рэжыму ў Японіі. Дайце яго характарыстыку. 2. Як змянілася палітычнае жыццё краіны ва ўмовах амерыканскай акупацыі? 3. Ахарактарызуйце вынікі аграрнай рэформы 1946—1949 гг. у Японіі. 4. Вызначыце, станаўленню якой эканамічнай мадэлі садзейнічалі пасляваенныя рэформы ў Японіі. 5. Дайце характарыстыку дзяржаўна-палітычнай сістэмы пасляваеннай Японіі паводле канстытуцыі 1947 г. 6. Як вы лічыце, чаму ў 1949 г. ЗША адмовіліся ад палітыкі аслаблення Японіі і перайшлі да палітыкі «зваротнага курсу»? 7. Ахарактарызуйце важнейшыя палажэнні Сан-Францыскага дагавора. 8. Вызначыце, якія фактары садзейнічалі паскоранаму эканамічнаму развіццю краіны ў 50—60-я гг. XX ст. 9. Ахарактарызуйце партыйна-палітычную структуру, якая сфарміравалася ў Японіі ў сярэдзіне 1950-х гг. 10. Ахарактарызуйце асноўныя кірункі ўнутранай палітыкі ЛДП і выявіце прычыны трываласці яе пазіцый як правячай партыі. 11. Выявіце прычыны і асаблівасці эканамічнага крызісу 1973—1975 гг. у Японіі. Якія перамены ў мадэлі эканамічнага развіцця Японіі ён выклікаў? 12. Як на палітычную сітуацыю ў Японіі паўплываў эканамічны крызіс і карупцыйныя скандалы 70—80-х гг. XX ст.? 13. Як змянілася партыйна-палітычная структура Японіі ў 1990-я гг.? 14. Назавіце адметныя рысы палітычнага жыцця Японіі ў сярэдзіне 1990-х гг. — пачатку XXI ст. 15. У чым заключалася прычына стагнацыі ў японскай эканоміцы на мяжы XX—XXI стст. і якія крокі для яе пераадолення прадпрымаліся? 16. Якую палітыку ў адносінах да суседніх азіяцкіх краін, ЗША і СССР/Расіі праводзіла Японія пасля Другой сусветнай вайны?

§ 15. Развіццё Індыі ў гады незалежнасці

Індыя ў 40-я — 70-я гг. XX ст. «Курс Нэру» і канцэпцыя пабудовы «грамадства сацыялістычнага ўзору». У адпаведнасці з планам Маўнтбетана Індыя 15 жніўня 1947 г. атрымала статус дамініёна. Пры гэтым былая брытанская калонія была падзелена на дзве часткі: Індыйскі Саюз і Пакістан. Раздзел краіны суправаджаўся масавымі сутыкненнямі на рэлігійна-нацыянальнай глебе. Па розных ацэнках пры гэтым загінула ад 500 тыс. да некалькіх мільёнаў чалавек. Каля 15 млн вымушаны былі пакінуць свае дамы. Такім чынам, мірная рэвалюцыя, якая вялася М. Гандзі з мэтай дасягнення незалежнасці, завяршылася велізарнай трагедыяй для народаў Індыі. Ахвярай сутыкненняў стаў і сам Гандзі, забіты індусам-фанатыкам 30 студзеня 1948 г. Раздзел краіны прывёў да вайны 1948—1949 гг. паміж Індыяй і Пакістанам. Індыйскім княствам план Маўнтбетана даваў права самім выбраць, у склад якой з дзвюх утвараемых дзяржаў увайсці. У многіх княствах правіцелі і асноўная маса насельніцтва належалі да розных рэлігій. Так, у княстве Джаму і Кашмір махараджа быў індусам, а большасць насельніцтва мусульманамі. На тэрыторыю княства ўступілі пакістанскія і індыйскія войскі. У выніку гэтага княства аказалася раздзеленым, што выклікала працяглы канфлікт паміж Індыяй і Пакістанам.

Далейшае станаўленне індыйскай дзяржаўнасці звязана з прыняццем канстытуцыі Індыйскай Рэспублікі. Цэнтральнай праблемай пры яе падрыхтоўцы былі ўзаемаадносіны з Садружнасцю нацый. На нарадзе прэм'ер-міністраў краін Садружнасці ў Лондане ў красавіку 1949 г. была выпрацавана формула, па якой Індыя прызнавала фармальную ўладу англійскай кароны як сімвала Садружнасці нацый. Пасля гэтага Устаноўчы сход Індыі прыняў канстытуцыю, якая ўступіла ў сілу 26 студзеня 1950 г. Яна абвешчала Індыю суверэннай рэспублікай на чале з прэзідэнтам. Ён з'яўляецца галоўнакамандуючым узброенымі сіламі, прызначае прэм'ер-міністра, можа прыпыняць дзеянне канстытуцыі. Прэзідэнт мае права накладаць адтэрміноўваючае вета на законы, прымаемыя парламентам. Рэальная выканаўчая ўлада сканцэнтравана ў

руках прэм'ер-міністра, які фактычна і вызначае напрамак унутранай і знешняй палітыкі краіны. Пасаду прэм'ер-міністра займае, як правіла, лідар партыі, якая перамагла на парламенцкіх выбарах. Вышэйшым органам заканадаўчай улады з'яўляецца Цэнтральны парламент, які складаецца з дзвюх палат: народнай палаты і савета штатаў. Яны выбіраюцца на 5 год, народная палата — усеагульным галасаваннем, прадстаўнікоў у савет штатаў выбіраюць заканадаўчыя сходы штатаў. Урад адказны перад Цэнтральным парламентам. Прэзідэнт выбіраецца калегіяй, якую ўтвараюць дэпутаты парламента і заканадаўчых сходаў штатаў. Штаты маюць шырокую аўтаномію, але канстытуцыя дазваляе цэнтральным уладам умешвацца ў справы штатаў. Так, прэзідэнт можа распусціць органы ўлады таго ці іншага штата і ўвесці прамое праўленне. Канстытуцыя абвешчае агульнапрызнаныя дэмакратычныя правы і свабоды. Яна гарантуе абарону прыватнай уласнасці, але прадугледжана магчымасць нацыяналізацыі з выплатай кампенсацыі, калі гэтага патрабуюць інтарэсы грамадства.

Пасля прыняцця канстытуцыі разгарнулася падрыхтоўка да першых усеагульных выбараў у Індыі. Індыйскія нацыянальны Кангрэс (ІНК) меў яўную перавагу па папулярнасці над іншымі палітычнымі партыямі. Фактычна ён выступаў не як палітычная партыя, а як масавы палітычны рух, які імкнуўся гаварыць ад імя ўсяго народа. Асноўнымі сапернікамі у ІНК справа былі партыі Джан сангх (Народны саюз) і Хінду маха сабха (Вялікі саюз індусаў). Яны шукалі падтрымкі ў буйной індускай буржуазіі і шавіністычна настроеных сярэдніх слаёў грамадства. Злева галоўным праціўнікам была Сацыялістычная партыя, якая стаяла на пазіцыях заходняй сацыял-дэмакратыі. Асаблівасць партыйна-палітычнай сістэмы Індыі заключалася ў тым, што многія партыі дзейнічалі ў межах штата ці нават асобных раёнаў унутры штата. Вялікую ролю ў фарміраванні партый адыгрывалі рэлігійны і каставы фактары. ІНК заваяваў 74,3 % месцаў у Цэнтральным парламенце і 65,7 % у заканадаўчых сходах штатаў.

Вынікі выбараў далі ІНК магчымасць сфарміраваць аднапартыйны цэнтральны ўрад і ўрады ўсіх штатаў. Прэм'ер-мі-

ністрам застаўся Д. Нэру. Ён лічыў, што ў аснове сацыяльна-эканамічнай палітыкі ІНК павінны ляжаць меры, накіраваныя на ўдасканаленне сістэмы сацыяльнай справядлівасці шляхам паступовага пераходу да абагульнення і да сістэмы падаткаабкладання, заснаванай на прынцыпе пераразмеркавання. Ужо ў першых праграмных дакументах у галіне эканамічнай палітыкі (Дэкларацыя аб прамысловай палітыцы ІНК 1948 г., Рэзалюцыя аб эканамічнай палітыцы з'езда ІНК у 1950 г.), а таксама ў канстытуцыі 1950 г. падкрэслівалася рашаючая роля дзяржавы ў эканамічным будаўніцтве. Такі падыход да вырашэння эканамічных праблем тлумачыўся індыйскай цывілізацыйнай традыцыяй, якая не спрыяе развіццю прадпрымальніцтва. Да таго ж, кангрэсісты лічылі, што толькі дзяржаўная эканоміка дазволіць Індыі хутка пераадолець эканамічную адсталасць. Першы 5-гадовы план прадугледжваў прыярытэтнае развіццё дзяржаўнага сектара ў прамысловасці і інфраструктуры, дзяржава брала пад свой кантроль фінансы. Такім чынам, будавалася змешаная шматукладная эканоміка, у якой галоўную ролю адыгрываў дзяржаўны сектар. Таксама ажыццяўлялася імклівая індустрыялізацыя праз развіццё пераважна цяжкай прамысловасці, абмяжоўвалася дзейнасць у краіне замежнага капіталу. У той жа час урад аказваў падтрымку дробнаму нацыянальнаму бізнесу. На гэтых прынцыпах будавалася сацыяльна-эканамічная палітыка, якая ўвайшла ў гісторыю як «курс Нэру».

Ідэалагічным абгрунтаваннем «курсу Нэру» стала прынятая на з'ездзе ІНК у Авадзі ў 1955 г. канцэпцыя «кангрэсісцкага сацыялізму». Яна з'яўлялася індыйскім варыянтам «дэмакратычнага сацыялізму». Тэорыя «кангрэсісцкага сацыялізму» спалучала ідэі гандзізму, еўрапейскай сацыял-дэмакратыі і савецкі вопыт аўтарытарнага сацыялізму. «Кангрэсісцкі сацыялізм» меў на ўвазе развіццё краіны ва ўмовах парламенцкай дэмакратыі. У ходзе ажыццяўлення «курсу Нэру» найважнейшыя галіны эканомікі сканцэнтраваліся ў руках дзяржавы: чыгункі, авіялініі, ваенная вытворчасць, энергетыка, цяжкая прамысловасць. У 1961—1966 гг. 60 % капіталаўкладанняў былі накіраваны ў дзяржаўны сектар. Для дзейнасці замежных фірм ствараліся неспрыяльныя

ўмовы. З-за гэтага з 1947 па 1954 г. згарнулі сваю дзейнасць у Індыі 98 замежных кампаній. Але, з другога боку, фарсіраванае стварэнне цяжкай індустрыі патрабавала вялікіх капіталаў. Тых, што меліся ў індыйскіх прадпрымальнікаў і дзяржавы, не хапала. Савецкая дапамога толькі часткова вырашала праблему. Урад Нэру вымушаны быў пайсці на прыцягненне ў краіну заходніх фірм, але пры гэтым было ўстаноўлена, што замежнаму ўласніку не павінна належаць больш за 49 % акцый. Індыйскі ўрад ставіў замежных інвестараў у такія ўмовы, каб яны накіроўвалі свае капіталы ў цяжкую прамысловасць.

Урад Нэру аказваў падтрымку нацыянальнаму дробнаму і сярэдняму прадпрымальніцтву. Былі ўстаноўлены пратэкцыянісцкія тарыфы, ільготнае падаткаабкладанне, створана сетка дзяржаўных і паўдзяржаўных інвестыцыйных інстытутаў, якія займаліся яго крэдытаваннем: Прамыслова-фінансавая карпарацыя, Нацыянальная карпарацыя прамысловага развіцця. Дзяржаўныя органы ажыццяўлялі кантроль над імпартна-экспартнымі аперацыямі, кантралявалі цэны, рэгламентавалі з'яўленне новых кампаній. У сельскай гаспадарцы пачалося стварэнне кааператываў. Ажыццяўленне «курсу Нэру» прывяло да фарміравання ў Індыі эканомікі з жорсткай дзяржаўнай рэгламентацыяй і рэгуляваннем, вядучую ролю ў якой адыгрываў дзяржаўны сектар. Аб'ём прамысловай вытворчасці за 1948—1964 гг. вырас больш чым у два разы. Была створана цяжкая прамысловасць, і ў сярэдзіне 1960-х гг. доля сродкаў вытворчасці ў ВУП перавысіла долю спажывецкіх тавараў. Але многія буйныя прадпрыемствы дзяржаўнага сектара вызначаліся нізкай эфектыўнасцю. Крайне адсталай заставалася сельская гаспадарка.

Цэнтральнай праблемай палітычнага жыцця Індыі, побач з развіццём дэмакратычнай сістэмы, з'яўлялася праблема пераадолення рэлігійна-абшчынных супярэчнасцей і ўмацавання нацыянальнага адзінства. Нэру адзначаў, што індус пазбаўлены цярпімасці і начынены забабонамі. На думку Нэру, ад таго, удала ці не пераадолець гэтыя адмоўныя рысы ў свядомасці індусаў, у рашаючай ступені залежала магчымасць прагрэсіўнага развіцця Індыі. Нэру гаварыў, што стаўленне індусаў да нацыянальных меншасцей такое, што

тыя адчуваюць сябе ў Індыі грамадзянамі іншай краіны. Му-сульманскі светапогляд Нэру лічыў яшчэ горшым, але адзначаў, што ён не аказвае істотнага ўплыву на лёс Індыі. Уплыў рэлігійна-абшчынных элементаў сярод насельніцтва і на палітычнае жыццё быў надзвычай вялікі.

Акрамя рэлігійна-абшчынных, у Індыі існавалі і вострыя этнічна-лінгвістычныя супярэчнасці. Згодна канстытуцыі 1950 г. Індыя ўключала 28 штатаў. Гэтае дзяленне адлюстроўвала адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел каланіяльных часоў. Ужо ў пачатку 1950-х гг. набірае сілу рух за стварэнне штатаў на этнічна-лінгвістычнай аснове. У такіх абставінах урад пайшоў на прыняцце закона аб новым адміністрацыйным падзеле Індыі. Закон уступіў у сілу 1 кастрычніка 1956 г. У адпаведнасці з ім Індыя дзялілася на 14 штатаў і 6 тэрыторый, кіруемых цэнтральным урадам. Як правіла, штаты былі аднанацыянальныя. Аднак засталася некалькі штатаў са шматнацыянальным насельніцтвам: Пенджаб, Асам, Бамбей. Бамбей быў раздзелены ў 1960 г. на два нацыянальныя штаты. У Пенджабе нацыянальнае пытанне было непарыўна звязана з рэлігійным: тут два народы — хіндустанцы і пенджабцы, дзве рэлігійныя абшчыны — індусы і сікхі. Пенджабцы разгарнулі барацьбу за стварэнне самастойнага нацыянальнага штата. У 1964 г. з Пенджаба быў вылучаны штат Харыяна, дзе пераважала хіндзімоўнае насельніцтва.

Другім аспектам барацьбы па нацыянальным пытанні была праблема нацыянальнай мовы. Яшчэ ў 1949 г. канстытуцыйная асамблея паставіла, што дзяржаўнай мовай Індыі будзе хіндзі, але да 1965 г. другой дзяржаўнай мовай заставалася англійская. Паўночная Індыя, дзе пераважаюць хіндзімоўныя раёны, падтрымала ператварэнне хіндзі ў адзіную дзяржаўную мову. На поўдні шырокія пласты грамадства выказаліся супраць надання хіндзі статуса адзінай дзяржаўнай мовы. Тут мова хіндзі была слаба распаўсюджана. Жыхары поўдня былі занепакоены, што свабодна валодаўшыя хіндзі жыхары поўначы атрымаюць перавагу пры заняцці адміністрацыйных пасадак, што наступленне хіндзі нанясе ўдар па іншых мовах, па нацыянальных культурах. У 1965 г. выступленні супраць хіндзі на поўдні перараслі ў масавыя беспарадкі. Пытанне аб дзяржаўнай мове было адкладзена.

Нягледзячы на ўсю складанасць рэлігійна-абшчынных і нацыянальных праблем, развіццё Індыі працягвалася ва ўмовах парламенцкай дэмакратыі. Вясной 1957 г. прайшлі другія ўсеагульныя выбары. Яны пацвердзілі пануючае становішча ІНК у палітычным жыцці краіны. Ён зноў атрымаў абсалютную большасць месцаў як у Цэнтральным парламенце, так і ў парламентах амаль усіх штатаў. Выбары прадэманстравалі аслабленне пазіцый рэлігійна-нацыяналістычных партый, такіх, як Джан сангх (Народны саюз). У той жа час прыметна ўмацавала свае пазіцыі Камуністычная партыя Індыі (КПІ). Да гэтага моманту яна ўжо адмовілася ад актыўнай барацьбы з урадам Нэру як з «марыянеткай імперыялізму». У выніку выбараў 1957 г. камуністы сфарміравалі ўрад штата Кэрала. Рэформы, якія праводзілі ўлады штата, сустрэлі моцнае супраціўленне з боку апазіцыйных партый і абшчынна-рэлігійных лідараў, пачаліся масавыя выступленні пратэсту. У выніку ў штаце было ўведзена прэзідэнцкае праўленне, а мясцовы ўрад распушчаны.

Палітычная барацьба ў Індыйскім нацыянальным Кангрэсе. Вострая барацьба ішла ўнутры ІНК. Палітыка Нэру больш адлюстроўвала пазіцыі левага крыла Кангрэса. Частка правых лідараў выйшла з ІНК і ў 1959 г. стварыла партыю Сватантра (Незалежная). Новая партыя ў першую чаргу крытыкавала курс Нэру на стварэнне дзяржаўнай эканомікі і ўкараненне калектывісцкіх форм у сельскай гаспадарцы. Выбары 1962 г. прадэманстравалі тэндэнцыю да некаторага зніжэння ўплыву ІНК. Ён страціў 6 млн галасоў. З аднаго боку, адносная няўдача ІНК на выбарах 1962 г. яшчэ больш абвастрыла супярэчнасць унутры яго. Супраць палітыкі Нэру значна актывізавалася правае крыло на чале з М. Дэсаі. З другога боку, левыя кангрэсісты дамагаліся больш актыўнага руху па шляху дэмакратычнага сацыялізму. Ва ўмовах вострых рознагалоссяў унутры ІНК і нарастання эканамічных цяжкасцей у краіне 27 мая 1964 г. памёр Нэру. «Курс Нэру» не прывёў да пераадолення сацыяльна-эканамічнай адсталасці Індыі і не вырашыў многія палітычныя праблемы.

У сярэдзіне 1960-х гг. Індыя сутыкнулася з нарастаннем эканамічных цяжкасцей. Прамысловы пераварот так і не

быў поўнасьцю завершаны. У краіне востра не хапала інвестыцыйных капіталаў, крайне вузкім заставаўся ўнутраны рынак. Толькі першыя крокі рабіў капіталізм у сельскай гаспадарцы. Узмацніўся разрыў паміж мадэрнізаваным, адносна невялікім сектарам эканомікі, і традыцыйным, які захаваў пануючае становішча ў эканоміцы. Вялікія дзяржаўныя выдаткі на розныя сацыяльна-эканамічныя праграмы і адміністрацыйны апарат параджалі вялікую інфляцыю. Сітуацыя ўскладнялася тым, што ў 1965 г. успыхнула чарговая інда-пакістанская вайна з-за Кашміра. Пасля смерці Нэру рознагалосі ў ІНК зайшлі настолькі далёка, што на пасадку прэм'ер-міністра партыя ўпершыню вылучыла двух кандыдатаў: левае крыло і цэнтр — І. Гандзі, правыя — М. Дэсаі. Пераможцай выйшла І. Гандзі. Да ўсеагульных выбараў 1967 г. Кангрэс падышоў з ахапіўшымі яго ўнутранымі супярэчнасьцямі. У шэрагу мясцовых арганізацый адбыўся раскол. Вынікам гэтага становішча, а таксама правалаў у эканамічнай галіне стала прыметнае аслабленне пазіцый ІНК у палітычным жыцці Індыі, што прадэманстравалі выбары 1967 г. Цяпер ІНК атрымаў толькі 54 % месцаў у Цэнтральным парламенце супраць ранейшых 73 % і страціў становішча кіруючай партыі ў 9 штатах з 17.

І. Гандзі палічыла, што аднавіць прэстыж партыі можна праз радыкалізацыю рэформ у рэчышчы канцэпцыі «кангрэсісцкага сацыялізму», а эканамічныя цяжкасці пераадолець праз далейшае павышэнне ролі дзяржавы ў эканоміцы. Гандзі абнародавала «праграму 10 пунктаў», якая прадугледжвала далейшае ўмацаванне дзяржаўнага сектара, нацыяналізацыю сістэмы страхавання, усталяванне кантролю над банкамі, над гандлем, важнейшымі прадуктамі харчавання, увядзенне манаполіі знешняга гандлю. Рэалізацыя гэтай праграмы пачалася з 1969 г. Гандзі правяла нацыяналізацыю 14 самых буйных банкаў. Пасля гэтага падаў у адстаўку міністр фінансаў, лідар правага крыла ІНК М. Дэсаі. Адбыўся раскол ІНК. Правае крыло ўтварыла Арганізацыю кангрэса. З 1 чэрвеня 1970 г. уступіў у сілу закон, які ставіў пад кантроль урадавай камісіі ўнутраны гандаль. Дзяржава ўзяла ў свае рукі імпорт найбольш важных тавараў. Доля дзяржаўных інвестыцый у іх агульным аб'ёме ўзрасла да 60 %. У сацыяльнай сферы ўрад пайшоў на павышэнне

заработнай платы, пачалося ажыццяўленне праграмы па павелічэнні занятасці ў сельскай мясцовасці, былі зніжаны падаткі на дробныя зямельныя ўчасткі.

Гандзі разлічвала, што пасля праведзеных рэформ аўтарытэт ІНК узрос, і пайшла на правядзенне ў 1971 г. датэрміновых усеагульных выбараў. ІНК атрымаў 350 месцаў з 525 у Цэнтральным парламенце. Урад Гандзі, які ўмацаваў свае пазіцыі, працягвае рэформы «праграмы 10 пунктаў». Быў усталяваны дзяржаўны кантроль над вугальнай і тэкстыльнай прамысловасцю, над страхавымі кампаніямі. Паглыбілася аграрная рэформа. Аднак палітыка на адзяржаўленне эканамічнага жыцця, якая праводзілася ўрадам Гандзі, прывяла да пагаршэння становішча ў эканоміцы. У 1972—1974 гг. Індыя перажывае спад вытворчасці, рост інфляцыі. Адмоўны ўплыў на эканамічнае становішча Індыі аказала вайна з Пакістанам у снежні 1971 г. З дапамогай індыйскіх войск Усходні Пакістан заваяваў незалежнасць, і тут утварылася Рэспубліка Бангладэш. Але вайна прынесла Індыі 10 млн бежанцаў і вялікія выдаткі. Перамога ў вайне на некаторы час узняла аўтарытэт ІНК і ўрада Гандзі. Аднак нарастанне эканамічных праблем спрыяла росту палітычнай напружанасці ў краіне. Правая апазіцыя аб'ядналася ў Народны фронт (1974 г.) на чале з Нараянам і Дэсаі і перайшла да арганізацыі масавых антыўрадавых выступленняў. Падставай для такіх дзеянняў апазіцыі стала абвінавачванне Гандзі ў тым, што яна незаконна атрымала дэпутацкі мандат у час выбараў 1971 г., падазрэнне Гандзі і членаў яе сям'і ў карупцыі. Актыўны пратэст выклікалі прымусовыя меры ўлад па змяншэнні нараджальнасці.

У такой сітуацыі ўрад Гандзі 26 чэрвеня 1975 г. пайшоў на ўвядзенне надзвычайнага становішча. Апазіцыйныя газеты і партыі былі фактычна забаронены. Нараян, Дэсаі, а разам з імі яшчэ каля 30 тысяч удзельнікаў антыўрадавых выступленняў былі арыштаваны. Адначасова з рэпрэсіямі Гандзі імкнецца пашырыць сацыяльную базу свайго ўрада праз ажыццяўленне рэформ. Яна абвясціла «праграму 20 пунктаў», якая мела на ўвазе заваяванне сімпатый сацыяльных нізоў. У праграме былі такія пункты, як прыцягненне рабочых да кіраўніцтва прадпрыемствамі, стварэнне дзяржаўнай

сістэмы забеспячэння народных мас найважнейшымі прадуктамі харчавання, барацьба са спекуляцыяй, радыкалізацыя аграрнай рэформы ў інтарэсах бяднейшага сялянства. Была прынята папраўка да канстытуцыі, якая абвясціла Індыю сацыялістычнай рэспублікай. Аднак гэтыя меры не прывялі да ўмацавання пазіцый урада. Фактычна ў 1975 г. у Індыі ўсталяваўся рэжым асабістай дыктатуры І. Гандзі. Яе ўлада абাপіралася на вузкае кола бліжэйшага акружэння — родзічаў і сяброў. Гэта было яўна антыканстытуцыйнае праўленне. Да гэтага часу, нягледзячы на ўсе цяжкасці ўнутрыпалітычнага становішча, Індыя развівалася ва ўмовах парламенцкай дэмакратыі. Цяпер у Індыі быў падарваны аўтарытэт дэмакратычнай формы кіравання.

Забяспечыць эканамічны рост надзвычайнае становішча і праграма «20 пунктаў» не змаглі. Працягвалася падзенне ўзроўню жыцця. Рабочыя былі незадаволены забаронай на правядзенне забастовак. Масавы пратэст выклікала палітыка прымусовай стэрылізацыі. Група дзеячаў ІНК, нязгодных з аўтарытарнай палітыкай І. Гандзі, выйшла з партыі і стварыла Кангрэс за дэмакратыю. Апазіцыйныя сілы на чале з Джаната парты ўзмацнялі свой уплыў. Гандзі прыйшла да высновы, што далей кіраваць аўтарытарнымі метадамі немагчыма, і пасля дзвюх адтэрміновак прызначыла парламенцкія выбары. Яны адбыліся ў сакавіку 1977 г. і прынеслі перамогу апазіцыі. Упершыню за час незалежнасці ІНК прайграў выбары і страціў уладу. Пачаўся новы этап у палітычнай гісторыі Індыі, калі рэальнай стала альтэрнатыва ІНК з боку іншых партый. Індыйцы галасавалі не столькі за Джаната парты і іншыя апазіцыйныя сілы, колькі супраць аўтарытарнай палітыкі ІНК, якая так і не прывяла да вырашэння найбольш вострых праблем жыцця Індыі. Ніякай рэальнай альтэрнатывы палітыцы ІНК блок партый, што перамог на выбарах, прадставіць не змог. Лідар Джаната парты Дэсаі сфарміраваў кааліцыйны ўрад. Яго палітыка была крайне супярэчлівай, як і склад кааліцыі. Апынуўшыся ў апазіцыі, Гандзі правяла рэарганізацыю ІНК. У 1978 г. яна стварыла партыю ІНК (Індзіра), якая была згуртавана на аснове асабістай адданасці І. Гандзі. Тая частка кангрэсістаў, якія адмовіліся яе падтрымаць, стварыла сваю партыю ІНК

(Сацыялістычны). Тым часам няздольнасць Джаната парты вырашыць шматлікія праблемы, што стаялі перад Індыяй, прывяла да расчаравання яе дзейнасцю сярод індыйцаў. Унутры ўрадавай кааліцыі нарасталі супярэчнасці. У такіх умовах новы прэм'ер-міністр Сінгх пайшоў на правадзенне датэрміновых парламенцкіх выбараў у студзені 1980 г. Яны прынеслі перамогу ІНК(І).

Складаныя працэсы адбываліся ў камуністычным руху Індыі ў 60—70-я гг. XX ст. Частка дзеячаў КПП апынулася пад уплывам мааісцкай ідэалогіі. Яны ўзялі курс на звяржэнне «прафашысцкага рэжыму Нэру». У 1964 г. у КПП адбыўся раскол і яе мааісцкае крыло ўтварыла КПП (марксісцкую). У 1967 г. КПП(м) у прыгранічных з Кітаем раёнах паспрабавала ўзняць узброенае паўстанне, аднак пацярпела няўдачу. Пасля гэтага на з'ездзе КПП(м) у 1968 г. былі прыняты рашэнні, якія азначалі адмову ад паўстанцкай тактыкі, і была прызнана магчымасць удзелу ў парламенцкай дзейнасці. Тады цвёрдыя прыхільнікі мааісцкай тактыкі ў 1969 г. стварылі яшчэ адну КПП (марксісцка-ленінскую). З яе ў 1970 г. вылучыўся Мааісцкі партыйны цэнтр. Камуністычны рух Індыі ў 70-я гг. XX ст. аказаўся расколатым на 4 партыі. У 1970-я гг. КПП(м-л) і Мааісцкі партыйны цэнтр у палітычнай барацьбе актыўна выкарыстоўвалі тэрор, асабліва ў штаце Заходняя Бенгалія.

Палітыка кабінета І. Гандзі. У пачатку 1980-х гг. на дзяржаўны сектар Індыі прыпадала 75 % вытворчасці сталі, 100 % — нафты, 97 % — вугалю, 85 % — электраэнергіі. У выніку індустрыялізацыі да пачатку 80-х гг. XX ст. доля сельскай гаспадаркі ў нацыянальным даходзе знізілася да 33,8 % у параўнанні з 54,1 % у 1950 г., а доля прамысловасці ўзрасла з 17,2 да 25,7 %. Аднак, нягледзячы на пэўныя эканамічныя поспехі, так і не ўдалося дасягнуць значнага павышэння ўзроўню жыцця асноўнай масы насельніцтва, і ў цэлым Індыя на пачатак 1980-х гг. заставалася адной з найбольш бедных краін свету. Нацыянальны даход на душу насельніцтва складаў толькі 360 долараў, сярэдняя працягласць жыцця — 56 гадоў. Спажыванне харчавання ў пераліку на душу насельніцтва за 1960—1980 гг. нават трохі зменшылася, вострай была жыллёвая праблема.

У выніку датэрміновых парламенцкіх выбараў у студзені 1980 г. І. Гандзі зноў узначаліла ўрад. У цэлым урад Гандзі працягваў ў сацыяльна-эканамічнай сферы палітыку, якая была накіравана на развіццё змешанай эканомікі з перавагай дзяржаўнага сектара і пераадоленне палярнасці ў даходах. Праз бюджэт дзяржава пераразмяркоўвала каля 30 % ВУП. Пяцігадовы план на 1980—1985 гг. меў на ўвазе забяспечыць штогадовы рост прамысловай вытворчасці на 5,2 %, а даходу на душу насельніцтва — на 3,3 %. Рост вытворчасці харчавання за пяцігодку павінен быў скласці 150 %. Менавіта на вырашэнне харчовай праблемы быў зроблены асноўны ўпор у сацыяльна-эканамічнай праграме ўрада. Аднак план не быў выкананы. Беспрацоўе за 1980—1985 гг. вырасла ў 2 разы і дасягнула 25 млн чалавек. Акрамя таго, дзясяткі мільёнаў людзей былі ахоплены схаваным беспрацоўем. Памешчыцкія гаспадаркі вельмі марудна ажыццяўлялі мадэрнізацыю, а ў сялянскіх гаспадарках ішоў працэс пастаяннага драблення. З прычыны гэтага прадукцыйнасць і таварнасць сельскай гаспадаркі зніжалася. Раздробленасць зямельнай уласнасці рабіла вельмі праблематычным выкарыстанне сучаснай тэхнікі і навішых агра-тэхнічных прыёмаў. «Зялёная рэвалюцыя» закранула толькі 30 % сельскагаспадарчых плошчаў. Новым у эканамічнай палітыцы было тое, што Індыя ў пачатку 1980-х гг. пачала асцярожна дапускаць пранікненне ў сваю прамысловасць замежнага капіталу. У аўтамабілебудаванні было створана некалькі сумесных кампаній, але кантрольны пакет акцый заставаўся ў дзяржавы.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё Індыі ў 1980—1984 гг. адбывалася ва ўмовах вострай унутрыпалітычнай барацьбы. У краіне ўзмацняецца барацьба на рэлігійнай і этнічнай аснове. Асабліва вострая сітуацыя склалася ў штатах Пенджаб, Джаму і Кашмір, Асам. У штаце Пенджаб урад І. Гандзі сутыкнуўся з магутным сепаратысцкім рухам. Сікхі (прадстаўнікі рэлігійнай абшчыны поўначы Індыі, усе мужчыны якойносяць аднолькавае прозвішча Сінгх, гэта значыць «Леў»), якія складаюць большасць насельніцтва штата, разгарнулі рух за прадастаўленне яму большай аўтаноміі. Радыкальная частка сікхскіх сепаратыстаў выступала за поўнае аддзяленне Пенджаба ад Індыі і стварэнне на яго аснове незалеж-

най дзяржавы Халістан. У штаце ўсё шырэй разгортвалася кампанія тэрору. Урад Гандзі зрабіў стаўку на сілавое вырашэнне праблемы Пенджаба. Кульмінацыйным момантам ваенных дзеянняў індыйскай арміі супраць сікхаў стала правядзенне ў чэрвені 1984 г. аперацыі «блакітная зорка». У ходзе яе індыйскія ўзброеныя сілы авалодалі галоўнай святыняй сікхаў — Залатым храмам у Амрытсары, загінулі найбольш відныя прадстаўнікі сікхскай абшчыны. Урад заявіў, што храмы з'яўляліся апорнымі пунктамі сікхскіх экстрэмістаў. Аднак ваенныя аперацыі не прывялі да стабілізацыі сітуацыі ў Пенджабе. Складанай была сітуацыя ў штаце Асам. На яго тэрыторыю доўгі час ішла масавая іміграцыя з Усходняга Пакістана, а затым з Бангладэш. У выніку для мясцовага насельніцтва склалася пагроза застацца ў меншасці. Яно разгарнула барацьбу з мэтай абмежаваць міграцыю і нават выселіць мігрантаў. Урад і тут зрабіў стаўку на сілу. Спробы І. Гандзі вырашыць нацыянальныя праблемы Індыі сілавымі метадамі мелі трагічныя наступствы і для яе асабіста. 31 кастрычніка 1984 г. яна была забіта сікхскімі экстрэмістамі.

Раджыў Гандзі і палітычны курс яго ўрада. У сярэдзіне 1980-х гг. у сувязі з неабходнасцю ажыццяўлення мадэрнізацыі на аснове найноўшых дасягненняў навукі і тэхнікі ўрад Р. Гандзі пачаў мяняць мадэль эканамічнага развіцця. У 1985 г. у Індыі налічвалася 93,3 тыс. стратных прадпрыемстваў. На іх утрыманне траціліся велізарныя сумы. Прычым амаль 70 % затрат прыходзілася на 500 буйнейшых прадпрыемстваў дзяржсектара. Тут хутка расла колькасць прадпрыемстваў, якія выкарыстоўвалі свае магутнасці нават менш чым на 50 %. У цэлым доля дзяржаўнага сектара ў сярэдзіне 1980-х гг. складала 20 % у ВУП, у тым ліку ў здабываючай прамысловасці, — 90 %, у апрацоўчай — 15 %. Прычым палова рабочай сілы, занятай у дзяржаўным сектары, працавала ў перапоўненых звыш усякага штату адміністрацыйных канторах. Сістэма жорсткай дзяржаўнай рэгламентацыі пачала ўсё больш прыметна перашкаджаць інтэнсіфікацыі вытворчасці ў адпаведнасці з патрабаваннямі НТР. Сістэма ліцэнзій, дазваляў тармазіла ўкараненне ў вытворчасць навукова-тэхнічных распрацовак. Цяжкасці з мабілізацыяй рэсурсаў для фінансавання дзяр-

жаўнага сектара рабілі немагчымым захаванне яго манаполіі ў ключавых галінах у адпаведнасці з урадавай рэзалюцыяй 1956 г.

Таму пачынаецца перабудова эканомікі на аснове лібералізацыі. Важным крокам на гэтым шляху стаў бюджэт Цэнтральнага ўрада на 1985—1986 фінансавы год. Ён прадугледжваў аслабленне антыманапольнага заканадаўства, прадастаўленне шэрага льгот па падатках буйным кампаніям. Пачалася адмена сістэмы ліцэнзавання. Быў таксама аслаблены кантроль над экспартна-імпартнымі аперацыямі. Значна знізіліся мытныя зборы на імпарт. Урад адмяняе шмат якія абмежаванні на дзейнасць транснацыянальных карпарацый (ТНК) у Індыі. Зніжаецца ўзровень падаткаабкладання для маёмасных слаёў грамадства, каб зацікавіць іх у пашырэнні прадпрымальніцкай дзейнасці. Эканамічная стратэгія ўрада Р. Гандзі была накіравана на абмежаванне рэгулюючых функцый дзяржавы, адкрыццё большай свабоды для рыначных адносін, для прадпрымальніцтва. Вынікі такой палітыкі аказаліся супярэчлівымі. Яна прывяла да паскарэння эканамічнага росту. Але ён адбываўся за кошт адносна вузкага кола галін, якія працавалі на задавальненне попыту маёмасных слаёў у высакаякасных таварах працяглага карыстання. Гэтыя галіны былі цесна звязаны з замежным капіталам. Дзяржаўная падтрымка забяспечыла хуткі рост яшчэ некаторых навукаёмістых галін: касмічнай, ваеннай. Большасць традыцыйных галін перажывала стагнацыю. У цяжкім становішчы знаходзілася сельская гаспадарка. Найбольш вострай сацыяльнай праблемай Індыі заставалася беднасць большасці яе насельніцтва, асабліва ў сельскай мясцовасці. У выніку індыйская прамысловасць мела вельмі вузкі ўнутраны рынак для развіцця. Індыя пры Р. Гандзі ажыццявіла пераарыентацыю ў сваёй знешнеэканамічнай і знешнепалітычнай дзейнасці ў цэлым. Стала відавочна, што цеснае эканамічнае супрацоўніцтва з СССР не можа адкрыць Індыі доступ да перадавых тэхналогій. Таму прыярытэт пачынае надавацца развіццю эканамічных сувязей з Заходняй Еўропай, ЗША, Японіяй.

У палітычнай сферы адбываецца далейшая эвалюцыя сістэмы, заснаванай на дамінаванні ІНК, да сістэмы, у рамках якой дзейнічае некалькі цэнтраў сілы. Р. Гандзі 31 кастрыч-

ніка 1984 г. заняў пасаду прэм'ер-міністра і адразу пайшоў на правядзенне датэрміновых парламенцкіх выбараў. ІНК(І) на гэтых выбарах супрацьстаялі два асноўныя праціўнікі: Джаната парты і Бхаратыя джаната парты. Выбары 24—27 снежня 1984 г. прынеслі трыумфальную перамогу ІНК(І) (401 месца з 542). Даследчыкі тлумачаць вялікі поспех ІНК(І) на выбарах 1984 г. двума галоўнымі фактарамі: гібель І. Гандзі падштурхнула многіх індыйцаў галасаваць за ІНК(І); распыленасць апазіцыі. Асаблівасць палітычнай сітуацыі ў Індыі ў сярэдзіне 1980-х гг. заключалася ў тым, што ІНК(І), атрымаўшы ўпэўненую перамогу на агульнанацыянальных выбарах, меў намнога больш сціплыя поспехі на мясцовых выбарах, дзе канкурэнцыю яму склалі мясцовыя партыі.

Урад Р. Гандзі, як і яго папярэднікі, вымушаны быў вырашаць шмат праблем у сферы рэлігійна-абшчынных і нацыянальных адносін. Р. Гандзі спрабуе адмовіцца ад сілавых падыходаў пры вырашэнні гэтых праблем. Пачынаюцца перамовы з сепаратыстамі Пенджаба, Асама. Каб прадэманстраваць сваё імкненне да ўрэгулявання пенджабскай праблемы, Гандзі абвясціў павелічэнне дапамогі штату, правядзенне шэрага мерапрыемстваў, накіраваных на пераадоленне яго аднабаковага аграрнага развіцця. Былі вызвалены з турмы лідары сікхскай партыі Акалі дал. 24 ліпеня 1985 г. урад і Акалі дал падпісалі «мемарандум аб урэгуляванні сітуацыі ў Пенджабе». Дакумент прадугледжваў абарону правоў і інтарэсаў сікхаў, садзейнічанне развіццю мовы пенджабі; прызначаліся выбары, каб аднавіць мясцовае самакіраванне ў Пенджабе. Выбары 25 верасня 1985 г. прынеслі ўпэўненую перамогу Акалі дал. Аднак экстрэмісцкае крыло сікхскіх сепаратыстаў працягвала тэрарыстычную дзейнасць. Гандзі паспрабаваў знайсці мірнае ўрэгуляванне і асамскай праблемы. Пасля перамоў з мясцовымі лідарамі тут таксама адбыліся выбары і было адноўлена мясцовае самакіраванне, абмежаваны правы мігрантаў. Аднак і ў гэтым штаце цалкам спыніць насілле не ўдалося. К канцу 1980-х гг. этна-рэлігійны канфлікт у Індыі зноў абвастрыўся. З 1987 г. пагоршылася сітуацыя на поўдні краіны. У гэты час індыйскія войскі ўмяшаліся ў этнічны канфлікт у Шры-Ланцы, падаў-

ляючы там сепаратысцкі рух тамілаў. Гэты крок урада выклікаў пратэсты тамільскага насельніцтва Паўднёвай Індыі. У 1988 г. індыйская армія і паліцыя зноў перайшлі да шырокамаштабнай ваеннай аперацыі ў Пенджабе. Так што спраўца з этнарэлігійнай праблемай у Індыі не ўдалося і ўрада Р. Гандзі.

У гады прэм'ерства Р. Гандзі ІНК(І) паступова страчвае свае пазіцыі на месцах. Калі ў 1984 г. Гандзі стаў прэм'ер-міністрам, апазіцыя мела свае ўрады толькі ў 4 штатах, то ў 1988 г. — ужо ў 11. Гэта было сведчаннем падзення папулярнасці ўрада і асабіста прэм'ер-міністра. Яго абвінавачвалі ў тым, што ён імкнецца вырашыць усе праблемы сам, недаступны для калег па партыі і ўрада. У 1987 г. з ІНК(І) выйшаў адзін з найбольш аўтарытэтных дзеячаў партыі В. П. Сінгх. У гэты час, калі папулярнасць урада і кіруючай партыі ў краіне падае, ідзе перагрупоўка апазіцыйных сіл, у выніку чаго ствараецца рэальная палітычная альтэрнатыва ІНК(І). 11 кастрычніка 1988 г. адбылася ўстаноўчая канферэнцыя, на якой была ўтворана новая партыя — Джаната дал (Народная партыя). Новая партыя заявіла аб намеры перанесці цэнтр эканамічнай палітыкі з горада ў вёску, змагацца з карупцыяй, забяспечыць правядзенне справядлівых выбараў. Партыя заяўляла, што прадаставіць больш правоў жанчынам, нацыянальным меншасцям. Джаната дал паабяцала вывесці індыйскія войскі са Шры-Ланкі. Але прадуманая рэальная сацыяльна-эканамічная праграма ў партыі, па сутнасці, адсутнічала.

Палітычная сітуацыя ў краіне ў канцы 1980-х гг. У студзені 1989 г. у трох штатах Індыі адбыліся мясцовыя выбары. Яны давалі магчымасць і апазіцыі, і ІНК(І) правесці настроі выбаршчыкаў перад набліжэннем усеагульных выбараў. ІНК(І) выйграў выбары ў малазначных штатах Мізарам і Магаленд, але пацярпеў цяжкае паражэнне ў вельмі важным штаце Тамілнад, прычым паражэнне было асабліва ўражлівым у сувязі з тым, што тут перадвыбарную барацьбу ўзначаліў сам Р. Гандзі. Вынікі выбараў у Тамілнадзе назвалі вердыктам супраць прэм'ер-міністра і пачалі прадказваць паражэнне ІНК(І) і на ўсеагульных выбарах. Сінгх у гэты час актыўна прапагандуе ідэю, што толькі

стварэнне апазіцыяй адзінага фронту, з уключэннем і левых партый, дазволіць ёй атрымаць перамогу над ІНК(І) на ўсеагульных выбарах. Задача дасягнення адзінства апазіцыі была выканана. На парламенцкіх выбарах у лістападзе 1989 г. у абсалютнай большасці выбарчых акруг апазіцыя дамовілася аб вылучэнні адзінага кандыдата. У выніку выбараў з 525 мандатаў у ніжняй палаце ІНК заваяваў 193, Джаната дал — 141, Бхаратыя джаната парты — 88, КПП(м) — 32, КПП — 12. Такім чынам, апазіцыя па сумарнай колькасці галасоў пераўзышла ІНК(І), і Сінгх сфарміраваў урад шырокай кааліцыі ад рэлігійна-абшчыннай Бхаратыя джаната парты да кампартый.

Шмат якія даследчыкі і палітыкі гавораць аб тым, што за час праўлення ІНК(І) у Індыі назбіраліся вялікія праблемы, якія прывялі краіну ў канцы 80-х гг. XX ст. да глыбокага структурнага крызісу. Гэты крызіс індыйскага грамадства быў выкліканы наступнымі фактарамі: секулярысцкія асновы індыйскага грамадства былі падарваны самым сур'ёзным чынам, і ўсё большае разбуральнае ўздзеянне на яго аказваў рэлігійны фундаменталізм; беднякі, ніжэйшыя касты, нацыянальныя меншасці адчувалі сябе адарванымі ад палітычнай улады; з-за карупцыі сумненню пачала падвяргацца легітымнасць урада. Тым не менш удалося захаваць дэмакратычную палітычную сістэму, хаця ў 1970-я гг. яна перажыла моцны ўдар. Стабільнасць партый і ўсёй партыйна-палітычнай структуры ў 1980-я гг. узрасла.

Разнароднасць кааліцыі, якая перамагла на выбарах 1989 г., непазбежна павінна была параджаць супярэчнасці ў яе шэрагах. Ужо пры фарміраванні ўрада яны праявіліся, і Сінгху прыйшлося пераадольваць супраціўленне некалькіх канкурэнтаў, каб заняць пасаду прэм'ер-міністра. Міністрамі сталі толькі прадстаўнікі партыі Джаната дал. Але аб падтрымцы ўрада заявілі Бхаратыя джаната парты і кампартыі. Урад Сінгха пры вырашэнні нацыянальных праблем узяў курс на дэцэнтралізацыю, на прадастаўленне большай аўтаноміі асобным штатам. Але пры гэтым падкрэслівалася неабходнасць захавання моцнай цэнтральнай улады. У эканоміцы Сінгх заявіў аб намеры больш сродкаў накіроўваць на развіццё сельскай гаспадаркі, падкрэсліваючы пры гэтым, што Індыі патрэбна і моцная прамысловасць. Аднак

абвешчаныя намеры ўрада ў асноўным так і засталіся на-
мерамі. Унутры кааліцыі пачалася вострая барацьба. З-за яе
ўжо ў лістападзе 1990 г. урад Сінгха пайшоў у адстаўку. Быў
сфарміраваны ўрад на чале з сацыялістам Ч. Шэкхарам. Гэ-
та быў пераходны ўрад, які трымаўся дзякуючы падтрымцы
ІНК(І). Вясною 1991 г. ІНК(І) палічыў, што момант спры-
яльны для датэрміновых парламенцкіх выбараў. У час пе-
радвыбарнай кампаніі 21 мая 1991 г. тамільскія тэарысты
забілі Р. Гандзі. Яны не даравалі яму ўвядзенне індыйскіх
войск на тэрыторыю Шры-Ланкі. ІНК(І) атрымаў перамо-
гу на выбарах. Новым прэм'ер-міністрам стаў П. В. Нара-
сімха Рао.

Урад П. В. Нарасімха Рао і эканамічныя рэформы.
У 1990-я гг. цэнтральнай праблемай у жыцці Індыі па-ра-
нейшаму застаецца пераадоленне рэлігійна-абшчыннай ва-
рожасці. Асабліваю актыўнасць пачынаюць праяўляць ін-
дускія фундаменталісты. На пазіцыі індускага рэлігійнага
фундаменталізму цалкам перайшла Бхаратыя джаната пар-
ты. Разгарнулася вострая барацьба вакол пытання аб будаў-
ніцтве індускага храма на месцы мусульманскай мячэці ў го-
радзе Айёдхі. У 1992 г. фанатыкі-індусы разбурылі мячэць.
Наступствам гэтага сталі індуска-мусульманскія сутыкненні
ў розных раёнах краіны. У іх загінула каля 3 тыс. чалавек.
Эканамічная палітыка Рао была накіравана на далейшую лі-
бералізацыю эканамічных адносін. У ліпені 1991 г. быў пры-
няты пакет дакументаў, якія рэгулявалі ход эканамічных рэ-
форм. Роля дзяржавы ў эканоміцы змяншаецца. У 1981 г.
доля прыватнага сектара ў ВУП была 41 %, у 1990 — 53 %,
а ў 1996 г. — ужо 75 %. У 1996 г. пачалася прыватызацыя
40 дзяржаўных кампаній. Узрасла самастойнасць дзяржаў-
ных прадпрыемстваў. Індыя ўсё шырэй адкрывае эканоміку
для замежнага капіталу. Для яго, як і для нацыянальнага
прыватнага капіталу, быў адкрыты доступ у многія закры-
тыя раней галіны. Значна скараціўся пералік тавараў, экс-
парт і імпорт якіх ліцэнзаваўся. Пры гэтым захавалася пла-
наванне. У 1998—2002 гг. выконвалася 9-я пяцігодка. У пер-
шай палове 90-х гг. XX ст. Індыя дабілася ядрэнных эка-
намічных паказчыкаў. Многія эканамісты пачалі гаварыць
аб індыйскім эканамічным цудзе і адносіць Індыю да новых
індустрыяльных дзяржаў.

У 1990-я гг. назіраецца пераход Індыі да новай партыйна-палітычнай сістэмы. Адбываецца канчатковая трансфармацыя сістэмы аднапартыйнай перавагі, ці сістэмы кангрэса, у партыйна-палітычную сістэму поліцэнтрычнага тыпу, гэта значыць узнікае некалькі партыйна-палітычных цэнтраў сілы. Пэўным рубяжом у гэтым працэсе сталі парламенцкія выбары 1996 г. Іх вынікі дазваляюць гаварыць, што ўзніклі тры асноўныя цэнтры сілы ў партыйна-палітычнай структуры: ІНК, які атрымаў 28,1 %, Бхаратыя Джаната парты — 23,5 %, Левадэмакратычны фронт (Аб'яднаны фронт) — 20,2 %. Асноўнымі вехамі пераходу ад сістэмы перавагі адной партыі да сістэмы поліцэнтрычнага тыпу былі выбары 1977, 1989 і 1996 гг. Працяглая дамінуючая роля ІНК у палітычным жыцці Індыі трымалася на здольнасці гэтай партыі прадстаўляць розныя, часта канфліктуючыя інтарэсы розных сацыяльных пластоў. У 80—90-я гг. XX ст. ішоў працэс ускладнення сацыяльнай структуры індыйскага грамадства, дыферэнцыяцыі інтарэсаў. Працэсы дэцэнтралізацыі ў сацыяльнай структуры індыйскага грамадства прывялі да дэцэнтралізацыі партыйна-палітычнай сістэмы.

Палітыка кабінетаў А. Б. Ваджапаі і М. Сінгха. ІНК хоць і атрымаў адносную большасць галасоў у 1996 г., але не сфарміраваў урад, бо прытрымліваўся тактыкі неўступлення ў кааліцыі. Кіруючай партыяй стаў Аб'яднаны фронт, урад якога трымаўся дзякуючы падтрымцы парламенцкай фракцыі ІНК(І). Калі ІНК(І) адмовіў ёй, урад 27 лістапада 1997 г. падаў у адстаўку. На парламенцкіх выбарах у лютым-сакавіку 1998 г. перамогу атрымала Бхаратыя джаната парты. 19 сакавіка 1998 г. прэзідэнт Р. К. Нараянан прывёў да прысягі ўрад на чале з лідарам Бхаратыя джаната парты Аталам Біхары Ваджапаі. Нестабільнасць кааліцыйнага ўрада Ваджапаі прывяла да новага ўрадавага крызісу. Парламенцкія выбары 18 верасня і 3 кастрычніка 1999 г. зноў прынеслі перамогу Бхаратыя джаната парты. Ваджапаі захаваў пасаду прэм'ер-міністра. Партыя ішла на выбары пад нацыяналістычнымі лозунгамі. Гучала моцная крытыка заходніх каштоўнасцей, лібералізацыі эканомікі, вылучаўся лозунг «свадэшы» (самастойнасці). Правячая партыя фактычна заахвочвала індускі экстрэмізм. У канцы лютага — пачатку сакавіка 2002 г. ад-

быліся крывавыя сутыкненні індусаў і мусульман у г. Ахмабад. Загінула каля 260 чалавек. Рэакцыя ўлад была яўна запоздалая.

У другой палове 90-х гг. XX ст. Індыя ўваходзіць у лік краін, якія дынамічна развіваюцца. Яна займала трэцяе месца па прыросту ВУП сярод буйных краін — 7 % у год. Вядучыя пазіцыі ў эканоміцы ўжо ўпэўнена заняў прыватны сектар. Доля прыватных інвестыцый у эканоміцы складае 70—73 %. Тым не менш дзяржаўнае ўмяшанне застаецца значным. Палітыка ўрада атрымала назву «дазіраванага лібералізму» і «выбарачнага пратэекцыянізму». Даследчыкі гавораць не столькі пра агульнае змяншэнне ролі дзяржавы ў эканоміцы, колькі пра змяненне метадаў і функцый дзяржаўнага рэгулявання. Дзяржава адмаўляецца ад функцый адміністрацыйнага, але працягвае аказваць вялікі ўплыў на эканоміку праз фінансавую і падатковую сістэмы, мытную палітыку. Нягледзячы на лозунгі адкрытасці эканомікі, 94—96 % прыросту ВУП атрымліваецца за кошт унутранага рынку. Падыход да інтэграцыі ў сусветную гаспадарку даволі асцярожны. Прыток замежных інвестыцый адносна невялікі — за 1991—1998 гг. — 27,3 млрд долараў. Тое, што прырост ВУП адбываецца амаль выключна за кошт унутранага рынку, сведчыць пра рост дабрабыту насельніцтва. Але Індыя па-ранейшаму заставалася адной з найбольш бедных краін. Захоўваецца рэзкі разрыў у развіцці горада (мадэрнізаваны) і вёскі (традыцыйная).

Усеагульныя парламенцкія выбары ў пачатку 2004 г. прынеслі перамогу кааліцыі Аб'яднаны прагрэсіўны альянс (АПА), у якім буйнейшай партыяй з'яўляўся ІНК. Аб падтрымцы АПА заявіў Левы фронт у складзе камуністаў і сацыялістаў, які прадстаўляе сабою трэцюю палітычную сілу Індыі. Нацыянальны дэмакратычны альянс, ядро якога складала Бхаратыя джаната парты, перайшоў у апазіцыю. Урад узначаліў Манмахан Сінгх. ІНК перамог на выбарах галоўным чынам дзякуючы падтрымцы сялянства. Індыйскай вёсцы хуткае развіццё эканомікі ў папярэднія 10—15 гадоў практычна нічога не дало. Была выкарыстана незадаволенасць імклівым ростам разрыву ў даходах. ІНК актыўна прапагандаваў лозунг секулярызацыі грамадска-палітычнага жыцця.

Урад Сінгха накіраваў вялікія намаганні на падтрымку сельскай гаспадаркі і барацьбу з беспрацоўем і дабіўся на гэтых напрамках пэўных поспехаў. Шмат увагі надавалася развіццю атамнай энергетыкі. У 2005 г. Індыя і ЗША заключылі дагавор аб амерыканскіх пастаўках ядзерных тэхналогій і паліва. Але па эканоміцы краіны нанёс цяжкі ўдар фінансавы крызіс 2008 г. Толькі ў 2010 г. індыйская эканоміка пераадолела яго наступствы. У 2005 г. адбылася гістарычная сустрэча Манмахана Сінгха з прэзідэнтам Пакістана Первезам Мушарафам.

На выбарах 2009 г. сутыкнуліся тыя ж палітычныя сілы, што і на папярэдніх. Кааліцыя на чале з ІНК атрымала перамогу. Урад зноў узначаліў М. Сінгх. З 2013 г. стала прыметным запавольванне тэмпаў эканамічнага росту Індыі. Яно суправаджалася значным ростам цэн. Мясцовыя выбары ў шэрагу штатаў у 2013 г. прадэманстравалі падзенне папулярнасці ІНК. Гэту тэндэнцыю пацвердзілі ўсеагульныя парламенцкія выбары 2014 г. Перамогу атрымаў Нацыянальны дэмакратычны кангрэс на чале з Бхаратыя джаната парты. Пры гэтым сама БДП набрала абсалютную большасць галасоў і ўпершыню з 1984 г. сфарміравала аднапартыйны ўрад. Яго ўзначаліў Нарэндра Модзі. Упершыню ў гісторыі інагурацыю прэм'ер-міністра Індыі наведваў прэм'ер-міністр Пакістана.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. У чым сутнасць плана Маўнтбетана? 2. Ахакарызуецца дзяржаўны лад Індыі па канстытуцыі 1950 г. 3. Вызначыце асноўныя рысы сацыяльна-эканамічнай палітыкі ў рамках «курса Нэру». 4. Растлумачце сутнасць канцэпцыі «кангрэсісцкага сацыялізму» ў Індыі. 5. Якія асаблівасці палітычнага развіцця Індыі ў 1950—1960-я гг. вы можаце вызначыць? 6. Пацвердзіце ці аспрэчце сцвярджэнне, што палітычная барацьба ў Індыі вялася галоўным чынам вакол этнарэлігійных праблем і пытання аб унясенні карэктыў у «курс Нэру». 7. Якімі былі вынікі ажыццяўлення «курсу Нэру»? 8. Дайце характарыстыку «праграмы 10 пунктаў» І. Гандзі. Параўнайце яе з сацыяльна-эканамічнай палітыкай «курсу Нэру». 9. Вызначыце прычыны і сутнасць грамадска-палітычнага крызісу 1974—1977 гг. 10. Прааналізуйце сацыяльна-эканамічную і нацыянальна-рэлігійную палітыку ўрада І. Гандзі ў 1980—1984 гг. 11. Якія перамены ў сацыяльна-эканамічную палітыку Індыі былі ўнесены ўрадам Р. Гандзі? 12. Назавіце вынікі сацыяльна-эканамічнай мадэрнізацыі Індыі ў 1990—2000-я гг. 13. Якія змены адбыліся ў расстаноўцы палітычных сіл краіны ў 90-я гг. XX — пачатку XXI ст.?

§ 16. Афганістан пасля Другой сусветнай вайны

Дзяржаўна-палітычная і сацыяльна-эканамічная структура Афганістана. Пасля Другой сусветнай вайны Афганістан уяўляў сабой нападзельна панавалі дакапіталістычныя адносіны. Велізарным уплывам карысталася родаплемянная знаць. У краіне поўнасьцю адсутнічала сучасная прамысловасць, не было чыгунак. Правесці рэформы, якія былі накіраваны на пераадоленне сацыяльна-эканамічнай адсталасці краіны, паспрабаваў, прыйшоўшы ў 1953 г. да ўлады, урад на чале з М. Даўдам. Але спроба ажыццявіць рэформу аграрных адносін сустрэла рашучае супрацьдзеянне з боку караля Захір-шаха, духавенства і памешчыкаў. У 1963 г. М. Даўд атрымаў адстаўку. Адмова ад рэформ з боку караля прывяла да ўзнікнення ў краіне апазіцыйных арганізацый рознага кірунку: нацыяналістычнага, ліберальнага, марксісцкага. Апошні быў прадстаўлены створанай у 1965 г. Народна-дэмакратычнай партыяй Афганістана (НДПА). Яна абвясціла сваёй мэтай звяржэнне манархіі і правядзенне радыкальных рэформ. У арміі група афіцэраў рыхтавала антыманархічны пераварот. У пачатку 1970-х гг. Афганістан перажываў востры крызіс — эканамічны, палітычны і нацыянальны. У гэтых умовах узнікла кааліцыя рэвалюцыйных афіцэраў і НДПА. 17 ліпеня 1973 г. яны ажыццявілі дзяржаўны пераварот і зверглі Захір-шаха. Новы ўрад сфарміраваў Даўд. Ён узяў курс на збліжэнне з СССР. За кошт савецкіх пазык стаў стварацца вялікі дзяржаўны сектар у прамысловасці. Пасля перавароту ў краіне разгарнулася вострая палітычная барацьба. НДПА спрабавала павялічыць свой уплыў, а Даўд узяў курс на ўсталяванне асабістай улады. Ён забараніў дзейнасць партый. Лідары НДПА былі арыштаваны. Аднак Даўду так і не ўдалося ўсталяваць кантроль над арміяй. Там былі моцныя пазіцыі рэвалюцыйна настроеных афіцэраў, многія з якіх з'яўляліся прыхільнікамі НДПА. Менавіта вайсковыя часці пад кіраўніцтвам гэтых афіцэраў і выступілі супраць дыктатуры Даўда. Гэтае выступленне было абумоўлена і ростам пагрозы з боку ісламісцкіх сіл. 27 красавіка

1978 г. Даўд быў звергнуты. НДПА абвясціла пераварот Кра-савіцкай рэвалюцыяй.

30 красавіка 1978 г. была абвешчана Дэмакратычная Рэспубліка Афганістан (ДРА), улада перайшла ў рукі Рэвалюцыйнага савета на чале з лідарам НДПА Н. М. Таракі. Новыя ўлады абвясцілі курс на будаўніцтва сацыялізму і прыступілі да радыкальных пераўтварэнняў. Самае важнае месца ў іх шэрагах належала зямельна-воднай рэформе. Пачатак ёй паклаў указ ад 28 лістапада 1978 г. У памешчыкаў адбіралася зямля і перадавалася сялянам, якіх заахвочвалі ўступаць у кааператывы. Але, праводзячы аграрныя пераўтварэнні, новыя ўлады дзейнічалі як дагматыкі, абсалютна не ўлічваючы менталітэт афганскага сялянства. У вёсцы ў многім яшчэ панавалі патрыярхальныя адносіны, і для селяніна памешчык быў часта не столькі эксплуатаатарам, колькі «бацькам», патронам абшчыны, тым больш што ўласнасць памешчыкаў на зямлю, яго ўлада на вёсцы падтрымлівалася мусульманскім духавенствам. А ісці супраць ісламскіх традыцый, супраць духавенства селянін не мог. Таму сяляне проста адмаўляліся браць зямлю, якую ўлады адбіралі ў памешчыкаў. Зусім незразумелым для сялянства было стварэнне кааператываў, прычым без усялякай падрыхтоўкі. Фактычна аграрная рэформа правалілася. Новы генеральны сакратар Б. Кармаль прызнаваў на пленуме ЦК НДПА ў верасні 1985 г., што менш за палову беззямельных і малазямельных сялян, якія мелі права на атрыманне зямлі па рэформе, скарысталі гэта права. Правядзенне аграрнай рэформы не пашырыла сацыяльную базу НДПА.

Яшчэ больш адчувальны ўдар па гэтай жа сацыяльнай базе нанеслі мерапрыемствы ўлад, накіраваныя на абмежаванне ўплыву духавенства. Спраба адцясніць яго на абочыну грамадскага жыцця выклікала пратэсты з боку асноўнай масы насельніцтва. Таму і прагрэсіўныя ў прынцыпе пераўтварэнні ў галінах асветы, аховы здароўя выклікалі супраціўленне і разглядаліся насельніцтвам як замах на традыцыйныя асновы ісламу. У сферы прамысловасці стаўка была зроблена на развіццё дзяржаўнага сектара. Уводзілася планаванне. Дробнатаварны сектар у прамысловасці каапераваўся. Ліхвярская дзейнасць была забаронена.

Дзейнасць НДПА. Халькісты і парчамісты. Аўтарытэт урада падрывала ўнутраная барацьба ў НДПА. У ёй існавалі дзве фракцыі: «Парчам», якая арыентавалася ў асноўным на інтэлектуальныя сілы партыі, і «Хальк», якая шукала апоры ў шырокіх партыйных масах. Халькісты — гэта ў асноўным выхадцы з перыферыяных раёнаў, у большасці сваёй пуштуны. Яны былі менш заможнымі, чым члены «Парчам», але больш актыўнымі, мелі цесныя сувязі з народамі і дэмакратычнымі слаямі насельніцтва. Сярод іх часцей сустракаліся служачыя ніжэйшых рангаў дзяржапарату і вучэбных устаноў, інжынерна-тэхнічныя працаўнікі прадпрыемстваў дзяржаўнага сектара, афіцэры малодшага складу (асабліва ваенна-паветраных сіл і танкавых часцей). Дадзеная фракцыя адрознівалася экстрэмізмам і лявацкім ухілам. Яе прадстаўнікі лічылі сябе рэвалюцыянерамі, а парчмістаў — выразнікамі інтарэсаў буржуазіі. Парчмісты ў сваёй большасці былі прадстаўнікамі інтэлігенцыі, адукаванымі людзьмі. Многія члены гэтай фракцыі былі пуштунамі па паходжанні, але ў яе ўваходзілі таксама прадстаўнікі і іншых нацыянальнасцей. У палітычным плане парчмісты больш схільныя да ўмеранасці. У сапраўднасці такія падзел быў умоўным. Пры гэтым парчмісты асаблівую ўвагу засяродзілі на працы сярод дэмакратычнай часткі інтэлігенцыі і патрыятычна настроеных афіцэраў, а таксама спрабавалі прыцягнуць у свае шэрагі студэнтаў, журналістаў, працаўнікоў сродкаў масавай інфармацыі, чыноўнікаў і дзяржаўных служачых. Халькісты прыцягвалі ў свае шэрагі бяднейшыя слаі насельніцтва (люмпен-пралетарыяў).

Паміж гэтымі фракцыямі ішла пастаянная барацьба. У асноўным яны не маглі вырашыць пытанне пра персанальны склад ЦК і асабліва пра кандыдатуру на пасаду генеральнага сакратара, на якую прэтэндавалі Н. М. Таракі і Б. Кармаль. Н. М. Таракі, Х. Амін належалі да «Хальк», Б. Кармаль — да «Парчам». У 1978—1979 гг. многія прадстаўнікі «Парчам» страцілі свае пасады. Барацьба ішла і ўнутры перамогшай фракцыі «Хальк». У верасні 1979 г. Амін зверг і фізічна знішчыў Таракі. Пры ім стаўка яшчэ ў большай ступені была зроблена на рэпрэсіі пры правядзенні пераўтварэнняў. Амін заявіў, што адмаўляе сілам, звергнутым Красавіцкай рэва-

люцыйай, ва ўдзеле ў палітычным жыцці. Супраць яго выступала і частка НДПА. Становішча ўрада ў Кабуле аказалася вельмі цяжкім. Рады ўзброенай апазіцыі раслі. Кабул аказаўся практычна блакіраваным. Таракі, а затым Амін, якія былі няздольны ўласнымі сіламі стабілізаваць сваю ўладу, неаднаразова звярталіся да СССР з просьбай увесці ў Афганістан савецкія войскі. 27 снежня 1979 г. савецкія войскі ўвайшлі ў краіну. Паколькі ў савецкага кіраўніцтва існавала падозрэнне, што Амін збіраецца адысці ад арыентацыі на СССР, то разам з увядзеннем войск было вырашана адхіліць яго ад улады. Савецкі спецназ узяў штурмам палац Аміна, а сам ён загінуў. Новым кіраўніком Афганістана стаў Б. Кармаль. Змена кіраўніцтва практычна нічога не змяніла ў праводзімай палітыцы. Захоўвалася тая ж манаполія НДПА на ўладу, працягваліся спробы ажыццявіць сацыялістычныя пераўтварэнні ў сацыяльна-эканамічнай сферы. Але ва ўмовах савецкага ўварвання супраць кабульскага ўрада сталі выступаць і тыя сілы, якія раней былі нейтральнымі і нават лаяльна ставіліся да яго. Пераважнай большасцю афганцаў Кармаль успрымаўся як марыянетка СССР. Кармаль у 1985 г. прызнаваў, што ў радах апазіцыі змагаліся не толькі прадстаўнікі эксплуатацыйных класаў, але і рабочыя, і сяляне.

У сярэдзіне 80-х гг. XX ст. стала відавочна, што асноўная маса насельніцтва на баку апазіцыі і шансаў на перамогу толькі ваенным шляхам нават пры падтрымцы СССР у кабульскага рэжыму няма. Маральны дух афганскай урадавай арміі быў нізкі, і, як прызнаваў сам Кармаль, нягледзячы на колькасную перавагу над праціўнікам у асабовым складзе і баявой тэхніцы, узброеныя сілы кабульскага ўрада аказаліся няздольнымі дабіцца пералому ў вайне на сваю карысць. У такіх умовах савецкае кіраўніцтва вымушана было шукаць нейкія новыя падыходы ў палітыцы ў Афганістане. Тым больш што пачалася перабудова. Новы лідар Афганістана М. Наджыбула ў 1986 г. абвясціў курс на нацыянальнае прымірэнне. Урад аб'явіў аб спыненні з 15 студзеня 1987 г. наступальных ваенных дзеянняў. Дэкларавалася павага да ісламу, гаварылася аб гатоўнасці НДПА адмовіцца ад манаполіі на ўладу. Апазіцыі былі прапанаваны пасады ў органах улады. Але многія палажэнні ў палітыцы нацыянальна-

га прымірэння так і засталіся дэкларацыяй. Так, дазваленне шматпартыйнасці звязалося да дазволу на дзейнасць Рэвалюцыйнай арганізацыі рабочых Афганістана і Арганізацыі рабочых Афганістана, якія знаходзіліся пад кантролем НДПА. У прынятай канстытуцыі падкрэслівалася адмысловая роля НДПА ў жыцці краіны. Яна абвешчвалася ініцыятарам і арганізатарам палітыкі нацыянальнага прымірэння. Нацыянальнае прымірэнне ў многім звязалося да прапагандысцкай кампаніі: аб'ядленне зон міру, стварэння джыргаў-саветаў з прадстаўнікоў розных слаёў, у тым ліку і лаяльнага духавенства. Непаслядоўнасць пры правядзенні палітыкі прымірэння, а таксама ўпэўненасць апазіцыі ў сваёй перамозе прывялі да таго, што «альянс сямі» — аб'яднанне самых буйных апазіцыйных партый, адхіліў прапановы аб міры. Палітыка нацыянальнага прымірэння пацярпела няўдачу. З 4—5 млн бежанцаў толькі каля 200 тыс. вярнулася ў Афганістан. 15 лютага 1989 г. савецкія войскі пакінулі Афганістан, але СССР працягваў аказваць дапамогу Наджыбуле, перадаючы самую сучасную ваенную тэхніку. Тым не менш пасля вываду савецкіх войск лёс кабульскага ўрада быў прадвырашаны.

Прыход да ўлады ў Афганістане маджахедаў. Тэакратычны рэжым талібаў. У 1992 г. маджахеды (члены арганізаваных узброеных фарміраванняў, якія знаходзяцца пад уплывам радыкальнай ісламскай ідэалогіі) авалодалі Кабулам. Наджыбула схваўся ў місіі ААН. Прэзідэнтам стаў адзін з лідараў апазіцыі Б. Рабані. Але грамадзянская вайна не скончылася. Пачаліся сутычкі паміж прыхільнікамі Рабані і Хекмаціяра — кіраўніка найбольш буйной Ісламскай партыі Афганістана. Хекмаціяр дамогся пасады прэм'ер-міністра. Поўнач краіны кантраляваў генерал Дустум, які не падначальваўся Кабулу.

У 1994 г. на тэрыторыі краіны з'явілася новая ваенна-палітычная сіла — рух ісламскіх фундаменталістаў Талібан, які абапіраўся на вялікую дапамогу з боку ЗША, Пакістана, Англіі. У 1996 г. талібы авалодалі Кабулам. Супраць іх аб'ядналіся Рабані, Хекмаціяр, Шах Масуд, Дустум. Вайна працягвалася. У этнічным плане Талібан абапіраўся на пуштунаў, якія складалі большасць насельніцтва краіны. Праціўнікі руху Талібан утварылі ваенна-палітычны блок (Паў-

ночны альянс), у які ўваходзілі ў асноўным прадстаўнікі нацыянальных меншасцей Афганістана: таджыкі, узбекі і іншыя. Рух Талібан змог усталяваць свой кантроль прыкладна над 80 % тэрыторыі краіны, але поўнасьцю зламаць супраціўленне Паўночнага альянсу, які кантраляваў паўночныя раёны краіны і атрымліваў дапамогу ад Расіі, талібы не змаглі. 28 кастрычніка 1997 г. талібы абвясцілі Афганістан ісламскім эміратам, тым самым усталяваўшы ў краіне тэакратычную манархію. Тытул эміра прыняў духоўны лідар талібаў Мухамад Амар. Талібы перабудаваўлі ўсё жыццё Афганістана на аснове традыцый артадаксальнага ісламу. Былі знішчаны сістэмы адукацыі і аховы здароўя. Эканоміка краіны прыйшла ў поўны заняпад. Асноўнай галіной эканомікі стала вытворчасць і экспарт наркотыкаў. На тэрыторыі Афганістана дзейнічалі міжнародныя тэрарыстычныя арганізацыі, якія карысталіся падтрымкай талібаў, у тым ліку і Аль-Каіда на чале з Усамай бен Ладанам. Трагічны падзеі 11 верасня 2001 г. у Нью-Ёрку і Вашынгтоне змянілі сітуацыю ў Афганістане і вакол яго. Наяўнасць на тэрыторыі Афганістана міжнародных тэрарыстаў скарысталі ЗША і іх саюзнікі, каб у кастрычніку 2001 г. распачаць ваенную аперацыю супраць талібаў. У саюзе з заходнімі дзяржавамі дзейнічаў і паўночны альянс. 7 кастрычніка 2001 г. прэзідэнт ЗША Дж. Буш-малодшы санкцыянаваў нанясенне паветраных удараў па сталіцы Афганістана Кабулу і шэрагу іншых гарадоў. Пачалася ваенная аперацыя «Несакрушальная свабода», у якой самы актыўны ўдзел прыняў бліжэйшы саюзнік ЗША — Вялікабрытанія. Калі амерыканцы і брытанцы ў асноўным займаліся нанясеннем паветраных авіяўдараў па галоўных гарадах Афганістана і апорным базам талібаў, то ў наземнай аперацыі важнейшую ролю адыграў паўночны альянс на чале з Ахмадам Шахам Масудам. У выніку правядзення антытэрарыстычнай аперацыі была зламана адміністрацыйная, ваенная і ідэалагічная машына талібаў. Войскі антытэрарыстычнай кааліцыі да вясны 2002 г. усталявалі кантроль над найважнейшымі раёнамі Афганістана.

Урад Х. Карзая. Пасля перамогі над талібамі ўзніклі пэўныя праблемы са стварэннем новай сістэмы ўлады ў Афганістане. Паўночны альянс, які ўнёс вялікі ўклад у разгром

талібаў, усё ж не мог прэтэндаваць на ўсю паўнату ўлады ў краіне, бо складаўся ў асноўным з прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Улада ў Афганістане не можа быць стабільнай, калі яна не абавіраецца на падтрымку пуштунаў. Таму пры падтрымцы Захаду на чале ўрада (Пераходнай адміністрацыі) Афганістана ў 2002 г. стаў адзін з пуштунскіх лідараў Хамід Карзай, які затым быў абраны прэзідэнтам краіны (7 снежня 2004 г.). 16 студзеня 2004 г. у Афганістане была прынята новая канстытуцыя, згодна з якой Афганістан з'яўляецца ісламскай рэспублікай. Урад краіны складаецца з прэзідэнта, двух віцэ-прэзідэнтаў і Нацыянальнага сходу. Нацыянальны сход складаецца з дзвюх палат: ніжняй палаты (Лоя джырга) і верхняй. Незалежная судовая ўлада ў краіне прадстаўлена Вярхоўным судом, Вышэйшым судом і Апеляцыйным судом.

У Афганістане таксама ідзе бурны працэс партыйнага будаўніцтва. Разам з актывізаваўшыміся старымі партыямі і рухамі маджахедаў з'яўляюцца дзясяткі новых палітычных арганізацый, якія заяўляюць пра сябе як аб паўнапраўных удзельніках грамадска-палітычнага жыцця. Гэтаму садзейнічаў новы Закон аб палітычных партыях, зацверджаны кіраўніком Пераходнай адміністрацыі краіны ў лістападзе 2003 г., які даў права ўсім грамадзянам Афганістана ствараць палітычныя і грамадзянскія арганізацыі. У маі 2003 г. Х. Карзай таксама падпісаў пагадненне з 12 губернатарамі пагранічных правінцый. У адпаведнасці з пагадненнем губернатары прынялі на сябе абавязацельствы падтрымліваць урад і забяспечваць закон і парадак у сваіх правінцыях, пераводзіць усе мытныя пошліны, прыбыткі і іншыя паступленні ў Цэнтральны банк, не здзяйсняць візітаў у суседнія краіны без апавяшчэння ўрада, не ствараць уласнай арміі, не ўмешвацца ў справы іншых правінцый, не падпісваць пагаднення з замежнымі дзяржавамі без дазволу ўрада.

18 верасня 2005 г. у Афганістане ўпершыню за апошнія 36 гадоў прайшлі выбары ў парламент. У цэлым афганскі парламент, у які прайшлі кандыдаты ад 30 партый, атрымаўся апазіцыйным. З 249 дэпутацкіх месцаў кансерватары і ісламскія радыкалы заваявалі 66 месцаў, традыцыяналісты і ўмераныя ісламісты — 47, нацыяналістычныя і лібераль-

ныя партыі — 37, левыя — 6 і незалежныя — 93 месцы. Найболей буйныя фракцыі ўтвараюць: Партыя «Новы Афганістан» (Ю. Кануні) — 25 месцаў, фракцыі «Ісламскага таварыства Афганістана» (Б. Рабані, Ісмаіл-хан і Ата Мухамад) і «Нацыянальнага руху Афганістана» (Ахмад Валі Масуд) — 22 месцы, «Нацыянальнага ісламскага руху Афганістана» (Р. Достум) — 20 месцаў, «Партыя ісламскага адзінства народа Афганістана» (М. Мохакек) — 18 месцаў.

У 2009 г. у Афганістане прайшлі прэзідэнцкія выбары. Перамогу атрымаў дзеючы прэзідэнт Х. Карзай. На выбарах 2014 г. у адпаведнасці з канстытуцыяй ён ужо не мог выстаўляць сваю кандыдатуру. Асноўнымі сапернікамі на выбарах выступілі Абдула Абдула і Ашраф Гані Ахмадзай. Першы з іх прадстаўляў памяркоўныя ісламісцкія сілы. Другі вядомы як тэхнакрат, які арыентуецца на Захад. Пасля абвяшчэння вынікаў галасавання ў другім туры краіна апынулася ў стане палітычнага крызісу, бо Абдула Абдула не прызнаў перамогі свайго апанента. Для ўрэгулявання крызісу спатрэбілася пасрэдніцтва ЗША і паўторны падлік галасоў. У выніку Ашраф Гані Ахмадзай заняў пасаду прэзідэнта, а Абдула Абдула — прэм'ер-міністра.

Актыўнай ваенна-палітычнай сілай застаецца Талібан. Поўнасю ліквідаваць яго ваеннымі сродкамі не ўдалося. Удзельнічаць у канстытуцыйным палітычным працэсе гэты рух адмаўляецца. У прыватнасці, Талібан заклікаў да байкоту прэзідэнцкіх выбараў 2009 і 2014 гг., спрабаваў сарваць іх актывізацыяй ваенных дзеянняў.

Пачынаючы з прыходу да ўлады маджахедаў у 1992 г. і аж да пачатку ХХІ ст. Афганістан, які знаходзіўся ў стане грамадзянскай вайны і ўнутранай міжусобіцы, у той ці іншай ступені захаваў абмежаваныя гандлёвыя сувязі са знешнім светам. Эканамічнае супрацоўніцтва амаль поўнасю спынілася, калі не лічыць некаторыя сумесныя з амерыканскай кампаніяй спробы ўрада талібаў арганізаваць аднаўленне сістэмы тэлекамунікацыі. У апошні год кіравання рэжыма Талібан звыш 53 % афганскага ВУП прыйшлося на долю сельскай гаспадаркі, 28,5 % — прамысловасці і 18,5 % — сферы паслуг, пры гэтым 70 % насельніцтва было занята ў аграрным сектары. У 2009 г. доля прамысловасці ў сістэме нацыянальнай вытворчасці Афганістана склала 21 %,

у 2010 г. — 20 % і ў 2011 г. — 21 %, гэта значыць застаецца на адным і тым жа ўзроўні. Танная прадукцыя кітайскай мануфактуры, якая паступае на афганскі рынак, не дазваляе афганскім прадпрыемствам на аснове мясцовай прадукцыі адкрыць уласную вытворчасць, таму што ў большасці выпадкаў сабекошт канчатковай прадукцыі перавышае цэны на аналагічныя ўвезеныя тавары. Такім чынам, неканкурэнтаздольнасць афганскай прамысловасці, асабліва прадпрыемстваў малога бізнесу, не дазваляе гэтай галіне развівацца. Насупраць, сфера паслуг у Афганістане паказвае высокія тэмпы росту, паколькі ў яе ўкладваюцца значныя рэсурсы, паступаючыя як за кошт знешняй эканамічнай дапамогі, так і інвестыцый. Так, у 2009 г. звыш 44 %, а ў 2010 і 2011 гг. каля 48 % ад агульнанацыянальнага паказчыка складала доля сферы паслуг. Значнае месца ў складзе гэтай галіны займаюць транспарт і складская гаспадарка, а таксама дзяржаўныя паслугі. Такім чынам, на міжнародным рынку Афганістан прадстаўлены ў асноўным сельскагаспадарчымі таварамі, вытворчасць якіх складае 31,6 % ВУП. Афганістан — адзін з буйных экспарцёраў вінаграда і рызык, а таксама краіна выходзіць на сусветныя рынкі шафрану, бавоўны і іншых высокапрыбытковых культур.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Якім было сацыяльна-эканамічнае развіццё Афганістана ў першыя гады пасля Другой сусветнай вайны? 2. Назавіце важнейшыя рысы дзяржаўна-палітычнай сістэмы Афганістана пасля завяршэння Другой сусветнай вайны. 3. Ахарактарызуйце палітыку М. Даўда ў 1950-я і 1970-я гг. 4. Як вы лічыце, чаму супраць манархіі разам выступілі такія розныя сілы, як НДПА і М. Даўд? Свой адказ абгрунтуйце. 5. Назавіце прычыны і рухаючыя сілы перавароту 27 красавіка 1978 г. 6. Якая сістэма ўлады ўсталявалася ў Афганістане ў выніку Красавіцкай рэвалюцыі? 7. Вызначыце, якія пераўтварэнні ў краіне правёў рэжым НДПА ў 1978—1979 гг. і як яны былі ўспрыняты насельніцтвам. 8. Чаму пацярпела няўдачу палітыка нацыянальнага прымірэння? 9. Ахарактарызуйце палітычную сітуацыю ў Афганістане ў 1992—1994 гг. 10. Якую палітыку праводзіў Талібан на кантралюемай тэрыторыі Афганістана? 11. Якія прычыны міжнароднай інтэрвенцыі ў Афганістан у 2001 г. вы можаце вылучыць? Якія сілы ўнутры краіны выступілі саюзнікам заходняй кааліцыі? 12. Якія змены адбыліся ў палітычным жыцці краіны пасля прыходу да ўлады ўрада Карзая? 13. Ахарактарызуйце эканамічнае становішча Афганістана ў канцы XX — пачатку XXI ст.

§ 17. Іран пасля Другой сусветнай вайны

Асноўныя тэндэнцыі развіцця Ірана ў 1945—1978 гг. У апошнія гады Другой сусветнай вайны і ў першыя гады пасля яе заканчэння ў Іране назіралася ўзмацненне кансерватыўна-традыцыяналісцкіх сіл. Яны арыентаваліся на шыцкае духавенства, выступалі супраць правядзення любых рэформ у кірунку еўрапеізацыі і за вяртанне да норм ісламу. Сваім галоўным праціўнікам традыцыяналісты лічылі Народную партыю, якая была створана ў 1941 г., і ідэалогіяй якой быў марксізм-ленінізм. Яе галоўная база знаходзілася ў Іранскім Азербайджане, дзе яна кантралявала правінцыйны ўрад. Пасля вываду з доўначы Ірана савецкіх войск шахскі ўрад разграміў Народную партыю.

У канцы 1940-х гг. у іранскім грамадстве ўзмацніліся нацыяналістычныя настроі. Гэта было ў многім звязана з тым, што геаграфічна блізкія да Ірана азіяцкія краіны пачалі атрымліваць незалежнасць. У 1949 г. быў створаны Нацыянальны фронт на чале з Махамедам Масаддыкам, які ставіў сваёй мэтай нацыяналізацыю нафтавай прамысловасці. У сакавіку 1951 г. меджліс прыняў закон аб нацыяналізацыі Англа-Іранскай нафтавай кампаніі. Ірану даставалася толькі невялікая частка ад тых даходаў, якія атрымліваліся гэтай кампаніяй. Урад Масаддыка, які прыйшоў да ўлады ў красавіку таго ж года, пачаў актыўна праводзіць гэты закон у жыццё. Усе нафтапрамыслы і нафтаперапрацоўчыя заводы былі ўзяты пад кантроль дзяржавы. Англійскія спецыялісты АІНК былі выгнаны з краіны. Дайшло нават да разрыву дыпламатычных адносін паміж Іранам і Англіяй. Палітыка Масаддыка выклікала незадавальненне вядучых капіталістычных краін — Англіі, ЗША, якія былі пазбаўлены кантролю над іранскай нафтай. Шмат праціўнікаў меў прэм'ер-міністр і ўнутры Ірана. У ліку іх аказаліся шах і яго акружэнне, якіх палохаў размах руху, што ўзначаліў Масаддык, і рост яго асабістай папулярнасці. Праціўнікі Масаддыка пры падтрымцы ЗША арганізавалі дзяржаўны пераварот і адхілілі яго ад ўлады ў жніўні 1953 г. Пасля перавароту нафтавая гаспадарка была перададзена пад кантроль міжнароднага кансорцыума, у якім вядучую ролю адыгрываў амерыканскі і англіійскі капітал.

«Белая рэвалюцыя шаха і народа». У пачатку 1960-х гг. па ініцыятыве шаха Рэза Пехлеві ў Іране пачалася серыя глыбокіх рэформ, якія атрымалі назву «белая рэвалюцыя». Сутнасць яе заключалася ў ажыццяўленні зверху радыкальных пераўтварэнняў капіталістычнага тыпу. Ставілася мэта ажыццявіць мадэрнізацыю краіны. Вядучая роля ў яе ажыццяўленні адводзілася дзяржаве. Адлік «белай рэвалюцыі» пачаўся з рэферэндума 1963 г., на якім былі адобраны прапанаваныя шахам рэформы. Сярод праводзімых рэформ найбольш важнай была аграрная. Яна пачала праводзіцца ў 1960 г. У ходзе яе зямельная ўласнасць, якая перавышала ўсталяваны максімум, выкуплялася дзяржавай і раздавалася сялянам з умовай аплаты ў растэрміноўку (15 гадоў). Максімум зямельнай уласнасці ўвесь час зніжаўся: 800 га па законе 1960 г., 400 га — 1962 г. і ад 20 да 100 га — 1963 г. Пры правядзенні рэформы ў прывілеяванае становішча ставіліся тыя зямельныя ўласнікі, якія прымянялі сучасныя тэхналогіі і наёмную працу, гэта значыць вялі гаспадарку капіталістычнымі метадамі. Дзяржава падтрымлівала стварэнне кааператываў. Рэформа ахапіла цэлае дзесяцігоддзе. Іран аказаўся не гатовы да такіх радыкальных пераўтварэнняў у сельскай гаспадарцы. Сялянства ў большасці было не здольна перайсці на новыя формы гаспадарання. Як вынік — масавая паўперызацыя сельскага насельніцтва. Каля 41 % жыхароў вёсак у 1960—1970-я гг. былі вымушаны пайсці ў горад.

Рэформы ахапілі і іншыя сферы. У прамысловасці асноўным напрамкам развіцця было вызначана імпартазамышчэнне. Ішла прыватызацыя дзяржаўных прадпрыемстваў, але пры гэтым менавіта дзяржава ажыццяўляла асноўны аб'ём капіталаўкладанняў. Значныя даходы ад экспарту нафты забяспечвалі хуткае развіццё прамысловасці, з'яўленне яе новых сучасных галін. Ствараліся сучасныя сістэмы адукацыі і аховы здароўя. Быў уведзены новы каляндар, згодна з якім летазлічэнне пачыналася не з 622 г. згодна мусульманскай традыцыі, а з моманту стварэння Персідскай дзяржавы Кірам Вялікім (558 г. да н. э.). Але краіна не ўспрыняла рэформы, яны аказаліся вельмі імклівымі для Ірана з яго моцнымі традыцыямі ісламу. Шыцкае духавенства ўбачыла ў рэформах адступленне ад ісламу і капітуляцыю перад заход-

нім укладам жыцця. Паколькі духавенства карысталася ў Іране вельмі вялікім уплывам, яму ўдалося прыцягнуць да супрацьдзеяння рэформам «белай рэвалюцыі» шырокія масы. Ужо ў 1963 г. адбыліся масавыя выступленні супраць курса шаха на вестэрнізацыю Ірана.

Нагледзячы на моцнае супраціўленне, «белая рэвалюцыя» прынесла многа станоўчых перамен у жыццё Ірана. У краіне з'явілася каля 2 млн фермераў. Аб'ём прамысловай вытворчасці ў 1963—1973 гг. вырас у 6 разоў, здабыча нафты — ў 4 разы. З'явіліся сучасныя галіны прамысловасці: аўтамабілебудаўніцтва, нафтахімія, металургія. У іх развіцці актыўна ўдзельнічаў заходні капітал. З 1974 г. Іран пачынае ажыццяўленне ядзернай праграмы. Нацыянальны даход на душу насельніцтва павялічыўся з 150 долараў у 1962 г. да 2000 долараў у 1977 г. Былі прыняты законы аб 8-гадзінным рабочым дні, аб пенсійным забеспячэнні, аб удзеле рабочых у прыбытках прадпрыемства. У 1978 г. 98 % іранскіх студэнтаў навучалася бясплатна, і вышэйшая адукацыя стала даступнай для малазабяспечаных пластоў грамадства.

Ісламская рэвалюцыя 1978—1979 гг. Здавалася, Іран зрабіў значны крок на шляху да еўрапейскага капіталізму і сілы, што выступалі за рэканструкцыю краіны, атрымалі буйную перамогу над традыцыяналістамі. Аднак шах пры правядзенні рэформ яўна недаацаніў моц уплыву ў краіне шыіцкага духавенства. Шах у барацьбе з ім зрабіў стаўку выключна на сілу. Ён не ўлічыў асаблівасці шыіцкага Ірана. Улада шаха не была сакральна санкцыянавана. Калі ў суніцкіх краінах правіцель лічыўся не толькі палітычным, але таксама і духоўна-рэлігійным лідарам краіны і народа, то ў шыітаў духоўна-рэлігійным правадыром лічыўся «скрыты імам», а шах быў толькі часовым, да яго з'яўлення, кіраўніком краіны. Такім чынам, фармальна шах не меў права кіраваць прававернымі, і гэты тэзіс умела скарыстала духавенства.

У сваёй барацьбе з шахам яно знайшло масавую базу. Насельніцтва краіны ў большасці аказалася не гатовым да празаходняй трансфармацыі. Урад жа галоўным інструментам правядзення рэформ зрабіў прымусова-сілавую метаду. Шах шырока парушаў правы і свабоды іранцаў. Уся паўната ўла-

ды канцэнтравалася ў яго руках. У 1975 г. была створана адзіная ў краіне партыя «Растахіз» (Адраджэнне), у якую ўваходзілі практычна ўсе дэпутаты меджліса, а ўзначальваў прэм'ер-міністр. Яе задача заключалася ў згуртаванні грамадства вакол дынастыі Пехлеві. Рэпрэсіўныя метады выклікалі незадавальненне інтэлігенцыі і студэнцтва, якія таксама схіляліся да падтрымкі духавенства. Незадавальненне эканамічным становішчам было моцным сярод велізарнай колькасці людзей, якія рэформамі шаха былі выбіты з прывычнай жыццёвай каляіны. Перш за ўсё гэта тыя сяляне, якія не прыстасаваліся да аграрных пераўтварэнняў і перасяляліся ў гарады, і сацыяльныя слаі, якія былі звязаны з традыцыйным базарам і разараліся, не вытрымліваючы канкурэнцыі з мадэрнізаваным сектарам эканомікі. Яны стварылі велізарную армію люмпенаў, якія і сталі галоўнай ударнай сілай ісламскай рэвалюцыі. Дробнаўласніцкія колы, якія групаваліся вакол традыцыйнага базару, таксама апынуліся пад ударам у выніку манапалізацыі эканомікі ў ходзе «белай рэвалюцыі». У 1977—1978 гг. Іран сутыкнуўся і з пэўнымі эканамічнымі цяжкасцямі: інфляцыя, дыфіцыт тавараў, рост беспрацоўя. Усе незадаволеныя лічылі прычынай бедстваў курс шаха на еўрапеізацыю жыцця краіны і бачылі выйсце ў вяртанні да традыцый ісламу. Таму агульнапрызнанай кіруючай сілай апазіцыі, а затым і рэвалюцыі стала шыіцкае духавенства.

Пачаткам рэвалюцыі лічыцца 9 студзеня 1978 г., калі ў г. Кум адбыліся масавыя дэманстрацыі студэнтаў у падтрымку аяталы Хамейні пасля таго, як аб ім у іранскім праўрадавым друку быў размешчаны зневажальны матэрыял. Улады звярнуліся да рэпрэсій, меліся тысячы забітых, але рэвалюцыйны ўздым народа на чале з духавенствам быў вельмі моцным. Рэвалюцыю падтрымалі і левыя сілы — Народная партыя. Частка арміі перайшла на бок рэвалюцыі. 4 студзеня 1979 г. шах прызначыў новы ўрад на чале з адным з лідараў свецкай апазіцыі Ш. Бахціярам. Гэта азначала прызнанне шахам неабходнасці змены мадэлі эканамічнага і палітычнага развіцця краіны. Яшчэ раней ён паабяцаў правядзенне свабодных парламенцкіх выбараў і вызваліў палітычных зняволеных.

Мусульманскае духавенства разумела, што ўрад Бахціяра можа ўтрымаць Іран на свецкім шляху развіцця. Таму яно абвясціла ўрад незаконным і заклікала да новых выступленняў пратэсту. Духавенства імкнулася рэалізаваць ідэю ісламскага праўлення, абгрунтаваную аяталой Хамейні і знайшло масавую падтрымку. 4 студзеня 1979 г. Хамейні ў эміграцыі ў Парыжы стварыў Ісламскі рэвалюцыйны савет і 1 лютага прыбыў у Тэгеран. Тым часам шах 16 студзеня пакінуў краіну. Пачалі ўзнікаць рэвалюцыйныя органы ўлады: Часовы камітэт ісламскай рэвалюцыі, Часовы рэвалюцыйны ўрад на чале з Базарганам і рэўкамы на месцах. Ударнай узброенай сілай рэвалюцыянераў стаў Корпус вартавых ісламскай рэвалюцыі (КВІР). Завяршэннем рэвалюцыі прынята лічыць 10—11 лютага 1979 г., калі было зломлена супраціўленне шахскай гвардыі. Галоўны змест рэвалюцыі заключаўся ва ўкараненні ў жыццё Ірана прынцыпаў ісламу. Таму рэвалюцыя характарызуецца перш за ўсё як ісламская, традыцыйналісцкая, а таксама — народная, бо ўдзел у ёй узялі самыя шырокія слаі іранскага грамадства.

Пасля перамогі рэвалюцыі пачалося ўсталяванне новай улады. У краіне быў праведзены рэферэндум, у адпаведнасці з вынікамі якога Іран быў абвешчаны 1 красавіка 1979 г. Ісламскай Рэспублікай. У снежні была прынята новая канстытуцыя. Згодна з ёй вышэйшая ўлада ў Іране належыць рахбару (кіраўніку) з ліку вышэйшых багасловаў (факіхаў). Рахбар-факіх разглядаўся як вышэйшы кіраўнік мусульманскай абшчыны Ірана на перыяд адсутнасці «схаванага імама». Ён вызначаў генеральную лінію ў палітыцы краіны, кантраляваў яе ажыццяўленне, з'яўляўся галоўнакамандуючым узброенымі сіламі. Без адабрэння Назіральнага Савета, з 12 членаў якога 6 з'яўляюцца багасловамі і прызначаюцца рахбарам, не можа ўступіць у дзеянне ні адзін закон. Гэты ж савет ажыццяўляе канчатковы адбор кандыдатаў на пасаду прэзідэнта і ў дэпутаты меджліса. Важнай уладнай структурай з'яўляецца савет экспертаў, чыя функцыя заключаецца ў выбарах рахбара і ўнясенні змен у канстытуцыю. Фактычна ў краіне ўсталявалася дыктатура мусульманскага духавенства на чале з аяталой Хамейні, які быў абвешчаны рах-

барам. Другой асобай у дзяржаве згодна канстытуцыі з'яўляецца прэзідэнт. Ён, як і аднапалатны парламент (меджліс), выбіраецца праз усеагульныя выбары.

Усё жыццё Ірана пачало будавацца на аснове прынцыпаў шарыяту. Краіна заявіла аб адхіленні і капіталізму, і камунізму і супрацьпаставіла ім свой ісламскі шлях развіцця. Перш за ўсё ісламізацыя адбывалася ў культурнай сферы, штодзённым жыцці, палітыцы, значна менш — у эканоміцы. Свабодны рынак не быў поўнасю адхілены, але ўмовы для яго функцыянавання пагоршыліся. Была канфіскавана маёмасць тых прадпрымальнікаў, якіх абвінавачвалі ў супрацоўніцтве з шахскім рэжымам. Таксама канфіскоўваліся актывы замежных кампаній, адмяняліся заключаныя з імі кантракты на будаўніцтва буйных прадпрыемстваў. У выніку ўся банкаўская сістэма, 75 % прамысловасці аказаліся ў руках дзяржавы. Фактычна праводзілася палітыка аўтаркці, улады забаранілі выкарыстанне замежнага капіталу і замежных спецыялістаў. Быў вылучаны прынцып мусульманскай эканомікі. Ён меў на ўвазе стымуляванне працоўнай уласнасці, забарону спекуляцый і ліхварства, у сацыяльных адносінах — салідарнасць і братэрства прававерных. Хамейні вылучыў лозунг: «Ад кожнага па здольнасцях — кожнаму па набожнасці».

Ісламскае духавенства, якое прыйшло да ўлады, лічыла, што яго задача заключаецца не толькі ў тым, каб перабудаваць на ісламскі лад жыццё Ірана, але і каб распаўсюдзіць ісламскую рэвалюцыю за межы краіны. Хамейні заявіў, што «пакуль іслам не пераможа ва ўсім свеце, барацьба будзе працягвацца». У многім з гэтымі памкненнямі была звязана іран-іракская вайна 1980—1988 гг. Хоць фармальна першым ваенным дзеяннем пачаў Ірак, але іранскае духавенства таксама імкнулася да вайны. Яна давала магчымасць пад новай уладай кансалідаваць народ у барацьбе за распаўсюджванне «вялікіх ідэй ісламскай рэвалюцыі». Вайна была выкарыстана для разгрому ўсялякай апазіцыі, у тым ліку саюзнай па рэвалюцыі Народнай партыі, і для адкладвання рэформ, якія былі дэклараваны ў час рэвалюцыі. У гады вайны яскрава абазначылася мэта экспарту рэвалюцыі. Іранскія ўлады стварылі Вышэйшы савет ісламскай рэвалюцыі Ірака,

які павінен быў узяць уладу пасля звяржэння С. Хусейна. Вайна не прынесла перамогі і мела катастрофічныя наступствы для эканомікі. З-за недахопу сыравіны спыніліся 8000 прадпрыемстваў. У краіне было 5 млн беспрацоўных. Памеры ВУП на душу насельніцтва ўпалі за 10-годдзе ў 3—4 разы.

Іран у канцы XX ст. — пачатку XXI ст. У 1989 г. памёр Хамейні. Яго пераемнікам стаў аятала Алі Хаменеі, які з 1981 г. займаў пасаду прэзідэнта Ірана. Новым прэзідэнтам быў абраны Х. Рафсанджані. Пасля гэтых кадравых перастановак адбыліся некаторыя змены ў палітыцы Ірана. Адбыўся пэўны адыход ад ісламскай эканамічнай мадэлі, ад жорсткай цэнтралізацыі да эканомікі, у якой актыўна дзейнічаюць рыначныя механізмы. Адбываецца лібералізацыя цэн і экспартна-імпартных аперацый, прыцягваецца замежны капітал, ствараюцца свабодныя эканамічныя зоны. Некаторыя паслабленні адбыліся ў культурным і штодзённым жыцці, назіраецца мадэрнізацыя сістэмы адукацыі. Дзякуючы новаму эканамічнаму курсу ў 1990—1997 гг. Іран меў тэмпы эканамічнага росту ў сярэднім 6 % у год, даход на душу насельніцтва дасягнуў 2000 долараў, гэта значыць дарэвалюцыйнага ўзроўню.

Надзеі на змены ў Іране парадзіла перамога на прэзідэнцкіх выбарах 23 мая 1997 г. Мухамада Хатамі, які разглядаўся як палітык, схільны да лібералізацыі ўсяго жыцця краіны і змен ў знешняй палітыцы Ірана ў бок прымірэння з Захадам. Прэзідэнт заявіў аб намеры нармалізаваць адносіны з ЗША, ажыццявіў афіцыйны візіт у Італію. У 2001 г. адбыўся візіт Хатамі ў Расію, у ходзе якога ён падпісаў з прэзідэнтам У. Пуціным дагавор аб супрацоўніцтве паміж дзюма краінамі па розных напрамках. Ён зрабіў акцэнт на абарону правоў іранцаў, чым павінен быў займацца спецыяльны дзяржаўны орган — Савет па выкананні канстытуцыйных правоў, прапанаваў канцэпцыю «Іслам і грамадзянская супольнасць», якая прадугледжвала развіццё на аснове традыцый, уласцівых іранскаму грамадству. У эканамічнай палітыцы захаваўся курс на лібералізацыю. Пры пэўным росце цэн і беспрацоўя ўдалося насыціць спажывецкі рынак, дабіцца росту даходаў.

У перыяд прэзідэнцтва М. Хатамі пачалося фарміраванне партыйнай сістэмы, былі створаны шматлікія грамадскія, культурныя, прафесійныя арганізацыі, актыўна развівалася прэса, але ў той жа час назіраўся рост пратэстнага руху. Выбары ў парламент у 2000 г. таксама прынеслі перамогу прыхільнікам лібералізацыі грамадскага жыцця, якія занялі 194 месцы з 290, а ў 2001 г. Хатамі быў абраны прэзідэнтам на другі тэрмін, атрымаўшы 77 % галасоў. Фактычна прэзідэнцкія выбары ўяўлялі сабой рэферэндум аб працягу ліберальных рэформ, і, нягледзячы на ціск кансерватыўнага духавенства, іх прыхільнікі атрымалі ўпэўненую перамогу.

У маі 2003 г. прэзідэнт М. Хатамі выступіў з рэзкай заявай у адрас Назіральнага Савета, які адхіліў ухваленныя парламентам папраўкі да двух законаў, якія пашырылі паўнамоцтвы выканаўчай улады. Кіраўнік дзяржавы фактычна абвінаваціў аятал-фундаменталістаў у тым, што яны перашкаджаюць яму працаваць на карысць дзяржавы. У чэрвені 2003 г. у Тэгеране адбыліся моцныя студэнцкія хваляванні пад лозунгамі «Улада — народу», «аяталу Хаменеі — у адстаўку». Хваля студэнцкага руху з патрабаваннямі правядзення палітычных і эканамічных пераўтварэнняў паказала, што рэфарматарскія сілы ў Іране працягваюць мацнець. Аднак пазіцыі ісламістаў не былі зламаны. На парламенцкіх выбарах у пачатку 2004 г. яны нанеслі ўдар у адказ. Кандыдаты ў дэпутаты меджліса, вядомыя ліберальнымі поглядамі, былі проста не дапушчаны да ўдзелу ў выбарах. Прыхільнікі рэформ заклікалі да байкоту выбараў і, па афіцыйных дадзеных, на выбарчыя ўчасткі прыйшлі толькі 43 % выбаршчыкаў. Большасць у меджлісе заваявалі ісламскія фундаменталісты. Прэзідэнцкія выбары 2005 г. прынеслі перамогу Махмуду Ахмадзінежаду, якога адносяць да ліку прыхільнікаў фундаменталісцкіх парадкаў у Іране.

За першыя чатыры гады кіравання М. Ахмадзінежада КВІР набыў велізарны палітычны і эканамічны ўплыў у краіне і стаў паспяховым канкурэнтам вышэйшаму духавенству. Корпус, выхадцы з якога складалі прыкладна трэць складу меджліса, атрымаў магчымасць прызначаць міністраў, губернатараў і іншых дзяржаўных чыноўнікаў вышэйшага і ся-

рэдняяга ўзроўню. Пры непасрэдным садзейнічанні М. Ахмадзінежада Корпус узяў пад кантроль дзве трэці ўсёй народнай гаспадаркі Ірана. Першы тэрмін прэзідэнцтва М. Ахмадзінежада адзначыўся таксама ўзмацненнем жорсткасці пазіцыі Тэгерана па іранскай ядзернай праграме. У 2006 г. іранцы, якія будавалі з дапамогай Расіі АЭС у Бушэры, увялі ў строй прадпрыемства па выпрацоўцы «цяжкай» вады ў Араке, адмовіліся «замарожваць» працы па ядзерным ўзбагачэнні. Ва ўнутрыэканамічным плане М. Ахмадзінежад ужо ў канцы 2006 г. прыступіў да выканання праграмы, якая прадугледжвала «справядлівае і раўнамернае» размеркаванне сярод іранскага насельніцтва прыбыткаў, што атрымлівалі ад нафтавага экспарту. Яна нанесла сур'ёзны удар па іранскай эканоміцы і паказала нестасоўку папулісцкіх эканамічных праграм з аб'ектыўнымі запатрабаваннямі эканомікі краіны. Да сярэдзіны 2008 г., які папярэднічаў чарговым прэзідэнцкім выбарам, пачалося ўстойлівае зніжэнне росту іранскай эканомікі. Усё мацней адчувалася расслаенне паміж беднымі і багатымі. Па дадзеным на 2008 г., 20 % насельніцтва сканцэнтравала ў сваіх руках 70 % фінансаў краіны, у той час як 60 % насельніцтва знаходзілася на рысе беднасці ці за ёй.

12 чэрвеня 2009 г. у Іране адбыліся чарговыя прэзідэнцкія выбары. Перамогу атрымаў М. Ахмадзінежад, які набраў 62,63 % галасоў выбаршчыкаў. Яго галоўны апанент Мір Хусейн Мусаві набраў 33,75 % галасоў. Нягледзячы на адчувальную перавагу галасоў на карысць Ахмадзінежада, 13 чэрвеня 2009 г. пасля апублікавання вынікаў выбараў М. Х. Мусаві адмовіўся прызнаць легітымнасць народнага волевыяўлення і заклікаў сваіх прыхільнікаў да акцый пратэсту. Вулічныя выступленні прыхільнікаў М. Х. Мусаві перараслі ў масавыя беспарадкі, падчас якіх загінулі, па афіцыйных дадзеных, 19 чалавек, 457 чалавек было арыштавана, каля 40 паліцэйскіх атрымалі раненні. У сувязі з масавымі беспарадкамі, якія ўспыхнулі пасля аб'яўлення вынікаў выбараў, вышэйшыя духоўныя асобы выкарысталі свой уплыў для кансалідацыі грамадства і стабілізацыі грамадска-палітычнага становішча. Аятала Алі Хаменеі 19 чэрвеня 2009 г. звярнуўся да нацыі, падкрэсліў легітымнасць вы-

нікаў выбараў, запатрабаваў спыніць незаконныя вулічныя дэманстрацыі.

Другі тэрмін знаходжання ва ўладзе М. Ахмадзінежада (2009—2013) паказаў, што ён, як і папярэднія прэзідэнты, імкнуўся змяніць баланс сіл унутры палітычнай сістэмы і дабіваўся ўзмацнення пазіцый кіраўніка выканаўчай улады. Ахмадзінежад прадпрыняў спробы здабыць большую вагу ў палітычнай сістэме шляхам пашырэння сваіх паўнамоцтваў і нават спрабаваў супрацьстаяць рэлігійнаму лідару. У 2011 г. у палітычнай сістэме з'явіўся новы інстытут, закліканы ўрэгуляваць рознагалоссі паміж асноўнымі органамі дзяржаўнай улады — Вышэйшая камісія вырашэння супярэчнасцей і ўрэгулявання адносін паміж трыма галінамі ўлады.

У знешняй палітыцы Ахмадзінежад прытрымліваўся жорсткай антызаходняй і антыізраільскай палітыкі. Ён заявіў пра неабходнасць знішчэння яўрэйскай дзяржавы, Іран актыўна падтрымліваў экстрэмісцкія арганізацыя, такія, як «Хезбала». Краіна заявіла прэтэнзіі на ролю рэгіянальнага лідара, уступіўшы ў вострую канфрантацыю з Саудаўскай Аравіяй. Асноўным саюзнікам Ірана на Блізкім Усходзе стала Сірыя.

Шмат увагі Іран надае наладжванню супрацоўніцтва з краінамі Цэнтральнай Азіі. У ліпені 2006 г. па выніках сустрэчы прэзідэнтаў Афганістана, Ірана і Таджыкістана ў Душанбэ было прынята рашэнне аб стварэнні трохбаковай камісіі па супрацоўніцтве з каардынацыйным цэнтрам у Кабуле. Пры падпісанні дакументаў прэзідэнт Ірана адзначыў, што «ў нас усё павінна быць адзіным — эканоміка, культура і мастацтва; трэба зняць усе перашкоды, якія нас падзяляюць», заадно падкрэсліўшы, што «бяспека Таджыкістана і Афганістана залежыць ад Ірана, а бяспека Ірана залежыць ад бяспекі ў гэтых краінах». Прыярытэтам развіцця транспартнай інфраструктуры застаецца рэалізацыя палажэнняў трохбаковага ірана-узбекска-афганскага пагаднення 2003 г. аб міжнародных аўтамабільных перавозках і стварэнні трансфганскага калідора Тэрмез — Мазары-Шарыф — Герат з наступным выхадам да партоў Бендэр-Абас і Чахбахар.

Адносіны Ірана з Казахстанамносяць цалкам добразычлівы характар. Казахстан штогод экспартуе 1 млн тон нафты праз Іран: нафта дастаўляецца танкерамі па Каспію ў іранскія парты, а потым адпраўляецца на іранскія нафтаперапрацоўчыя заводы. У сваю чаргу Казахстан атрымлівае аналагічную колькасць высакаякаснай іранскай нафты ў Персідскім заліве і экспартуе яе сваім гандлёвым партнёрам. Такім чынам, асноўныя накірункі знешняй палітыкі Ірана — супрацоўніцтва з усімі краінамі, процідзеянне ЗША і Ізраілю, згуртаванасць з краінамі ісламу, рэгіёна, трэцяга свету, цесныя сувязі з персамоўнымі краінамі.

Прэзідэнцкія выбары 2013 г. прынеслі перамогу Хасану Рухані, які па іранскіх мерках лічыцца памяркоўным лібералам. Прадстаўнік ліберальных колаў Мухамад Рэза Арэф не быў зарэгістраваны ў якасці кандыдата. Рэфарматары замацавалі свой поспех, атрымаўшы перамогу і на выбарах у межджліс у пачатку 2016 г. Але ў краіне застаецца велізарны ўплыў на палітычнае і эканамічнае жыццё КВІР. Таму істотных перамен ад Х. Рухані чакаць не прыходзілася. Пад цяжарам нарастаўшых эканамічных праблем ён пайшоў на пагадненне па іранскай ядзернай праграме, вынікам чаго стала адмена санкцый, і Іран атрымаў магчымасць аднавіць у поўным аб'ёме экспарт нафты. Іран аказаўся ўцягнутым у сірыйскі канфлікт, у якім ён актыўна падтрымлівае прэзідэнта Асада. На гэтай аснове адбываецца ўзмацненне ірана-расійскага супрацоўніцтва.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Якія падзеі адбываліся пасля завяршэння Другой сусветнай вайны ў Іранскім Азербайджане? 2. Вызначыце, якія наступствы для Ірана мела нацыяналізацыя Англа-Іранскай нафтавай кампаніі. 3. Назавіце прычыны, рухаючыя сілы і вынікі дзяржаўнага перавароту 19 жніўня 1953 г. 4. Якія мэты паставіў шах Ірана пры правядзенні рэформ «белай рэвалюцыі»? Ахарактарызуйце асноўныя рэформы шаха. 5. Якімі метадамі шахскі рэжым ажыццяўляў рэформы? Вызначыце іх сацыяльна-палітычныя наступствы. 6. Вызначыце характар, рухаючыя сілы і вынікі іранскай рэвалюцыі 1978—1979 гг. 7. На аснове якіх ідэйных і дзяржаўна-прававых норм была заснавана Ісламская Рэспубліка Іран? 8. Чым была выклікана ірана-іракская вайна? Якія яе вынікі для Ірана? 9. Ахарактарызуйце змены ў палітычным жыцці Ірана ў 90-я гг. XX — пачатку XXI ст. 10. Дайце ацэнку знешняй палітыцы Ірана ў XXI ст.

§ 18. Развіццё Турцыі пасля Другой сусветнай вайны

Крызіс кемалісцкага рэжыму. Унутраная палітыка ўрада Дэмакратычнай партыі. У першыя гады пасля завяршэння Другой сусветнай вайны ў Турцыі ў парадак дня было пастаўлена пытанне аб дэмакратызацыі аўтарытарнага рэжыму. Выступаючы ў парламенце Турцыі ў лістападзе 1945 г., прэзідэнт І. Інёню заявіў пра неабходнасць адмовіцца ад аднапартыйнай сістэмы. У студзені 1946 г. група палітыкаў, якія адкалоліся ад правячай кемалісцкай Народна-рэспубліканскай партыі (НРП), утварыла Дэмакратычную партыю (ДП). Яе лідарам стаў Д. Баяр. Стварэнне ДП паклала пачатак пераходу Турцыі да шматпартыйнасці. Новая партыя будавала сваю палітыку ў цэлым на аснове ідэалогіі кемалізму, але лічыла неабходным абмежаваць ролю дзяржавы ў эканоміцы і стварыць больш спрыяльныя ўмовы для дзейнасці прыватнага капіталу, прыцягнуць у краіну замежны, перш за ўсё амерыканскі, капітал. На парламенцкіх выбарах 1950 г. ДП атрымала перамогу. Парламент абраў Д. Баяра прэзідэнтам Турцыі, а ўрад узначаліў Мендэрас. Яго эканамічная палітыка прадугледжвала адыход ад этатызму і развіццё прыватнакапіталістычных адносін, прыцягненне замежнага капіталу. Зменаў у эканамічнай палітыцы садзейнічаў удзел Турцыі ў «плане Маршала».

Новая эканамічная палітыка на пачатку і ў сярэдзіне 1950-х гг. прыносіла станоўчыя вынікі. У гэты час рост прамысловасці складаў 8 % у сярэднім за год. Аднак у канцы 50-х гг. XX ст. эканамічнае становішча краіны пачало пагаршацца. Палітыка лібералізацыі эканомікі не была паслядоўнай. Нягледзячы на пэўны рост прыватнага буйнога капіталу, усё ж у 1950-я гг. не прыходзіцца гаварыць аб значным звужэнні дзейнасці дзяржавы ў эканоміцы. Эканамічны рост дасягаўся не столькі за кошт актывізацыі вызваленай з-пад дзяржаўнага ўціску прадпрымальніцкай дзейнасці, колькі за кошт дзяржаўнай падтрымкі буйнога капіталу і атрымання знешніх крэдытаў. У канцы 50-х гг. XX ст. прыйшоў час разлічвацца па шматлікіх знешніх пазыках. Экспартнай выручкі на гэта не хапала. Пачала набіраць сілу інфляцыя, раслі цэны. Вялікі ўрон эканоміцы наносіла карупцыя.

У 1958 г. Турцыя апынулася ў становішчы банкрута і прыпыніла плацяжы па даўгах.

Унутрыпалітычны курс ДП можна ахарактарызаваць як антыдэмакратычны. Урад жорстка праследаваў апазіцыю, парушаў дэмакратычныя правы грамадзян. У гады праўлення ДП абвастрылася барацьба паміж свецкай і ісламісцкай тэндэнцыямі ў палітычным жыцці Турцыі. Працэс мадэрнізацыі турэцкага грамадства ў 1950-я гг. не зайшоў яшчэ так далёка, каб зрабіць немагчымым пэўны адкат да традыцыйналізму. У гады праўлення ДП значна ўзрос уплыў духавенства, што знешне праявілася ва ўвядзенні выкладання ісламу ў школе, у чытанні Карана па радыё. У гэты ж час з дапамогай дзяржавы актыўна ішоў працэс будаўніцтва мячэцей, а мулы пачалі атрымліваць дзяржаўнае ўтрыманне.

Пагаршэнне эканамічнага становішча Турцыі і ўзмацненне пазіцый ісламу прывяло да абвастрэння палітычнай барацьбы ў краіне. У вырашэнні палітычных праблем урад Мендэраса робіць асноўную стаўку на сілу. Левыя арганізацыі, рабочы рух падвергліся шырокамаштабным рэпрэсіям па абвінавачванні ў камуністычнай дзейнасці. Праследаванню ўсё больш падвяргалася і НРП. Яна ў канцы 1950-х гг. актыўна нападае на ўрад Мендэраса за адыход ад лаіцызму. У барацьбе з урадам НРП актыўна звяртаецца да тактыкі масавых дзеянняў. Гэта дало падставу ўраду абвінаваціць НРП у тайнай падрыўной дзейнасці і стварыць для расследавання гэтай дзейнасці спецыяльную камісію. У грамадстве гэта было ўспрынята як падрыхтоўка да расправы з апазіцыяй і ўсталявання аднапартыйнай дыктатуры. Аднак сацыяльная база ўрада Мендэраса ў канцы 1950-х гг. рэзка звужалася. Большасць турэцкай буржуазіі была расчаравана яго эканамічнай палітыкай. Ён так і не здолеў стварыць спрыяльныя ўмовы для развіцця прыватнай ініцыятывы. У прывілеяваным становішчы знаходзіўся толькі вузкі пласт звязанай з уладай буйной буржуазіі. Шырокія масы былі незадаволены падзеннем узроўню жыцця ва ўмовах эканамічнага крызісу. Студэнцтва, інтэлігенцыя пратэставалі супраць імкнення ўстанавіць аўтарытарны рэжым. Стварэнне камісіі па расследаванні дзейнасці НРП дало штуршок масавым студэнцкім выступленням вясной 1960 г. Апазіцыя супраць урада

нарастае і ў арміі, у якой заўсёды былі моцныя пазіцыі кемалістаў і якая традыцыйна выступала ў Турцыі гарантам свецкага характару дзяржавы. У 1960 г. стала відавочнай пагроза ўсталявання аднапартыйнай дыктатуры ДП і адыходу ад прынцыпаў кемалізму. У такіх умовах 27 мая ваенныя ажыццявілі дзяржаўны пераварот. Улада перайшла ў рукі Камітэта нацыянальнага адзінства на чале з генералам Д. Гюрселем.

Канстытуцыя 1961 г. Партыйна-палітычная структура Турцыі ў 60—70-я гг. XX ст. Унутры Камітэта нацыянальнага адзінства разгарнулася барацьба па пытанні аб шляхах далейшага развіцця Турцыі. Група маладых афіцэраў патрабавала радыкальных рэформ з мэтай пераадолення эканамічнай адсталасці, адыходу ад аднабаковай арыентацыі на Захад у знешняй палітыцы. Група генералаў, якія былі звязаны з кіраўніцтвам НРП, была менш схільнай да ажыццяўлення глыбокіх пераўтварэнняў і лічыла першаступеннай задачай скліканне Нацыянальнага сходу і прыняцце канстытуцыі. У аснову канстытуцыі 1961 г. былі пакладзены прынцыпы ліберальнай дэмакратыі. Яна прадугледжвала падзел улад і абвешчала шырокія дэмакратычныя правы і свабоды. Выбары ў кастрычніку 1961 г. паказалі, што найбольшым уплывам у краіне карысталіся дзве партыі: НРП і Партыя справядлівасці (ПС), створаная на аснове ДП. Трэцяй па ступені ўплыву з'яўлялася Партыя новай Турцыі (ПНТ). На выбарах у междзі ў канцы 1961 г. ні адна партыя не атрымала абсалютнай большасці месцаў. Па даручэнні прэзідэнта Гюрселя лідар НРП І. Інёню сфарміраваў кааліцыйны ўрад з прадстаўнікоў НРП і ПС. Гэта быў першы ў гісторыі Турэцкай Рэспублікі кааліцыйны ўрад. Аднак ПС, якая ўвайшла ў склад урада, фактычна займалася тым, што перашкаджала дзейнасці ўнутры яго. Гэта пазбаўляла ўрад магчымасці праводзіць эфектыўную палітыку.

Здавалася, новая канстытуцыя адкрывала перспектывы для стабільнага дэмакратычнага развіцця Турцыі, але гэтага не адбылося. Грамадства аказалася няздольным разумна скарыстаць абвешчаныя дэмакратычныя правы і свабоды. Узнікшыя шматлікія партыі і палітычныя групы часта стаялі на экстрэмісцкіх пазіцыях і кіраваліся ў сваёй дзейнасці

эгаістычнымі вузкапартыйнымі, а не агульнаацыянальнымі інтарэсамі. У выніку палітычная стабільнасць у Турцыі разбуралася. У 1961—1963 гг. адбылося некалькі спроб ваеннага перавароту, арганізаваных маладымі афіцэрамі. У 1961—1965 гг. змянілася чатыры ўрады. У кастрычніку 1965 г. адбыліся выбары ў меджліс, і ПС атрымала абсалютную большасць месцаў у ім (240 з 480). Гэта дало ёй магчымасць сфарміраваць аднапартыйны ўрад, які ўзначаліў Сулейман Дэмірэль. Аднак і гэта не ўнесла стабільнасці ў палітычнае жыццё Турцыі. Жорсткая барацьба па-ранейшаму вялася вакол прынцыпу лаіцызму. У турэцкай канстытуцыі 1961 г. дэкларавалася свабода сумлення і яшчэ раз пацвярджалася непакіснасць свецкага характару дзяржаўнай улады. Як парушэнне закону разглядалася любая спроба абыходзіць прынцып лаіцызму, кіравацца ў дзяржаўных справах рэлігійнымі нормамі. Закон аб палітычных партыях забараняў ім выступаць за стварэнне халіфата, абапірацца ў сваёй дзейнасці на рэлігійнае вучэнне ці на рэлігійныя секты, арганізаваныя рэлігійныя ўрачыстасці ці прымаць у іх удзел. Але пасля прыходу да ўлады ў 1965 г. урада Дэмірэля пагроза ісламізацыі стала нарастаць.

У аснову эканамічнай палітыкі ў 60-я гг. XX ст. быў зноў пакладзены прынцып этатызму. У 1961 г. ва ўрадавым дакуменце «Задачы і стратэгія плана» было дадзена вызначэнне турэцкай эканомікі як змешанай. Заяўлялася, што такая эканоміка прадугледжвае планаванне і ў ёй прадстаўлены дзяржаўны і прыватны сектары, якія развіваюцца паралельна. Прычым прывартэт надаваўся дзяржаўнаму сектару. За 1960—1970-я гг. ні адно прадпрыемства не было прыватызавана. Наадварот, некалькі змешаных кампаній сталі дзяржаўнымі. Буйныя дзяржаўныя прадпрыемствы дамінавалі ў пераапрацоўчай прамысловасці. На дзяржаву ў гэты час прыпадала не менш як 51 % капіталаўкладанняў у эканоміку. Да канца 60-х гг. XX ст. у Турцыі меліся нядрэнныя тэмпы эканамічнага росту, але затым краіна сутыкнулася з эканамічным крызісам. Адною з яго прычын было захаванне вялікага і нізкаэфектыўнага дзяржаўнага сектара.

Прычыны эканамічных цяжкасцей трэба шукаць і ў палітычнай нестабільнасці. У краіне дзейнічалі шматлікія гру-

поўкі як рэлігійна-нацыяналістычныя, так і ўльтралевага кірунку. Унутры Рабочай партыі Турцыі вылучалася лявацкая групоўка, якая выступала за неадкладнае ажыццяўленне пралетарскай рэвалюцыі. У 1970—1971 гг. крайнія левыя перайшлі да актыўнай тэрарыстычнай дзейнасці. Пагаршэнне эканамічнага становішча выклікала масавы стачачны рух. У 1970 г. у стачачнай барацьбе прынялі ўдзел 1 млн чалавек. Сітуацыя ўскладнялася парламенцкім крызісам. ПС атрымала перамогу на парламенцкіх выбарах 1969 г., але ў ёй адбыўся раскол. Правае крыло ПС утварыла Дэмакратычную партыю. У выніку становішча ўрада Дэмірэля стала няўстойлівым. У такіх умовах ваенныя прымусілі ўрад Дэмірэля 12 сакавіка 1971 г. пайсці ў адстаўку. Хоць армія на гэты раз не ўзяла непасрэдна ўладу ў свае рукі, менавіта яна вызначыла палітыку краіны ў 1971—1973 гг. Восенню 1973 г. сабраўся новы парламент, які абвясціў шэраг рэформ, найважнейшай з якіх была аграрная. Яна прадугледжвала выкуп зямлі ў памешчыкаў і размеркаванне яе сярод сялян.

Сітуацыя, якая склалася ў краіне ў 1970-я гг., у многім нагадвала тую, што была ў 1960-я гг. Зноў разгарнулася непрымірымая палітычная барацьба. У буйнейшай НРП у 1972 г. адбыўся раскол. З партыі выйшла правае крыло. Яно не пагаджалася з рэфармісцкай палітыкай большасці партыі. У 1973 г. Турцыя вяртаецца да канстытуцыйнай формы праўлення. У кастрычніку адбыліся парламенцкія выбары. Цвёрдай большасці ў парламенце не атрымала ні адна партыя. Найбольшыя фракцыі мелі НРП і ПС. На трэцяе месца выйшла Партыя нацыянальнага выратавання (ПНВ), якая стаяла на пазіцыях ісламізацыі краіны. Гэта сведчыла аб жывучасці ісламскага традыцыяналізму сярод шырокіх мас Турцыі. Удалося стварыць кааліцыйны ўрад у складзе НРП і ПНВ. Аднак паміж названымі партыямі існавалі карэнныя рознагалосі. Калі ПНВ выступала з пазіцый ісламізацыі, то НРП цвёрда адстойвала прынцып лаіцызму. Яе лідар Эджавіт заявіў, што прынцыпы нацыяналізму і лаіцызму служаць прадухіленню этнічных рознагалоссяў. Ужо ў верасні 1974 г. кааліцыя НРП і ПНВ распалася. Пасля гэтага ўзнікла кааліцыя правых партый на чале з ПС. Але ўрадавая чахарда працягвалася, і стварыць стабільны кабінет не ўдаецца да

канца 1970-х гг. У краіне дзейнічаюць шматлікія рэлігійна-экстрэмісцкія арганізацыі. Актывізацыя ісламскіх сіл стала асабліва прыметнай з сярэдзіны 70-х гг. XX ст. ПНВ на чале з Эрбаканам усё гучней прапагандуе лозунг канструктыўнага супрацоўніцтва ўлады з ісламам. Рост ісламісцкіх настрояў параджаўся нявырашанасцю сацыяльна-эканамічных праблем і расчараваннем многіх грамадзян Турцыі ў заходніх каштоўнасцях.

Пераварот 1980 г. Мадэрнізацыя Турцыі ў 1990-я гг. Сацыяльна-эканамічны крызіс, які перажыла Турцыя на мяжы 1970—1980-х гг., зноў выклікаў умяшанне арміі ў палітычнае жыццё. 12 верасня 1980 г. у краіне адбыўся ваенны пераварот. Улада перайшла ў рукі Савета нацыянальнай бяспекі на чале з генералам Кенанам Эўрэнам. Была распрацавана і 11 лістапада 1982 г. прынята новая канстытуцыя Турцыі. Яе асноўная ідэя — гэта ўмацаванне ўлады прэзідэнта. Ім быў абраны Эўрэн. Акрамя таго, канстытуцыя прадугледжвала ўмацаванне свецкіх асноў Турцыі. У ёй гаварылася, што Турэцкая Рэспубліка — дэмакратычная свецкая прававая дзяржава, верная нацыяналістычным прынцыпам Атацюрка. Якімі б свяшчэннымі не былі рэлігійныя пачуцці, недапушчальна іх умяшанне ў дзяржаўныя справы і палітыку. У 1983 г. была дазволена дзейнасць палітычных партый, сярод якіх найбольшым уплывам карысталіся тры:

1. Права-кансерватыўная Партыя Бацькаўшчыны.
2. Права-цэнтрысцкая Партыя вернага шляху, створаная на базе былой Партыі справядлівасці.
3. Народная і Сацыял-дэмакратычная партыі, якія ўзніклі на аснове НРП і ў 1985 г. аб'ядналіся ў Сацыял-дэмакратычную народную партыю.

На выбарах 1983 г. перамагла Партыя Бацькаўшчыны на чале з Тургутам Азалам. Урад Азала прыступіў да рашучых эканамічных рэформ. Іх асноўная ідэя заключалася ў пераходзе ад этатысцкай гаспадаркі, якая існавала ў Турцыі, да прыватнакапіталістычнай рыначнай мадэлі. Яшчэ напярэдадні ваеннага перавароту кіруючая эліта Турцыі прыходзіць да высновы, што даганяючае развіццё на базе імпартазамышчэння і закрытай эканомікі вычарпала сябе. У студзені 1980 г. урад Дэмірэля распрацаваў пакет мер эка-

намічнай стабілізацыі. Навізна эканамічнай палітыкі Турцыі вызначалася наступнымі афіцыйна замацаванымі ўстановамі: перагляд дзяржаўнага рэгулявання і паступовая адмова дзяржавы ад прамога ўдзелу ў эканамічным жыцці; перавод эканомікі цалкам на рыначную аснову; усямернае выкарыстанне для мадэрнізацыі знешніх фактараў і рэсурсаў; адкрыццё краіны для свабоднага руху тавараў і капіталаў; пераход да экспартаарыентаванай мадэлі.

Лібералізацыя цэн адбылася ўжо ў 1980 г. Радыкальныя рэформы пачаліся са стварэннем урада Азала. У краіне пачалі рашуча праводзіцца дэнацыяналізацыя і прыватызацыя. Быў прыняты шэраг законаў, якія стваралі спрыяльныя ўмовы для прыватнапрадпрымальніцкай дзейнасці. Адну з найважнейшых задач урад бачыў у зніжэнні тэмпаў інфляцыі да «разумных межаў». Ён актыўна стымуляваў развіццё экспарту, сферы паслуг. Найважнейшым пунктам эканамічных рэформ у Турцыі з'яўлялася прыцягненне замежных інвестыцый. Палітыка Азала прывяла на пачатковым этапе да значнага росту сацыяльнай напружанасці. Колькасць беспрацоўных набліжалася да 4 млн чалавек (20 % эканамічна актыўнага насельніцтва). Але хутка рэформы пачалі прыносіць і станоўчыя вынікі. У 1984 г. прырост прамысловай вытворчасці склаў 10,1 %. Затым у 1985—1989 гг. сярэднегадавы рост прамысловай вытворчасці складаў 6,3 %. Змянілася структура экспарту. У канцы 80-х гг. XX ст. доля прамысловасці ў ім складала 80 % супраць 35 % у 1980 г. Па кошыце экспарт вырас за 10-годдзе ў 5 разоў і склаў у канцы 1980-х гг. 10 млрд долараў. Дзякуючы гэтаму палітыка ўрада пачала атрымліваць шырокую сацыяльную падтрымку. Сведчаннем гэтага можна лічыць вынікі парламенцкіх выбараў 1987 г., на якіх Партыя Бацькаўшчыны зноў атрымала перамогу. У 1989 г. «бацька» турэцкіх рэформ Азал быў абраны прэзідэнтам Турцыі. Ён ужо ў 1986 г. заявіў, што ў Турцыі больш няма змешанай эканомікі, а ёсць свабодная эканоміка. Аднак гэта не азначала, што дзяржава цалкам пакінула эканамічную сферу. Канстытуцыя 1982 г. утрымлівала палажэнні, якія стваралі юрыдычную базу для дзяржаўнага ўмяшання ў эканоміку. Для Турцыі характэрна праграмаванне эканомікі. У гады рэформ краіна развівалася на аснове пя-

цігадовых планаў. Дзяржава пры правядзенні мадэрнізацыі ў 1980-я гг. заставалася лідарам у развіцці буйной сучаснай вытворчасці, і на пачатку 1990-х гг. дзяржаўны сектар захаваў яшчэ моцныя пазіцыі ў многіх галінах.

Такім чынам, пасля ваеннага перавароту 1980 г. пачаўся новы этап у развіцці Турцыі. Дзякуючы праведзеным эканамічным рэформам яна адмовілася ад неэфектыўнай дзяржаўнай эканомікі і пайшла па шляху стварэння прыватнакапіталістычнай эканамічнай мадэлі.

Палітыка кааліцыйных урадаў Турцыі ў 1990-х — пачатку 2000-х гг. Нягледзячы на поспехі мадэрнізацыі на мяжы 1980—1990-х гг., у сацыяльна-эканамічнай сферы меліся і істотныя праблемы. Інфляцыя складала каля 40 % у год, беспрацоўе — 15—16 % ад эканамічна актыўнага насельніцтва, мелася вялікая знешняя запазычанасць. У пачатку 1990-х гг. назіраўся цыклічны спад у эканоміцы ўсяго свету, які закрануў і Турцыю. Гэта паўплывала на расстаноўку палітычных сіл у краіне. На парламенцкіх выбарах 1991 г. перамагла Партыя вернага шляху. Прэм'ер-міністрам стаў яе лідар С. Дэмірэль. У 1993 г. памёр Азал, і Дэмірэль быў абраны прэзідэнтам Турцыі. Прэм'ер-міністрам стала Т. Чылер — першая ў гісторыі Турцыі жанчына — прэм'ер-міністр. Гэтыя змены ў кіраўніцтве Турцыі не паўплывалі на абраны ёю ў першай палове 1980-х гг. напрамак развіцця.

У палітычным жыцці Турцыі яшчэ з сярэдзіны 1980-х гг. пачаў назірацца рост уплыву ісламісцкіх сіл, якія стварылі Партыю благадзенства. Гэта партыя ў многім нечакана перамагла на парламенцкіх выбарах у снежні 1995 г. Яна абвясціла сваёй мэтай перабудову жыцця краіны на прынцыпах шарыяту. Праўда, працэс ісламізацыі ішоў даволі вяла. Па-першае, таму, што ў Турцыі ўжо ўмацаваліся заходнія каштоўнасці, па-другое — сфарміраваны пасля выбараў 1995 г. урад не быў урадам толькі Партыі благадзенства, а з'яўляўся кааліцыйным. Тым не менш пэўны рух у бок ісламізацыі адбываўся. У якасці найбольш моцнай апазіцыйнай сілы такому курсу зноў праявіла сябе армія. 28 лютага 1997 г. яна выступіла з ультыматумам, у якім запатрабавала ад прэм'ера Н. Эрбакана спыніць ісламізацыю. Урад прыняў ультыматум. У чэрвені адбылася адстаўка ўрада Эрбакана.

Канстытуцыйны суд Турцыі прыняў рашэнне аб роспуску Партыі благадзенства, а Эрбакану было забаронена займацца палітычнай дзейнасцю.

У 1999 г. у Турцыі адбыліся парламенцкія выбары. Яны ўнеслі значныя змены ў расстаноўку партыйна-палітычных сіл. На іх найбольшую колькасць галасоў заваявала Дэмакратычная левая партыя (ДЛП). Яе лідар Бюлентам Эджэвіт узначаліў кааліцыйны ўрад. Партнёрам ДЛП па кааліцыі стала права-нацыяналістычная Партыя нацыянальнага дзеяння (ПНД). Выбары прадэманстравалі рэзкае аслабленне пазіцый Партыі вернага шляху і Партыі Бацькаўшчыны. Першыя гады ХХІ ст. характарызаваліся для Турцыі палітычнай нестабільнасцю і працягам перагруппоўкі партыйна-палітычных сіл. У 2001 г. краіна перажыла эканамічны спад. Ён паспрыяў нарастанню супярэчнасцей унутры правячай кааліцыі. ПНД заклікала да правядзення датэрміновых парламенцкіх выбараў. Летам 2002 г. шэраг дэпутатаў парламента выйшлі з рады ДЛП. У выніку ўрад Эджэвіта страціў большасць у парламенце. 3 лістапада 2002 г. адбыліся парламенцкія выбары. Яны прынеслі перамогу створанай у 2001 г. Партыі справядлівасці і развіцця (ПСР). Гэта партыя, якая стаіць на ўмерана-ісламісцкіх пазіцыях, на працяглы час замацавала за сабой статус правячай, што сведчыць пра па-ранейшаму трывалыя пазіцыі ісламістаў у палітычным жыцці Турцыі. Пасаду прэм'ер-міністра заняў Рэджэп Эрдаган.

Унутраная і знешняя палітыка ўрада Партыі справядлівасці і развіцця. Перыяд 2003—2007 гг. быў абвешчаны самым бліскучым у эканамічнай гісторыі рэспублікі. Так, калі за першыя гады ажыццяўлення праграмы прыватызацыі (1982—2002) сумарныя прыбыткі дзяржавы ад рэалізацыі дзяржаўнай уласнасці склалі 8 млрд долараў, то ў перыяд з 2003 г. і да выбараў 2007 г. яны ўзраслі да 30,6 млрд долараў. У выніку ўпершыню за 34 гады эканамічнай сітуацыі ўдалося зменшыць гадавы ўзровень інфляцыі да паказчыка 8,5 % у 2007 г., а сярэднегадавыя тэмпы росту турэцкай эканомікі ў 2003—2006 гг. склалі 7,3 %. Аднак у перыяд кіравання ПСР узраслі падаткі на ўжыванне алкагольных напіткаў і цыгарэт, прадметы раскошы, акрамя таго, быў уве-

дзены падатак на ўжыванне аўтамабільнага паліва. У сваёй палітыцы Эрдаган адмовіўся ад ліберальных дэмакратычных рэформ, зрабіў апору на «традыцыйныя каштоўнасці», наступленне на апазіцыю і падаўленне іншадумства. Практычна выключна на сілу зроблена стаўка пры вырашэнні курдскай праблемы. Важным напрамкам палітыкі ўрадаў ПСР стала плаўная ісламізацыя Турцыі. Пры гэтым Эрдаган нанёс удар па арміі, якая традыцыйна лічыцца абарончай свецкага характару турэцкай дзяржавы. У 2010 г. і 2012 г. прайшла хваля адставак у вышэйшым камандным складзе турэцкай арміі. Толькі ў маі 2012 г. было адпраўлена ў адстаўку 56 генералаў і адміралаў. Каля 50 вышэйшых ваенных адбывалі турэмнае зняволенне.

У жніўні 2007 г. прэзідэнтам Турцыі быў абраны кандыдат ад ПСР, кіраўнік Міністэрства замежных спраў Абдула Гюль. 22 ліпеня 2007 г. у Турцыі прайшлі датэрміновыя парламенцкія выбары. Паўторную перамогу на іх атрымала правячая Партыя справядлівасці і развіцця, у якой з'явілася магчымасць сфарміраваць аднапартыйны ўрад. У 2007 г. адбыўся рэферэндум па пытанні прамых выбараў прэзідэнта шляхам усенароднага галасавання, а ў 2012 г. Закон аб прэзідэнцкіх выбарах быў ухвалены парламентам. Выбары адбыліся ў жніўні 2014 г. Перамогу на іх атрымаў Эрдаган. 16 красавіка 2017 г. у Турцыі адбыўся нацыянальны рэферэндум, на якім было прынята рашэнне аб унясенні паправак у канстытуцыю краіны. За прыняцце прапаноў правячай Партыі справядлівасці і развіцця і пераўтварэнне парламенцкай рэспублікі ў прэзідэнцкую выказаліся 51,39 % грамадзян, супраць — 48,61 % галасуючых.

На парламенцкіх выбарах 2015 г. упершыню з 2002 г. ПСР не змагла заваяваць большасці дэпутацкіх мандатаў, набраўшы 40 % галасоў выбаршчыкаў. На другім месцы апынулася Народна-рэспубліканская партыя (25 %), на трэцім — крайне правая нацыяналістычная Партыя нацыянальнага дзеяння (17 %). Адносная няўдача ПСР была звязана з незадавальненнем значнай часткі турэцкага грамадства (інтэлігенцыя, моладзь, многія прадпрыемальнікі) аўтарытарнымі метадамі кіравання Эрдагана, яго наступленнем на правы турэцкіх грамадзян, абмежаваннем свабоды СМІ, няздольнасцю вырашыць курдскую праблему. У гэты час запаволіліся

і тэмпы эканамічнага росту Турцыі. У выніку быў сфарміраваны часовы ўрад на чале з новым лідарам ПСР Ахметам Давутаглу, у які, акрамя прадстаўнікоў ПСР, увайшлі беспартыйныя дзеячы. Эрдаган павёў актыўную падрыхтоўку да новых парламенцкіх выбараў, якія адбыліся ў лістападзе таго ж 2015 г. Яны праходзілі ва ўмовах жорсткага ціску ўлад на апазіцыю і СМІ. Па выніках выбараў ПСР атрымала магчымасць сфарміраваць аднапартыйны ўрад. Але яна не мае ў парламенце кваліфікаванай большасці, каб унесці змены ў канстытуцыю, якія забяспечылі б пераход да прэзідэнцкай рэспублікі.

На працягу 2015—2016 гг. Эрдаган сутыкаецца са значнай апазіцыяй сваім планам па ўмацаванні асабістай улады, у тым ліку ўнутры ўласнай партыі. У маі 2016 г. Давутаглу падаў у адстаўку ў сувязі з нязгодай з аўтарытарнай палітыкай Эрдагана. Новым прэм'ер-міністрам прэзідэнт прызначыў Біналі Ёлдырыма, які перад гэтым стаў лідарам ПСР.

16 ліпеня 2016 г. у Турцыі была зроблена спроба ваеннага перавароту. Супраць прэзідэнта выступілі асобныя падраздзяленні ўзброеных сіл. Мяцеж быў даволі хутка ліквідаваны, у многім дзякуючы таму, што на вуліцы выйшлі тысячы прыхільнікаў Эрдагана. Пасля падаўлення выступлення ваенных прэзідэнт прыступіў да масавых чыстак у арміі, дзяржаўным апарата і сістэме адукацыі. Было арыштавана ці пазбаўлена сваіх пасадаў каля 20 тыс. чалавек.

Апошнім часам Р. Эрдаган фактычна адмовіўся ад рэалізацыі ў бліжэйшы час плана па ўступленні Турцыі ў ЕС. Многія гады перашкодай для гэтага была курдская праблема і акупацыя Турцыяй паўночнай часткі Кіпра, дзе абвешчана не прызнаная міжнароднай супольнасцю Турэцкая Рэспубліка Паўночнага Кіпра. Толькі ў канцы 2004 г. ЕС прыняў рашэнне аб пачатку перамоў з Турцыяй аб уступленні ў гэтую арганізацыю. Але ў апошнія гады з боку ЕС гучыць крытыка ў адрас Турцыі ў сувязі з адступленнем ад прыняцця дэмакратыі.

У сваёй знешняй палітыцы Турцыя прэтэндуе на ролю рэгіянальнай звышдзяржавы. Яна імкнецца для дасягнення гэтай мэты актыўна выкарыстоўваць ісламскі фактар. У красавіку 2016 г. канферэнцыя ісламскіх дзяржаў прайшла ме-

навіта ў Турцыі. Яна спрабуе актыўна ўплываць на сітуацыю на Блізкім Усходзе, перш за ўсё ў Сірыі, выступаючы актыўным праціўнікам прэзідэнта Асада.

Доўгі час Турцыя з'яўлялася важным эканамічным, а па многіх пытаннях — і палітычным партнёрам Расіі. Увасабленнем расійска-турэцкага супрацоўніцтва стаў праект будаўніцтва газаводу «Паўднёвы паток». Аднак сітуацыя рэзка змянілася восенню 2015 г. Ваеннае ўмяшанне Расіі ў сірыйскі канфлікт у Турцыі расцанілі як пагрозу яе інтарэсам у рэгіёне, вынікам чаго стаў збіты расійскі самалёт і рэзкае пагаршэнне расійска-турэцкіх адносін.

Турцыя застаецца адным з важнейшых эканамічных і палітычных партнёраў для Беларусі, пра што сведчаць вынікі візіту прэзідэнта А. Лукашэнкі ў Турцыю ў красавіку 2016 г.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Ахарактарызуйце важнейшыя кірункі ўнутранай палітыкі Дэмакратычнай партыі Турцыі ў 1950—1960 гг. 2. Вызначыце прычыны і мэты ваеннага перавароту 1960 г. 3. Выявіце найважнейшыя рысы сацыяльна-эканамічнага развіцця Турцыі ў рамках канцэпцыі «змешанай эканомікі». 4. Якія найбуйнейшыя палітычныя партыі дзейнічалі ў Турцыі ў 60—70-я гг. XX ст.? Дайце іх характарыстыку. 5. Як бы вы ахарактарызавалі палітычную сітуацыю ў Турцыі ў 1973—1980 гг.? 6. Чаму адбыліся ваенныя перавароты ў 1971 г. і 1980 г.? 7. Якія эканамічныя пераўтварэнні ажыццяўляліся ўрадам Азала ў 80-я гг. XX ст.? Назавіце іх вынікі. 8. З якімі ўнутрыпалітычнымі праблемамі сутыкнулася Турцыя ў 90-я гг. XX — пачатку XXI ст.? 9. Як вы лічыце, чаму ПСР карысталася поспехам сярод насельніцтва краіны? 10. Ахарактарызуйце асноўныя напрамкі і вынікі ўнутранай і знешняй палітыкі ПСР.

§ 19. Развіццё краін арабскага свету пасля Другой сусветнай вайны

Егіпет. Сацыяльна-палітычныя рэформы. Вялікая група арабскіх краін у пасляваенны час спрабавала рухацца па шляху сацыялістычнай арыентацыі. Адным з першых на гэты шлях уступіў Егіпет. У 1952 г. у краіне ў выніку перавароту, які ажыццявіла арганізацыя «маладыя афіцэры», была звергнута манархія. Улада перайшла ў рукі арабскіх нацыяналістаў левай арыентацыі на чале з Г. А. Насэрам, які ў

1956 г. стаў прэзідэнтам Егіпта. У 1956 г. быў нацыяналізаваны Суэцкі канал, што стала галоўнай прычынай Суэцкага крызісу. Англічане і французы, галоўныя трымальнікі акцый кампаніі Суэцкага канала, асцерагаліся, што Каір адменіць свабоду суднаходства па ім для заходніх краін. Таму Англія і Францыя таемна дамовіліся вярнуць Суэцкі канал сілай. У верасні 1956 г. французы, якія пастаўлялі Ізраілю зброю, паведамілі ізраільцянам пра англа-французскі план вяртання Суэцкага канала. 29 кастрычніка 1956 г. Суэцкі крызіс перайшоў у ваенную фазу: ізраільцяне нанеслі па Егіпце раптоўны ўдар, уварваўшыся на паўвостраў Сінай. Іх магутны наступ заспеў егіпцяў знянацку, і праз некалькі дзён ізраільцяне ўжо рухаліся ў кірунку да Суэцкага канала. Англічане і французы звярнуліся ў ААН з папярэджаннем, што, калі ваенныя дзеянні ў зоне канала не спыняцца, яны будуць змушаны ўмяшацца. ЗША і СССР запатрабавалі вываду ізраільскіх войск. Але Францыя і Англія блакіравалі гэта патрабаванне. 31 кастрычніка іх авіяцыя пачала бамбардзіроўкі егіпецкіх ваенна-паветраных баз. 5 лістапада, калі ізраільскія войскі амаль ушчыльную падышлі да канала, была ажыццёўлена высадка англа-французскага паветранага дэсанта ў паўночных прадмесцях Порт-Саіда. Егіпцяне аказалі слабае супраціўленне, і неўзабаве англічане і французы авалодалі найбольш важнымі аб'ектамі Суэца. 2 лістапада Генасамблея ААН прыняла рашэнне пра спыненне агню і вывад войск з раёна Суэцкага канала, якое было праігнаравана Англіяй, Францыяй і Ізраілем. Значна большы эффект мела заява савецкага ўрада ад 5 лістапада «Пра рашучасць ужываннем сілы знішчыць агрэсараў і аднавіць мір на Усходзе». З прычыны практычных ваенных мерапрыемстваў СССР па падрыхтоўцы ўмяшання ў канфлікт баявыя дзеянні ў раёне Суэца былі спынены. ЗША таксама асудзілі напад англічан і французав. 6 лістапада ўступіла ў сілу пагадненне пра спыненне агню. Ізраіль да таго часу заняў ужо ўвесь Сінай, аднак на працягу наступных чатырох месяцаў англійскія, французскія і ізраільскія войскі былі выведзены і іх замянілі сілы ААН па падтрыманні міру. Насэр гарантаваў усім караблям права свабоднага праходу праз Суэцкі канал.

У 1961—1964 гг. у краіне прайшла шырокамаштабная нацыяналізацыя. У рукі дзяржавы поўнасьцю перайшлі транспарт, фінансы, знешні гандаль. У выніку дзяржаўны сектар у 1965 г. даваў 85 % прамысловай прадукцыі. Праўда, прызнавалася неабходнасьць захаваньня неэксплуататарскага прыватнага сектара ў эканоміцы. Была праведзена аграрная рэформа, якая падарвала памешчыцкае землеўладаньне. У палітычнай сферы ў краіне ўсталявалася аднапартыйная дыктатура партыі Арабскі сацыялістычны саюз. Вялікую дапамогу ў індустрыялізацыі Егіпта аказваў СССР. За час сацыялістычнага будаўніцтва была створана энергетычная прамысловасьць, металургія. Сімвалам індустрыялізацыі Егіпта стала Асуанская ГЭС, якую пабудавалі з дапамогай СССР. Адным з элементаў палітыкі Насэра было імкненьне да лідарства ў арабскім свеце, да згуртаваньня арабскіх краін. Калі ў 1958 г. Сірыя звярнулася да Егіпта з прапановай аб дзяржаўным аб'яднанні, Насэр прыняў гэтую прапанову. Была ўтворана Аб'яднаная Арабская Рэспубліка (ААР). Аднак ужо ў 1961 г. ААР распалася. Ваенныя, якія ўзялі ўладу ў Сірыі ў выніку перавароту 28 верасня 1961 г., аб'явілі аб разрыве саюза з Егіптам.

Унутраная і знешняя палітыка Егіпта ў гады кіраваньня А. Садата. Эксперымент з будаўніцтвам сацыялізму завяршыўся ў пачатку 1970-х гг. Гэтаму спрыяла некалькі фактараў. Па-першае, стала відавочнай неэфектыўнасьць дзяржаўнай эканомікі. Па-другое, аказалася, што, ідучы па шляху сацыялізму, Егіпет, нягледзячы на велізарную дапамогу СССР, церпіць адно за другім паражэньні ў войнах з Ізраілем. Закрыццё Суэцкага канала ў выніку гэтых паражэньняў яшчэ больш пагоршыла эканамічнае становішча Егіпта. Паўплываў на адказ ад сацыялістычнай арыентацыі і суб'ектыўны фактар. У 1970 г. памёр Насэр, новым прэзідэнтам стаў Анвар Садат. Ён пайшоў на змену курсу. Ва ўнутранай палітыцы з 1974 г. быў узят курс на адкрыццё эканомікі, на заахвочваньне прыватнага сектара. Але сістэма надзвычайных законаў у эканоміцы, бюракратычны кантроль над ёю не былі поўнасьцю ліквідаваны. Дзяржаўны сектар даваў да 70 % прамысловай прадукцыі. У выніку ў буйной буржуазіі меліся істотныя сумненні адносна таго, наколькі Садат га-

товы цвёрда і паслядоўна ажыццяўляць пераход да рыначнай эканомікі, а гэта зніжала прадпрымальніцкую актыўнасць і прыток інвестыцый. У адносінах да замежнага капіталу была аб'яўлена палітыка «адчыненых дзвярэй», але яна ў многім выглядала як чарговая палітычная кампанія. Новая эканамічная палітыка прывяла да пэўнага ажыўлення эканомікі. У той жа час яе вынікам у 70-я гг. XX ст. стала прыметнае зніжэнне ўзроўню сацыяльнай абароненасці насельніцтва. Шырокія маштабы набыў працэс паўперызацыі, што стварала спрыяльную базу для дзейнасці разнастайных ісламскіх экстрэмісцкіх групавак.

У 1976 г. была праведзена рэарганізацыя партыйнай структуры краіны і адбыўся пераход да шматпартыйнасці. На месцы Арабскага сацыялістычнага саюза ўзніклі тры партыі: Ліберальна-сацыялістычная (ЛСП), Нацыянальна-прагрэсіўная (НПП) і Арабская сацыялістычная (АСП). Апошняя з'яўлялася праўрадавай і перамагла на парламенцкіх выбарах 1976 г. ЛСП выступала за наданне максімальнай свабоды прыватнаму прадпрымальніцтву, але крытыкавала ўрад за прадастаўленне празмерных прывілеяў замежнаму капіталу за кошт нацыянальнага. НПП выступала за працяг курсу Насэра. У канцы 1970-х гг. рэзка ўзмацнілася апазіцыя рэжыму Садата, у якой вядучую ролю ігралі ісламісты. Іх арганізацыі налічвалі каля 5 млн чалавек.

Змяніўся і знешнепалітычны курс Егіпта. Садат адмовіўся ад цеснага супрацоўніцтва з СССР і пачаў арыентавацца на ЗША. Ён палічыў бесперспектыўным ваеннае супрацьстаянне з Ізраілем. Паміж дзвюма краінамі пачаліся мірныя перамовы, якія прывялі ў 1979 г. да падпісання мірнага дагавора. Па ім Егіпту быў вернуты Сінайскі паўвостраў, а Егіпет прызнаў права Ізраіля на існаванне.

Егіпет у перыяд прэзідэнства Х. Мубарака. Мір з Ізраілем і ўсталяванне ў Егіпце заходняга ўплыву былі варожа сустрэты ісламскімі фундаменталістамі. Росту ісламскага экстрэмізму спрыялі і цяжкія сацыяльныя наступствы палітыкі «адчыненых дзвярэй». У кастрычніку 1981 г. ісламісты арганізавалі забойства Садата. Новым прэзідэнтам Егіпта стаў Хосні Мубарак. Ён змог наладзіць дыялог з памяркоўнай апазіцыяй. Апорай прэзідэнта і правячай партыяй становіц-

ца Нацыянальна-дэмакратычная партыя (НДП), створаная ў 1978 г. Х. Мубарак разгарнуў актыўную барацьбу з ісламскім экстрэмізмам, але поўнасьцю перамагчы яго не змог. У сацыяльна-эканамічнай палітыцы ў першы перыяд свайго праўленьня ён пастараўся змякчыць крайнасці імклівай лібералізацыі. Х. Мубарак змог пераадолець ізаляцыю Егіпта ў арабскім свеце. Пасля падпісаньня мірнага дагавора з Ізраілем арабскія краіны разарвалі дыпламатычныя адносіны з Егіптам. У 1984 г. іх аднавіла Іарданія, а ў 1987 г. Ліга арабскіх краін дазволіла дзяржавам, якія ў яе ўваходзяць, падтрымліваць дыпламатычныя адносіны з Егіптам. У 1990-я гг. эканамічная палітыка Х. Мубарака характарызавалася паскораным развіццём рыначных адносін, правядзеннем раздзяржаўлівання. Дзяржаўны сектар вымушаны быў на роўных канкурыраваць з прыватным. Такая эканамічная палітыка аказалася ў цэлым паспяховай і забяспечыла ўздым егіпецкай эканомікі ў канцы XX ст. Дадатковыя сацыяльныя праблемы для Егіпта стварае дэмаграфічны выбух. Колькасць насельніцтва дасягнула 62 млн чалавек, павялічыўшыся за XX ст. у 10 разоў.

Нягледзячы на фармальнае існаванне ў Егіпце шматпартыйнасці і парламентарызму, у палітычным жыцці краіны захоўваліся шматлікія элементы аўтарытарызму. Улада прэзідэнта была вельмі вялікая. Цяжка назваць дэмакратычнай сістэму, пры якой прэзідэнцкія паўнамоцтвы Х. Мубарака падаўжаліся не праз перамогу на свабодных выбарах, а шляхам правядзення рэферэндуму аб даверу прэзідэнту. Такі рэферэндум адбыўся 26 верасня 1999 г., і па яго выніках прэзідэнцкія паўнамоцтвы Х. Мубарака былі падоўжаны яшчэ на 6 год.

Толькі ў пачатку 2005 г. па ініцыятыве прэзідэнта шляхам змянення артыкула 76 егіпецкай канстытуцыі, якая раней прадугледжвала вылучэнне кандыдатуры прэзідэнта двума трэцямі дэпутатаў парламента і наступнае яго зацвярджэнне на пасадзе на агульнанацыянальным рэферэндуме, была ўведзена сістэма прамых прэзідэнцкіх выбараў. Такая сістэма дала тэарэтычную магчымасць усім палітычным сілам, якія дзейнічаюць легальна, удзельнічаць у прэзідэнцкай кампаніі. Аднак рэальна такой магчымасцю валода

правячая Нацыянальна-дэмакратычная партыя. У выніку парламенцкіх выбараў яна атрымала 336 дэпутацкіх месцаў з агульнай колькасці ў 444. Перамогу на прэзідэнцкіх выбарах у тым жа годзе атрымаў Х. Мубарак. Выбары нельга было прызнаць адпавядаючымі міжнародным дэмакратычным стандартам, але Захад прымаў аўтарытарны рэжым Х. Мубарака, бо рэальнай альтэрнатывай яму мог стаць ісламскі фундаменталізм.

З 2005 па 2008 г. ВУП вырас на 7 %, але потым скараціўся на фоне сусветнага эканамічнага крызісу. Істотна вырас і ўзровень адукацыі ў краіне. Колькасць насельніцтва, якое мела вышэйшую ці сярэднюю спецыяльную адукацыю, складала амаль 3/4 ад агульнай колькасці насельніцтва, а інвестыцыі ў адукацыю выраслі ў 17 разоў, колькасць новых факультэтаў ва ўніверсітэтах павялічылася да 343. У рамках рэалізацыі апошняй перадвыбарнай праграмы Мубарака было створана 4,3 млн рабочых месцаў, пабудавана 169 бальніц і 2,3 тыс. школ, 300 тыс. адзінак жылля, у тым ліку сацыяльнага. Эканамічны рост у 2009—2010 гг. склаў 5,3 %. Па гэтым паказчыку Егіпет увайшоў у спіс 30 дзяржаў свету, якія развіваюцца хутчэй за ўсіх.

Рэвалюцыя 2011 г. Пачаўшыся на мяжы 2010—2011 гг. з рэвалюцыі ў Тунісе, «арабская вясна» непасрэдна закранула і Егіпет. Да важнейшых прычын рэвалюцыі ў Егіпце адносяцца: рост карупцыі, незадавальненне адукаванай часткі насельніцтва (якая колькасна значна вырасла) аўтарытарнымі метадамі кіравання Мубарака і вялікае беспрацоўе менавіта сярод людзей з вышэйшай адукацыяй. 25 студзеня 2011 г. апазіцыя правяла першую масавую акцыю на плошчы Тахрыр, а ўжо 11 лютага Х. Мубарак падаў у адстаўку. Улада была перададзена Вярхоўнаму савету Узброеных сіл Егіпта, які ўзначаліў Хусейн Тантаві. 16—17 чэрвеня 2012 г. у Егіпце адбыліся першыя свабодныя прэзідэнцкія выбары. На іх перамог ісламіст з асацыяцыі «Браты мусульмане» Махамед Мурсі. Яго прыхільнікі атрымалі большасць у парламенце і адобрылі канстытуцыю, якая ўводзіла элементы шарыяту, а таксама пашырала паўнамоцтвы прэзідэнта.

У канцы 2012 г. Егіпет зноў сутыкнуўся з палітычным крызісам, калі супраць рэжыму Мурсі сталі выступаць пра-

ціўнікі ісламізацыі. Іх падтрымала армія. 3 ліпеня 2013 г. фактычна адбыўся ваенны пераварот, у выніку якога Мурсі быў адхілены ад улады. Яна перайшла ў рукі арміі на чале з ваенным міністрам Фатах Халілам ас-Сісі. У 2014 г. ён перамог на прэзідэнцкіх выбарах і ўзначаліў краіну. У 2015 г. Х. Мубарак быў асуджаны на 3 гады зняволення, а Мурсі — да смяротнага пакарання, якое потым было заменена на пажыццёвае зняволенне. Усталяваўшыся ў Егіпце ў выніку рэвалюцыі, рэжым ас-Сісі, па сутнасці, з'яўляецца такой жа аўтарытарнай дыктатурай, як і рэжым Мубарака. Рэвалюцыя нанесла ўдар па эканоміцы Егіпта. Тэмпы яе роста знізіліся да 2 % у год. Колькасць ахвяр у час рэвалюцыйных падзей, уключаючы ваенны пераварот, перавысіла 4 тыс. чалавек.

Ірак. Прыход да ўлады С. Хусейна. Паварот Ірака ў бок будаўніцтва сацыялізму адбыўся пасля антыманархічнай рэвалюцыі 1958 г. і ваеннага перавароту 1968 г. У выніку апошняга ўлада апынулася ў руках Партыі арабскага сацыялістычнага адраджэння (БААС). У 1971 г. вышэйшы орган улады Савет рэвалюцыйнага камандавання абнародаваў хартыю нацыянальных дзеянняў. У рамках гэтай праграмы была нацыяналізавана нафтавая прамысловасць, а затым прадпрыемствы і ў іншых галінах. Яшчэ ў 1970 г. пачалася аграрная рэформа, якая прадугледжвала канфіскацыю памешчыцкіх зямель і перадачу іх ва ўласнасць ці гарантаваную арэнду сялянам. Значныя даходы ад экспарту нафты дазволілі Іраку ў 1970-я гг. даволі паспяхова праводзіць індустрыялізацыю. Гэты працэс быў спынены з пачаткам ірана-іракскай вайны 1980—1988 гг., а затым — вайной у Персідскім заліве 1990—1991 гг. Названыя падзеі прывялі да ўвядзення супраць Ірака міжнародных санкцый, якія вельмі адмоўна адбіліся на яго эканоміцы.

У канцы 70-х гг. XX ст. у кіраўніцтве Ірака адбыліся змены, якія мелі далёка ідучыя наступствы. У 1979 г. Саддам Хусейн адхіліў ад улады правіўшага Іракам з 1968 г. свайго стрыечнага дзядзьку Хасана аль-Бакра і стаў неабмежаваным дыктатарам краіны. Ён фізічна знішчыў сваіх як рэальных, так і патэнцыяльных палітычных праціўнікаў. У эканамічнай галіне спыніліся размовы пра будаўніцтва са-

цыялізму. Хусейн даў даволі значную свабоду для прыватнага прадпрымальніцтва. Цэнтральным пунктам яго палітыкі стала гульня на нацыянальных пачуццях, ідэя яднання нацыі для барацьбы з ворагам. Першым такім ворагам стаў Іран, вайна з якім, акрамя велізарных матэрыяльных страт і людскіх ахвяр (300 тысяч загінуўшых), больш нічога Іраку не дала.

Агрэсія Ірака супраць Кувейта. С. Хусейн, які меў велізарную армію, вырашыў паправіць матэрыяльнае становішча сваёй краіны за кошт багатага суседа — Кувейта. 2 жніўня 1990 г. іракскія войскі акупіравалі Кувейт, а 8 жніўня Хусейн абвясціў аб далучэнні Кувейта да Ірака. Савет Бяспекі ААН палічыў дзеянні Ірака агрэсіяй, запатрабаваў вываду іракскіх войск да 15 студзеня 1991 г. і ўвёў эканамічныя санкцыі. Склалася шырокая міжнародная кааліцыя з удзелам ЗША, іншых дзяржаў НАТО, а таксама шэрага арабскіх краін. Была створана 600-тысячная групоўка міжнацыянальных сіл на чале з генералам Н. Шварцкопфам. Касцяк яе (425 тысяч) склалі амерыканскія войскі, 100 тысяч салдат выставіла Турцыя, 67,5 — Саудаўская Аравія, Англія — 35 тысяч, Францыя — 17 тысяч салдат.

Ірак не выканаў ультыматуму Савета Бяспекі ААН, і 17 студзеня 1991 г. шматнацыянальныя сілы пачалі аперацыю «Бура ў пустыні». На першым этапе авіяцыя саюзнікаў ажыццявіла магутнае паветранае наступленне, вынікам якога стаў поўны разгром іракскай авіяцыі і сістэмы супрацьпаветранай абароны, былі нанесены вялікія страты наземным войскам. 24 лютага пачалося наступленне сухапутных сіл саюзнікаў. Менш чым за тыдзень яны нанеслі поўнае паражэнне іракскай арміі, вызвалілі Кувейт і выйшлі да Басры.

Зваржэнне рэжыма С. Хусейна. Пасля паражэння Хусейн сутыкнуўся з паўстаннямі сваіх праціўнікаў як на поўдні (шыіты), так і на поўначы (курды) краіны. Але яму ўдалося захаваць уладу. Міжнародныя санкцыі супраць Ірака працягвалі дзейнічаць і пасля вызвалення Кувейта. Гэта было звязана з патрабаваннямі міжнароднай супольнасці аб ліквідацыі зброі масавага знішчэння. Санкцыі, сярод якіх найбольш цяжкая — гэта забарона экспарту іракскай нафты, нанеслі вельмі моцны ўдар па эканоміцы краіны, выклікалі

спад вытворчасці, інфляцыю, рост цэн, праблемы з забеспячэннем насельніцтва харчаваннем.

Канфлікт вакол Ірака працягваў тлець. Краіна яшчэ некалькі разоў падваргалася меншым па сваім маштабе ўдарам міжнародных сіл. Нарэшце 20 сакавіка 2003 г. антыіракская кааліцыя, у якой вядучую ролю адыгрывалі ЗША, пачала шырокамашабную вайну супраць рэжыму С. Хусейна. Падставай для гэтага сталі абвінавачванні Ірака ў падтрымцы міжнароднага тэрарызму і распацоўцы зброі масавага знішчэння (гэтае абвінавачванне не знайшло пацверджання). Ужо 9 красавіка саюзнікі авалодалі Багдадам і дыктатура Хусейна рухнула.

Праблемы палітычнай і сацыяльна-эканамічнай стабілізацыі ў Іраку. З 13 ліпеня 2003 г. кіраўніцтва Іракам ажыццяўляў Часовы кіруючы савет, у склад якога ўваходзілі 25 палітычных дзеячаў краіны. 1 чэрвеня 2004 г. ён перадаў уладу абранаму прэзідэнту — шэйху Газі аль-Явару, а часовы ўрад узначаліў Аійад Алаўі. 30 студзеня 2005 г. адбыліся парламенцкія выбары. Большасць месцаў у парламенце заваявала партыя шыітаў «Аб'яднаны іракскі альянс» — 140 месцаў (з 275). «Курдскі альянс» атрымаў 75 месцаў, партыя «Іракскі спіс» прэм'ер-міністра А. Алаўі — 40 месцаў.

6 красавіка 2005 г. парламент абраў прэзідэнтам краіны 72-гадовага курда Джаляла Талабані (генеральны сакратар «Патрыятычнага саюза Курдыстана», у лістападзе 2010 г. Дж. Талабані быў ізноў пераабраны прэзідэнтам Ірака). У красавіку 2005 г. прэм'ер-міністрам быў прызначаны адзін з лідараў Аб'яднанага іракскага альянсу Ібрагім аль-Джаафары. Але пад націскам апазіцыі ў красавіку 2006 г. Ібрагім аль-Джаафары падаў у адстаўку, і пасаду прэм'ер-міністра заняў Джавад Нуры аль-Малікі. Амерыканцы падтрымлівалі наяўнасць у краіне трох самастойных абшчын: шыіцкай, суніцкай арабскай і курдскай. Пры гэтым акцэнт рабіўся на тое, што пры С. Хусейну парушаліся правы шыітаў і курдаў. У выніку шыіты адцяснілі сунітаў з асноўных уладных пазіцый, адначасова адбываўся рост сепаратысцкіх настрояў сярод значнай часткі шыітаў, якія выступалі за прадастаўленне шырокай аўтаноміі паўднёвым правінцыям краіны аж да аддзялення шыіцкіх правінцый ад Ірака. Кур-

ды патрабавалі ўласнай аўтаноміі, праводзілі курс на высяленне перамешчаных у Курдыстан пры Хусейне арабаў. Фактычна адбылося аддзяленне курдскіх раёнаў ад Ірака.

З-за вострых рэлігійных і нацыянальных супярэчнасцей фактычна адбыўся распад Ірака як адзінай дзяржавы. Частка яго тэрыторыі стала базай для ўзнікнення Ісламскай дзяржавы Ірака і Леванта (ІДІЛ). ІДІЛ (спачатку Ісламская дзяржава Ірак) была ўтворана ў 2006 г., а заявіла аб сабе як моцная ваенна-палітычная сіла ў 2013 г. Гэтаму садзейнічала дэстабілізацыя сітуацыі ў Іраку пасля звяржэння Хусейна і канцэнтрацыя ўлады ў руках шыіцкай абшчыны. Дыскрымінуемыя суніты сталі апорай ІДІЛ. Са студзеня 2014 г. атрады ІДІЛ перайшлі ў паспяховае наступленне супраць іракскай арміі і летам дайшлі амаль да Багдада. Пад іх кантроль у ліку іншых перайшоў і раён Масула, багаты нафтай. На занятых тэрыторыях Ірака і Сірыі (каля 8 млн насельніцтва) баявікі абвясцілі стварэнне «халіфата» Ісламская дзяржава на чале са сваім лідарам «халіфам» Абу Бакр аль-Багдадзі (вядомы і як аль-Бадры ас-Самараі). Халіфат павінен адрадзіць традыцыі дзяржаўнасці часоў першых халіфаў. Толькі законы і нормы, якія дзейнічалі пры Мухамеду і праведных прароках, здольныя забяспечыць дабрабыт і веліч уммы. У рамках халіфата павінна быць дасягнута адзінства мусульманскай уммы праз ліквідацыю ўсіх асобных груп, арганізацый сярод мусульман. Для гэтага, у прыватнасці, трэба знішчыць усіх няверных у мусульманскім асяроддзі. Толькі адзіны халіфат можа абараніць мусульманскую абшчыну ад замежнай эканамічнай і палітычнай залежнасці, культурнага ўплыву.

Восенню 2015 г. была створана міжнародная кааліцыя на чале з ЗША, якая стала аказваць ваенную падтрымку ўладам Ірака ў барацьбе з ІДІЛ. Адначасова Расія пачала ваенную аперацыю ў Сірыі, у ходзе якой былі нанесены ўдары па ўзброеных сілах ІДІЛ. У выніку з пачатку 2016 г. тэрыторыя, кантралюемая баевікамі, пачала імкліва змяншацца. Важная роля ў барацьбе з ІДІЛ належыць курдскім атрадам.

Алжыр. «Нацыянальны сацыялізм». Алжыр з 1956 па 1962 г. вёў цяжкую вайну за незалежнасць. Пасля яе атрымання ў краіне ўстанавіўся аднапартыйны рэжым Фронта

нацыянальнага вызвалення (ФНВ). Прынятая ў 1976 г. канстытуцыя абвясціла курс на пабудову нацыянальнага сацыялізму. Спецыфіка яго заключалася ў тым, што ўлады спрабавалі сумяшчаць некаторыя палажэнні марксізму з традыцыямі ісламу. У сацыяльна-эканамічнай сферы была праведзена нацыяналізацыя буйной прамысловасці і прыродных рэсурсаў, але поўнаасцю прыватны сектар не быў ліквідаваны. Пачалася паскораная індустрыялізацыя шляхам будаўніцтва прамысловых гігантаў у асноўным за кошт нафтадолараў. Эканамічнае становішча краіны стала пагаршацца з сярэдзіны 1980-х гг., калі даходы ад экспарту нафты пачалі імкліва скарачацца. На будаўніцтва многіх прамысловых аб'ектаў не хапала сродкаў. Узніклі складанасці з харчаваннем. Алжыр пакрываў свае патрэбы ў ім за кошт уласнай вытворчасці толькі на 30 %. У 1988 г. у краіне адбыліся масавыя беспарадкі, у ходзе якіх загінула каля 1 тысячы чалавек. Пад націскам масавага незадавальнення ў 1989 г. была прынята новая канстытуцыя. ФНВ вымушаны быў адмовіцца ад манополіі на ўладу і згадзіцца на шматпартыйнасць. Прэзідэнт Шадлі Бенджадзід аб'явіў курс на лібералізацыю эканомікі. Але рэформы ўжо не змаглі выратаваць дэскрэдытаваўшы сябе рэжым.

Рост ісламскіх фундаменталісцкіх сіл у Алжыры. На першых жа свабодных выбарах у органы мясцовага кіравання ФНВ пацярпеў паражэнне, набраўшы толькі 32 % галасоў выбаршчыкаў. Перамогу атрымаў створаны ў 1990 г. ісламскімі фундаменталістамі Ісламскі фронт выратавання (ІФВ) (55 %). У снежні 1991 г. прайшоў першы тур парламенцкіх выбараў. ІФВ ужо ў першым туры атрымаў 188 месцаў з 430 (пасля другога тура чакалася 2/3). Перад рэальнай пагрозай паражэння на выбарах прэзідэнт Бенджадзід у пачатку 1992 г. ажыццявіў дзяржаўны пераварот. Вынікі выбараў былі адменены, і ўсталявалася дыктатура з апорай на армію. ІФВ быў распушчаны. Сам прэзідэнт таксама пайшоў у адстаўку. Улада перайшла ў рукі Вышэйшага дзяржаўнага савета на чале з М. Буджафам. У адказ ІФВ разгарнуў тэрарыстычную вайну супраць улады. У 1992 г. быў забіты тэрарыстамі М. Буджаф. На чале краіны стаў Алі Кафі — непрымірымы праціўнік ісламістаў. Вайна разбурыла экано-

міку. Гэта прымусіла ўлады шукаць кампраміс з ісламістамі. У 1993 г. Алжыр узначаліў Ліамін Зеруаль, які пайшоў на перамовы з памяркоўнымі дзеячамі ісламісцкага руху. У 1995 г. былі праведзены прэзідэнцкія выбары, на якіх перамог Л. Зеруаль, а ў 1996 г. была прынята канстытуцыя, аб'явіўшая іслам дзяржаўнай рэлігіяй. Але гэтыя меры не спынілі вайну. Не прызналі ісламскія фундаменталісты і вынікі прэзідэнцкіх выбараў 1999 г., на якіх, пры падтрымцы арміі, перамог Абд эль-Азіс Буцефліка. Ён аб'явіў курс на нацыянальнае прымірэнне, каб спыніць хвалю тэрору, але гэтая палітыка не сустрэла разумення з боку ісламістаў. Выбары ў парламент 2002 г. таксама адбываліся ў напружаным становішчы, тым не менш садзейнічалі ўмацаванню міру ў дзяржаве.

Алжыр у пачатку XXI ст. Палітычны курс А. Буцефлікі. У канцы 1990-х гг. у Алжыры яшчэ захаваўся вялікі дзяржаўны сектар, таму ўрад надаваў шмат увагі прыватызацыі. Цэнтральным звязом гэтай праграмы сталі прыватызацыя ў сельскай гаспадарцы і прадастаўленне гаспадарчай самастойнасці дзяржаўным прадпрыемствам. У першую чаргу праграма прыватызацыі закранула прадпрыемствы горнаруднай прамысловасці. А. Буцефліка прыступіў да лібералізацыі банкаўскай сістэмы, якая знаходзілася пад кантролем дзяржавы. Адкрыліся прыватныя алжырскія банкі, філіялы французскіх банкаў. Да 2004 г. былі прыватызаваны ўсе шэсць дзяржаўных банкаў, якія складалі аснову фінансавай сістэмы Алжыра. І ўсё ж рэформы ішлі вельмі павольна, таму што натыкаліся на палітычную нестабільнасць і бюракратызм. Тым не менш у пачатку XXI ст. назіраўся прыметны рост алжырскай эканомікі — каля 5 % у год. Асабліваю ўвагу ўрад звярнуў на вырашэнне жыллёвай праблемы, барацьбу з беспрацоўем.

Важнейшая тэндэнцыя палітычнага развіцця Алжыра заключаецца ў змяненні адносін дзяржавы да руху ісламскіх фундаменталістаў. Прэзідэнт А. Буцефліка адзначаў, што расшэнне палітычных і эканамічных праблем ляжыць на шляху палітычнага прымірэння дзяржавы з ісламскім рухам. Пераход ад палітыкі ваеннага прыгнечання ісламскай апазіцыі ў пачатку 1990-х гг. да стварэння ўмоў для палітычнай

згоды з ёю і знаходжання агульных мэт далейшага развіцця складаюць асноўную тэндэнцыю палітыкі Алжыра ў пачатку XXI ст. У склад урада Буцефліка ўключыў прадстаўнікоў апазіцыйных партый, у тым ліку памяркоўных ісламістаў. Інтэнсіўнасць грамадзянскай вайны і тэрарыстычнай дзейнасці ў краіне прыметна знізілася.

У 2008 г. былі ўнесены адпаведныя папраўкі ў канстытуцыю Алжыра, і А. Буцефліка быў пераабраны прэзідэнтам краіны на трэці тэрмін у 2009 г. і на чацвёрты — у 2014 г. Кожны раз пры правядзенні выбараў апазіцыя заяўляла аб фальсіфікацыі іх вынікаў. Фактычна ў краіне існуе аўтарытарны рэжым прэзідэнта А. Буцефлікі.

Сірыя. Будаўніцтва нацыянальнага сацыялізму. Партыя арабскага сацыялістычнага адраджэння (ПАСА, ці Баас), якая прыйшла да ўлады ў Сірыі ў выніку ваеннага пераворату 1963 г., абвясціла курс на будаўніцтва нацыянальнага сацыялізму. У краіне праводзіліся рэформы, аналагічныя тым, што Насэр праводзіў у Егіпце. Праўда, паступова сацыялістычны акцэнт у пераўтварэннях пачаў слабець, але пераворот 1966 г. даў новы штуршок будаўніцтву сацыялізму. Канстытуцыя 1973 г. да пастулату аб планаваасці эканомікі дадала тэзіс аб ліквідацыі ўсіх форм эксплуатацыі. Быў створаны дзяржаўны сектар, на які прыпадала 80 % прамысловай вытворчасці. У прыватных руках засталіся толькі дробныя прадпрыемствы. У 1971 г. прэзідэнтам Сірыі стаў Х. Асад. Новы ўрад аб'явіў аб будаўніцтве «арабскага сацыялістычнага грамадства». У прынятай у 1973 г. канстытуцыі ўказвалася, што Сірыя з'яўляецца «сацыялістычнай народна-дэмакратычнай дзяржавай». Абвешчалася аб стварэнні дзяржаўнай «планавай сацыялістычнай» эканомікі.

Палітыка «лібералізацыі» Х. Асада і Б. Асада. Паражэнне ў вайне з Ізраілем у кастрычніку 1973 г., цяжкасці ў эканоміцы прымусілі Х. Асада абвясціць палітыку «лібералізацыі». Яе асноўны змест заключаўся ў наладжванні супрацоўніцтва з прыватным капіталам дзеля пераадолення эканамічнага крызісу. Чакаемага станоўчага выніку гэтая палітыка не прынесла. У сярэдзіне 1970-х гг. Сірыя аказалася ўцягнутай у грамадзянскую вайну ў суседнім Ліване. Гэта стала дадатковым цяжарам для сірыйскай эканомікі. Не-

эфектыўнасць дзяржаўнага сектара прымусіла ўрад Асада даць большую свабоду прыватнаму сектару. Ён стаў вядучым у сельскай гаспадарцы, рознічным гандлі, лёгкай прамысловасці, транспартных перавозках. Але, нягледзячы на пэўную лібералізацыю ў эканоміцы, дзяржаўны сектар і ў 1990-я гг. даваў 50 % нацыянальнага даходу і 75 % прамысловай прадукцыі.

У палітычнай сферы ў Сірыі існаваў рэжым асабістай улады Х. Асада. У лютым 1999 г. праз рэферэндум ён быў пяты раз абраны прэзідэнтам Сірыі на 7-гадовы тэрмін. Асноўнай апорай улады прэзідэнта з'яўляліся армія і спецслужбы. Пасля смерці Х. Асада 9 чэрвеня 2000 г. улада перайшла да яго сына Башара Асада. Першыя рэформы новага прэзідэнта былі нацэлены на барацьбу з карупцыяй у дзяржаўным апарате, далейшую лібералізацыю эканомікі, чыстку арміі і спецслужбаў ад артадаксальных прыхільнікаў сацыялістычнага выбару і канфрантацыі з Ізраілем і Захадам. Аднак пры гэтым незакранутай засталася манаполія ПАСА на палітычную ўладу, кантроль гэтай партыі над арміяй. Няздольнасць правячага рэжыму да рэальнага рэфармавання палітычнай і эканамічнай сістэм прывяла да рэвалюцыйнага выбуху ў рамках «арабскай вясны».

Грамадзянская вайна ў Сірыі. Да прычын, якія выклікалі рэвалюцыйныя выступленні, трэба аднесці незадаволеннасць насельніцтва цяжкім эканамічным становішчам, засіллем бюракратыі, якая кантралявала эканамічнае жыццё краіны. Шматгадовая дыктатура сям'і Асад таксама стала падставай для незадавальнення, асабліва суніцкай большасці Сірыі, бо Асады належалі да шыіцкай меншасці абшчыны алавітаў. 15 сакавіка 2011 г. у Сірыі пачаліся масавыя выступленні супраць рэжыму Асада. На іх улады адказалі жорсткімі рэпрэсіямі. Адначасова Асад пайшоў на некаторыя саступкі, у прыватнасці адмяніў надзвычайнае становішча, якое дзейнічала на працягу 50 гадоў. Калі Асад прыцягнуў да падаўлення беспарадкаў армію, частка ваенных перайшла на бок апазіцыі, і з іх была сфарміравана Свабодная армія Сірыі. Да канца 2011 г. яна змагла ўзяць пад кантроль некаторыя гарады краіны. З 2012 г. сірыйскі канфлікт набыў значнае міжнароднае гучанне. Арабскія манархіі Персідскага залі-

ва, Турцыя пачалі пастаўкі зброі паўстанцам. Са свайго боку Расія і Іран падтрымлівалі ўрад Асада. Праіранская групоўка Хезбала накіравала ў Сірыю свае атрады для барацьбы з апазіцыяй. Аль-Каіда стварыла на тэрыторыі Сірыі фронт ан-Нусры.

У 2013 г. на тэрыторыі Сірыі пачалі дзейнічаць атрады ІДІЛ, якія выступілі супраць Асада. Адначасова ІДІЛ разгарнула баявыя дзеянні супраць іншых антыўрадавых сіл, уключаючы і фронт ан-Нусры. У выніку ў Сірыі склалася некалькі ваенна-палітычных саюзаў. Па-першае, гэта памяркоўная апазіцыя, якую падтрымліваюць заходнія дзяржавы і дзяржавы Персідскага заліва. Па-другое, урад Асада, на баку якога выступаюць Расія і Іран. Па-трэцяе, ІДІЛ, якая ваюе як супраць Асада, так і супраць памяркоўнай апазіцыі. Спачатку ІДІЛ дабілася значных поспехаў і ўсталявала кантроль над усім усходам Сірыі, дзе пражываюць суніты. Але з другой паловы 2015 г. у ваенныя дзеянні супраць ІДІЛ на тэрыторыі Сірыі непасрэдна ўключыліся войскі заходняй каліцыі на чале з ЗША і Расіяй. Гэта дазволіла ўрадавай арміі і Свабоднай арміі Сірыі значна пацягнуць атрады ІДІЛ і вызваліць многія буйныя гарады. Галоўнае, што перашкаджае праціўнікам ІДІЛ весці супраць яе паспяховую барацьбу, гэта адсутнасць адзінства.

Лібан. Палітычная і канфесійная сістэма краіны. У Ліване пражываюць мусульмане — шыіты, суніты і друзы, а таксама хрысціяне — праваслаўныя, католікі і мараніты. Для стварэння незалежнай ліванскай дзяржавы быў неабходны кампраміс, і яго асновы былі дасягнуты яшчэ ў 1943 г. шляхам стварэння Нацыянальнага пакта — пагаднення паміж мусульманскімі і хрысціянскімі часткамі насельніцтва. Тры галоўныя пасады ў дзяржаве былі размеркаваны наступным чынам: прэзідэнт рэспублікі — мараніт; прэм’ер-міністр — мусульманін-суніт, старшыня парламента — мусульманін-шыіт. Але, па сутнасці, Нацыянальны пакт стаў кампрамісам паміж вярхамі мараніцкай і суніцкай абшчын. Іншыя абшчыны, перш за ўсё шыіцкая і друзская, апынуліся на другіх ролях. У адпаведнасці з Нацыянальным пактам Ліван заставаўся парламенцкай рэспублікай, што было ўсталявана яшчэ канстытуцыяй 1926 г.

У 1949 г. была створана Прагрэсіўна-сацыялістычная партыя (ПСП). Правахрысціянская мараніцкая апазіцыя была прадстаўлена партыяй «Фаланга». Пазней відны мараніцкі дзеяч (з 1952 г. — прэзідэнт) Каміль Шамун узначаліў «Нацыянальны блок». Шыты склалі базу руху «Амаль».

Грамадзянская вайна ў Ліване. У перыяд кіраўніцтва Шамуна адбывалася шырокае палітычнае і эканамічнае пранікненне Англіі і ЗША. У марце 1957 г. Ліван першым з арабскіх краін далучыўся да «дактрыны Эйзенхаўэра», якая прадугледжвала аказанне «дапамогі» арабскім краінам супраць «камуністычнай небяспекі». На самой справе гэта была спроба ЗША зацвердзіць свой уплыў у арабскім свеце. Адыход ад палітыкі нейтралітэту, ізаляцыя ад арабскіх краін, якія праводзілі самастойны палітычны курс, пагаршэнне адносін з сацыялістычнымі краінамі, парушэнне выгадных эканамічных сувязей з Егіптам і Сірыяй нанеслі значную шкоду ліванскай эканоміцы. У краіне стаў наспяваць палітычны крызіс. У маі 1958 г. у Ліване пачалося ўзброенае паўстанне. Асноўнымі патрабаваннямі паўстаўшых былі адказ ад «дактрыны Эйзенхаўэра», захаванне незалежнасці і суверэнітэту, усталяванне супрацоўніцтва з арабскімі краінамі і непрадстаўленне заходнім дзяржавам ваенных баз на тэрыторыі краіны. Шамун звярнуўся за дапамогай да ЗША. У Бейруце высадзіліся амерыканскія войскі, але гэта не выратавала рэжым. Шамун вымушаны быў сысці, а ў кастрычніку 1958 г. былі эвакуіраваны амерыканскія войскі, што даказала безгрунтоўнасць «дактрыны Эйзенхаўэра».

Адразу пасля чэрвеньскай вайны 1967 г. Ліван, дзе пражывала каля 400 тыс. палесцінскіх бежанцаў, стаў адным з галоўных цэнтраў дзейнасці Палесцінскага руху супраціўлення (ПРС). Палесцінцаў падтрымлівала мусульманская абшчына. Хрысціянская абшчына, наадварот, успрымала палесцінскі рух як фактар, які дэстабілізуе краіну. Пачынаючы з 1968 г. у выніку дзейнасці ПРС краіна стала аб'ектам пастаянных узброеных нападаў Ізраіля, ад якіх больш, чым палесцінцы, пакутавала мірнае насельніцтва Лівана. Палітычнае супрацьстаянне вакол палесцінскага пытання супала з пагаршэннем эканамічнага становішча і ростам сацыяльнай напружанасці ў краіне. Усё гэта было вы-

карыстана правахрысціянскімі коламі для ўзмацнення сваіх пазіцый.

У жніўні 1970 г. адбыліся выбары новага прэзідэнта, на якіх перамогу атрымаў Сулейман Франж'е і якога падтрымаў «Хельф» (блок трох хрысціянскіх партый). У верасні 1972 г. ізраільскія войскі зноў уварваліся ў Паўднёвы Ліван. Ваенныя дзеянні працягваліся некалькі дзён, удзел у іх прынялі дзясяткі тысяч салдат, сотні танкаў і бронемашын. Імкненне Ізраіля выклікаць канфлікт паміж ліванскай уладай і ПРС супала з жаданнем правахрысціянскіх вярхоў, якія патрабавалі забараніць дзейнасць ПРС у Ліване. У маі 1973 г. ліванская армія абстраляла лагер палесцінскіх бежанцаў у Бейруце. Супраць гэтага выступілі ліванскія мусульмане, і прэзідэнту Франж'е прыйшлося спыніць ваенныя дзеянні.

Роля Сірыі ў ліванскім канфлікце. Тактыка правых хрысціян мела крайне негатыўныя наступствы для адзінства Лівана. Страна фактычна апынулася расколатай на два лагеры па канфесіянальнай прымеце — прыналежнасці да мусульман ці хрысціян. Сталіца, Бейрут, таксама была падзелена на дзве часткі — усходнюю (хрысціянскую) і заходнюю (мусульманскую). Канец 1975 г. і першая палова 1976 г. прайшлі ў бязлітаснай грамадзянскай вайне на большай частцы краіны. У гэтай сітуацыі Сірыя 1 чэрвеня 1976 г. увяла ў Ліван свае войскі, якія выступалі на баку палесцінцаў і мусульман краіны.

Працяглая вайна нанесла велізарную матэрыяльную і маральную шкоду дзяржаве, але канфлікт так і не быў вырашаны. Сірыя не паддалася ізраільскаму нажыму, а ПРС захаваў сваю прысутнасць на поўдні Лівана. Таму ізраільскі ўрад прыступіў да ажыццяўлення шырокага ўварвання ў Ліван. Акрамя галоўнай мэты — ліквідацыі ПРС — Ізраіль імкнуўся нанесці ўдар па сірыйскіх войсках у Ліване. У сярдзіне чэрвеня 1982 г. ізраільскія войскі з дапамогай правахрысціянскіх фарміраванняў захапілі большую частку тэрыторыі на поўдзень ад Бейрута. Знаходзячыся ў складаным становішчы, Арганізацыя вызвалення Палесціны (АВП) дала згоду на вывад сваіх сіл з гэтага горада. Ізраільцыне ж працягвалі акупацыю каля трэці краіны. На гэтых тэрыторыях пачало разгортвацца масавае супраціўленне, якое часта ўзначальвалася экстрэмісцкімі групоўкамі. Найболей уплы-

вовымі з іх сталі шыцкія арганізацыі «Ісламская Амаль» і «Хезбала».

17 мая 1983 г. урады Лівана і Ізраіля пры ўдзеле ЗША падпісалі «пагадненне аб міры». Гэты дакумент прадугледжваў спыненне вайны і вывад ізраільскіх войск на ўмовах, якія ўшчамлялі суверэнітэт Лівана. Да таго ж усе ваенныя і палітычныя абмежаванні распаўсюджваліся толькі на Ліван. Нацыянальна-патрыятычныя сілы Лівана выступілі супраць такога кампрамісу. 23 ліпеня 1983 г. было абвешчана пра стварэнне Фронта нацыянальнага выратавання (ФНВ), які аб'яднаў асноўныя патрыятычныя партыі. У выніку і ўрадавая армія раскалолася на хрысціянскую і мусульманскую часткі. У лютым 1984 г. пры падтрымцы армейскіх часцей, якія перайшлі на іх бок, ПСП і ФНВ узялі пад свой кантроль Заходні Бейрут і вымусілі амерыканскія часці эвакуіравацца з Бейрута. 5 сакавіка 1984 г. ліванскі ўрад афіцыйна ануляваў «мірнае пагадненне» з Ізраілем.

Ліквідацыя пагаднення 17 мая 1983 г. стварыла новае хісткае і небяспечнае становішча ў краіне. ЗША і іх саюзнікі з НАТА пакінулі тэрыторыю Лівана. Ізраільскія войскі былі выведзены з большай часткі Паўднёвага Лівана. Ваенная прысутнасць Тэль-Авіва засталася ў «зоне бяспекі» ўздоўж лівана-ізраільскай мяжы. Там жа знаходзілася база правахрысціянскіх фарміраванняў «Лахада». Ізраільская агрэсія і грамадзянская вайна, якая суправаджалася эканамічнай дэградацыяй краіны, і перш за ўсё бяздольнай шыцкай абшчыны, прывялі да актывізацыі новай палітычнай плыні — ісламскага фундаменталізму.

Другая палова 1980-х — 1990-я гг. характарызаваліся пастаяннымі мяцяжамі і сутыкненнямі ваюючых паміж сабой партый. Спробы прыйсці да нацыянальнай згоды не давалі вынікаў. Саюз з Сірыяй быў змацаваны дагаворамі 1991 г., якія гарантавалі бяспеку Лівана. Адносіны з Ізраілем таксама некалькі стабілізаваліся, але гэта не перашкаджала палесцінскім тэарыстам з арганізацыі «Хезбала» абстрэльваць паўднёвыя раёны Ізраіля. У кастрычніку 1998 г. прэзідэнтам краіны стаў хрысціянін Э. Лахуд, камандуючы ліванскай арміяй. У 2000 г. паўднёвая частка краіны пры пэўных абавязацельствах з боку Лівана і кантролю з боку ААН была вернута.

Урад Р. Хариры. Прэм'ер-міністрам краіны ў 2000 г. стаў Рафік Хариры (суніт), які яшчэ ў 1992 г. сфарміраваў першы ліванскі ўрад пасля 17 гадоў грамадзянскай вайны і ўзначальваў яго аж да 1998 г. Ён сфарміраваў кабінет з 15 мусульман і 15 хрысціян і атрымаў падтрымку парламента. «Хезбала» засталася ў апазіцыі. Новы ўрад усталяваў кантроль над зонай, якая раней знаходзілася пад кантролем «Хезбала», змог атрымаць крэдыт ад МВФ у памеры 175 млн долараў, а таксама крэдыты і дапамогу ад Італіі, ЕС, арабскіх краін і ліванскіх эмігрантаў на агульную суму ў 1 млрд долараў. За шэсць гадоў была адноўлена эканоміка Лівана, якой у выніку грамадзянскай вайны 1975—1990 гг. быў нанесены ўрон у памеры 25 млрд долараў.

Урад Хариры звярнуўся да мер «жорсткай эканоміі», уключаючы павелічэнне збіральнасці падаткаў і прыватызацыю дзяржаўных прадпрыемстваў. Нягледзячы на цяжкасці, уладам удалося ў 2002 г. пазбегнуць дэфолту і дэвальвацыі. Аднак эканамічныя цяжкасці і жорсткая палітыка ўрада прывялі ў 2003 г. да росту сацыяльнай напружанасці. Прафсаюзы правялі ўсеагульную забастоўку. 3 верасня 2004 г. парламент не прыняў папраўку да канстытуцыі, якая б дазваляла прэзідэнту Лівана Э. Лахуду балаціравацца на трэці тэрмін. У выніку Савет Бяспекі ААН па ініцыятыве ЗША і Францыі прыняў рэзалюцыю з патрабаваннем вывесці з Лівана ўсе замежныя войскі. 20 кастрычніка 2004 г. Р. Хариры падаў у адстаўку разам са сваім кабінетам. Урадавы крызіс быў выкліканы націскам на Ліван і Сірыю з боку ЗША, Саудаўскай Аравіі, Ізраіля і Францыі. Па іх ініцыятыве Савет Бяспекі ААН 19 кастрычніка абвясціў заяву, у якой прызываў Сірыю вывесці свае войскі з Лівана, а Ліван — раззброіць атрады «Хезбала», што кантралююць поўдзень краіны. Хариры выступаў супраць апошніх змяненняў у канстытуцыі краіны, але пацярпеў паражэнне, а 14 лютага 2005 г. у выніку замаху на яго жыццё экс-прэм'ер-міністр загінуў.

Сем тыдняў краіна фактычна жыла без урада, і толькі 18 красавіка прэм'ер-міністрам быў зацверджаны Наджыб Мікаці (суніт). Ён размеркаваў ключавыя пасады паміж прадстаўнікамі як прасірыйскага, так і антысірыйскага лагераў. Яго ўрад быў пераходным. Ён забяспечыў правядзенне

парламенцкіх выбараў і падаў у адстаўку. На працягу 2005—2013 гг. у Ліване змянілася 4 прэм’ер-міністра, але адносна стабільнасць у краіне захоўвалася на аснове кампрамісу паміж хрысціянамі і мусульманамі. Яна была падарвана з пачаткам грамадзянскай вайны ў Сірыі, калі правячая эліта Лівана раздзялілася на прыхільнікаў і праціўнікаў Б. Асада. У 2014 г. з-за вострых рознагалоссяў так і не ўдалося абраць новага прэзідэнта. Выкананне яго абавязкаў было даручана прэм’ер-міністра Тамаму Саібу Саламу (хрысціянін). Важным фактарам палітычнага жыцця Лівана стала дзейнасць на поўдні краіны арганізацыі «Хезбала». Яе атакі супраць Ізраіля прывялі летам 2006 г. да другой Ліванскай вайны. У ходзе яе ізраільская армія ўступіла на тэрыторыю Лівана і нанесла адчувальны ўдар па «Хезбала», але поўнасьцю разграміць гэтую арганізацыю не змагла.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Вызначыце характар і рухаючыя сілы дзяржаўнага перавароту ў Егіпце ў 1952 г. 2. Якія важнейшыя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні адбыліся ў Егіпце ў 1952—1970 гг.? 3. Вызначыце, якія перамены адбыліся ў дзяржаўна-палітычнай сістэме Егіпта ў час будаўніцтва нацыянальнага сацыялізму. 4. Якія змены ўнёс у сацыяльна-эканамічную палітыку А. Садат? 5. Ахарактарызуйце палітычную сістэму Егіпта ў перыяд прэзідэнцтва А. Садата і Х. Мубарака. 6. Якія перамены ў палітычнае жыццё Егіпта ўнеслі рэвалюцыйныя падзеі 2011—2013 гг.? Вызначыце прычыны, характар і рухаючыя сілы «арабскай вясны» ў Егіпце. 7. Ахарактарызуйце сацыяльна-эканамічнае і палітычнае жыццё Ірака ў перыяд будаўніцтва нацыянальнага сацыялізму. 8. Вызначыце, якія перамены ва ўнутрапалітычнае і эканамічнае развіццё Ірака ўнёс С. Хусейн. 9. Чым былі выкліканы і якія наступствы мелі для Ірака вайна з Іранам 1980—1988 гг. і вайна ў Заліве 1990—1991 гг.? 10. Калі і як была ліквідавана дыктатура С. Хусейна ў Іраку? 11. Ахарактарызуйце палітычную сітуацыю ў Іраку пасля падзення рэжыма С. Хусейна. 12. У чым заключаліся прычыны ўзнікнення ІДІЛ? Якіх мэт дамагаецца названая арганізацыя? 13. Які курс развіцця выбраў Алжыр пасля заваявання незалежнасці? 14. Чым ахарактарызаваўся палітычнае жыццё Алжыра ў 90-я гг. XX ст.? Ахарактарызуйце палітыку прэзідэнта А. Буцефлікі. 15. Як змянілася мадэль эканамічнага развіцця Алжыра ў канцы XX — пачатку XXI ст.? 16. Ахарактарызуйце мадэль развіцця Сірыі, якая была абрана ў выніку дзяржаўных пераваротаў 1963 г. і 1966 г. 17. Назавіце змест і вынікі палітыкі «лібералізацыі» Х. Асада і Б. Асада. 18. Якія прычыны «арабскай вясны» ў Сірыі вы можаце вылучыць? 19. Ахарактарызуйце асноўныя ваенна-палітычныя сілы, якія ўдзельнічаюць у грамадзянскай

вайне ў Сірыі. 20. Назавіце асноўную асаблівасць рэлігійнай структуры Лівана. Які ўплыў яна аказала на развіццё палітычнай сістэмы краіны? 21. Якім чынам адбывалася рэалізацыя «дактрыны Эйзенхаўэра» ў Ліване? 22. Ахарактарызуйце ўдзел Лівана ў араба-ізраільскіх ваенных канфліктах. 23. Якія прычыны грамадзянскай вайны ў Ліване 1970—1980-х гг. вы можаце вылучыць? 24. Ахарактарызуйце палітычнае развіццё Лівана ў канцы XX — пачатку XXI ст.

§ 20. Дзяржава Ізраіль і Блізкаўсходні канфлікт

Утварэнне Ізраіля. Пазіцыя арабскіх краін. У лістападзе 1947 г. ААН прыняла рэзалюцыю аб стварэнні на тэрыторыі Палесціны, якая знаходзілася пад упраўленнем Англіі, дзвюх дзяржаў — яўрэйскай (Ізраіль) і арабскай (Палесціна). Арабы не пагадзіліся з гэтай рэзалюцыяй, а яўрэяў яна задаволіла. У маі 1948 г. было абвешчана пра ўтварэнне Ізраіля, але арабскія краіны не прызналі за ім права на існаванне. Росту напружанасці ў адносінах паміж арабскімі дзяржавамі і Ізраілем садзейнічала дзейнасць міжнародных сіянісцкіх арганізацый. Узнікненню араба-ізраільскага канфлікту паспрыяла і палітыка вялікіх дзяржаў, якія імкнуліся выкарыстаць яго ў барацьбе за ўплыў у рэгіёне. У 1948—1949 гг. адбылася першая араба-ізраільская вайна. Ізраіль выйшаў з яе пераможцам. Яго армія заняла большую частку тэрыторыі, якая прызначалася для стварэння арабскай Палесцінскай дзяржавы, у тым ліку і заходнюю частку Іерусаліма. Другая араба-ізраільская вайна адбылася ў 1956 г., калі Ізраіль далучыўся да англа-французскай агрэсіі супраць Егіпта пасля таго, як прэзідэнт Насэр нацыяналізаваў Суэцкі канал. Ізраільскія войскі акупіравалі Сінайскае паўвостраў, але затым былі выведзены з яго. На Сінаі размясціліся міратворчыя сілы ААН.

Новая вайна (Шасцідзённая вайна) паміж Ізраілем і арабскімі краінамі ўспыхнула ў 1967 г. Кароль Іарданіі Хусейн і прэзідэнт Егіпта Насэр абвінавацілі Ізраіль у падрыхтоўцы нападу на Сірыю і выступілі з пагрозай «скінуць яго ў мора». Насэр увёў на Сінай 100-тысячную армію і дабіўся вываду адтуль міратворцаў ААН. У такіх умовах Ізраіль 5 чэрвеня 1967 г. нанёс удар па Егіпце і Сірыі, а затым і па Іарданіі. Егіпецкія войскі на Сінаі былі разгромлены, і праз

пяць дзён ізраільцяне дасягнулі Суэцкага канала. Таксама Ізраіль акупіраваў сірыйскія Галанскія вышыні і знаходзіўшыся пад уладай Іарданіі Заходні бераг ракі Іардан, уключаючы ўсходнюю частку Іерусаліма. Арабы страцілі 40 тыс. салдат, 900 танкаў, 400 самалётаў. Людскія страты Ізраіля склалі ўсяго 800 чалавек. Толькі разрыў дыпламатычных адносін СССР з Ізраілем і пагроза накіраваць на дапамогу арабам «добраахвотнікаў» прымусілі ізраільскую армію спыніць наступленне. Да таго ж яна ўжо дасягнула асноўнай мэты вайны — разграміла ўзброеныя сілы суседніх арабскіх краін. Спроба Егіпта і Сірыі ў кастрычніку 1973 г. (вайна «Суднага дня») узяць рэванш за папярэднія паражэнні скончылася няўдачай. Пасля першых поспехаў егіпецкія і сірыйскія войскі былі адкінуты ізраільцамі. Яны фарсіравалі Суэцкі канал, стварылі пагрозу захопу Каіра, а на сірыйскім фронце — Дамаска. Тады арабскія краіны ўвялі нафтавае эмбарга ў адносінах да заходніх краін, каб тыя прымусілі Ізраіль спыніць наступленне.

Пераканаўшыся ў бесперспектыўнасці вайны з Ізраілем, прэзідэнт Егіпта А. Садат вырашыў пайсці па шляху мірных перамоў. Пры пасрэдніцтве ЗША ў 1979 г. Егіпет і Ізраіль падпісалі мірны дагавор. Такая палітыка Егіпта была ўспрынята ў арабскім свеце як здрада агульнаарабскім інтарэсам, перш за ўсё інтарэсам арабаў-палесцінцаў. Увогуле, палесцінскае пытанне — цэнтральнае і найбольш складанае пытанне блізкаўсходняй праблемы. Яшчэ пасля вайны 1948—1949 гг. каля 900 тыс. палесцінцаў пакінулі свае землі і апынуліся ў становішчы бежанцаў. У 1964 г. была створана Арганізацыя вызвалення Палесціны (АВП), якая мела на мэце знішчэнне дзяржавы Ізраіль і стварэнне ў Палесціне толькі арабскай дзяржавы. АВП мела шматлікія ўзброеныя атрады, якія змагаліся супраць Ізраіля, выкарыстоўваючы і тэraryстычныя метады. Спачатку галоўныя базы АВП размяшчаліся ў Іарданіі. Пасля таго як у 1970 г. кароль Хусейн дамогся вываду палесцінскіх атрадаў, яны зрабілі сваёй асноўнай базай Ліван. Палесцінскія атрады прынялі актыўны ўдзел у грамадзянскай вайне, якая ўспыхнула ў гэтай краіне ў 1975 г. Яны таксама рабілі напады на паўночныя раёны Ізраіля. У адказ у 1982 г. ізраільская армія ўварвалася ў Ліван і дайшла да Бейрута. У канфлікт умяшалася Сі-

рыя. У выніку пятай араба-ізраільскай вайны АВП вымушана была вывесці свае атрады з Лівана, а Ізраіль больш чым на 20 гадоў акупіраваў паўднёвыя раёны Лівана, стварыўшы там «зону бяспекі».

Партыйна-дзяржаўная структура Ізраіля ў 1948—1977 гг. На першым этапе ізраільскай дэмакратыі ні адна з існаваўшых у краіне партый не атрымлівала абсалютнай большасці месцаў у кнэсеце, дамінаванне Працоўнай партыі Ізраіля (МАПАЙ) і яе спадчынніцы Партыі працы (Авода) было відавочным. Гэтыя левацэнтрысцкія партыі, якія рэгулярна, як правіла ў блоку з рэлігійнымі партыямі, фарміравалі ўрад краіны. Акрамя таго, пад кантролем гэтых партый знаходзіліся многія дзяржаўныя кампаніі, уплывовыя кібуцныя рухі (кібуц — сельскагаспадарчая камуна) і рухі пасяленцаў, а таксама Усеагульнае аб'яднанне рабочых — Гістадрут. Тым не менш у аснове палітычнага жыцця Ізраіля ляжалі прынцыпы шматпартыйнай дэмакратыі, гэта значыць рэгулярна праводзіліся ўсеагульныя выбары, існавала незалежная судовая сістэма, крытычна настроеная прэса, у цэлым выконваўся прынцып падзелу ўлад. Такім чынам, можна гаварыць аб існаванні ў Ізраілі дэмакратычнай формы кіравання ў першыя гады пасля набыцця краінай дзяржаўнай незалежнасці.

У выніку выбараў 1977 г. упершыню ў гісторыі краіны сацыялістычная партыя Авода страціла ўладу, а ўрад сфарміраваў блок «Лікуд» на чале з шматгадовым лідарам апазіцыі Менахемам Бегінам. Гэты палітычны пераварот («Маапах») у Ізраілі адзначыў пачатак другога этапу ізраільскага парламентарызму. З канца 1970-х гг. і да другой паловы 1990-х гг. палітычная сітуацыя ў краіне вызначалася суперніцтвам дамінуючых у «шырокім левым» і «шырокім правым» блоках двух вядучых партый — левацэнтрысцкай Партыі працы (Авода) і правацэнтрысцкага «Лікуда». Разыходжанні паміж гэтымі асноўнымі партыямі датычыліся іх падыходаў да рашэння галоўных праблем ізраільскага грамадства. Па-першае, адносна знешняй палітыкі і бяспекі (канцэпцыя «мір у абмен на тэрыторыі» левых супраць ідэі правых «мір у абмен на мір»). Па-другое, «сацыялістычнымі» і «рыначнымі» поглядамі на сацыяльна-эканамічную палітыку. Па-

трэцяе, грамадзянскія пытанні, уключаючы ўзаемаадносіны рэлігіі і дзяржавы, прытым, што большасць выбаршчыкаў абодвух партый выступала за захаванне «свецка-рэлігійнага статус-кво».

«Лікуд» знаходзіўся ва ўладзе ў 1977—1984 гг. і 1990—1992 гг. У кастрычніку 1983 г. урад Менахема Бегіна пайшоў у адстаўку з-за грамадскай крытыкі ў сувязі з Ліванскай вайной. На чале «Лікуда» і ўрада стаў Іцхак Шамір. У 1992—1996 гг. ва ўладзе быў урад Партыі працы на чале з Іцхакам Рабінам, а пасля яго гібелі ў маі 1995 г. — Шымонам Перэсам. У 1984—1990 гг. краінай кіравалі ўрады нацыянальнага адзінства, якія ўзніклі як вынік пагаднення дзвюх вядучых партый.

Грамадска-палітычнае развіццё краіны. 20 чэрвеня 1977 г. да ўлады ў Ізраілі прыйшоў урад на чале з М. Бегінам. А 20 лістапада 1977 г. А. Садат стаў першым кіраўніком арабскай краіны, які прыбыў у кнесет у Іерусалім, дзе яго выступленне выклікала фурор. Пры актыўным пасрэдніцтве ЗША, якія імкнуліся выкарыстаць сітуацыю для ўмацавання свайго статусу звышдзяржавы, у тым ліку і тую, што склалася і ў блізкаўсходнім рэгіёне, пачаліся ізраільска-егіпецкія перамовы, якія завяршыліся падпісаннем 17 верасня 1978 г. «рамачнага пагаднення» аб міры на Блізкім Усходзе, а 26 сакавіка 1979 г. — поўнамаштабнага мірнага дагавора паміж Ізраілем і Егіптам, першага падобнага пагаднення паміж яўрэйскай дзяржавай і якой-небудзь з арабскіх краін. У канцы 1978 г. узмацняецца крытыка ўрада М. Бегіна. На дэманстрацыях руху «Шалом ахшав» («Мір цяпер») рэгулярна гучаў лозунг «Скажам гэтаму ўраду не!». Прычынай маштабных антыўрадавых выступленняў была пачатая па рашэнні кабінета М. Бегіна 5 чэрвеня 1982 г. вайна ў Ліване, але факты сведчаць аб тым, што адразу пасля прыходу ўрада да ўлады пачалі гучаць патрабаванні яго адстаўкі са стараны руху «Мір цяпер». Адным з асноўных накірункаў дзейнасці арганізацыі стала барацьба з яўрэйскімі пасяленнямі на кантралюемых тэрыторыях і з рухам пасяленцаў у цэлым. У снежні 1978 г., калі Арыэль Шарон, будучы міністрам сельскай гаспадаркі, пачаў актыўна рэалізоўваць палітыку пасяленняў, рух «Шалом ахшав» стаў праводзіць розныя акцыі супраць

пасяленняў, якія будаваліся, а таксама супраць «правага» рэлігійна-сіянісцкага «Гуш эмунім» («Блок верных»). У выніку ў красавіку 1982 г. урад «Лікуда» на чале з М. Бегінам у рамках рэалізацыі ізраільска-егіпецкага мірнага дагавора ліквідаваў усе яўрэйскія пасяленні на Сінайскім паўвостраве, а ў жніўні 2005 г. урад «Лікуда» на чале з А. Шаронам разбурыў усе яўрэйскія пасяленні ў сектары Газа і Паўночнай Самарыі і прымусова эвакуіраваў іх жыхароў.

Пад націскам амерыканскай адміністрацыі ўрад «Лікуда» на чале з Б. Нэтаніяху прыняў 25 лістапада 2009 г. рашэнне аб замарожванні новага будаўніцтва ў пасяленнях Заходняга берага (Гўдзеі, Самарыі і Іарданскай даліны). Такім чынам, жорсткая пазіцыя ў адносінах да пасяленняў «Шалом ахшав», якую падтрымалі амерыканская адміністрацыя і еўрапейскія дзяржавы, не садзейнічала «працэсу ўрэгулявання».

23 ліпеня 1984 г. у Ізраіле ўпершыню адбыліся выбары ва ўмовах вядзення краінай баявых дзеянняў. Ні адзін з двух асноўных блокаў не меў неабходнай колькасці дэпутацкіх мандатаў для фарміравання кабінета сваімі сіламі і не карыстаўся падтрымкай дробных партый, якая б дазволіла хутка стварыць правячую кааліцыю. У такіх умовах значную падтрымку атрымала ідэя стварэння ўрада «нацыянальнага адзінства» з адначасовым удзелам і Партыі працы і «Лікуда». Перамовы лідараў Партыі працы і блока «Лікуд» працягваліся каля паўтара месяцы і прадэманстравалі імкненне абодвух бакоў увайсці ва ўрад. У выпрацаваным у выніку перамоў кааліцыйным пагадненні пытанне аб размеркаванні ўлады было вырашана наступным чынам. Пасаду прэм'ер-міністра на працягу першых двух гадоў павінен быў займаць Ш. Перэс, а І. Шамір — пасады намесніка прэм'ер-міністра і міністра замежных спраў. Потым на аснове ратацыі лідарам неабходна было памяняцца месцамі. Міністэрскія партфелі і па колькасці, і па ступені важнасці былі размеркаваны пароўну. Кааліцыйнае пагадненне было заснавана на чатырох прынцыпах: аздараўленне эканомікі краіны, вывад ізраільскіх войск з Лівана пры імкненні да забеспячэння бяспекі паўночных межаў, паляпшэнне ўзаемаадносін з Егіптам на аснове Кэмп-Дэвідскіх пагадненняў, усталяванне кантактаў з Іарданіяй у мэтах рашэння палесцінскага пытання. Партыі працы пагадзіліся з мерамі, якія прапаноўваў І. Шамір «па

забеспячэнні бяспекі паўночных ізраільскіх межаў», што прадугледжвалі захаванне ваеннай прысутнасці і кантролю над прыгранічнай тэрыторыяй Паўднёвага Лівана. Гэтыя меры прывялі да стварэння Зоны бяспекі Паўднёвага Лівана, якая праіснавала да 24 мая 2000 г. Па пытанні наладжвання сувязей з Іарданіяй была выпрацавана формула, заснаваная на далейшым развіцці перагаворнага працэсу шляхам падключэння Іарданіі да падрыхтаванага ў Кэмп-Дэвідзе рамачнага пагаднення. Стварэнне кааліцыйнага двухблокавага ўрада адкрыла новы этап у палітычным жыцці Ізраіля, які характарызаваўся нестабільнай раўнавагай паміж асноўнымі палітычнымі групамі.

13 ліпеня 1992 г. І. Рабін сфарміраваў кааліцыйны ўрад, у які ўвайшлі прадстаўнікі левых партый (Партыя працы, блок «МЕРЕЦ» і ўльтраартадаксальная сефардская партыя ШАС). Пасля выбараў 1992 г. пачаліся тайныя перамовы ізраільцяна і палесцінцаў, якія прывялі да падпісання ў Вашынгтоне Дэкларацыі аб прынцыпах палесцінска-ізраільскага ўрэгулявання ў верасні 1993 г. Наглядным індикатарам непапулярнасці палітычнага курсу ўрада сталі муніцыпальныя выбары, якія адбыліся 2 лістапада 1993 г. і падчас якіх муніцыпалітэт Тэль-Авіва застаўся пад кантролем «Лікуда». Поспех на муніцыпальных выбарах садзейнічаў кансалідацыі «Лікуда» і ўмацаванню ў партыі пазіцыі яго лідара Б. Нэтаніяху.

Урад Б. Нэтаніяху. У чэрвені 1996 г. падчас першых у гісторыі краіны прамых выбараў прэм'ер-міністра, Бін'ямін Нэтаніяху быў абраны новым прэм'ер-міністрам Ізраіля. На выбарах у кнесет Партыя працы атрымала на два мандата больш, чым «Лікуд», але гэта не мела вялікага значэння ва ўмовах прамых выбараў прэм'ер-міністра. Многія ў Ізраілі чакалі, што перамога Б. Нэтаніяху прывядзе да рэвізіі «пагадненняў Осла» і фактычнай адмовы Ізраіля ад далейшых перамоў з лідарамі АВП. Спачатку прэм'ер-міністр устрымліваўся ад кантактаў з Я. Арафатам, але ў кастрычніку 1996 г. сітуацыя змянілася. Б. Нэтаніяху адправіўся ў Газу і сустрэўся там з Я. Арафатам. Наступным крокам Б. Нэтаніяху стала падпісанне 17 студзеня 1997 г. Хеўронскага пратакола, на аснове якога большая частка горада Хеўрона, за выключэннем пячоры Махпела, дзе знаходзяцца ма-

гілы біблейскіх патрыярхаў і шэрага кварталаў з яўрэйскімі комплексамі пасяленняў, была аддадзена пад кантроль палесцінскай адміністрацыі. Гэтым лідар правага блоку пра-дэманстраваў немагчымасць дэнансаваць «пагадненні Осла».

Аднак апытанні насельніцтва ў 1990-х гг. паказвалі, што стварэнне незалежнай Палесцінскай дзяржавы падтрымлівалі не больш за 20—25 % грамадзян краіны (яўрэйскі соцыум). Каля 30 % выступалі за анексію ў той ці іншай форме тэрыторый Заходняга берага і Газы, а яшчэ каля 30 % — за прадастаўленне жыхарам гэтых тэрыторый той ці іншай формы аўтаноміі, якая б аднак не прывяла да набыцця дзяржаўнай незалежнасці. Б. Нэтаніяху пасля трох гадоў кіравання рашыўся на роспуск кнесета ва ўмовах незадавальнення грамадствам палітыкай яго кабінета. Ён аб'явіў пра датэрміновыя выбары ў маі 1999 г. і яўна пераацаніў свае пазіцыі, лічачы, што яго дасягненні ва ўнутранай палітыцы — значнае скарачэнне бюджэтнага дэфіцыту, падзенне інфляцыі з 12 % да 4 %, эфектыўная барацьба з тэрарызмам, а таксама жорсткі стыль у перагаворным працэсе — прынясуць яму новую перамогу. Але стыль кіраўніцтва і бясконцыя скандалы ва ўрадзе прывялі да паражэння Б. Нэтаніяху на выбарах. 17 мая 1999 г. за новага лідара Партыі працы Эхуда Барака прагаласавалі 56,1 % выбаршчыкаў, за Б. Нэтаніяху — 43,9 %.

Палітычнае развіццё Ізраіля ў 2000-х гг. Непопулярная палітыка, якую праводзіў Э. Барак, асабліва ў перамовах з палесцінцамі, і няздольнасць стрымліваць тэрор, які ўзмацніўся, прывялі да таго, што Авода пачала імкліва страчваць сваіх прыхільнікаў. Э. Барак падаў у адстаўку ў снежні 2000 г. У лютым 2001 г. у Ізраілі адбыліся датэрміновыя выбары кіраўніка ўрада, асаблівасць якіх заключалася ў тым, што ўпершыню ў гісторыі краіны прамым галасаваннем выбіраўся толькі прэм'ер-міністр, а выбары ў кнесет не праводзіліся. Прэм'ер-міністрам быў абраны А. Шарон, і ў сакавіку 2001 г. кнесет зацвердзіў урад, а пасля доўгіх спрэчак прыняў новы Асноўны закон аб урадзе, які адмяняў прамыя выбары кіраўніка ўрада. Намаганні ўрада Шарона былі накіраваны на забеспячэнне прыезду ў Ізраіль 1 млн яўрэяў. Прэм'ер-міністр лічыў, што паспяховае рашэнне іміграцыйнай задачы ўзмоцніць патэнцыял людскіх рэсурсаў, эканамічныя і ваенныя магчымасці дзяржавы, прыцягне новыя

інвестыцыі капіталу дыяспары. Таксама ізраільскім урадам заахвочвалася вывучэнне мовы іўрыт як у дыяспары, так і ў самім Ізраілі. Шарон аб'яўляе, што патрабуецца не толькі фінансавая і дыпламатычная падтрымка яўрэйскіх абшчын, але і агульныя намаганні ў галіне яўрэйскай адукацыі, выхавання і ўмацавання каштоўнасцей сіянізму, зварот да каштоўнасцей іўдаізму.

У Ізраілі ў 2002 г. адбыўся ўрадавы крызіс, і замест міністраў ад сацыялістычнай партыі Авода ў кабінет прыйшлі больш жорсткія правыя дзеячы. У гэты час адной з цэнтральных праблем у палітычным жыцці Ізраіля заставаліся яўрэйскія пасяленні на арабскіх землях. Іх утрыманне патрабавала вялікіх бюджэтных сродкаў. Жадаючым пабудаваць жыллё на палесцінскіх тэрыторыях выдаваліся пазыкі ў 20 тыс. долараў, кошт арэнды зямлі памяншаўся для іх на 69 %, на 7 % змяншаўся сярэдні падаходны падатак, а выплаты за дзіцячы сад ці школьную адукацыю скарачаліся на 90 %. Больш таго, урад размяркоўваў муніцыпалітэтам пасяленняў бюджэты, якія былі на 50 % вышэй, чым на тэрыторыі ўласна Ізраіля. У выніку многія ізраільцыяне пераязджалі на Заходні бераг і ў Газу, каб павысіць свой узровень жыцця. Рознагалоссі па пытанні аб пасяленнях і прывялі да выхаду з кабінета шэрага міністраў. Пасля выбараў 2003 г. А. Шарону ў выніку доўгіх і цяжкіх кансультацый удалося сфарміраваць урад нацыянальнага адзінства, у тым ліку з удзелам партыі Шынуў і Нацыянальна-рэлігійнай партыі. Упершыню з 1984 г. ва ўрад не ўвайшла рэлігійная партыя ШАС.

Палесцінская праблема. У другой палове 80-х гг. XX ст. адносіны паміж звышдзяржавамі палепшыліся, і гэта стварыла пэўныя спрыяльныя перадумовы для ўрэгулявання араба-ізраільскага канфлікту. Найбольш складанай на шляху да ўрэгулявання застаецца палесцінская праблема. У снежні 1987 г., пасля больш чым 20 гадоў ваеннай акупацыі, у сектары Газа і на Заходнім беразе р. Іардан успыхнула стыхійнае паўстанне, атрымаўшае назву першая «Інтыфада». Палесцінцы з усіх слаёў насельніцтва — моладзь, гандляры, працоўныя, жанчыны і дзеці — аб'ядналіся ў такіх акцыях, як масавыя дэманстрацыі, эکانамічныя байкоты, супраціўленне ўзіманню падаткаў і забастоўкі, пратэстуючы супраць ваеннай акупацыі сваіх зямель і патрабуючы прадастаўлення

нацыянальнай незалежнасці. З самага пачатку «Інтыфады» ізраільскія ўзброеныя сілы жорстка адрэагавалі на пратэсты, якія ў асноўным адбываліся ў форме выступленняў няўзброеных палесцінскіх дзяцей і падлеткаў, шпурляючых камяні ў ваеннаслужачых акупацыйных сіл. У перыяд з 1987 па 1993 г. звыш 1000 палесцінцаў былі забіты і дзясяткі тысяч паранены ў выніку жорсткага падаўлення няўзброеных пратэстаў. Тысячы палесцінцаў былі затрыманы, тысячы — пераведзены ў турмы Ізраіля, многія — дэпартаваны з палесцінскай тэрыторыі.

У лістападзе 1988 г. палесцінскі парламент у выгнанні абвясціў стварэнне дзяржавы Палесціна. Адначасова АВП заявіла, што яна прызнае рэзалюцыю ААН 1947 г., а гэта значыць — права Ізраіля на існаванне. Ізраільскія правячыя колы вылучылі формулу мірнага ўрэгулявання «мір у абмен на тэрыторыю». Здавалася, адкрываецца шлях да мірнага ўрэгулявання. Але ў 1990 г. С. Хусейн, захапіўшы Кувейт, заявіў, што яго галоўная мэта — знішчэнне Ізраіля. Лідар АВП Я. Арафат гораха падтрымаў іракскага дыктатара. Толькі пасля разгрому С. Хусейна ў пачатку 1991 г. палесцінцы выказалі гатоўнасць да перамоў з Ізраілем. Апошні, са свайго боку, доўга не хацеў ісці на перамовы з АВП, бо лічыў яе цалкам тэрарыстычнай арганізацыяй. Нягледзячы на ўсе цяжкасці, у кастрычніку 1991 г. пад патранажам звышдзяржаў адкрылася Мадрыдская міжнародная канферэнцыя па блізкаўсходнім ўрэгуляванні. У 1993 г. былі дасягнуты першыя пагадненні. АВП і Ізраіль узаемна прызналі адзін аднаго і дамовіліся аб стварэнні палесцінскага мясцовага самакіравання ў шэрагу раёнаў на Заходнім беразе р. Іардан і ў сектары Газа. У маі 1994 г. ізраільскія войскі пакінулі гэтыя раёны і кіраванне імі было перададзена ў рукі палесцінцаў. Актыўна развіваўся ізраільска-іарданскі перагаворны працэс. 25 ліпеня 1994 г. дзве краіны падпісалі Вашынгтонскую дэкларацыю (Хусейна—Рабіна), у якой заявілі аб імкненні да справядлівага міру на Блізкім Усходзе. Жорсткую пазіцыю ў адносінах да Ізраіля захавала Сірыя. У якасці перадумовы перамоў з Ізраілем яна вылучыла вяртанне Галанскіх вышынь, на што Ізраіль не пагаджаўся.

Стварэнне Палесцінскай Нацыянальнай Аўтаноміі. 28 верасня 1995 г. Ізраіль і АВП падпісалі «Часовае пагадненне»,

якое прадугледжвала вывад ізраільскіх войск з шасці гарадоў Заходняга берага, правядзенне там выбараў палесцінскай адміністрацыі і фарміраванне палесцінскіх паліцэйскіх сіл. Па сутнасці, гэта азначала стварэнне палесцінскай прадзяржавы — Палесцінскай Нацыянальнай Аўтаноміі (ПНА). ПНА — аўтаномная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка, якая кантралявала тэрыторыю сектара Газа і частку тэрыторыі Заходняга берага р. Іардан. Вышэйшым органам палесцінскага самаўпраўлення (да правядзення выбараў у аўтаноміі) з'яўлялася Палесцінская нацыянальная адміністрацыя, якая валодала як выканаўчымі, так і заканадаўчымі правамі. «Часовае пагадненне» было сустрэта ў штыкі экстрэмістамі як у АВП, так і ў Ізраілі. У выканкаме АВП адбыўся раскол, але Я. Арафату ўдалося дабіцца яго ўхвалы. «Традыцыяналісты» ў Ізраілі таксама абвінавацілі прэм'ер-міністра І. Рабіна ў «капітуляцыі перад тэрарыстамі». Пасля бурнай дыскусіі кнесет зацвердзіў пагадненне 5 кастрычніка 1995 г., хоць і мізэрнай большасцю. 4 лістапада 1995 г. прэм'ер-міністр І. Рабін быў забіты рэлігійным фанатыкам. «Часовае пагадненне» можна разглядаць як завяршэнне трэцяй стадыі Блізкаўсходняга канфлікту (1974—1995). Яна характарызавалася, з аднаго боку, спадам інтэнсіўнасці ваеннай канфрантацыі, а з другога — нарастаючай палітычнай актывізацыяй. Рэзка ўзрасла ўцягнутасць ЗША, правячыя кругі якіх узялі курс на развіццё працэсу мірнага ўрэгулявання Блізкаўсходняга канфлікту. Рашэнне гэтай задачы патрабавала адмовы ад аднабаковай падтрымкі Ізраіля.

У Ізраілі на выбарах у кнесет у 1996 г. перамог правы блок «Лікуд», а прэм'ер-міністрам краіны стаў Б. Нэтаніяху. Ён заняў жорсткую пазіцыю ў дачыненні да палесцінцаў, абвінаваціў АВП у актыўнай тэрарыстычнай дзейнасці. Для гэтага былі падставы, бо з сярэдзіны 1990-х гг. па Ізраілі пракацілася хваля тэрарыстычных актаў. Абстаноўка стала асабліва напружанай, калі ізраільскі ўрад у пачатку 1997 г. аб'явіў аб намеры пабудаваць яўрэйскі квартал у арабскай частцы Іерусаліма. Новы ўрад Ізраіля на чале з Э. Баракам, які атрымаў уладу ў маі 1999 г., пайшоў у ходзе перамоў на значныя саступкі АВП. Былі падпісаны пагадненні з АВП, якія датычыліся графіка вываду ізраільскіх войск і ліквідацыі шэрага яўрэйскіх пасяленняў. Але і такая тактыка не

прывяла да міру. У маі 2000 г. у горадзе Эйлаце на сустрэчы У. Клінтана, Э. Барака і Я. Арафата была зроблена спроба дабіцца «канчатковага ўрэгулявання» і нават выпрацаваны кампраміс па праблеме статусу Іерусаліма і вяртання палесцінскіх бежанцаў. Аднак дасягнутая дамоўленасць аказалася вельмі недаўгавечнай.

28 верасня 2000 г. лідар блока «Лікуд» — галоўнай палітычнай групойкі традыцыяналістаў — А. Шарон наведваў у суправаджэнні сваіх прыхільнікаў Храмавую гару ў цэнтры Іерусаліма, дзе знаходзіцца святая для іўдзеяў «Сцяна плачу», а таксама трэцяя па значэнні для мусульман мячэць Аль-Акса. Гэта акцыя была ўспрынята ісламістамі як публічная знявага ісламу, што і паслужыла падставай да пачатку другой «Інтыфады» («Інтыфада Аль-Акса»). У адрозненне ад першай яна хутка перарасла ва ўзброеную канфрантацыю з масіраваным выкарыстаннем дыверсантаў-смяротнікаў. «Інтыфада Аль-Акса» азначала канец палітычнай кар’еры Э. Барака, які пайшоў у адстаўку. У лютым 2001 г. прэм’ер-міністрам Ізраіля быў абраны А. Шарон, які пазіцыянаваў сябе як чалавека «жалезнай рукі», здольнага задушыць «Інтыфаду Аль-Акса». Кабінет А. Шарона зноў вярнуўся да жорсткай палітыкі ў дачыненні да палесцінцаў. На правядзенне Ізраілем шэрага ваенных аперацый супраць АВП, у тым ліку і з мэтай фізічнага знішчэння яе лідараў, палесцінцы адказалі хваляй тэрору. У такой сітуацыі Шарон вылучыў план вываду яўрэйскіх пасяленняў з сектара Газа.

Сітуацыя ў Палесцінскай Нацыянальнай Аўтаноміі ў 2000-я гг. У чэрвені 2002 г. з’яўляецца новая ініцыятыва (дарожная карта) па ўрэгуляванні палесцінскай праблемы, вылучаная групай каспонсараў мірнага ўрэгулявання ў складзе ЗША, Расіі, ЕС і ААН («квартэт»). Дадзеная ініцыятыва прадугледжвала паэтапнае (на працягу трох гадоў) стварэнне палесцінскай дзяржавы на тэрыторыі Заходняга берага р. Іардан і сектара Газа з наступным усталяваннем пастаянных межаў паміж імі і Ізраілем. А. Шарон падтрымаў ідэю «дарожнай карты», а Я. Арафат, пагадзіўшыся з ёй у прынцыпе, вылучыў цэлы шэраг агавораў. Зрыў графіка рэалізацыі «дарожнай карты» вымусіў ізраільскі ўрад прыступіць да аднабаковай рэалізацыі тых яе палажэнняў, якія датычыліся вываду ізраільскіх войск і ліквідацыі яўрэйскіх пася-

ленняў. У лістападзе 2004 г. Я. Арафат памёр. Махмуд Абас, які змяніў Я. Арафата на пасадзе кіраўніка ПНА, лічыўся больш памярковым палітыкам. Ён хоць і заявіў аб прыняцці «дарожнай карты» і нават прадпрыняў некаторыя крокі на шляху яе рэалізацыі, аднак не здолеў завяршыць гэты працэс. На парламенцкіх выбарах у палесцінскай аўтаноміі, якія адбыліся ў лютым 2006 г., узначалены ім рух «ФАТХ» пацярпеў паражэнне. Перамогу на іх атрымаў экстрэмісцкі «ХАМАС», які заявіў, што ні пра які кампраміс з Ізраілем не можа быць і гаворкі, і ён не лічыць сябе звязаным раней заключанымі пагадненнямі.

Пасля парламенцкіх выбараў, якія адбыліся ў сакавіку 2006 г. у Ізраілі, новы прэм'ер-міністр краіны Э. Ольмерт аб'явіў аб прадаўжэнні рэалізацыі плана «аднабаковага размежавання», у адпаведнасці з якім тэрыторыя Ізраіля будзе адгароджана ад ПНА бетоннай сцяной, а ізраільскія войскі выведзены з тэрыторыі палесцінскай аўтаноміі. Сцяна, сімвалізуючая «пастаянныя межы Ізраіля», у асноўным праходзіць па тым лініям перамір'я, якія былі ўсталяваны пасля першай араба-ізраільскай вайны 1948—1949 гг. Выключэнне складае толькі Іерусалім, які прадугледжваецца захаваць як «адзіную і непадзельную сталіцу Ізраіля», і анклаў на Заходнім беразе р. Іардан, дзе знаходзяцца асноўныя блокі яўрэйскіх пасяленняў. На сёняшні дзень палесцінская праблема яшчэ далёкая ад канчатковага ўрэгулявання.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Якое рашэнне ААН прыняла ў 1947 г. для вырашэння палесцінскай праблемы? 2. Вызначыце, якой была пазіцыя арабскіх краін па пытанні ўтварэння яўрэйскай дзяржавы. 3. Якімі былі вынікі шасцідзённай вайны 1967 г. для яе ўдзельнікаў? Апішыце ход вайны. 4. Якую мэту ставіла АВП і якія шляхі выбрала для яе дасягнення? 5. Назавіце найбольш уплывовыя партыі Ізраіля і вызначыце накірункі іх дзейнасці. 6. Вызначыце вынікі араба-ізраільскай вайны 1973 г. 7. Якая з арабскіх краін першай падпісала мірны дагавор з Ізраілем? Чаму? 8. Высветліце, якія задачы стаялі перад кааліцыйным урадам Ізраіля ў 80-х гг. XX ст. 9. У чым заключалася сутнасць Хеўронскага пратакола ўрада Нэтаніяху? 10. Ахарактарызуіце асноўныя накірункі дзейнасці ўрада Шарона. 11. Высветліце, якія шляхі рашэння палесцінскай праблемы былі вызначаны ў 80—90-я гг. XX ст. 12. Якую палітыку ў дачыненні да палесцінцаў праводзіў урад Нэтаніяху? Чаму? 13. Якія змены адбыліся ў яўрэйска-палесцінскіх адносінах падчас кіравання Э. Барака і А. Шарона?

§ 21. Карэйская вайна 1950—1953 гг.

Праблема аб'яднання Карэі

Раскол Карэі пасля Другой сусветнай вайны. Стварэнне дзвюх карэйскіх дзяржаў. У другой палове 1945 г. у канцы Другой сусветнай вайны, пасля чатырох дзесяцігоддзяў каланіяльнага кіраўніцтва, Карэя мела даволі выразную рэгіянальную эканамічную спецыялізацыю, у рамках якой істотнае развіццё атрымалі горназдабываючая вытворчасць і тыя галіны, якія былі неабходныя для ваенных мэт Японіі. Пераважная большасць прадпрыемстваў горназдабываючай і цяжкай індустрыі знаходзілася ў паўночнай частцы краіны і былі значна пашкоджаны ў ходзе баёў. У паўднёвай частцы Карэі, якая не мела карысных выкапняў, размяшчаліся асноўныя раёны вытворчасці сельгаспрадукцыі і прадпрыемствы лёгкай прамысловасці. Там пражывала большасць насельніцтва (дзе трэці агульнай колькасці).

Першапачаткова падзел Карэі на дзве часткі па 38-й паралелі быў задуманы як часовы, здзейснены для прадухілення сутыкненняў паміж савецкімі і амерыканскімі войскамі ў ходзе баёў з японцамі. Потым ён павінен быў абазначыць зоны адказнасці бакоў за нармалізацыю жыцця грамадзянскага насельніцтва і падрыхтоўку яго да самакіравання краінай. Аднак розныя падыходы ЗША і СССР да пасляваеннага ўладкавання свету, пачатак «халоднай вайны» і выкліканая ёю канфрантацыя паміж вялікімі дзяржавамі прывялі да ператварэння Карэйскага паўвострава на доўгія гады ў арэну саперніцтва двух палітычных лагераў.

Адразу пасля вызвалення Карэі нараўне з органамі самакіравання — народнымі камітэтамі — сталі ўзнікаць шматлікія палітычныя партыі і грамадскія арганізацыі. У Паўночнай Карэі найбольшую актыўнасць праявілі камуністы, якія ўжо ў кастрычніку 1945 г. аб'ядналіся ў Працоўную партыю Карэі (ППК). На працягу 1946 г. на поўначы былі прыняты і праведзены ў жыццё законы аб зямельнай рэформе, нацыяналізацыі прамысловасці, сувязі, банкаў, транспарту, а таксама знешняга гандлю, пра раўнапраўе жанчын і інш.

Гэтыя крокі, асабліва пераразмеркаванне зямлі, аказалі моцны ўплыў на насельніцтва Паўднёвай Карэі, дзе ўсё кі-

раўніцтва па-ранейшаму знаходзілася ў руках Амерыканскай ваеннай адміністрацыі (АВА), якая ўстрымлівалася ад правядзення рэформ. На Поўдні сталі нарастаць антыамерыканскія настроі. Таму ў маі 1948 г. у Паўднёвай Карэі былі праведзены выбары ў Нацыянальны сход, абвешчана стварэнне дзяржавы Рэспубліка Карэя, прынята канстытуцыя і абраны прэзідэнт краіны — Лі Сын Ман. Сталіцай рэспублікі застаўся Сеул. У якасці кроку ў адказ на поўначы ў жніўні 1948 г. прайшлі выбары ў Вярхоўны народны сход (ВНС) Карэі. Ім быў наданы ўсекарэйскі характар дзякуючы ўдзелу шэрага прадстаўнікоў насельніцтва Паўднёвай Карэі. Першая сесія ВНС абвясціла 9 верасня 1948 г. стварэнне Карэйскай Народна-Дэмакратычнай Рэспублікі (КНДР) на чале з Кім Ир Сэнам, сталіцай новай дзяржавы стаў Пхеньян. Па просьбе ўрада КНДР Савецкі Саюз вывеў з яе тэрыторыі свае войскі.

Вайна 1950—1953 гг. З'яўленне дзвюх карэйскіх дзяржаў, кожная з якіх абвясціла сябе адзіна законнай і прэтэндуючай на ўсю тэрыторыю Карэі, аб'ектыўна стварала перадумовы для канфлікту паміж імі. 38-я паралель стала месцам пастаянных узброеных сутычак. Кіраўніцтва КНДР, заручыўшыся падтрымкай І. Сталіна, вырашыла ваенным шляхам дабіцца аб'яднання Карэі ў рамках сацыялістычнай дзяржавы. 25 чэрвеня 1950 г. войскі КНДР уварваліся на тэрыторыю Рэспублікі Карэя. Савет Бяспекі ААН прыняў рэзалюцыю, якая абвешчала КНДР агрэсарам. На дапамогу Рэспубліцы Карэя як ахвяры агрэсіі накіроўваліся войскі ААН, аснову якіх складаў ваенны кантынгент ЗША.

Баявыя дзеянні праходзілі з пераменным поспехам. Спачатку войскі КНДР захапілі амаль усю тэрыторыю Паўднёвай Карэі за выключэннем Пусанскага плацдарма. У верасні 1950 г. прыбыўшыя на паўвостраў войскі ЗША і іх саюзнікаў перайшлі ў наступленне і занялі большую частку Паўночнай Карэі. Каб не дапусціць ваеннага паражэння рэжыма Кім Ир Сэна, СССР прыслаў сваіх ваенных спецыялістаў і лётчыкаў для падтрымкі паўночнакарэйскай арміі. У кастрычніку 1950 г. цэлыя дывізіі кітайскіх «народных добраахвотнікаў» таксама прыйшлі на дапамогу КНДР. Да канца 1950 г. кааліцыйная армія вымушана была адступіць да 38-й паралелі, уздоўж якой у далейшым вялася бязлітас-

ная пазіцыйная вайна. 27 ліпеня 1953 г. было заключана пагадненне аб перамір'і ў Карэі.

Усталяванне ў КНДР рэжыму асабістай улады Кім Ір Сэна. Кім Ір Сэн, стаўшы на чале КНДР, дастаткова хутка змог забяспечыць сабе дыктатарскую ўладу. Ён выкарыстаў тыповыя метады таталітарнага рэжыму, да якіх дадаваліся ўсходне-дэспатычныя традыцыі і культ сацыяльнай дысцыпліны сярод насельніцтва. Спярша былі дасягнуты поспехі ў аднаўленні гаспадаркі, ішло назапашванне патэнцыялу для хуткага далейшага развіцця, ажыццяўлялася культурная рэвалюцыя, якая адкрыла доступ шырокім народным масам да адукацыі. У 1960-х гг. Поўнач апырэджаваў Поўдзень у галіне эканомікі па ўсіх асноўных паказчыках, што актыўна выкарыстоўвалася ў прапагандзе і ўплывала на настрой насельніцтва ў дзвюх дзяржавах. Але гэтыя дасягненні шмат у чым былі звязаны з бязвыплатнай дапамогай СССР і іншых сацыялістычных краін. У 1960 г. прадпрыемствы, пабудаваныя ці пераабсталяваныя пры тэхнічным садзейнічанні СССР, давалі 40 % усёй вытворчасці электраэнергіі, 51 % — чыгуну, 53 % — коксу, 90 % — аміячнай салеты, 67 % — баваўняных тканін.

У сярэдзіне 1960-х — пачатку 1970-х гг. адбылося «пахаладанне» ў савецка-карэйскіх адносінах у выніку імкнення аберагчы культ Кім Ір Сэна ад распаचाўшыхся ў СССР працэсаў дэмакратызацыі. Акрамя таго, распрацаваная Кім Ір Сэнам ідэалогія чучхе заклікала карэйцаў рабіць стаўку на ўласныя сілы і ісці сваім адметным шляхам пры будаўніцтве сацыялізму пад кіраўніцтвам «вялікага правадыра». Было нават уведзена «чучхейскае летазлічэнне», пачатак якога ўзыходзіць да 1912 г., калі нарадзіўся Кім Ір Сэн, а 15 красавіка, дзень яго нараджэння, быў афіцыйна абвешчаны «днём Сонца». Рэзкае змяншэнне савецкай дапамогі выклікала замаруджванне тэмпаў эканамічнага росту КНДР. Характэрнай асаблівасцю ўнутрыпалітычнага жыцця КНДР з другой паловы 1970-х гг. стала паступовае вылучэнне на партыйныя і дзяржаўныя пасады ў адпаведнасці з ідэямі чучхе старэйшага сына Кім Ір Сэна — Кім Чэн Іра як пераемніка правадыра. У 1980-я гг. па атрыманых правах і паўнамоцтвах Кім Чэн Ір стаў другім чалавекам у партыйна-дзяржаўнай іерархіі.

КНДР у 1990—2000-х гг. Моцны ўдар па эканоміцы КНДР нанеслі распад СССР і ўсяго сацыялістычнага лагера. У рэспубліку з канца 1980-х гг. назіраецца скарачэнне, а потым і падзенне тэмпаў эканамічнага росту, праявіліся крызісныя з’явы ў шматлікіх галінах народнай гаспадаркі. У 1994 г. узровень ВВП панізіўся на 1,8 %, а ў 1995 г. на 4,6 %. Транспарт у паўночна-карэйскіх гарадах амаль што адсутнічаў. Рух насельніцтва быў абмежаваны. Эканамічная палітыка грунтавалася на цэнтралізаваным планаванні. Пераважала маральна-палітычнае стымуляванне. З 1984 па 1996 г. вытворчасць збожжа скарацілася з 10 млн да 2,5 млн тон. Захоўваецца сістэма нарміраванага забеспячэння насельніцтва харчаваннем і таварамі народнай гаспадаркі па мінімальным патрэбах. Так, нормай сярод насельніцтва краіны з’яўляецца выдача па картках (50 кг капусты і 100 кг рысу ў год) і зарплата ў 1—2 долары ў месяц (100—200 вон) — па дадзеных на 1999 г. У 1995 г. узровень сукупнага даходу на душу насельніцтва скараціўся да 239 долараў ЗША, што ў тры разы менш за паказчыкі 1990 г. (910 долараў). Урад краіны вымушаны быў звярнуцца за дабрачыннай падтрымкай да міжнароднага супольніцтва. У канцы 1990-х гг. у вёсках Паўночнай Карэі пачалі стварацца невялікія вытворчыя групы пучжо, пабудаваныя па сямейным прынцыпе. Гэтым групам дазвалялася прадаваць лішкі прадукцыі, вырабленай зверху нормы.

Смерць Кім Ир Сэна ў ліпені 1994 г. і пераход улады да яго старэйшага сына прадэманстравалі трываласць створанай партыйна-дзяржаўнай сістэмы. Новае кіраўніцтва КНДР важнейшай гарантыяй захавання існуючай сацыяльна-палітычнай сістэмы лічыла ўмацаванне ўзброеных сіл. На ўтрыманне адной з самых магутных у рэгіёне арміі і на правядзенне работ па стварэнні ядзернай зброі і ракет накіроўвалася асноўная маса бюджэтных сродкаў. У 1997 г., пасля завяршэння трохгадовай жалобы па Кім Ир Сэну, Кім Чэн Ир афіцыйна ўзначаліў Працоўную партыю Карэі. З 1991 г. ён з’яўляўся Вярхоўным галоўнакамандуючым Карэйскай Народнай Арміі. У 1998 г. да Кім Чэн Ира афіцыйна перайшла ўся паўната ваеннай улады ў краіне: 9 верасня таго ж года I сесія Вярхоўнага Народнага Сходу 10-га склікання выбрала яго на пасаду старшыні Дзяржаўнага камітэта абароны.

5 верасня 1998 г. была прынята новая канстытуцыя КНДР, у якой з артыкула 92, вызначаўшага асноўныя функцыі Вярхоўнага Народнага Сходу, былі выключаны палажэнні пра выбары і адкліканне прэзідэнта, а таксама ўсе іншыя артыкулы, якія звязаны з дзейнасцю прэзідэнта КНДР. Тым самым улада прэзідэнта не толькі фактычна, але і юрыдычна стала пажыццёвай і не абмежаванай.

Поспехі ў развіцці ракетна-ядзернага патэнцыялу Паўночнай Карэі выклікалі занепакоенасць міжнароднай супольнасці. У ходзе перамоў паміж КНДР і ЗША ў 1996 г. была дасягнута дамоўленасць, што Паўночная Карэя пагаджаецца на кантроль з боку МАГАТЭ ў абмен на амерыканскую дапамогу ў стварэнні рэактараў, якія выключаюць магчымасць атрымання ядзернага плутонію. Паўднёвая Карэя абяцала прыняць удзел у ажыццяўленні дадзенага праекта разам з ЗША. Пасля 1997 г. актывізаваўся дыялог паміж дзвюма карэйскімі дзяржавамі. У 2000 г. адбылося падпісанне расійска-паўночнакарэйскага дагавора аб дружбе і супрацоўніцтве, адбыўся візіт прэзідэнта У. Пуціна ў КНДР, а ў 2001 г. — візіт Кім Чэн Іра ў Расію.

У сакавіку 2009 г. Кім Чэн Ир прыняў удзел у нацыянальных выбарах. Ён быў аднагалосна абраны ў парламент КНДР, Вярхоўны Народны Сход, а ў красавіку таго ж года быў зацверджаны на пасадзе старшыні Нацыянальнага камітэта абароны краіны. 15 студзеня 2009 г. Кім Чэн Ир афіцыйна абвясціў сына Кім Чэн Ына сваім спадчыннікам. Саветнікам будучага кіраўніка Карэі лідар краіны прызначыў Чан Сон Тхэка, які быў уплывовай фігурай у карэйскім дзяржапараце. 17 снежня 2011 г. Кім Чэн Ир памёр ад сардэчнага прыступу. Пераемнікам стаў яго малодшы сын Кім Чэн Ын.

Яго ўнутраная палітыка ў першыя гады кіравання краінай вызначалася шырокім выкарыстаннем рэпрэсій з мэтай умацавання сваёй улады. Былі рэпрэсіраваны некалькі дзясяткаў чыноўнікаў і ваенных высокага рангу, у тым ліку дзядзька Кім Чэн Ына Чан Сон Тхэк. Новы кіраўнік КНДР актывізаваў ядзерную і ракетную праграмы, пайшоў на парушэнне шэрага рэзалюцый ААН па гэтай праблеме. Зноў пагоршыліся адносіны з Паўднёвай Карэяй. У 2013 г. Кім Чэн Ын разарваў дагавор аб ненападзенні і пагражаў ёй і ЗША прымяненнем ядзернай зброі.

Рэжым Лі Сын Мана ў Рэспубліцы Карэя. Эканамічныя рэформы. У 1950 г. урад Лі Сын Мана пачаў ажыццяўляць зямельную рэформу: у памешчыкаў выкупаліся лішкі зямлі (звыш 3 га), якія размяркоўваліся паміж сялянамі. Зямлю атрымалі каля 950 тыс. сялянскіх гаспадарак за плату ў памеры 150 % кошту сярэдняга гадавога прыбытку ад продажы ўраджаю. Гэта прывяло да змякчэння сацыяльных супярэчнасцей у вёсцы, прыцягненню заможнай часткі сялян на бок урада. Паскорылася ператварэнне памешчыкаў і заможных сялян у капіталістычных прадпрыемстваў.

Вялікае значэнне для развіцця эканомікі меў прыток амерыканскіх капіталаў. Карпарацыі ЗША перамяшчалі ў Паўднёвую Карэю вытворчасць, бо тут мелася танная рабочая сіла, адсутнічалі абмежаванні на працягласць рабочага дня, былі забаронены забастоўкі. Усё гэта забяспечвала ўзровень аплаты працы ў 9 разоў ніжэйшы, чым у ЗША, і ў 5 разоў ніжэйшы, чым у Японіі. Шырокую эканамічную экспансію ў Паўднёвай Карэі ажыццяўляў таксама японскі капітал. У аснову сваёй эканамічнай палітыкі ўрад Паўднёвай Карэі паклаў нарошчванне экспарту. Для заваявання сусветных рынкаў РК выкарыстоўвала таннасць сваёй рабочай сілы. Асноўную частку экспарту складалі тавары лёгкай прамысловасці, вытворчасць якіх патрабавала вялікіх затрат фізічнай працы. Па меры развіцця прамысловасці структура экспарту змянялася. У 1970-я гг. галоўную ролю ў ім адыгрывала прадукцыя цяжкай прамысловасці. Найважнейшым кірункам эканамічнай палітыкі стала стварэнне моцных фінансава-прамысловых груп, якія пры падтрымцы дзяржавы наладзілі сучасную вытворчасць і актыўна пранікалі на сусветныя рынкі.

Прыток замежных капіталаў і навішых тэхналогій у спалучэнні з умелым кіраўніцтвам і высокай ступенню эксплуатацыі рабочых стымуляваў высокі рост вытворчасці, які складаў у 1970—1980-х гг. у сярэднім 8,5 % штогод. Паўднёвая Карэя выйшла на перадавыя пазіцыі па выпуску электронікі, аўтамабіляў, іншых вырабаў, якія валодалі высокай канкурэнтаздольнасцю. Карэю называюць «маленькай Японіяй», адным з «чатырох драконаў» новых індустрыяльных краін разам з Сінгапурам, Тайванем і Ганконгам. Да 1983 г.

аб'ём ВВП дасягнуў 75 млрд долараў ЗША, экспарт перавысіў 23,2 млрд долараў.

Палітычнае развіццё РК адбывалася ва ўмовах аўтарытарнага рэжыму. У 1954 г. Лі Сын Ман дабіўся ўнясення папраўкі ў канстытуцыю, якая надзяляла прэзідэнта шырокімі паўнамоцтвамі. Былі прыняты законы, якія дазвалялі падаўляць апазіцыю. У такіх умовах адбыліся прэзідэнцкія выбары 1956 г. Была абвешчана перамога Лі Сын Мана, як і на наступных выбарах 1960 г. Тады апазіцыя арганізавала масавыя дэманстрацыі. 27 красавіка 1960 г. Лі Сын Ман падаў у адстаўку. 16 мая 1961 г. адбыўся ваенны пераварот, і ўсталявалася новая дыктатура генерала Пак Чжон Хі. У пачатку 1970-х гг. папулярнасць прэзідэнта падае. Узмацняецца галоўная апазіцыйная сіла — Народна-дэмакратычная партыя на чале з Кім Дэ Чжунам. 17 кастрычніка 1972 г. прэзідэнт увёў ваеннае становішча. 21 лістапада 1972 г. уступіла ў сілу новая канстытуцыя, якая мела антыдэмакратычны характар. 26 кастрычніка 1979 г. Пак Чжон Хі быў забіты людзьмі з уласнага акружэння. Да ўлады прыходзіць генерал Чон Ду Хван.

У сярэдзіне 1980-х гг. Чон Ду Хван пачаў дэмакратызацыю краіны. Змены ў палітычным жыцці былі звязаны ў многім з развіццём эканомікі РК. На пачатковым этапе індустрыялізацыі моцная аўтарытарная ўлада забяспечвала грамадскую стабільнасць, што станоўча адбілася на эканоміцы. У выніку эканамічнага «цуда» быў забяспечаны рост даходаў насельніцтва, і цяпер сацыяльная стабільнасць магла быць дасягнута без рэпрэсій. У 1980-я гг. ужо меўся моцны сярэдні клас, для якога дэмакратычныя правы і свабоды мелі вялікую каштоўнасць.

Чон Ду Хван лічыў неабходным плаўна рухацца па шляху дэмакратызацыі. Ён заявіў, што дэмакратычныя папраўкі ў канстытуцыю будуць унесены толькі пасля Алімпіяды 1988 г., якая пройдзе ў Сеуле. Супраць гэтага выступіла не толькі апазіцыя, але і блізкі папалечнік прэзідэнта генерал у адстаўцы Ро Дэ У, які з'яўляўся кандыдатам у прэзідэнты ад правячай Дэмакратычнай партыі справядлівасці. Па яго ініцыятыве на рэферэндуме 27 кастрычніка 1987 г. была прынята новая канстытуцыя РК. Яна абмежавала тэрмін прэзідэнцкіх паўнамоцтваў пяццю гадамі, звужала ўладу прэ-

зідэнта. На прэзідэнцкіх выбарах 16 снежня 1987 г. перамог Ро Дэ У. Ён прадоўжыў палітыку дэмакратызацыі, дабіўся змяншэння ўплыву ваенных на палітычнае жыццё краіны. У студзені 1990 г. пры актыўным удзеле Ро Дэ У была створана Дэмакратычная ліберальная партыя (з 1991 г. існавала яшчэ і Дэмакратычная партыя), якая адразу набрала абсалютную большасць галасоў у парламенце і праводзіла ў ім курс прэзідэнта. У знешняй палітыцы былі нармалізаваны адносіны з СССР і іншымі сацыялістычнымі краінамі. Дзякуючы гэтаму Рэспубліка Карэя адначасова з КНДР у верасні 1990 г. была прынята ў ААН.

Прыход да ўлады Кім Ен Сама. У 1992 г. Ро Дэ У на пасадзе прэзідэнта змяніў Кім Ен Сам, які прадстаўляў тую ж Дэмакратычную ліберальную партыю. Прыйшоўшы да ўлады Кім Ен Сам перш за ўсё паспрабаваў закрыць шлях у палітыку розным сілавым структурам. Так, быў выдадзены «Закон пра забарону ўмяшання ў палітыку Праўлення планавання бяспекі дзяржавы» і «Закон пра забарону ўдзелу ў палітычнай дзейнасці ваенным». Упершыню за доўгія гады была знята забарона на свабоднае перамяшчэнне грамадзян па вуліцы перад прэзідэнцкім палацам. Для павышэння ўзроўню канкурэнтаздольнасці паўднёва-карэйскіх тавараў на сусветным рынку ўрад прыкладаў нямала намаганняў для абмежавання заробтнай платы і праводзіў палітыку замарожвання цэн. У гады прэзідэнцтва Кім Ен Сама ў эканоміцы назіраліся станоўчыя тэндэнцыі: узровень прыросту вытворчасці склаў ад 5,0 % да 9 % у розныя гады. 27 чэрвеня 1995 г. прайшлі чацвёртыя выбары ў мясцовыя заканадаўчыя органы, што сведчыла пра далейшае ўзмацненне самастойнасці ў сістэме мясцовага самакіравання. Аднак не ўсё ў палітычным і эканамічным жыцці краіны ў гады прэзідэнцтва Кім Ен Сама было паспяховым. Крызіс улады прэзідэнта Карэі прыйшоўся на 1995 г., калі па абвінавачванні ў карупцыйных дзеяннях былі арыштаваны відныя дзеячы Паўднёвай Карэі.

Эканамічная сітуацыя ў краіне, якая паступова пагаршалася, прывяла да таго, што ў 1997 г. пачаўся фінансава-эканамічны крызіс, які атрымаў назву «эпохі Міжнароднага валютнага фонду». За першыя тры месяцы 1997 г. курс паўднёвакарэйскай валюты знізіўся з 840 да 900 вон за 1 долар

ЗША. Летам 1997 г. абанкруцілася карпарацыя «Ханбо». У канцы 1997 г. вона канчаткова абвалілася. Адначасова з абвалам нацыянальнай валюты пачалі разарацца дробныя прадпрыемствы і некаторыя буйнейшыя карпарацыі, напрыклад аўтамабільны канцэрн «КІА-Мотарс». Сярод прычын разарэння канцэрнаў паўднёвакарэйскія эканамісты называлі: штучную падтрымку ўрадам Кім Ен Сама нерэнтабельных карпарацый і банкаў; празмернае прыцягненне карпарацыямі кароткатэрміновых замежных пазык; празмерныя інвестыцыі буйных карпарацый і іх імкненне пашырыць сферу эканамічнай дзейнасці. Рост цэн на ўвазную сыравіну прывёў да закрыцця шэрага дробных і сярэдніх прадпрыемстваў. У краіне рэзка павысіўся ўзровень беспрацоўя.

Паўднёвая Карэя ў перыяд прэзідэнства Кім Дэ Чжун. Менавіта ў самы пік крызісу 18 снежня 1997 г. у краіне прайшлі чарговыя прэзідэнцкія выбары. Перамогу атрымаў Кім Дэ Чжун. Гэта быў першы ў гісторыі Рэспублікі Карэя выпадак, калі ў выніку прэзідэнцкіх выбараў улада перайшла да апазіцыі. Праблему аб'яднання краіны Кім Дэ Чжун разглядаў на падставе трох галоўных прынцыпаў: Рэспубліка Карэя выступае супраць любых ваенных правакацый; яна не мае намеру наносіць якую-небудзь шкоду ці паглынаць Паўночную Карэю; будзе прадпрымаць намаганні для развіцця супрацоўніцтва паміж Паўднёвай і Паўночнай Карэяй.

1998 г. стаў для Рэспублікі Карэя самым цяжкім. У 1998 г. аб'ём ВВП скараціўся да ўзроўню 1992—1993 гг. Узровень беспрацоўя вырас у 3 разы, а ВУП зменшыўся на 6,9 %. Для пераадолення фінансава-эканамічнага крызісу была абвешчана кампанія «па зборы», гэта значыць продажу дзяржаве па нізкіх фіксаваных цэнах золата і серабра, а таксама кампанія за эканомнае спажыванне прадметаў масавага попыту. Урад звярнуўся да Міжнароднага валютнага фонду і Міжнароднага банка рэканструкцыі і развіцця з просьбай аб прадастаўленні крэдыту для павелічэння дзяржаўнага валютнага фонду да ўзроўня 68 млрд долараў. Праводзілася палітыка пашырэння правоў замежных інвестараў з мэтай прыцягнення іх капіталаў. Была пастаўлена задача рэканструкцыі эканомікі праз абмежаванне дзейнасці буйных карпарацый, ліквідаваліся неэфектыўныя прыватныя банкі, сталі больш актыўна прыватызавацца дзяржаўныя прадпры-

емствы. У той жа час дзяржава захавала традыцыйна высокі ўзровень кантролю за эканомікай і здолела стабілізаваць спажывецкія цэны. Былі значна скарачаны расходы на дзяржаўны апарат. У выніку ўсіх гэтых мер з мая 1998 г. пачаўся рост замежных інвестыцый, з лістапада 1998 г. стаў павялічвацца паўднёвакарэйскі экспарт, а да першага паўгоддзя 1999 г. быў дасягнуты паказчык эканамічнага росту ў 7,3 %.

Летам 2000 г. прэзідэнт Кім Дэ Чжун, які ўжо даўно прапаноўваў праводзіць у адносінах з Поўначчу «палітыку сонечнага цяпла», наведваў КНДР. З 13 па 15 чэрвеня 2000 г. адбыўся візіт паўднёвакарэйскага прэзідэнта ў Пхеньян. У жніўні 2000 г. быў арганізаваны адначасовы візіт членаў «падзеленых сем'яў» у Сеул і Пхеньян. У верасні пачалася праца па ўз'яднанні чыгуначных дарог Рэспублікі Карэя і КНДР. З другой паловы 2000-х гг. пачаліся рэгулярныя сустрэчы дэлегацый Поўначы і Поўдня для рашэння эканамічных пытанняў, праблемы дэмаркацыйнай лініі і дэмілітарызаваанай зоны. У 2007 г. КНДР і Рэспубліка Карэя дамовіліся ператварыць спрэчныя воды Жоўтага мора ў сумесную зону міра і супрацоўніцтва.

Новы палітычны курс Рэспублікі Карэя. У лютым 2008 г. прэзідэнтам краіны ад былой Дэмакратычнай ліберальнай партыі, якая яшчэ ў 1997 г. была перайменавана ў Партыю вялікай краіны (Ханарадан), быў абраны Лі Мэн Бак. Правячая партыя стаіць на кансерватыўных пазіцыях і, як і прадстаўляючы яе прэзідэнт, выступала за развіццё ў Рэспубліцы Карэя рыначнай эканомікі пры мінімальным дзяржаўным умяшанні ў эканамічныя працэсы. Лі Мэн Бак абнародаваў «Праграму 7—4—7», якая прадугледжвала штогадовы рост ВУП на 7 % і ўваходжанне краіны ў лік 7 вядучых эканомік свету.

19 снежня 2012 г. адбыліся чарговыя прэзідэнцкія выбары ў Паўднёвай Карэі. Упершыню прэзідэнтам краіны была абрана жанчына Пак Кын Хэ, лідар Партыі новых рубяжоў (Сэнуры), у якую ў 2012 г. была перайменавана Партыя вялікай краіны. Пак Кын Хэ абвясціла курс на развіццё больш сацыяльна-арыентаванай дзяржавы, што сведчыла аб зруху Партыі новых рубяжоў у бок цэнтрызму. Асноўнай апазіцыйнай сілай выступіла Аб'яднаная дэмакратычная партыя,

якая стаіць на ліберальных пазіцыях. Фактычна ў Рэспубліцы Карэя склалася двухпартыйная сістэма.

Адносіны паміж двума Карэямі застаюцца напружанымі. Так, пасля таго як паўднёвакарэйскі карвет «Чхонан» затануў у Жоўтым моры ў сакавіку 2010 г., Рэспубліка Карэя абвінаваціла ў гібелі карабля КНДР. Пхеньян адмаўляў сваю прыналежнасць да гэтай трагедыі. Былі перарваны намеціўшыся раней кантакты і спынена выкананне заключаных пагадненняў.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. Назавіце прычыны і наступствы падзелу Карэйскага паўвострава на дзве самастойныя дзяржавы. 2. Якія вы можаце вызначыць прычыны Карэйскай вайны 1950—1953 гг.? 3. Ахарактарызуйце ўдзел іншых дзяржаў у вайне 1950—1953 гг. 4. Якімі былі вынікі Карэйскай вайны? 5. Параўнайце сацыяльна-эканамічнае развіццё Паўночнай Карэі і Паўднёвай Карэі ў другой палове XX ст. 6. Ахарактарызуйце палітычны рэжым, які склаўся ў КНДР. 7. Вызначыце, пра што сведчыць факт перадачы ўлады пасля смерці Кім Ір Сэна яго сыну: пра пераёмнасць, захаванне традыцыйнага грамадства ці пра трываласць пазіцый створанай у Паўночнай Карэі партыйна-дзяржаўнай сістэмы. 8. Чаму карпарацыі ЗША перамяшчалі сваю вытворчасць на тэрыторыю Рэспублікі Карэя? Свой адказ абгрунтуйце. 9. Чым характарызавалася палітычная сітуацыя ў Рэспубліцы Карэя да пачатку 1980-х гг.? 10. Якія прычыны пераходу Рэспублікі Карэя да дэмакратыі вы можаце назваць? Як гэты пераход адбываўся? 11. Ахарактарызуйце сацыяльна-эканамічную і палітычную сітуацыю ў Рэспубліцы Карэя ў канцы XX — пачатку XXI ст.

§ 22. В'етнам. Праблема аб'яднання краіны

Стварэнне Дэмакратычнай Рэспублікі В'етнам. Да 1975 г. на поўначы В'етнама ўзнікла сацыялістычная дзяржава, а на поўдні спачатку пад « апекай » Францыі, а потым ЗША прадпрымаліся спробы пабудаваць капіталістычную дзяржаву. У момант сыхода Японіі асабліва трывалымі апынуліся пазіцыі кіраўніцтва Лігі незалежнасці В'етнама (В'етмінь) на чале з лідарам Камуністычнай партыі Індакітая (КПІ) Хо Шы Мінам. 2 верасня 1945 г. было абвешчана стварэнне незалежнай Дэмакратычнай Рэспублікі В'етнам (ДРВ), прайшлі выбары ў Нацыянальны сход, была прынята канстытуцыя, якая замацавала рэспубліканскую форму кіравання і

асноўныя правы і свабоды грамадзян. Прэзідэнтам ДРВ быў абраны Хо Шы Мін.

У канцы верасня 1945 г. Францыя пасылае ў В'етнам свае войскі, якія пры падтрымцы англічан захапілі сталіцу Сайгон, а потым і ўвесь поўдзень краіны. У гэтых умовах Хо Шы Мін і яго прыхільнікі, жадаючы пашырыць сваю сацыяльную базу, стварылі новую арганізацыю — Лігу Льен Вьет, куды нараўне з в'етмінаўцамі ўвайшлі нацыяналістычна настраеныя прадстаўнікі буржуазіі поўначы. У снежні 1946 г. Францыя пачала ваенныя дзеянні супраць ДРВ, якія доўжыліся 8 гадоў. Спачатку поспех быў на баку французаў, але пасля прыняцця Хо Шы Мінам тактыкі зацяжной партызанскай вайны ў горнай мясцовасці і джунглях ініцыятыва перайшла да камуністаў. Тады, імкнучыся зноў авалодаць сітуацыяй, Францыя абвясціла пра стварэнне «Дзяржавы В'етнам» на поўдні краіны, якую прызналі ЗША, Англія і шэраг іншых капіталістычных дзяржаў. У адказ на гэта ў студзені 1950 г. СССР і іншыя сацыялістычныя краіны прызналі ДРВ. Вясной 1954 г. рашаючай стала бітва ў раёне Д'енб'енфу, дзе атрады ДРВ акружылі французскія войскі, а потым прымусілі іх капітуляваць. Пачаліся мірныя перамовы ў Жэневе (карасавік — чэрвень 1954 г.), у выніку якіх В'етнам быў падзелены дэмаркацыйнай лініяй па 17-й паралелі. У паўночнай частцы ўлада належала ўраду Хо Шы Міна, на поўдні заставаліся французскія войскі, і тут улада была ў руках урада імператара Бао Дая. Пагадненні, прынятыя ў Жэневе, прадугледжвалі правядзенне ўсеагульных выбараў і стварэнне агульнав'етнамскага ўрада.

Сацыялістычныя пераўтварэнні на Поўначы краіны. Стварэнне на Поўдні Рэспублікі В'етнам. Пакуль ішла вайна супраць Францыі, урад Хо Шы Міна імкнуўся праводзіць палітыку яднання ўсіх нацыянальна-патрыятычных сіл і ўстрымліваўся ад правядзення сацыялістычных пераўтварэнняў. З заканчэннем вайны ў ДРВ усталявалася адкрытая аднапартыйная дыктатура Партыі працоўных В'етнама (КПІ была перайменавана ў ППВ), і пачалося будаўніцтва сацыялізму. На поўдні В'етнама ў 1955 г. была абвешчана Рэспубліка В'етнам, якая пачала развівацца па капіталістычным шляху. У 1956 г. там адбыліся выбары ў Нацыянальны сход, была прынята канстытуцыя, якая змяшчала палажэн-

не пра праследаванне любых дзеянняў, накіраваных на распаўсюджванне ў краіне камуністычных ідэй. Пачаліся рэпрэсіі супраць палітычных праціўнікаў рэжыму.

У канцы 50-х гг. XX ст. кіраўніцтва ППВ адначасова з будаўніцтвам сацыялізму на поўначы краіны абвясціла курс на звяржэнне паўднёва-в'етнамскага ўрада Нго Дзінь З'ема і на ўсталяванне ў гэтай частцы краіны камуністычнага рэжыму. Вынікам такога рашэння стала распальванне ў Рэспубліцы В'етнам партызанскай вайны, якую ўзначаліў створаны камуністамі ў 1960 г. Нацыянальны Фронт Вызвалення Паўднёвага В'етнама (НФВПВ). Была прынята часовая праграма і вызначаны асноўныя задачы: звяржэнне правячага рэжыму, усталяванне новай улады, мірнае аб'яднанне краіны. На Захадзе прыхільнікаў фронту называлі в'етконгаўцамі.

У процівагу камуністычнай ідэалогіі прэзідэнт Паўднёвага В'етнама спрабаваў выкарыстаць у сваіх мэтах ідэі нацыяналізму. Такім чынам, грамадзянская вайна паміж Поўначчу і Поўднем уяўлялася як «барацьба нацыяналізму з камунізмам». Росту партызанскага руху спрыяла палітыка паўднёва-в'етнамскага ўрада. Ён нічога не зрабіў для вырашэння найважнейшага аграрнага пытання, дапусціў пранікненне на ключавыя пазіцыі ў эканоміцы замежнага капіталу ва ўрон нацыянальным інтарэсам.

Імкненне ЗША не дапусціць распаўсюджвання камунізму на Паўднёвы В'етнам прывяло да таго, што яны ўсё больш уцягваліся ў в'етнамскі канфлікт. ЗША імкнуліся ператварыць Паўднёвы В'етнам у сваю апорную базу ў Індакітаі. З 1954 па 1961 г. амерыканцы асноўную ўвагу надавалі фарміраванню, узбраенню і навучанню паўднёва-в'етнамскай арміі, якой фактычна кіравалі 2700 амерыканскіх ваенных саветнікаў. Але ўжо ў 1961 г. ЗША перайшлі да вядзення «асобай вайны»: было створана «спецыяльнае ваеннае камандаванне ЗША», шырыўся ўдзел у карных аперацыях амерыканскіх ваенна-паветраных сіл і спецыяльных антыпартызанскіх падраздзяленняў. Уздоўж мяжы Паўднёвага В'етнама і ў месцах партызанскага руху ствараліся «мёртвыя зоны», дзе з дапамогай моцнадзейных ядахімікатаў поўнасьцю знішчаліся лясы і сельскагаспадарчыя пасевы.

Нягледзячы на амерыканскую дапамогу, урадавыя войскі Паўднёвага В'етнама цяперлі паражэнні. У студзені 1963 г.

Армія вызвалення, якая была створана пры падтрымцы ДРВ вясной 1961 г., разам з партызанамі перайшла да наступальных аперацый. У вачах значнай часткі паўднёва-в'етнамскага насельніцтва НФВПВ, які абяцаў шырокія агульнадэмакратычныя рэформы, выглядаў больш прывабным, чым правячы рэжым, і ўжо ў 1963 г. пад кантролем фронту апынулася большасць правінцый з амаль 50 % насельніцтва. У гэтых умовах з 1963 па 1965 г. у Сайгоне адбыліся 13 пераваротаў, пакуль ва ўладзе не зацвердзіўся Нгуен Ван Цхіеў. ЗША перайшлі да адкрытага ўдзелу амерыканскіх узброеных сіл у в'етнамскай вайне, пачаўшы паветраную вайну супраць ДРВ. На гарады і вёскі, плаціны і дамбы Паўночнага В'етнама былі скінуты мільёны тон узрыўчаткі, ужывалася хімічная зброя. Перавага авіяцыі ЗША ў паветры працягвалася да тых часоў, пакуль СССР не дапамог в'етнамскім войскам наладзіць эфектыўную сістэму супрацьпаветранай абароны. Страты амерыканцаў хутка павялічыліся і склалі за 1964—1972 гг. больш за 4 тыс. самалётаў. Амерыканская паветраная вайна, якая прынесла ДРВ шмат ахвяр і разбурэнняў, не дасягнула мэты.

Летам 1972 г. лідары НФВПВ абвясцілі на тэрыторыі сваіх «вызваленых раёнаў» стварэнне Рэспублікі Паўднёвы В'етнам (РПВ) і заснавалі Часовы рэвалюцыйны ўрад на чале з Нгуен Хну Тхо. Кіраўніцтва Фронта пры падтрымцы ДРВ пачало праводзіць палітычныя і сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні, якія б дазволілі пашырыць сацыяльную базу іх прыхільнікаў. Аб'ектыўна гэтаму садзейнічала і неэфектыўная палітыка ЗША ў Паўднёвым В'етнаме, якая ўсё больш выклікала незадавальненне ў цэлым свеце. У гэтых умовах адміністрацыя Р. Ніксана пайшла на падпісанне ў студзені 1973 г. у Парыжы пагаднення аб спыненні ваенных дзеянняў і ўзнаўленні міру ў В'етнаме. Па гэтым дагаворы ЗША фактычна пакінулі свайго паўднёва-в'етнамскага саюзніка. З кастрычніка 1973 г. ваенныя сілы НФВПВ пачалі наступленне на аслаблы рэжым Цхіеў. У сакавіку 1975 г. з удзелам арміі ДРВ пачалося генеральнае наступленне на Сайгон, якое атрымала назву «Аперацыя Хо Шы Мін». Да канца красавіка рэжым Цхіеў быў звергнуты. Перад В'етнамам адкрылася магчымасць аб'яднання краіны пад уладай камуністаў.

Стварэнне Сацыялістычнай Рэспублікі В'етнам. Пераходны перыяд працягваўся каля года і завяршыўся правядзеннем усеагульных выбараў у Нацыянальны сход (красавік 1976 г.), які прыняў рашэнне пра зліццё дзвюх частак В'етнама ў Сацыялістычную Рэспубліку В'етнам (СРВ) са сталіцай Ханой. Фактычна кіраўніком СРВ стаў генеральны сакратар ЦК КПВ Ле Зуан, пасада прэзідэнта пасля смерці Хо Шы Міна стала насіць прадстаўніцкі характар. У канцы 1975 г. галоўнай задачай Камуністычнай партыі В'етнама (КПВ), створанай на месцы ППВ, было абвешчана будаўніцтва сацыялізму ва ўсім В'етнаме на працягу 20 гадоў шляхам пераводу народнай гаспадаркі да буйной вытворчасці і ажыццяўлення сацыялістычнай індустрыялізацыі.

У рэалізацыі дадзенага рашэння кіраўніцтва В'етнама разлічвала на падтрымку з боку Савецкага Саюза і краін СЭУ, членам якога ў 1978 г. стала СРВ. Сапраўды, СССР дапамог у рэканструкцыі і будаўніцтве соцень эканамічных аб'ектаў. У той жа час памылкі ў планаванні, велічэзныя капіталаўкладанні ў буйныя аб'екты, будаўніцтва якіх расцягнулася на многія гады, прывялі да таго, што значная частка дапамогі была патрачана дарэмна. Акрамя таго, у 1980-х гг. несумненна негатыўны ўплыў на развіццё мірных галін эканомікі аказалі акупацыя Кампучыі войскамі В'етнама і складаныя ўзаемаадносіны з КНР і іншымі дзяржавамі Паўднёва-Усходняй Азіі, якія асудзілі дзеянні В'етнама. Кіраўніцтва краіны занялося пошукамі шляхоў трансфармацыі эканомікі. Эканамічнае рэфармаванне было арыентавана на спалучэнне рыначных свабод з элементамі дзяржаўнага рэгулявання. Ліквідавалася манапольнае становішча кааперацыі ў сельскай гаспадарцы. Сялянства атрымала права на валоданне зямлёй, на свабодны продаж сваёй прадукцыі дзяржаве ці на рынку па дагаворных цэнах.

Пачатак эканамічных рэформ. У 1986 г. памёр генеральны сакратар ЦК КПВ Ле Зуан. Яго смерць супала з жаданнем часткі кіраўніцтва СРВ пачаць дэмантаж сталінскай мадэлі сацыялізму, тым больш што СССР ужо быў не здольны аказваць дапамогу. Пасля засухі 1987 г. мільёны людзей на працягу некалькіх месяцаў галадалі. У краіне пачаліся адкрытыя выступленні супраць мясцовых партыйных і дзяржаўных чыноўнікаў. Асабліва вострымі яны былі на поўд-

ні, дзе насельніцтва яшчэ не паспела інтэгравацца ў «сацыялістычныя вытворчыя адносіны». Прычыны крызісных з'яў — гэта і высокі ўзровень прыроста насельніцтва (штогод каля 2 %), які «з'ядае» павышэнне вытворчасці, асабліва сельскай гаспадаркі, і нестабільнасць ураджая, і высокі ўзровень ваенных расходаў, і непаваротлівасць дзяржаўных структур.

Новае кіраўніцтва КПВ зрабіла спробу выкарыстаць вопыт Кітая. Пра працэс радыкальнай перабудовы і аднаўлення было абвешчана на VI з'ездзе Кампартыі В'етнама ў 1986 г. новым генеральным сакратаром ЦК КПВ Нгуен Ван Лінем. У падрыхтоўчы перыяд рэформ 1986—1991 гг. была пастаўлена задача паступовай ліквідацыі бюракратычнага цэнтралізму, камандна-адміністрацыйнай сістэмы. Заяўлена мэта стварэння ў краіне не стыхійнага рынку, а рэгулюемай дзяржаўнай рыначнай эканомікі. У канцы 1980-х гг. быў узят курс на выкарыстанне рыначных механізмаў. Курс на развіццё шматукладнай эканомікі на гэтым этапе стаў вызначальным. Была дапушчана лібералізацыя цэнаўтварэння, адкрыты прыватныя банкі, ліквідаваны шматлікія стратныя прадпрыемствы дзяржсектара праз прыватызацыю і акцыянаванне, адменена манополія на знешні гандаль. Дзяржаўнае планаванне і рэгуляванне ажыццяўляліся толькі на макраўзроўні.

Асаблівае значэнне для В'етнама мела аграрная рэформа. У сельскай мясцовасці нават у пачатку XXI ст. пражывала да 80 % насельніцтва. У той жа час у гарадах дзейнічала картачная сістэма размяркавання прадуктаў. Са студзеня 1981 г. шырокія маштабы набыло ўкараненне сістэмы сямейнага падраду. Сяляне атрымалі права на валоданне і карыстанне зямлёй, на свабодны продаж сваёй прадукцыі дзяржаве ці на рынку па дагаворных цэнах. У 1993 г. быў прыняты закон аб зямлі. Па ўсёй краіне пачаўся роспуск кааператываў і пераход да сямейнага падраду. Сем'і, якія атрымалі ў карыстанне зямельныя надзелы, мелі права перадаваць іх у спадчыну, абменьваць, закладваць, здаваць у арэнду, але без права продажу. Па канстытуцыі СРВ «зямля з'яўляецца агульнанароднай уласнасцю». У В'етнаме ёсць паняцце «харчовая бяспека», якая вызначае асаблівую ролю дзяржавы ў вытворчасці і забеспячэнні прадуктамі грамадзян краіны. Асноўная

мэта аграрнай рэформы заключалася ў пераводзе сельскай гаспадаркі на рыначную вытворчасць. Пераход да асабістага землекарыстання на доўгатэрміновай прававой аснове дазволіў значна павялічыць вытворчасць прадуктаў і разнастайць асартымент. В'етнам ужо ў пачатку ХХІ ст. ператварыўся ў другую ў свеце краіну-экспарцёра рысу. У 1990 г. В'етнам вырабляў 1,6 млн тон рысу, у 2001 г. — 4,5 млн тон рысу ў год. В'етнам стаў другім экспарцёрам кавы ў краіны Азіі пасля Індыі.

Важную ролю ў аздараўленні эканомікі адыгралі змены ў знешняй палітыцы СРВ. У 1989 г. з Кампучыі і Лаоса былі выведзены в'етнамскія войскі, пасля чаго пачалася нармалізацыя ўзаемаадносін СРВ з Кітаем і краінамі Паўднёва-Усходняй Азіі.

Гэтыя меры ў 1990-х гг. далі першыя станоўчыя вынікі па аздараўленні эканомікі. Тэмпы эканамічнага росту ў В'етнаме ў 1990-х гг. раслі, павялічыўшыся з 3 % у 1991 г. да 9 % у 1997 г., пры гэтым прамысловая вытворчасць штогод давала 12—14 % прыросту. Але прадукцыйнасць працы была яшчэ параўнальна нізкай, як і даход на душу насельніцтва (200—300 долараў). У краіне назіралася значнае беспрацоўе, адчуваўся недахоп спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй. Улады В'етнама вызначылі 1991—2005 гг. як перыяд аднаўлення. Гісторыкі падзяляюць яго на тры асноўныя этапы. Першы этап, 1991—1995 гг., — час глыбокіх перамен, у ходзе якіх атрымалася дасягнуць высокіх тэмпаў эканамічнага росту эканомікі, але крызіс яшчэ не быў поўнасю пераадолены, захоўваліся сур'ёзныя эканамічныя і сацыяльныя цяжкасці.

Рэформы ў эканоміцы СРВ у канцы ХХ — пачатку ХХІ ст. Другі этап аднаўлення эканомікі В'етнама, 1995—2000 гг., стаў для в'етнамскай эканомікі рашаючым. Менавіта на гэтым этапе атрымалася дасягнуць значных эканамічных поспехаў, вырас валавы ўнутраны прадукт, інфляцыя зніжана і пастаўлена пад кантроль, павялічыўся экспарт, гаспадарка краіны стала больш адкрытай сусветнай эканоміцы. Трэці этап, 2000—2005 гг., характарызаваўся ўзмацненнем тэндэнцыі руху В'етнама да інтэграцыі ў сусветную эканоміку. В'етнам нармалізаваў гандлёва-эканамічныя адносіны з усімі краінамі свету, са шматлікімі міжнароднымі арганізацы-

кіраўніцтва партыі і дзяржавы. 27 чэрвеня 2006 г. прэзідэнтам краіны стаў Нгуен Мін Чыэт — старшыня аддзялення Камуністычнай партыі ў г. Хашымін. З гэтага часу ў В'етнаме склалася традыцыя, калі генеральны сакратар ЦК КПВ мог займаць сваю пасаду не больш за два тэрміны, а прэзідэнт — адзін тэрмін. Кіраванне Нгуен Мін Чыэта прыйшлося на перыяд сусветнага крызісу, які пачаўся ў 2008 г. Ва ўмовах крызісу выявілася ўстойлівасць эканамічнай мадэлі развіцця ў СРВ, пры якой дзяржава застаецца галоўным інструментам абароны інтарэсаў шырокіх мас насельніцтва і захавання сацыяльнай і палітычнай стабільнасці. У 2008 г. вырасла інфляцыя да 25 %, павялічылася беспрацоўе, асабліва ў сельскай мясцовасці, у сувязі з недахопам зямлі і адсутнасцю капіталаўкладанняў. Аднак ужо ў пачатку 2009 г. крызіс быў пераадолены. У студзені 2011 г. на XI з'ездзе КПВ адбылася чарговая змена кіраўніцтва. Да ўлады ў партыі прыйшлі прадстаўнікі чацвёртага пакалення на чале з генеральным сакратаром ЦК КПВ Нгуен Фу Чонгам. У 2016 г. адбыўся XII з'езд КПВ, які падвёў вынікі 30-годдзя рэалізацыі курса «дой мой» — абнаўлення краіны. У маі 2016 г. прайшлі чарговыя выбары ў Нацыянальны сход. Новы склад Нацыянальнага схода абраў прэзідэнтам Чан Дай Куанга.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. У чым заключаюцца прычыны в'етнамска-французскай вайны 1946—1954 гг.? Чым яна закончылася? 2. Ахарактарызуйце палітыку ўрада ДРВ у канцы 1940—1950-х гг. 3. Растлумачце, у выніку якіх падзей В'етнам быў падзелены на дзве часткі. Ахарактарызуйце палітычнае развіццё кожнай з іх. 4. З чым звязана ўзнікненне камуністычнага ўзброенага руху ў Паўднёвым В'етнаме? 5. Ахарактарызуйце палітыку ЗША ў В'етнаме. 6. Як адбылося аб'яднанне В'етнама і пад чыёй уладаю? 7. Вызначыце прычыны, этапы і асноўны змест эканамічных рэформ у В'етнаме. 8. Ахарактарызуйце палітычную сістэму В'етнама ў канцы XX — пачатку XXI ст.

буйны экспарцёр сырой нафты, гарбаты, морапрадуктаў. Вынікі рэформ для В'етнама аказаліся ўражлівымі. Штогод тэмпы росту валавога ўнутранага прадукту ў сярэдзіне 1990-х гг. складалі 8,2 %, а ў пачатку XXI ст. узраслі толькі да 7 %. Валавы ўнутраны прадукт з 2001 па 2010 гг. вырас у 3,2 раза. За 2006—2011 гг. створана больш за 8 млн рабочих месцаў, беспрацоўе зменшылася да 4,5 %.

Палітычнае развіццё В'етнама ў 1990—2000-х гг. Канстытуцыя 1992 г. стварыла новую дзяржаўна-палітычную сістэму В'етнама. Па канстытуцыі кіраўніком дзяржавы стаў прэзідэнт, які выбіраўся Нацыянальным сходам на 5 гадоў і быў яму падсправаздачны. У канстытуцыі вядучая роля ў палітычным жыцці вызначана за кампартыяй. Такім чынам, лібералізацыя эканомікі не суправаджалася пераходам да ліберальнай дэмакратыі ў палітычнай сферы.

У 1997 г. у сувязі з выбарамі ў Нацыянальны сход у краіне адбылася змена кіраўніцтва. Кандыдаты ад кампартыі пры выбарах у Нацыянальны сход атрымалі 85 % галасоў і занялі 384 з 450 месцаў, 63 месцы дасталіся беспартыйным, 3 мандаты атрымалі незалежныя. Такая структура нацыянальнага сходу засталася і пры правядзенні парламенцкіх выбараў у наступныя разы. 24 верасня 1997 г. Нацыянальны сход абраў новым прэзідэнтам Чан Дык Лыонга, кіраўніком урада — Фан Ван Кхая, кампартыю ўзначаліў у снежні 1997 г. Лэ Кха Фіэу. Змены ў кіраўніцтве садзейнічалі актывізацыі эканамічных рэформ.

У канцы 1990-х гг. в'етнамскае кіраўніцтва развярнула кампанію па барацьбе з карупцыяй. У яе рамках падвергліся адхіленню са сваіх пасада некаторыя з вышэйшых чыноўнікаў і палітыкаў краіны, уключаючы міністра замежных спраў, намесніка кіраўніка ўрада і інш. З 1998 г. з КПВ у сувязі з карупцыяй былі выключаны 3 тыс. членаў, на 16 тыс. накладзены спагнанні. Новым генеральным сакратаром ЦК КПВ у 2001 г. стаў Нонг Дык Мань. Гэта першы партыйны лідар, які прыналежыў да нацыянальнай меншасці (тай). Яго выбар лічыўся кампрамісам паміж «рэфарматарскім» і больш «кансерватыўным» крылом партыі.

24 чэрвеня 2006 г. Чан Дык Лыонг, прэм'ер-міністр Фан Ван Кхай і старшыня Нацыянальнага сходу Нгуен Ван Ан падалі ў адстаўку ў рамках праводзімай палітыкі ратацыі

кіраўніцтва партыі і дзяржавы. 27 чэрвеня 2006 г. прэзідэнтам краіны стаў Нгуен Мін Чыэт — старшыня аддзялення Камуністычнай партыі ў г. Хашымін. З гэтага часу ў В'етнаме склалася традыцыя, калі генеральны сакратар ЦК КПВ мог займаць сваю пасаду не больш за два тэрміны, а прэзідэнт — адзін тэрмін. Кіраванне Нгуен Мін Чыэта прыйшлося на перыяд сусветнага крызісу, які пачаўся ў 2008 г. Ва ўмовах крызісу выявілася ўстойлівасць эканамічнай мадэлі развіцця ў СРВ, пры якой дзяржава застаецца галоўным інструментам абароны інтарэсаў шырокіх мас насельніцтва і захавання сацыяльнай і палітычнай стабільнасці. У 2008 г. вырасла інфляцыя да 25 %, павялічылася беспрацоўе, асабліва ў сельскай мясцовасці, у сувязі з недахопам зямлі і адсутнасцю капіталаўкладанняў. Аднак ужо ў пачатку 2009 г. крызіс быў пераадолены. У студзені 2011 г. на XI з'ездзе КПВ адбылася чарговая змена кіраўніцтва. Да ўлады ў партыі прыйшлі прадстаўнікі чацвёртага пакалення на чале з генеральным сакратаром ЦК КПВ Нгуен Фу Чонгам. У 2016 г. адбыўся XII з'езд КПВ, які падвёў вынікі 30-годдзя рэалізацыі курса «дой мой» — абнаўлення краіны. У маі 2016 г. прайшлі чарговыя выбары ў Нацыянальны сход. Новы склад Нацыянальнага схода абраў прэзідэнтам Чан Дай Куанга.

Кантрольныя пытанні і заданні.

1. У чым заключаюцца прычыны в'етнамска-французскай вайны 1946—1954 гг.? Чым яна закончылася? 2. Ахарактарызуеце палітыку ўрада ДРВ у канцы 1940—1950-х гг. 3. Растлумачце, у выніку якіх падзей В'етнам быў падзелены на дзве часткі. Ахарактарызуеце палітычнае развіццё кожнай з іх. 4. З чым звязана ўзнікненне камуністычнага ўзброенага руху ў Паўднёвым В'етнаме? 5. Ахарактарызуеце палітыку ЗША ў В'етнаме. 6. Як адбылося аб'яднанне В'етнама і пад чыёй уладаю? 7. Вызначыце прычыны, этапы і асноўны змест эканамічных рэформ у В'етнаме. 8. Ахарактарызуеце палітычную сістэму В'етнама ў канцы XX — пачатку XXI ст.

ХРАНАЛАГІЧНАЯ ТАБЛІЦА

Дата	Падзея
30 кастрычніка 1918 г.	Турцыя ў г. Мудросе падпісала пагадненне аб спыненні агню
1 сакавіка 1919 г.	Абнародавана Дэкларацыя незалежнасці Карэі
13 красавіка 1919 г.	Амрытсарская бойня ў Індыі
30 красавіка 1919 г.	Рашэнне Парыжскай мірнай канферэнцыі аб перадачы Японіі кітайскай тэрыторыі Шаньдуна
4 мая 1919 г.	Студэнцкая дэманстрацыя пратэсту ў Пекіне. Пачатак руху «4 мая»
15 мая 1919 г.— 11 кастрычніка 1922 г.	Грэка-турэцкая вайна
8 жніўня 1919 г.	Афганістан атрымаў незалежнасць
23 снежня 1919 г.	Вялікабрытанія прыняла Акт аб кіраванні Індыяй
7 сакавіка 1920 г.	Сірыйскі Нацыянальны кангрэс абвясціў незалежнасць Сірыі
23 красавіка 1920 г.	Сфарміраваны Вялікі нацыянальны сход у г. Анкара (вярхоўны орган улады ў Турцыі)
21 ліпеня 1920 г.	Кароль Сірыі Фейсал I прызнаў мандат Францыі на кіраванне краінай
25 ліпеня 1920 г.	Францыя акупіравала Дамаск: Фейсал I пакінуў межы Сірыі
10 жніўня 1920 г.	Турцыя падпісала Сеўрскі мірны дагавор, які аформіў падзел тэрыторыі Асманскай імперыі
1 верасня 1920 г.	Французскія ўлады абвясцілі стварэнне дзяржавы Вялікі Ліван
9 лютага 1921 г.	У Індыі афіцыйна адкрыты Цэнтральны парламент (на падставе закона ўрада 1919 г.)
7 красавіка 1921 г.	Абранне Сунь Ятсэна надзвычайным прэзідэнтам Кітайскай Рэспублікі
1 ліпеня 1921 г.	Заснавана Камуністычная партыя Кітая

Дата	Падзея
Ліпень 1921 г.	Абвешчана незалежная Рыфская рэспубліка
23 жніўня 1921 г.	Ірак абвешчаны манархіяй, каралём стаў Фейсал I — былы кароль Сірыі
4 лютага 1922 г.	Япона-кітайскае пагадненне аб вяртанні Шаньдуна Кітаю
6 лютага 1922 г.	Падпісанне на Вашынгтонскай канферэнцыі дагавора дзевяці дзяржаў (аб прынцыпе «адчыненых дзвярэй» у Кітаі)
11 лютага 1922 г.	ЗША і Японія падпісалі пагадненне, па якім атрымалі аднолькавыя правы на карыстанне в. Яп і іншымі мандатнымі астравамі
28 лютага 1922 г.	Вялікабрытанія ў аднабаковым парадку абвясціла незалежнасць Егіпта
15 сакавіка 1922 г.	Судан абвешчаны тэрыторыяй, кіруемай сумесна Вялікабрытаніяй і Егіптам
15 чэрвеня 1922 г.	Зваржэнне ўрада Сунь Ятсэна
1 лістапада 1922 г.	Вялікі нацыянальны сход Турцыі прыняў закон аб ліквідацыі султаната
21 лютага 1923 г.	Фарміраванне Сунь Ятсэнам урада Паўднёвага Кітая ў Гуанчжоў
27 сакавіка 1923 г.	Антыяпонскія дэманстрацыі ў Пекіне, Шанхаі і іншых гарадах у сувязі з адмовай Японіі вярнуць Кітаю Люйшунь і Дзялян
19 красавіка 1923 г.	Егіпет абвешчаны канстытуцыйнай манархіяй
24 ліпеня 1923 г.	Турцыя заключыла Лазанскі мірны дагавор, які вызначыў межы дзяржавы па выніках Першай сусветнай вайны
29 кастрычніка 1923 г.	Абвешчана Турэцкая Рэспубліка на чале з прэзідэнтам Мустафой Кемалем
1924—1927 гг.	Першая грамадзянская вайна ў Кітаі
20 красавіка 1924 г.	Прынята рэспубліканская канстытуцыя Турцыі

Дата	Падзея
11—15 ліпеня 1924 г.	У Індыі адбыліся масавыя сутычкі паміж індусамі і мусульманамі
3 кастрычніка 1924 г.	Кароль Аравіі, Хусейн адрокся ад прастола на карысць сына Алі
20 лістапада 1924 г.	Падаўлена паўстанне курдаў у Турцыі
26 лістапада 1924 г.	Вялікі народны хурал абвясціў Манголію Народнай Рэспублікай і прыняў канстытуцыю
4 красавіка 1925 г.	Японія вывела свае войскі з Паўночнага Сахаліна
30 мая 1925 г.	Англіская паліцыя ў Шанхаі расстраляла патрыятычную дэманстрацыю
18 ліпеня 1925 г. — чэрвень 1927 г.	Паўстанне ў Сірыі друзаў
16 снежня 1925 г.	Ліга Нацый вырашыла спрэчку аб прыналежнасці Масула на карысць Ірака
20 сакавіка 1926 г.	Спроба Чан Кайшы здзейсніць пераварот у Гуанчжоў
22 красавіка 1926 г.	Персія, Турцыя і Афганістан падпісалі Дагавор аб сумеснай бяспекцы
23 мая 1926 г.	Францыя абвясціла Ліван рэспублікай
27 мая 1926 г.	Французскія войскі разграмілі Рыфскую рэспубліку
9 ліпеня 1926 г.	Пачатак Паўночнага паходу Нацыянальна-рэвалюцыйнай арміі Кітая
25 снежня 1926 г.	Імператарам Японіі стаў Хірахіта (1901—1989)
24 сакавіка 1927 г.	Захоп Нанкіна Нацыянальна-рэвалюцыйнай арміяй
12 красавіка 1927 г.	Пераварот Чан Кайшы ў Шанхаі
18 красавіка 1927 г.	Стварэнне ў г. Нанкіне гаміньданаўскага ўрада на чале з Чан Кайшы
15 ліпеня 1927 г.	Раскол паміж Гаміньданаў і камуністамі
8 верасня 1927 г.	Пачатак сялянскага паўстання «восеньскага ўраджаю» ў Кітаі

Дата	Падзея
1928 г.	На Блізкім Усходзе створаны рух «Браты-мусульмане»
16 сакавіка 1928 г.	Урад Егіпта ўзначаліў лідар партыі Вафд Нахас-паша
3—11 мая 1928 г.	Бітва ў Цзынане: часці японскай арміі занялі частку Шаньдунскага паўвострава
8 чэрвеня 1928 г.	Войскі Чан Кайшы занялі г. Пекін
19 ліпеня 1928 г.	Дзяржаўны пераварот у Егіпце
6 кастрычніка 1928 г.	Прэзідэнтам Кітая абраны Чан Кайшы
20 мая 1929 г.	Эвакуацыя японскіх войск з Шаньдунскага паўвострава
15 кастрычніка 1929 г.	Каралём Афганістана абвешчаны Мухамад Надзір-шах (1883—1933)
31 кастрычніка 1929 г.	У Егіпце адноўлена дзейнасць канстытуцыі
6 снежня 1929 г.	У Турцыі жанчыны атрымалі выбарчае права
26 студзеня 1930 г.	Кампанія грамадзянскага непадпарадкавання ў Індыі ў сувязі з адмовай Вялікабрытаніі надаць краіне незалежнасць
1930 г.	Першая канферэнцыя «круглага стала» па распрацоўцы праекта канстытуцыі для Індыі
12 сакавіка — 5 красавіка 1930 г.	Саляны паход М. К. Гандзі
30 чэрвеня 1930 г.	Вялікабрытанія і Ірак падпісалі Дагавор аб урэгуляванні ўзаемаадносін тэрмінам на 20 гадоў
1 кастрычніка 1930 г.	Урад Вялікабрытаніі прыняў рашэнне аб вяртанні Кітаю ваенна-марской базы ў Вэйхайвэе
22 красавіка 1931 г.	Егіпет і Ірак падпісалі Дагавор аб дружбе
12 мая 1931 г.	Народны сход Кітая прыняў канстытуцыю
1 ліпеня 1931 г.	Пачаліся антыкітайскія выступленні ў Карэі

Дата	Падзея
18 верасня 1931 г.	Уварванне японскіх войск у Маньчжу- рыю
7 лістапада 1931 г.	У г. Жуйцыні (правінцыя Цяньсі) кітай- скія камуністы абвясцілі Кітайскую Са- вецкую Рэспубліку
28 студзеня — 4 сака- віка 1932 г.	Напад японскіх войск на г. Шанхай і аба- рона горада войскамі 19-й арміі
1 сакавіка 1932 г.	Абвяшчэнне дзяржавы Маньчжоў-Го. Былы імператар Кітая Пу І абвешчаны імператарам Маньчжоў-Го
18 ліпеня 1932 г.	Турцыя прынята ў Лігу Нацый
3 кастрычніка 1932 г.	Ірак атрымаў незалежнасць у выніку ўступлення ў Лігу Нацый
27 сакавіка 1933 г.	Японія абвясціла пра выхад з Лігі Нацый з-за канфліктаў з Кітаем па пытанні аб правах на Маньчжурыю
31 мая 1933 г.	Кітай і Японія падпісалі пагадненне аб перамір'і
8 лістапада 1933 г.	У Афганістане ўзыходзіў на трон кароль Мухамед Захір-шах
21 кастрычніка 1934 г.	Пачатак Паўночна-Заходняга паходу Чырвонай Арміі Кітая (Вялікі Паход)
19 снежня 1934 г.	Японія дэнансавала Вашынгтонскія пра- таколы 1922 г. і 1930 г.
23 сакавіка 1935 г.	Пагадненне паміж СССР і Маньчжоў- Го аб продажы Кітайскай усходняй чыгункі
9 снежня 1935 г.	Студэнцкая дэманстрацыя ў г. Пекіне. Пачатак руху «9 снежня»
26 лютага 1936 г.	Правалілася спроба ваеннага перавароту ў Японіі. Урад узначаліў Кокі Хірата
28 красавіка 1936 г.	На трон у Егіпце ўзыходзіў 16-цігадовы ка- роль Фарук I (1920—1965)

Дата	Падзея
26 жніўня 1936 г.	Англа-егіпецкі дагавор аб спыненні ваеннай акупацыі Егіпта
9 верасня 1936 г.	Францыя і Сірыя падпісалі Дагавор аб дружбе
19 верасня 1936 г.	Францыя і Ліван падпісалі Дагавор аб дружбе
26 мая 1937 г.	Егіпет стаў членам Лігі Нацый
7 ліпеня 1937 г. — 1945 г.	Нацыянальна-вызваленчая вайна кітайскага народа супраць японскай акупацыі
8 ліпеня 1937 г.	Афганістан, Іран, Ірак і Турцыя падпісалі пакт аб ненападзенні
28—29 ліпеня 1937 г.	Захоп гарадоў Пекіна і Цяньцзыня японскімі войскамі
27 верасня 1938 г.	Ліга Нацый аб'явіла Японію агрэсарам у Кітаі
11 лістапада 1938 г.	Прэзідэнтам Турцыі абраны лідар НРП Ісмет Інёню (1874—1973)
28 снежня 1938 г.	Ірак разарваў дыпламатычныя адносіны з Францыяй
13 верасня — 15 кастрычніка 1939 г.	Наступленне японскіх войск у Кітаі ў раёне гарадоў Наньчан і Чанша
26 студзеня 1940 г.	Урад ЗША дэансаваў амерыкана-японскі дагавор пра гандаль і марскія зносіны 1911 г.
22—24 сакавіка 1940 г.	Падпісана «Пакістанская рэзалюцыя», г. Лахор
30 сакавіка 1940 г.	Стварэнне ў г. Нанкіне марыянетачнага ўрада Ван Цзынвэя
25 чэрвеня 1940 г.	Японскія войскі высадзіліся ў в'етнамскім порце Хайфон
13 верасня 1940 г.	Італьянскія войскі прадпрынялі наступленне з Лівіі ў Егіпет

Дата	Падзея
27 верасня 1940 г.	Японія падпісала «Траісты пакт» у г. Берліне
1 красавіка 1941 г.	Ваенны пераварот у Іраку. Урад узначаліў Рашыд Алі аль-Гайлані (1892—1965)
24 мая 1941 г.	У Іраку звергнуты антыанглійскі ўрад Гайлані
8 чэрвеня — 14 ліпеня 1941 г.	У Сірыі высадзіліся англійскія войскі і часці «Свабоднай Францыі»
29 ліпеня 1941 г.	Японскія войскі пачалі акупацыю Цэнтральнага і Паўднёвага Індакітая
16 верасня 1941 г.	У Іране Рэза-шах Пехлеві адрокся ад прастола на карысць сына Махамеда Рэза Пехлеві
7 снежня 1941 г.	Японскі флот здзейсніў напад на базу амерыканскага флоту Пёрл-Харбар
9—10 снежня 1941 г.	Аб'яўленне Кітаем вайны Японіі, Германіі і Італіі
25 снежня 1941 г.	Захоп японскімі войскамі Ганконга
29 сакавіка 1942 г.	Закон аб усеагульнай мабілізацыі нацыі ў Кітаі
3—7 чэрвеня 1942 г.	Бітва за атол Мідуэй
11—29 мая 1943 г.	Аперацыя амерыканскіх войск па вызваленні Алеуцкіх астравоў (ЗША) ад японскіх войск
29 сакавіка — 22 чэрвеня 1944 г.	Аперацыя японскіх войск у Паўночна-Усходняй Індыі з мэтай захопу г. Імпала
8 кастрычніка 1944 г.	Кароль Егіпта Фарук адправіў у адстаўку ўрад Нахаса-пашы
24 лістапада 1944 г.	Амерыканскія бамбардзіроўшчыкі Б-29 здзейснілі першы налёт на сталіцу Японіі г. Токіа
22 марта 1945 г.	У Каіры падпісаны пакт аб стварэнні Лігі арабскіх дзяржаў

Дата	Падзея
6, 9 жніўня 1945 г.	Атамная бамбардзіроўка японскіх гарадоў Хірасіма і Нагасакі ўзброенымі сіламі ЗША
15 жніўня 1945 г.	Імператар Японіі Хірахіта аб'явіў па радыё аб заканчэнні ваенных дзеянняў
Верасень 1945 г. — 1954 г.	Вайна Супраціўлення в'етнамскага народа супраць французскіх каланізатараў
2 верасня 1945 г.	Японія падпісала акт аб капітуляцыі
6 верасня 1945 г.	У Паўднёвай Карэі нацыяналісты абвясцілі Карэйскую Народную Рэспубліку
8 верасня 1945 г.	Заснавана амерыканская адміністрацыя ў Паўднёвай Карэі
23 верасня 1945 г.	Французскія войскі захапілі в'етнамскі г. Сайгон
11 кастрычніка 1945 г.	Пачатак ваенных дзеянняў паміж камуністамі і нацыяналістамі ў Паўночным Кітаі за кантроль над Маньчжурый
25 кастрычніка 1945 г.	Урад Чан Кайшы ўключыў у склад Кітая востраў Тайвань (да 1895 г. у складзе Японіі)
1946 г.	Эвакуацыя французскіх войск з Сірыі
1 студзеня 1946 г.	Імператар Японіі Хірахіта адмовіўся ад тэзіса боскага паходжання японскага імператара
6 студзеня 1946 г.	Прызнанне гаміньданаўскім урадам Кітая Мангольскай Народнай Рэспублікі
10 студзеня — 14 красавіка 1946 г.	Заклучана перамір'е паміж ваюючымі бакамі ў Кітаі
6 сакавіка 1946 г.	Францыя аб'явіла аб прызнанні В'етнама як дэмакратычнай рэспублікі ў рамках Індакітайскай Федэрацыі
3 мая 1946 г. — 12 лістапада 1948 г.	Пасяджэнне Міжнароднага ваеннага трыбунала ў г. Токіа
1946 — 1949 гг.	Грамадзянская вайна ў Кітаі

Дата	Падзея
2 верасня 1946 г.	Часовы ўрад Індыі ўзначаліў лідар ІНК Джавахарлал Нэру (1889—1964)
3 лістапада 1946 г.	Прынята канстытуцыя Японіі (уступіла ў сілу 3 мая 1947 г.). Краіна абвешчана канстытуцыйнай манархіяй
1947 г.	У Іраку заснавана Партыя арабскага сацыялістычнага адраджэння (Баас)
29 мая 1947 г.	Канстытуцыйная асамблея Індыі аб'явіла пра забарону выкарыстоўваць у афіцыйным дакументазвароце тэрмін «недатыкальныя»
14—15 жніўня 1947 г.	Утвораны дзве дзяржавы — Пакістан і Індыйскі Саюз
14 мая 1948 г.	На Блізкім Усходзе абвешчана дзяржава Ізраіль
15 мая 1948 г. — 17 ліпеня 1949 г.	Араба-ізраільская вайна (Палесцінская вайна)
20 ліпеня 1948 г.	Прэзідэнтам Паўднёвай Карэі абраны Лі Сын Ман (1875—1965)
15 жніўня 1948 г.	Паўднёвая Карэя абвешчана Рэспублікай Карэя
9 верасня 1948 г.	Паўночная Карэя абвешчана Карэйскай Народна-Дэмакратычнай Рэспублікай
Лістапад 1948 г. — студзень 1949 г.	Бітва пры р. Хуанхэ. Разгром войск Чан Кайшы
1 студзеня 1949 г.	Падпісана перамір'е ў Кашміры паміж Індыяй і Пакістанам
21 студзеня 1949 г.	Чан Кайшы склаў з сябе паўнамоцтвы прэзідэнта Кітая
11 мая 1949 г.	Ізраіль уступіў у ААН
1 кастрычніка 1949 г.	Абвяшчэнне Кітайскай Народнай Рэспублікі
26 лістапада 1949 г.	Індыя абвешчана рэспублікай у складзе Садружнасці нацый

Дата	Падзея
8 снежня 1949 г.	На востраве Тайвань абвешчана Рэспубліка Кітай са сталіцай у г. Тайбэй
23 студзеня 1950 г.	Ізраільскі парламент абвясціў сталіцай Ізраіля г. Іерусалім
26 студзеня 1950 г.	Абвяшчэнне Рэспублікі Індыі. Прэзідэнтам абраны Раджэндра Прасад (1884—1963)
1 сакавіка 1950 г.	Чан Кайшы абраны прэзідэнтам Кітайскай Рэспублікі на востраве Тайвань
8 красавіка 1950 г.	Падпісаны пакт аб захаванні правоў нацыянальных меншасцей паміж Індыяй і Пакістанам у г. Дэлі
24 чэрвеня 1950 г.	Акупацыя вострава Тайвань амерыканскімі войскамі
25 чэрвеня 1950 г. — 27 ліпеня 1953 г.	Карэйская вайна (мэта — аб'яднанне краіны)
26 верасня 1950 г.	Войскі ААН занялі г. Сеул (Паўднёвая Карэя)
20 кастрычніка 1950 г.	Войскі ААН занялі г. Пхеньян (Паўночная Карэя)
4 студзеня 1951 г.	Паўночнакарэйскія войскі захапілі г. Сеул
1952 г.	Турцыя далучаецца да НАТА
23 ліпеня 1952 г.	Ліпенская рэвалюцыя ў Егіпце
Снежань 1952 г.	Падпісанне пагаднення аб эканамічным і культурным супрацоўніцтве паміж МНР і КНР
18 чэрвеня 1953 г.	Егіпет абвешчаны рэспублікай на чале з прэзідэнтам Мухамедам Нагібам
9 лістапада 1953 г.	Каралём Саудаўскай Аравіі стаў Сауд ібн Абд аль-Азіз
25 лютага 1954 г.	Дзяржаўны пераварот у Егіпце пад кіраўніцтвам Г. А. Насера. Паўстанне ў Сірыі

Дата	Падзея
17 ліпеня 1954 г.	В'етнам падзелены на дзве часткі па 17-й паралелі
15, 27 верасня 1954 г.	Прынята канстытуцыя КНР. Мао Цзэдун абраны старшынёй КНР
30 кастрычніка — 1 лістапада 1954 г.	Мяцеж у Алжыры, падняты членамі Фронту нацыянальнага вызвалення
2 сакавіка 1955 г.	Егіпет і Сірыя падпісалі абарончы саюз
26 кастрычніка 1955 г.	Абвешчана В'етнамская Рэспубліка на чале з Нго Дынь З'емам (Паўднёвы В'етнам)
3 лістапада 1955 г.	Іран далучыўся да Багдадскага пакта
24 чэрвеня 1956 г.	Прэзідэнтам Егіпта абраны Г. А. Насер
26 ліпеня 1956 г.	Егіпет аб'явіў аб нацыяналізацыі кампаніі Суэцкага канала
29 кастрычніка — 7 лістапада 1956 г.	Англа-франка-ізраільская агрэсія супраць Егіпта
29 кастрычніка 1956 г.	Ізраільскія войскі здзейснілі ўварванне на Сінайскі паўвостраў
18 снежня 1956 г.	Японія прынята ў склад ААН
6 лютага 1957 г.	Ізраіль перадаў сектар Газа пад кантроль узброеных сіл ААН
1 лютага 1958 г.	Егіпет і Сірыя ўтварылі Аб'яднаную Арабскую Рэспубліку
14 ліпеня 1958 г.	Дзяржаўны пераварот у Іраку пад кіраўніцтвам генерала А. К. Касэма. Абвешчэнне Рэспублікі Ірак
1959—1975 гг.	Вайна Супраціўлення в'етнамскага народа супраць амерыканскіх агрэсараў
1959 г.	Ясір Арафат стварыў палесцінскую арганізацыю «Аль-Фатх»
24 сакавіка 1959 г.	Ірак выйшаў з Багдадскага пакта
7 жніўня 1959 г.	Кітайскія войскі здзейснілі ўварванне ў паўночна-ўсходнюю Індыю
24 студзеня — 1 лютага 1960 г.	Паўстанне французскіх пасяленцаў у Алжыры

Дата	Падзея
27 красавіка 1960 г.	Абвяшчэнне Другой рэспублікі ў Карэі
27 мая 1960 г.	Ваенны пераварот у Турцыі. Зваржэнне ўрада Дэмакратычнай партыі
14 верасня 1960 г.	Стварэнне АПЕК у Багдадзе (Ірак)
16 мая 1961 г.	Ваенны пераварот у Рэспубліцы Карэя: да ўлады прыйшоў Пак Чжон Хі (1917—1999)
7 жніўня 1961 г.	Правал перамоў аб дэмаркацыі мяжы паміж Індыяй і Кітаем
30 верасня 1961 г.	Абвешчана Сірыйская Арабская Рэспубліка
10 кастрычніка 1962 г.	Пачатак узброеных сутыкненняў на мяжы КНР і Індыі
8 сакавіка 1963 г.	Ваенны пераварот у Сірыі: да ўлады прыйшла партыя Баас
1 лістапада 1963 г.	Ваенны пераварот у Паўднёвым В'етнаме
30 студзеня 1964 г.	Дзяржаўны пераварот у Паўднёвым В'етнаме: да ўлады прыйшоў генерал Нгуен Хан
2 чэрвеня 1964 г.	Урад Індыі ўзначаліў Лал Бахадур Шастры
5—11 верасня 1964 г.	Арганізацыя Вызвалення Палесціны прызнана афіцыйным прадстаўніком палесцінскіх арабаў на канферэнцыі ў г. Александрыі, Егіпет
2 лістапада 1964 г.	Дзяржаўны пераварот у Саудаўскай Аравіі. На трон узышоў Фейсал ібн Абд аль-Азіс
19 чэрвеня 1965 г.	Улада ў Алжыры перайшла ў рукі Рэвалюцыйнага савета на чале з палкоўнікам Хуары Бумед'енам (1925—1978)
30 чэрвеня 1965 г.	Індыя і Пакістан падпісалі пагадненне аб спыненні агню
24 студзеня 1966 г.	Урад Індыі ўзначаліла Індзіра Гандзі

Дата	Падзея
23 лютага 1966 г.	Уладу ў Сірыі захапіла ваенная хунта
16 красавіка 1966 г.	Прэзідэнтам Ірака стаў Абдул Рахман Арыф
1—12 жніўня 1966 г.	Пленум ЦК КПК, на якім перамогу атрымалі мааісты — прыхільнікі «культурнай рэвалюцыі»
5—10 чэрвеня 1967 г.	Араба-ізраільская вайна
23 верасня 1969 г.	Прэзідэнтам ДРВ абраны Тон Дык Тханг
11 сакавіка 1970 г.	Ірак прызнаў аўтаномію курдаў: заканчэнне 9-гадовай вайны
29 верасня 1970 г.	Прэзідэнтам Егіпта абраны Анвар Садат
13 лістапада 1970 г.	Дзяржаўны пераварот у Сірыі пад кіраўніцтвам генерала Хафеза Асада
2 верасня 1971 г.	Егіпет (ААР) атрымаў новую назву — Арабская Рэспубліка Егіпет
6—17 снежня 1971 г.	Узброены канфлікт на інда-пакістанскай мяжы
27 верасня — 13 кастрычніка 1972 г.	Ваенныя дзеянні на мяжы Паўночнага і Паўднёвага В'етнама
29 верасня 1972 г.	Японія і Кітай падпісалі пагадненне аб спыненні стану вайны, якая пачалася ў 1937 г.
11 снежня 1972 г.	Індыя і Пакістан падпісалі пагадненне аб спыненні агню ў штаце Джаму і Кашмір
17 ліпеня 1973 г.	Дзяржаўны пераварот у Афганістане: звергнуты кароль Мухамед Захір-шах
6—25 кастрычніка 1973 г.	Араба-ізраільская вайна («Ёмкіпурская»)
18 студзеня 1974 г.	Егіпет і Ізраіль падпісалі пагадненне пра адвод войск з зоны Суэцкага канала
30 красавіка 1975 г.	Паўднёвы В'етнам аб'явіў аб капітуляцыі

Дата	Падзея
Красавік 1975 г.	Грамадзянская вайна ў Ліване
2 ліпеня 1976 г.	Аб'яднанне В'етнама. Стварэнне СРВ
Верасень 1976 г.	Заканчэнне «культурнай рэвалюцыі» ў Кітаі
19 лістапада 1976 г.	Алжыр абвешчаны рэспублікай
30 красавіка 1978 г.	Афганістан абвешчаны ДРА (Дэмакратычная Рэспубліка Афганістан)
Снежань 1978 г.	Пачатак працэсу рэформ у Кітаі («кітайская перабудова»)
1 лютага 1979 г.	Вяртанне ў Іран пасля 15-гадовай эміграцыі аятаў Хамейні
Люты — сакавік 1979 г.	Кітайска-в'етнамскі ўзброены канфлікт
1 красавіка 1979 г.	Іран абвешчаны Ісламскай Рэспублікай на чале з аятаў Хамейні
Май 1979 г.	Створаны Корпус вартавых ісламскай рэвалюцыі ў Іране
16 ліпеня 1979 г.	Прэзідэнтам Іракскай Рэспублікі стаў лідар партыі Баас Садам Хусейн (1937—2006)
16 верасня 1979 г.	Дзяржаўны пераварот у Афганістане: прэм'ер-міністр Х. Амін стаў прэзідэнтам
6 лістапада 1979 г.	Часовы ўрад Ірана перадаў уладу Ісламскаму рэвалюцыйнаму савету на чале з Хамейні
27 снежня 1979 г.	Увод савецкіх войск у Афганістан. Кіраўніком дзяржавы стаў Бабрак Кармаль
25 студзеня 1980 г.	Першым прэзідэнтам Ісламскай Рэспублікі Іран абраны Абульхасан Банісадр
12 верасня 1980 г.	Ваенны пераварот у Турцыі пад кіраўніцтвам генерала Кенана Эўрэна (1917—2015)

Дата	Падзея
17 верасня 1980 г.	Ірак дэнансаваў ірана-іракскае пагадненне аб межах
21 верасня 1980 г. — 20 жніўня 1988 г.	Ірана-іракская вайна за лідарства ў раёне Персідскага заліва
2 кастрычніка 1981 г.	Прэзідэнтам Ірана абраны аятала Хаменеі
14 кастрычніка 1981 г.	Парламент Егіпта назначыў прэзідэнтам Мухамеда Хосні Мубарака
14 снежня 1981 г.	Ізраіль афіцыйна аб'явіў аб анексіі Галанскіх вышынь, акупіраваных у 1967 г.
25 красавіка 1982 г.	Ізраіль перадаў Сінайскі паўвостраў пад кантроль Егіпта
6 чэрвеня 1982 г.	Ізраільская армія пачала наступленне ў Ліване супраць Арганізацыі Вызвалення Палесціны
8 лістапада 1982 г.	Генерал К. Эўрэн атрымаў на 7 гадоў мандат прэзідэнта Турцыі
17 мая 1983 г.	Ізраіль і Ліван падпісалі пагадненне аб вывадзе ізраільскіх войск з Лівана
6 лістапада 1983 г.	Урад Турцыі ўзначаліў лідар партыі Бацькаўшчыны Тургут Азал (1927—1993)
5 чэрвеня 1984 г.	Індыйская армія штурмам узяла Залаты храм (г. Амрытсар, Пенджаб)
31 кастрычніка 1984 г.	Забіта прэм'ер-міністр І. Гандзі. Урад Індыі ўзначаліў Раджыў Гандзі (1944—1991)
14 красавіка 1987 г.	Турцыя звярнулася з просьбай аб прыняцці яе ў Еўрапейскую Эканамічную Супольнасць
16 снежня 1987 г.	У Рэспубліцы Карэя на выбарах прэзідэнта перамогу атрымаў Ро Дэ У
15 лістапада 1988 г.	ПНС абвясціў аб стварэнні Палесцінскай дзяржавы на тэрыторыі, акупіраванай Ізраілем
7 студзеня 1989 г.	Імператарам Японіі стаў прынц Акіхіта

Дата	Падзея
Красавік — чэрвень 1989 г.	Хваля антыўрадавых выступленняў моладзі ў КНР
3—4 чэрвеня 1989 г.	Падаўленне кіраўніцтвам КНР студэнцкіх выступленняў з выкарыстаннем узброеных сіл на плошчы Цян'яньмэнь
2 снежня 1989 г.	Шматпартыйны ўрад Індыі ўзначаліў Вішванат Пратан Сінгх (1931—2008)
21 сакавіка 1990 г.	Вялікі Народны Хурал Манголіі адмяніў артыкул пра кіраўнічую ролю МНРП
8 жніўня 1990 г.	Ірак аб'явіў аб анексіі Кувейта
17 студзеня — 28 лютага 1991 г.	«Бура ў пустыні»: аперацыя ЗША і іх саюзнікаў супраць Ірака
20 чэрвеня 1991 г.	Урад Індыі ўзначаліў П. В. Нарамсімба Рао
24 кастрычніка 1991 г.	Кіраўнікі ўрадаў КНДР і Рэспублікі Карэя падпісалі пагадненне пра адмову ад агрэсіі
1992 г.	Сфарміраваны ісламскі рух Талібан на чале з Мухамадам Амарам (Пакістан)
12 сакавіка 1993 г.	КНДР выйшла з дагавора аб нераспаўсюджванні ядзернай зброі
13 верасня 1993 г.	Ізраіль і АВП падпісалі дэкларацыю аб прынцыпах палесцінскай аўтаноміі
7 лістапада 1994 г.	Рэспубліка Карэя адмяніла забарону на прамыя гандлёвыя адносіны з КНДР
28 ліпеня 1995 г.	В'етнам прыняты ў АСЕАН
13—15 чэрвеня 2000 г.	Першы міжкарэйскі саміт кіраўнікоў дзвюх дзяржаў Кім Чэн Іра і Кім Дэ Чжуна (г. Пхеньян, КНДР)
7 кастрычніка 2001 г.	Пачатак вайны ЗША ў Афганістане
7 снежня 2001 г.	Звергнуты рэжым талібаў у г. Кабуле: да ўлады прыйшоў Хамід Карзай (Афганістан)

Дата	Падзея
11 снежня 2001 г.	Уступленне КНР у Сусветную гандлёвую арганізацыю
17 верасня 2002 г.	Візіт у КНДР прэм'ер-міністра Японіі Дэ. Коідзумі. Падпісанне дэкларацыі пра аднаўленне перамоў аб нармалізацыі адносін
19 снежня 2002 г.	16-я прэзідэнцкія выбары ў Рэспубліцы Карэя. Кіраўніком дзяржавы стаў Но Мухён
11 сакавіка 2003 г.	Адстаўка ўрада Турцыі на чале з А. Гюлем. Новы ўрад фарміруе лідар ПСР Р. Т. Эрдаган
20 сакавіка 2003 г.	Пачатак вайны ў Іраку з удзелам міжнародных сіл
19 верасня 2005 г.	Прынята «Сумесная дэкларацыя чацвёртага тура шасцібаковых перамоў» па ядзерным пытанні на Карэйскім паўвостраве (г. Пекін)
28—30 кастрычніка 2005 г.	Старшыня КНР Ху Цзыньтао наведаў КНДР. Падпісанне пагаднення аб навукова-тэхнічным супрацоўніцтве паміж КНДР і КНР
19 снежня 2005 г.	Адбылося першае пасяджэнне парламента Афганістана — Нацыянальнай асамблеі
27 чэрвеня 2006 г.	Старшыня аддзялення КПВ г. Хашыміна Нгуен Мінх Чыэт абраны прэзідэнтам В'етнама
12 ліпеня 2006 г.	Другая Ліванская вайна
Красавік 2007 г.	Усеагульныя выбары ў Сірыі
27 мая 2007 г.	Агульнанацыянальны сірыйскі рэферэндум па перавыбранні прэзідэнта Башар аль-Асада на новы 7-гадовы тэрмін (за — 97,62%)

Дата	Падзея
19 ліпеня 2007 г.	Адбыліся выбары 13-га прэзідэнта Індыі, ім стала Працібха Паціл — першая жанчына-прэзідэнт у гісторыі Індыі
30 жніўня 2009 г.	Адбыліся выбары ў ніжнюю палату парламента Японіі. Перамогу атрымала ДП
25 студзеня — 11 лютага 2011 г.	Пачатак масавых народных хваляванняў, якія перараслі ў грамадзянскае паўстанне ў Егіпце паміж прыхільнікамі Х. Мубарака і апазіцыяй
3 лютага 2011 г.	Адмена рэжыму надзвычайнага становішча ў Алжыры, які дзейнічаў з 1992 г.
15 сакавіка 2011 г.	Пачатак грамадзянскай вайны ў Сірыі
31 снежня 2011 г.	Кім Чэн Ын стаў кіраўніком КНДР
11 лютага 2011 г.	Адстаўка прэзідэнта Х. Мубарака. Перадача ўлады Вышэйшаму ваеннаму савету
9 студзеня 2012 г.	Прыняты Закон аб прэзідэнцкіх выбарах у Турцыі (шляхам усенароднага галасавання)
7 мая 2012 г.	Адбыліся першыя шматпартыйныя выбары ў Народны савет (меджліс) Сірыі
17 чэрвеня 2012 г.	Абранне прэзідэнтам Егіпта М. Мурсі
16 снежня 2012 г.	Датэрміновыя выбары парламента ў Японіі. Перамогу атрымала ЛДП на чале з Сіндзо Абэ
19 снежня 2012 г.	Упершыню прэзідэнтам Рэспублікі Карэя абрана жанчына Пак Кын Хэ
10 жніўня 2014 г.	Першыя ўсенародныя выбары прэзідэнта Турцыі, ім стаў Р. Т. Эрдаган
21 верасня 2014 г.	Прэзідэнтам Афганістана абраны Ашраф Гані Ахмадзай
17 сакавіка 2015 г.	Датэрміновыя парламенцкія выбары ў Ізраілі. Перамогу атрымала партыя «Лікуд»
6 жніўня 2015 г.	Адкрыццё новага Суэцкага канала ў Егіпце

Дата	Падзея
1 лістапада 2015 г.	Датэрміновыя парламенцкія выбары ў Турцыі. Перамогу атрымала Партыя справядлівасці і развіцця
3 студзеня 2016 г.	Саудаўская Аравія разарвала дыпламатычныя адносіны з Іранам
6 студзеня 2016 г.	КНДР абвясціла пра паспяховае выпрабаванне вадароднай бомбы
21—28 студзеня 2016 г.	XII з'езд Камуністычнай партыі В'етнама
2 красавіка 2016 г.	Прэзідэнтам В'етнама абраны Чан Дай Куанг
13 красавіка 2016 г.	Выбары ў Нацыянальны сход Паўднёвай Карэі. Перамогу атрымала партыя «Новы палітычны альянс за дэмакратыю»
15—16 ліпеня 2016 г.	Спроба дзяржаўнага перавароту ў Турцыі
5 лістапада 2016 г.	У Сеуле прайшла маніфестацыя з патрабаваннем адстаўкі прэзідэнта Пак Кын Хе (Паўднёвая Карэя)

СПІС РЕКАМЕНДУЕМАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Вучэбныя дапаможнікі

Бузов, В. И. Новейшая история стран Азии и Африки (1945—2004): учеб. пособие / В. И. Бузов; под ред. А. А. Егорова. — Ростов н/Д: Феникс, 2005. — 574 с.

Новейшая история стран Азии и Африки: XX век: учеб. для студ. высш. учеб. заведений в 2 ч. Ч. 1. 1900—1945 / под ред. А. М. Родригеса. — М.: ВЛАДОС, 2001. — 368 с.

Новейшая история стран Азии и Африки: XX век: учеб. для студ. высш. учеб. заведений в 3 ч. Ч. 2. 1945—2000 / под ред. А. М. Родригеса. — М.: ВЛАДОС, 2001. — 320 с.

Новейшая история стран Азии и Африки: XX век: учеб. для студ. высш. учеб. заведений в 3 ч. Ч. 3. 1945—2000 / под ред. А. М. Родригеса. — М.: ВЛАДОС, 2001. — 272 с.

Трошин, Ю. А. История стран Азии и Африки в новейшее время (1918—2000): учеб. пособие для вузов / Ю. А. Трошин. — М.: Весь мир, 2004. — 587 с.

Юрьев, М. Ф. История стран Азии и Северной Африки после второй мировой войны (1945—1990): учеб. пособие / М. Ф. Юрьев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. — 234 с.

Мязга, М. М. Гісторыя краін Азіі і Афрыкі пасля Другой сусветнай вайны: вучэб. дапаможнік / М. М. Мязга. — Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. — 182 с.

Абагульняючыя працы

Васильев, Л. С. История Востока. В 2 т. Т. 2. — 2-е изд., испр. и доп. / Л. С. Васильев. — М.: Высш. школа, 2001. — 559 с.

История Ближнего Востока: Бахрейн, Иордания, Ирак, Иран, Йемен, Катар, Кувейт, Ливан, Объединенные Арабские Эмираты, Оман, Палестина, Израиль, Саудовская Аравия, Сирия, Судан: I тыс. до н.э. — XX в.: док. ист. исслед. / авт.-сост. С. Шумов, А. Андреев. — М.: Монолит, 2002. — 510 с.

История Востока в 6 т. Т. 5: Восток в новейшее время / 1914—1945 гг. / отв. ред. Р. Г. Ланда. — М.: Ин-т востоковедения РАН; Вост. лит., 2006. — 717 с.

История Востока. В 6 т. Т. 6: Восток в новейший период (1945—2000 гг.) / отв. ред. В. Я. Белокреницкий, В. В. Наумкин. — М.: Ин-т востоковедения РАН; Вост. лит., 2008. — 1095 с.

Крофтс, А. История Дальнего Востока. Восточная и Юго-Восточная Азия / А. Крофтс, П. Бьюкенен; пер. с англ. А. И. Куприна. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2013. — 571 с.

Мосяков, Д. В. История Юго-Восточной Азии. В 2 ч. Ч. 1 / Д. В. Мосяков, В. А. Тюрин. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2001. — 84 с.

Алжыр

Виравов, А. Г. Алжир: кризис власти / А. Г. Виравов. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2001. — 95 с.

Долгов, Б. В. Исламистский вызов и алжирское общество (1970—2004 гг.) / Б. В. Долгов. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. — 274 с.

История Алжира в новое и новейшее время / Р. Г. Ланда [и др.]; ред. А. М. Васильев. — М.: Наука, 1992. — 378 с.

Ланда, Р. Г. История Алжира, XX в. / Р. Г. Ланда. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 1999. — 304 с.

Миронова, Е. И. Алжир: смена приоритетов развития / Е. И. Миронова. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. — 128 с.

Сапронова, М. А. Политика и конституционный процесс в Алжире (1989—1999) / М. А. Сапронова. — М.: Ин-т востоковедения РАН; Ин-т Ближнего Востока, 1999. — 165 с.

Афганистан

Аллан, П. Афганский кашкан. Правда о советском вторжении / П. Аллан, Д. Клей. — М.: Международные отношения, 1999. — 446 с.

Афганистан в начале XXI века / отв. ред. В. Г. Коргун. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2004. — 191 с.

Афганистан на переходном этапе (сентябрь 2001 — июнь 2002 г.) / отв. ред. В. Г. Коргун, М. Р. Арунова. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. — 288 с.

Афганистан, Иран, Пакистан: время выборов и перемен / отв. ред. М. Р. Арунова. — М.: Ин-т востоковедения РАН; Ин-т Ближнего Востока, 2006. — 241 с.

Афганистан и Пакистан: современное состояние и перспективы развития / отв. ред. М. Р. Арунова. — М.: Ин-т Востоковедения РАН, 2012. — 227 с.

История Афганистана: док. исслед. / авт.-сост. С. А. Шумов, А. Р. Андреев. — М.: Крафт+, 2002. — 234 с.

Коргун, В. Г. История Афганистана. XX век / В. Г. Коргун. — М.: Ин-т востоковедения РАН; Крафт+, 2004. — 528 с.

В'етнам

Дэвидсон, Ф. Б. Война во Вьетнаме (1946—1975 гг.) / Ф. Б. Дэвидсон. — М.: Изографус; Эксмо, 2002. — 489 с.

Деопик, Д. В. История Вьетнама / Д. В. Деопик. — М.: Наука, 1994. — 478 с.

Ильинский, М. М. Индокитай: Пепел четырех войн (1939—1979 гг.) / М. М. Ильинский. — М.: Вече, 2000. — 512 с.

История Вьетнама, середина XIX — середина XX в. / Н. К. Бинь, Ф. С. Нам [и др.]. — М.: Наука, 1991. — 362 с.

Мазырин, В. М. Реформы переходного периода во Вьетнаме (1986—2006 гг.): направления, динамика, результаты / В. М. Мазырин. — М.: Ключ-С, 2007. — 336 с.

Материалы XI съезда Коммунистической партии Вьетнама (12—19 января 2011 г.). — М.: Ин-т Дальнего Востока, 2011. — 192 с.

Египет

Арабская Республика Египет: справочник / А. А. Кууз; Акад. наук СССР, Институт Африки. — М.: Наука, 1990. — 335 с.

Васильев, А. М. Египет и египтяне / А. М. Васильев; РАН, Ин-т Африки. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Вост. лит, 2008. — 366 с.

Видясова, М. Ф. Египет в последней трети XX века / М. Ф. Видясова, М. Ш. Умеров. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. — 248 с.

Егорин, А. З. Египет нашего времени / А. З. Егорин. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 1998. — 380 с.

Кошелев, В. С. Египет: от Ораби-паши до Саада Заглула, 1879—1924 / В. С. Кошелев. — М.: Наука, 1992. — 287 с.

Юрченко, В. П. Египет: проблемы национальной безопасности (1952—2002 гг.) / В. П. Юрченко. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2003. — 312 с.

Израиль

Арабо-израильские войны. Арабский взгляд. — М.: Яуза; Эксмо, 2008. — 480 с.

Гасратян, С. М. Религиозные партии государства Израиль / С. М. Гасратян. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 1996. — 193 с.

Гейзель, З. Политические структуры Государства Израиль / З. Гейзель. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2001. — 391 с.

Колобов, О. А. Документальная история арабо-израильского конфликта / О. А. Колобов. — Нижний Новгород: Афина, 1991. — 326 с.

Моше Даян. Арабо-израильские войны 1956, 1967 / Моше Даян, Шабтай Тевет. — М.: Изобрафус; ЭКСМО, 2003. — 496 с.

Федорченко, А. В. Израиль в начале XXI века / А. В. Федорченко, О. А. Зайцева, Д. А. Марьясис. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. — 344 с.

Федорченко, А. В. Экономика Израиля / А. В. Федорченко. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. — 160 с.

Ханин, В. Вокруг размежевания: общество и политика Израиля в 2005 году / В. Ханин. — М.: Ин-т Ближнего Востока, 2006. — 182 с.

Ханин, В. Партийно-политические структуры и электоральный процесс в Израиле в начале XXI века / В. Ханин. — М.: Ин-т Ближнего Востока, 2014. — 334 с.

Эпштейн, А. Д. Генезис и закат «левого» Израиля / А. Д. Эпштейн. — М.: Ин-т Ближнего Востока, 2011. — 380 с.

Эпштейн, А. Д. Израиль и проблема палестинских беженцев: история и политика / А. Д. Эпштейн. — М.: Ин-т Ближнего Востока, 2005. — 214 с.

Эпштейн, А. Д. Израильская война против «Хезболлы» и формирование новых контуров ближневосточной политики / А. Д. Эпштейн. — М.: Ин-т Ближнего Востока, 2006. — 204 с.

Индия

Алаев, Л. Б. История Индии: учеб. пособие для вузов / Л. Б. Алаев, А. А. Вигасин, А. Л. Сафронова. — М.: Дрофа, 2010. — 541 с.

Джилл, С. С. Династия Ганди / С. С. Джилл. — Ростов н/Д: Феникс, 1997. — 397 с.

Ибрагимова, З. Х. Индия в планах Германии и Японии в годы Второй мировой войны / З. Х. Ибрагимова. — М., 2003. — 267 с.

Индия: страна и ее регионы / отв. ред. Е. Ю. Ванина. — 3-е изд. — М.: Эдиториал УРСС, 2010. — 360 с.

Кудрявцев, М. К. Кастовая система в Индии / М. К. Кудрявцев. — М.: Наука, 1992. — 264 с.

Плешова, М. А. Демократия в Индии: проблемы местного самоуправления / М. А. Плешова; РАН, Ин-т востоковедения. — М.: Наука; Вост. лит., 1992. — 190 с.

Юрлов, Ф. Н. История Индии. XX век / Ф. Н. Юрлов, Е. С. Юрлова. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2010. — 920 с.

Ирак

Агаев, Р. Г. Ирак: революция и диктатура / Р. Г. Агаев. — Баку: Элм, 1991. — 149 с.

Апдайк, Р. Дж. Саддам Хуссейн. Политическая биография / Р. Дж. Апдайк. — Ростов н/Д: Феникс, 1999. — 503 с.

Заир-Бек, В. А. Республика Ирак в системе международных отношений (80-е годы XX в. — начало XXI в.) / В. А. Заир-Бек. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2002. — 261 с.

Иракская агрессия против Кувейта в зеркале российской прессы (август 1990 — апрель 1991 г.) / сост. А. М. Васильев. — М.: XXI век-Согласие, 2000. — 472 с.

Кузнецов, Д. В. Иракский кризис. Очерк событий. Документы и материалы: учеб. пособие / Д. В. Кузнецов. — Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2006. — 265 с.

Родригес, А. М. Кувейт, Ирак и мировое сообщество в конце XX в.: ретроспектива и последствия «кризиса в Заливе» 1990—1991 годов / А. М. Родригес. — М.: Моск. гос. ун-т сервиса, 2005. — 190 с.

Иран

Алиев, А. А. Иран и Ирак. История и современность / А. А. Алиев. — М.: МГУ, 2002. — 768 с.

Алиев, С. М. История Ирана. XX век / С. М. Алиев. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2004. — 648 с.

Арабаджян, З. А. Иран: власть, реформы, революции (XIX—XX вв.) / З. А. Арабаджян. — М.: Наука, 1991. — 125 с.

Арабаджян, З. А. Иран: противостояние империям, 1918—1941 / З. А. Арабаджян. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 1996. — 224 с.

Анаркулова, Д. М. Иран: уроки революции 1978—1979 гг. / Д. М. Анаркулова. — Душанбе: ДОНИШ, 1998. — 99 с.

Годс, М. Р. Иран в XX веке: политическая история / М. Р. Годс. — М.: Наука; Вост. лит., 1994. — 354 с.

Дорошенко, Е. А. Шиитское духовенство в двух революциях: 1905—1911 и 1978—1979 гг. / Е. А. Дорошенко. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 1998. — 237 с.

Мамедова, Н. М. Исламская Республика Иран в 90-е годы (экономика, политика, культура) / Н. М. Мамедова. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 1998. — 164 с.

Мамедова, Н. М. Иран в XX веке. Роль государства в экономическом развитии. — М.: Ин-т Ближнего Востока, 1997. — 144 с.

Месамед, В. И. Иран—Израиль: от партнерства к конфликту / В. И. Месамед. — М.: Ин-т Ближнего Востока, 2009. — 376 с.

Месамед, В. И. Иран в Центральной Азии: два десятилетия диалога / В. И. Месамед. — М.: Ин-т Ближнего Востока, 2010. — 268 с.

Млечин, Л. М. Исламское государство. Восток в огне / Л. М. Млечин. — СПб.: Амфора, 2015. — 540 с.

Мыльников, А. Е. Исламский фактор и социально-политический конфликт в Иране (60—80-е годы) / А. Е. Мыльников. — М.: Рос-сийская академия управления, 1992. — 251 с.

Ру, Жан-Поль. История Ирана и иранцев. От истоков до наших дней / Жан-Поль Ру. — Санкт-Петербург: Евразия, 2015. — 429 с.

Скляр, Л. Е. Иран 60—80-х годов: традиционализм против современности. Революция и контрреволюция / Л. Е. Скляр. — М.: Наука, 1993. — 225 с.

Юртаев, В. И. Иран: студенты в исламской революции / В. И. Юртаев; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Наука; Вост. лит., 1993. — 218 с.

Карэя

Горелый, И. О. Корея. Концепции объединения / И. О. Горелый. — М.: Вост. лит., 1997. — 127 с.

История Кореи (Новое прочтение) / под ред. А. В. Торкунова. — М.: МГИМО; РОССПЭН, 2003. — 430 с.

Ланьков, А. Н. Август, 1956 год. Кризис в Северной Корее / А. Н. Ланьков. — М.: РОССПЭН, 2009. — 349 с.

Ли, Г. Б. История Кореи: новая трактовка / Г. Б. Ли. — М.: ООО ТИД Русское слово—РС, 2000. — 464 с.

Михеев, В. В. Корейская проблема и возможности ее решения (план «Дорожная карта для Кореи») / В. В. Михеев. — М.: Моск. Центр Карнеги, 2003. — 22 с.

Орлов, А. С. Тайны корейской войны / А. С. Орлов, В. А. Гаврилов. — М.: Вече, 2003. — 400 с.

Республика Корея. — М.: Междунар. отношения, 1991. — 192 с.

Сычева, В. А. Труженики четырех «маленьких драконов»: экономическое развитие Южной Кореи, Тайваня, Сянган (Гонконга) и Сингапура / В. А. Сычева; АН СССР, Институт проблем рабочего движения и сравнительной политологии. — М.: Наука, 1991. — 133 с.

Тихонов, В. М. История Кореи. В 2 т. Т. 2: Двадцатый век / В. М. Тихонов, К. Мангиль. — М.: Наталис, 2011. — 533 с.

Торкунов, А. В. Загадочная война: корейский конфликт 1950—1953 гг. / А. В. Торкунов. — М.: РОССПЭН, 2000. — 312 с.

Шабшина, Ф. И. В колониальной Корее (1940—1945): записки и размышления очевидца / Ф. И. Шабшина. — М.: Наука, 1992. — 285 с.

Китай

Виноградов, А. В. Китайская модель модернизации. Поиски новой идентичности. — 2-е изд., испр. и доп. / А. В. Виноградов. — М.: НОФМО, 2008. — 368 с.

Виноградов, А. В. Формирование национальной концепции социалистического строительства в Китае (1976—1987 гг.) / А. В. Виноградов. — М.: Наука, 1991. — 168 с.

Галенович, Ю. М. Цзян Чжунчжэн, или неизвестный Чан Кай-ши / Ю. М. Галенович. — М.: Муравей, 2000. — 368 с.

Жемчугов, А. А. Китайская головоломка: док.-ист. изд. / А. А. Жемчугов. — М.: ОЛМА-ПРЕСС; ОАО ПФ Красный пролетарий, 2004. — 351 с.

История Китая: учеб. для вузов / Л. С. Васильев, З. Г. Лапина [и др.]; под ред. А. В. Меликсетова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. — 731 с.

История Китая / под ред. А. В. Меликсетова. — М.: МГУ; Высш. школа, 2002. — 736 с.

История Китая / В. В. Адамчик, М. В. Адамчик, А. Н. Бадан [и др.]. — Минск: Харвест, 2004. — 736 с.

Карпов, М. В. Экономические реформы и политическая борьба в КНР (1984—1989 гг.) / М. В. Карпов. — М.: МГУ, 1997. — 199 с.

Мамаева, Н. Л. Гоминьдан в национально-революционном движении Китая (1923—1927) / Н. Л. Мамаева; АН СССР. — М.: Наука, 1991. — 210 с.

Мамаева, Н. Л. Коминтерн и Гоминьдан, 1919—1929 / Н. Л. Мамаева. — М.: РОССПЭН, 1999. — 376 с.

Млечин, Л. М. Китай — великая держава номер один? / Л. М. Млечин. — СПб.: БХВ-Петербург, 2012. — 400 с.

Наумов, И. Н. Проблемы формирования и подъема уровня жизни населения КНР / И. Н. Наумов. — М.: Наука, 1993. — 300 с.

Наумов, И. Н. Стратегия экономического развития КНР в 1996—2020 гг. и проблемы ее реализации / И. Н. Наумов. — М.: Ин-т Дальнего Востока, 2001. — 200 с.

Непомнин, О. Е. История Китая. XX век / О. Е. Непомнин. — М.: Ин-т востоковедения РАН; Крафт+, 2011. — 736 с.

Панцов, А. Рассказы о Мао Цзэдуне / А. Панцов. — Ростов н / Д: Феникс; Краснодар: Неоглори, 2009. — 251 с.

Тихвинский, С. Л. Избранные произведения в 5 кн. Кн. 3: История Китая 1919—1949: борьба за объединение и независимость Китая. Чжоу Эньлай / С. Л. Тихвинский. — М.: Наука, 2006. — 715 с.

Усов, В. Н. КНР: от «большого скачка» к «культурной революции» (1960—1966 гг.). В 2 ч. Ч. 1. / В. Н. Усов. — М.: Ин-т Дальнего Востока РАН, 1998. — 221 с.

Усов, В. Н. КНР: от «большого скачка» к «культурной революции» (1960—1966 гг.). В 2 ч. Ч. 2. / В. Н. Усов. — М.: Ин-т Дальнего Востока РАН, 1998. — 241 с.

Усов, В. Н. КНР: от «культурной революции» к реформам и открытости (1976—1984 гг.) / В. Н. Усов. — М.: Ин-т Дальнего Востока РАН, 2003. — 190 с.

Фицджералд, Ч. П. История Китая / Ч. П. Фицджералд. — М.: Центрполиграф, 2008. — 640 с.

Шорт, Ф. Мао Цзэдун / Ф. Шорт. — М.: АСТ, 2001. — 632 с.

Ліван

Косач, Г. Г. Красный флаг над Ближним Востоком?: Компартии Египта, Палестины, Сирии и Ливана в 20—30-е годы / Г. Г. Косач; Ин-т стран Азии и Африки при Моск. гос. ун-те им. М. В. Ломоносова. — М.: Ин-т стран Азии и Африки, 2001. — 419 с.

Стоклицкий, С. Л. Ливан: бремя событий / С. Л. Стоклицкий. — М.: Мысль, 1990. — 173 с.

Павлов, А. И. «Ястребы» над Ливаном / А. И. Павлов. — М.: Мысль, 1990. — 174 с.

Манголія

История Монголии. XX век / отв. ред. Г. С. Яскина. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2007. — 448 с.

Рощин, С. К. Политическая история Монголии (1921—1940 гг.) / С. К. Рощин. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 1999. — 322 с.

Саудаўская Аравія

Васильев, А. М. История Саудовской Аравии (1745 г. — конец XX в.) / А. М. Васильев. — М.: кн. дом газеты Труд; Классика+, 1999. — 672 с.

Косач, Г. Г. Саудовская Аравия: внутривосточные процессы «этапа реформ» (конец 1990—2006 гг.) / Г. Г. Косач. — М.: Ин-т Ближнего Востока, 2007. — 360 с.

Современная Саудовская Аравия. Справочник / отв. ред. В. А. Исаев, А. О. Филоник. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока; Ин-т востоковедения РАН, 1998. — 281 с.

Яковлев, А. И. Саудовская Аравия: пути эволюции / А. И. Яковлев. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока; Ин-т востоковедения РАН, 1999. — 170 с.

Сірыя

Ахмедов, В. М. Современная Сирия: промышленность, рабочий класс, профсоюзы / В. М. Ахмедов. — М.: Наука, 1991. — 160 с.

Ахмедов, В. М. Современная Сирия: история, политика, экономика / В. М. Ахмедов. — М.: Ин-т востоковедения РАН; Ключ-С, 2010. — 236 с.

Ахмедов, В. М. Сирия на рубеже столетий. Власть и политика / В. М. Ахмедов. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2003. — 172 с.

Ахмедов, В. М. Сирия при Башаре Асаде. Региональный опыт модернизации в условиях внешней нестабильности / В. М. Ахмедов. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2005. — 188 с.

Юрченко, В. П. Сирия: проблемы национальной безопасности / В. П. Юрченко. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. — 246 с.

Турция

Вертяев, К. В. Курдский вопрос в политике Турции (конец XX — начало XXI века) / К. В. Вертяев. — М.: Ин-т Ближнего Востока, 2007. — 252 с.

Данилов, В. И. Турция 80-х: от военного режима до «ограниченной демократии» / В. И. Данилов; АН СССР, Ин-т востоковедения. — М.: Наука, 1991. — 192 с.

Дружиловский, С. Б. Политика Турции и Ирана в Центральной Азии и Закавказье / С. Б. Дружиловский, В. В. Хуторская. — М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2003. — 220 с.

Киреев, Н. Г. История Турции. XX век / Н. Г. Киреев. — М.: Ин-т востоковедения РАН; Крафт+, 2007. — 608 с.

Киреев, Н. Г. История этатизма в Турции / Н. Г. Киреев; АН СССР, Ин-т востоковедения. — М.: Наука, 1991. — 340 с.

Розалиев, Ю. Н. Мустафа Кемаль Ататюрк. Очерк жизни и деятельности / Ю. Н. Розалиев. — М.: Вост. лит., 1995. — 56 с.

Стоун, Н. Краткая история Турции / Н. Стоун; пер. с англ. В. Л. Гончарова. — М.: АСТ, 2014. — 317 с.

Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г. / отв. ред. А. В. Болдырев, Н. Ю. Ульченков. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2008. — 260 с.

Уразова, Е. И. Турция: новые тенденции экономического развития в 80-е годы / Е. И. Уразова [и др.]; АН СССР, Ин-т востоковедения. — М.: Наука, 1991. — 314 с.

Ушаков, А. Г. Феномен Ататюрка. Турецкий правитель, творец и диктатор / А. Г. Ушаков. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. — 383 с.

Шахинлер, М. Кемализм: зарождение, влияние, актуальность / М. Шахинлер. — М.: Московский писатель, 1998. — 448 с.

Япония

Бикс, Г. Хирохито и создание современной Японии / Г. Бикс. — М.: Аст, 2002. — 576 с.

Дейноров, Э. История Японии / Э. Дейноров. — М.: Щелково: АСТ, 2008. — 767 с.

Загорский, А. В. Япония и Китай: пути общественного развития в оценке японской историографии / А. В. Загорский; Моск. гос. ин-т междунар. отношений. — М.: Наука, 1991. — 191 с.

Захарова, Г. Ф. Политика Японии в Маньчжурии, 1932—1945 / Г. Ф. Захарова. — М.: Наука, 1990. — 260 с.

История Японии. Т. II. 1868—1998 / отв. ред. А. Е. Жуков. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 1998. — 703 с.

Клавинг, В. В. Япония в войне 1931—1945 / В. В. Клавинг. — СПб.: Ольга, 2000. — 351 с.

Кравцевич, А. И. Япония 90-х: кризис системы или временные сбои? / А. И. Кравцевич; отв. ред. И. П. Лебедева. — М.: Вост. лит., 1998. — 280 с.

Мазуров, И. В. Японский фашизм: теорет. анализ полит. жизни в Японии накануне Тихоокеан. войны / И. В. Мазуров. — М.: Вост. лит., 1996. — 158 с.

Мак-Клейн, Дж. Л. Япония. От сегуната Токугавы — в XXI век / Дж. Л. Мак-Клейн; пер. с англ. Е. А. Красулина. — М.: АСТ: Астрель, 2006. — 895 с.

Молодяков, В. Э. История Японии, XX век / В. Э. Молодяков, Э. В. Молодякова, С. Б. Маркарян. — М.: Крафт+, 2007. — 526 с.

Черевко, Ю. М. Экономические отношения в «треугольнике» Япония — новые индустриальные экономики Азии — США / Ю. М. Черевко, Н. Ю. Шевченко. — М.: Наука, 1992. — 187 с.

Шевченко, Н. Ю. Японо-американские экономические отношения на современном этапе / Н. Ю. Шевченко. — М.: Наука, 1990. — 207 с.

Эволюция политической системы в Японии / ред. Д. В. Петров. — М.: МРТИ, 1995. — 280 с.

Япония: смена модели экономического роста / И. П. Лебедева [и др.]; АН СССР. — М.: Наука, 1990. — 318 с.

Японская экономика в преддверии XXI века: становление конкурент. корпоратив.-гос. капитализма / С. В. Брагинский [и др.]; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. — М.: Наука, 1991. — 405 с.

ЗМЕСТ

Уступ	3
-------------	---

Раздзел I

НАВЕЙШАЯ ГІСТОРЫЯ КРАІН АЗІІ І АФРЫКІ (1918—1945 гг.)

§ 1. Агульныя тэндэнцыі развіцця краін Азіі і Афрыкі ў 1918—1945 гг.	5
§ 2. Нацыянальная рэвалюцыя 1925—1928 гг. у Кітаі	19
§ 3. Кітай у перыяд «Нанкінскага дзесяцігоддзя» і Вайны супраціўлення Японіі	30
§ 4. Стварэнне і крах японскай таталітарнай мадэлі грамадскага развіцця	48
§ 5. Нацыянальна-вызваленчая барацьба індыйскага народа супраць брытанскага каланіяльнага панавання	79
§ 6. Кемалісцкая рэвалюцыя 1918—1923 гг. і рэформы кемалістаў у Турцыі	92
§ 7. Іран у 1918—1945 гг.	104
§ 8. Афганістан у міжваенны перыяд і ў гады Другой сусветнай вайны	112
§ 9. Арабскія краіны ў 1918—1945 гг.	118
§ 10. Манголія ў 1918—1945 гг.	136

Раздзел II

КРАІНЫ АЗІІ І АФРЫКІ ПАСЛЯ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

§ 11. Агульныя тэндэнцыі развіцця краін Азіі і Афрыкі пасля Другой сусветнай вайны	146
§ 12. Стварэнне Кітайскай Народнай Рэспублікі. Пачатак сацыялістычнага будаўніцтва	159
§ 13. Кітай у перыяд рэформ	172
§ 14. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Японіі пасля Другой сусветнай вайны	185
§ 15. Развіццё Індыі ў гады незалежнасці	203
§ 16. Афганістан пасля Другой сусветнай вайны	223
§ 17. Іран пасля Другой сусветнай вайны	232
§ 18. Развіццё Турцыі пасля Другой сусветнай вайны	243
§ 19. Развіццё краін арабскага свету пасля Другой сусветнай вайны	254
§ 20. Дзяржава Ізраіль і Блізкаўсходні канфлікт	274
§ 21. Карэйская вайна 1950—1953 гг. Праблема аб'яднання Карэі	286
§ 22. В'етнам. Праблема аб'яднання краіны	296
Храналагічная табліца	306
Спіс рэкамендуемай літаратуры	325

Вучэбнае выданне

Гаўрылавец Людміла Уладзіміраўна
Мязга Мікалай Мікалаевіч

Навейшая
гісторыя краін
Азіі і Афрыкі

Вучэбны дапаможнік

Заг. рэдакцыі *Г. А. Бабаева*. Рэдактар *А. М. Паракхневіч*. Мастак вокладкі *Н. У. Кузмянкова*. Мастацкі рэдактар *Н. У. Кузмянкова*. Тэхнічнае рэдагаванне і камп'ютарная вёрстка *Г. А. Дудко*. Карэктары *В. С. Казіцкая, В. С. Бабеня, А. П. Тхір*.

Падпісана ў друк 20.10.2017. Фармат 60 x 90¹/₁₆. Папера афсетная. Гарнітура школьная. Афсетны друк. Умоўн. друк. арк. 21,0. Ул.-выд. арк. 17,0. Тыраж 350 экз. Заказ 2985.

Выдавецкае рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Народная асвета» Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/2 ад 08.07.2013.
Пр. Пераможцаў, 11, 220004, Мінск, Рэспубліка Беларусь.

ААТ «Друкарня «Перамога».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/38 ад 29.01.2014.
Вул. В. Таўлая, 11, 222310, Маладзечна, Рэспубліка Беларусь.

«Народная асвета»

ISBN 978-985-03-2831-1

9 789850 328311

П. У. Гаўрылавец
М. М. Мязга

НАВЕЙШАЯ ГІСТОРЫЯ КРАІН АЗІА І АФРЫКІ